STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 07587

TOG-BUKH FUN VARSHEVER GETO

Hillel Seidman

•

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

ד״ר הלל זיידמאַן

טאָג־בוך פון וואַרשעווער געטאָ

די הכנסה פון דעם דאָזיקן בוך איז באַשטימט פאַר
דער הילפס־אַרבעט פונעם פוילישן יידנטום.

IMPRESO EN LA ARGENTINA
PRINTED IN ARGENTINE
Copyright by
Dr. H. Seidman, N. York

Dr. HILEL SEIDMAN

"TOGBUCH FUN WARSZEWER GHETTO"

(DIARIO DEL GHETTO DE VARSOVIA)

Hecho el depósito que marca la Ley 11.723
INDUSTRIA ARGENTINA

ד"ר הלל זיידמאַן

טאָג-בוך פון ווארשעווער געטאָ

★

ארויסגעגעבן דורכן
צענטראַל-פאַרבאַנד פון פוילישע יידן אין אַרגענטינע
צוזאמען מיט דער
פעדעראַציע פון פוילישע יידן אין אַמעריקע.
פאַרלאַגס-לייטונג: א ב ר ה ם מ י ט ל ב ע ר ג
בוענאָס-איירעס - ניו-יאָרק, 1947.

דאָס פּוילישע ייִדנטום

ביכער־סעריע פון דעם צענטראַל־פאַרבאַנד פון פּוילישע ייִדן
אין אַרגענטינע

רעדאַקטאָר: מאַרק טורקאָוו

ביז איצט דערשינען:

1) מאַרק טורקאָוו: מלכה אָוושיאַני דערציילט... (אויספאַרקויפט)
2) ה. ד. נאָמבערג: י. ל. פּרץ (אויספאַרקויפט)
3) וו. גראָסמאַן ־ י. וויערניק: טרעבלינקע (אויספאַרקויפט)
4) פּרץ גראַנאַטשטיין: מיין חרוב שטעטל סאָקאָלאָוו (אויספאַרקויפט)
5) ישראל טאַבאַקסבלאַט: חורבן לאָדזש
6) זרובבל: בארג חורבן (קאַפּיטלען פּוילן) (אויספאַרקויפט)
7) אלחנן צייטלין: אין אַ ליטעראַרישער שטוב
8) ד״ר ח. שאָשקעס: פּוילן — 1946 (איינדרוקן פון אַ רייזע)
9) ז. סעגאַלאָוויטש: טלאָמאַצקע 13
10) מ. נודעלמאַן: געלעכטער דורך טרערן
11) ד״ר מאיר באַלאַבאַן: די ייִדן־שטאָט לובלין
12) ישראל אפרת: הײמלאָזע ייִדן
13) ד״ר יעקב שאצקי: אין שאָטן פון עבר
14) דוד פלינקער: אַ הויז אויף גזשיבאָוו

עס דרוקט זיך און דערשיינט בקרוב:

נח גריס: קינדער־מאַרטיראָלאָגיע
חיים גראַדע: „פּליטים" (פּאָעמעס און לידער)
פרידע זרובבל: נע־ונד (פאַרצייכנונגען פון אַ פּליטה)
ש. קאַטשערגינסקי: פּאַרטיזאַנער גייען!... (זכרונות פון ווילנער געטאָ)
מרדכי שטריגלער: אויסגעלאָשענע ליכט (מאַידאַנעק)
יעקב לעשטשינסקי: אויפן ראַנד פון אָפּגרונט
ר. שושנה־קאַהאַן: אין פייער און פלאַמען (טאָג־בוך)
ז. סעגאַלאָוויטש: געברענטע טריט

עס גרייט זיך צום דרוק:

נחום סאָקאָלאָוו: פּויליש־ייִדישע פּערזענלעכקייטן
טאַניאַ פוקס: אַ וואַנדערונג דורך אָקופּירטע לענדער
ד״ר עמנואל רינגעלבלום: צו דער געשיכטע פון ייִדן אין וואַרשע
ד״ר יצחק שיפּער: ייִדן אין אַלטן פּוילן
צפּורה קאַצענעלסאָן־נאַכומאָוו: יצחק קאַצענעלסאָן
זלמן וואַסערצוג: יאַנוש קאָרטשאַק
א. ל. שוסהיים: סילועטן און עפּיזאָדן פון גאַליציע
שמואל צעסלער: זאַבלודאָווע — די לעגענדע פון אַ ייִדיש שטעטל

צום לייענער

דאָס „טאָג־בוך פון וואַרשעווער געטאָ" פון ד"ר הלל זיידמאַן, וואָס מיר גיבן איצט איבער דעם לייענער־עולם אַלס פּופצנטער באַנד פון דער ביכער־סעריע „דאָס פּוילישע יידנטום", איז דער ערשטער אויטענטישער דאָקומענט, וואָס דערגייט צו דער עפנטלעכקייט און וואָס שטאַמט פון אַ מענטש, וואָס האָט פאַרבראַכט אין דעם געטאָ פון זיין אַנטשטייאונג ביז צו דער טראַגישער ליקווידאַציע.

ד"ר זיידמאַן האָט איבערגעלעבט דעם חורבן פון דער גרעסטער יידישער קהילה נישט אַלס זייטיקער צושויער, נאָר ווי אַן אַקטיווער אָנטיילנעמער אין די גרויסע ראַנגלענישן פאַר דער רעטונג פון דעם יידישן לעבן.

דער אָפיציעלער אַמט, וואָס דער מחבר פון דעם טאָג־בוך האָט פאַרנומען אין דער געטאָ־קהילה אַלס אַרכיוו־דירעקטאָר (אַן אַמט, וואָס ער האָט פאַרנומען זייט דעם יאָר 1937), זיין פאַרצווייגטע פּאָליטישע, געזעלשאַפטלעכע און וויסנשאַפטלעכע טעטיקייט אין קאַמף קעגן אַנטיסעמיטיזם אין פּוילן ערב דעם גרויסן חורבן, זיינע פאַרבינדונגען מיט יידישע און פיל נישט־יידישע פּערזענלעכקייטן האָבן אים געגעבן אַ ספּעציעלע מעגלעכקייט צו אָבסערווירן מענטשן און געשעענישן אין דער טראַגישסטער עפּאָכע פון יידישן לעבן גאָר פון דער נאָענט. די נאָטיצן וואָס ד"ר הלל זיידמאַן האָט געמאַכט טאָג־איין טאָג־אויס, זענען איצט פאַרוואַנדלט געוואָ־

רן אין אַ דאָקומענט פון דער גרעסטער היסטאָרישער וויכטי-קייט.

דאָס טראַגישע געטאָ-לעבן ווערט דאָ פאַר אונדז אַנט-פּלעקט מיט אַלע זיינע פּרטים. עס איז אַן אַלזייטיק בילד פון דער ייִדישער טראַגעדיע.

און פּונקט אַזוי ווי דער מחבר גופא איז על-פּי נס געראַ-טעוועט געוואָרן, כאָטש אַזוי פיל מאָל האָט ער זיך געפונען פּנים אל פּנים מיטן טויט, אַזוי איז אויך על-פּי נס געראַטע-וועט געוואָרן זיין טאָג-בוך, פון וועלכן די היסטאָריקער פון דעם לעבן אין וואַרשעווער געטאָ און אין אַנדערע געטאָס וועלן שעפּן די מאַטעריאַלן צו זייערע פאָרשונגס-אַרבעטן.

די באַדינגונגען, אין וועלכע די נאָטיצן פון דעם טאָג-בוך זענען געמאַכט געוואָרן, האָבן נישט געגעבן קיין שום מעג-לעכקייט צו קלערן וועגן די ליטעראַרישע פאָרמען פון דעם טאָג-בוך. איבעריקנס אויך ביים איבערשרייבן און ברענגען אים צו אַ סדר האָט דער מחבר זיך באַמיט צו האַלטן זיך שטרענג ביי דער פּרימיטיווער פאָרם פון זיינע פאַרצייכענונ-גען, בכדי צו געבן אַ טרייע אָפּשפּיגלונג פון דער טראַגישער צייט.

דעריבער טאַקע, אַ דאַנק דער דאָזיקער אוממיטלבאַר-קייט, וואַקסט אויס דאָס טאָג-בוך פון ד״ר הלל זיידמאַן אין איינס פון די שווידערלעכסטע און שטאַרקסטע שילדערונגען פון דעם חורבן וואַרשע.

פּונקט ווי יעדע מינוט אין דעם לעבן פון די איינגעשלאָ-סענע הינטער די געטאָ-מויערן וואַרשעווער יידן איז געווען אַן אייביקייט אין דער לאַנגער קייט פון זייערע ליידן, אַזוי שרייט אויך צו אונדז אַרויס פון יעדער שורה, פון יעדער טאָג-פאַרצייכענונג דער גאַנצער שווידער, די טיפע טראַגיק פון די דאָזיקע אוממענטשלעכע ליידן.

די פאַקטן, וואָס ד״ר הלל זיידמאַן שילדערט פאַר אונדז מיט אַזוי פיל פּשטות אָבער גלייכצייטיק מיט אַזוי פיל ווײי-

טיק, צעטרייסלען דאָס געווימן און טאַקע דעריבער איז נויטיק, אַז די יידן — און אויך נישט־יידן — זאָל דאָס דאָזיקע בוך לייענען און זאָרגן, אַז עס זאָל דורך אַנדערע געלייענט ווערן. עס איז אַ ווערק, וואָס וועט דאַרפן ווערן אַ מין האַנטבוך אין דעם יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן, מען זאָל נעמען אַ ביישפּיל פון דעם פּאָזיטיוון, קעמפערישן, העלדישן אין דעם געטאָ־לעבן, און זיך אויסהיטן, אויסמיידן, באַקעמפן און אויסראָטן די נעגאַטיווע דערשיינונגען, מיט וועלכע אויך דאָס געטאָ איז געווען גענוג פאַרפּעסטעט.

ד"ר הלל זיידמאַנס „טאָג־בוך פון וואַרשעווער געטאָ" איז נישט גענוג צו לייענען. מען דאַרף עס לערנען און עס מוזן דערפון אויך געמאַכט ווערן די נויטיקע אויספירן.

זיין אָפּהאַנדלונג וועגן דער העברעאישער אויסגאַבע פון דעם טאָג־בוך פאַרענדיקט ש. ניגער מיט דער ריכטיקער באַמערקונג, אַז:

„אַ ייד טאָר נישט טרייבן פון זיך דעם יידישן צער, דעם יידישן טרויער, נאָר פאַרקערט, אים איינזאַפּן אין זיך, ווייל דאָס איז, וואָס איידלט אונדז, פאַרטיפט אונדז און מאַכט אונדז פאַר גאָטס פאָלק."

אַרויסגעבנדיק איצט די יידישע אויסגאַבע פון ד"ר הלל זיידמאַנס טאָג־בוך, האָפן מיר צו האָבן דערפילט אַ פליכט צו געבן דעם יידישן לייענער־עולם די מעגלעכקייט זיך צו באַקענען מיט דעם טראַגישסטן קאַפּיטל אין אונדזער געשיכטע.

די רעדאַקציע.

בוענאָס־איירעס, אַפּריל 1947.

* *
*

אַ מעכטיקע יידישע פעסטונג, רייך אין ווערטן און טראַדיציעס, איז חרוב געוואָרן דורך דעם עמלק פון אונדזער דור. פאַרביי, ווי קיינמאָל נישט געווען. נאָך נישטאָ דאָס קלאָגליד אויף דעם דאָזיקן חורבן, וואָס האָט נישט קיין גלייכן אין דער געשיכטע פון אונדזער פאָלק זייט דעם חורבן בית המקדש. דאָס „טאָג־בוך פונעם וואַרשעווער געטאָ" פון הלל זיידמאַן גיט איבער טריי און מיט דער גרעסטער פשטות די גסיסה־ראַנגלענישן פון דער דאָזיקער יידישער הויפטשטאָט. אין דער האַנט פון דעם דאָזיקן שרייבער האָט דער גורל אַריינגעגעבן אַ וווּנדערלעכן פענזל וואָס ברענגט אַרויס פאַר אונדזערע אויגן די שרעקלעכע פאַרבן פון דער דאָזיקער שקיעה. לייענענדיק דאָס „טאָג־בוך פונעם וואַרשעווער געטאָ" פון הלל זיידמאַן, שפּירן מיר די אַטמאָספערע, וואָס נעמט אים אַרום, — די אַטמאָספערע, וואָס הערשט אויף דער שיף, וועלכע זינקט אין די טיפענישן, מינוט נאָך מינוט. און אייגנצייטיק דערהייבן זיך די דאָזיקע מענטשן צו די העכסטע גייסטיקע הויכקייטן. אַ וווּנדערלעכע גייסטיקע גבורה — אַ גייסט פון שטאַרקע און גלויבנדיקע, וואָס מיט זייער טויט האָבן זיי אונדז באַפוילן די לעצטע מלחמה פאַר אויסלייזונג פונעם פאָלק פונעם אומגליק פון גלות און חורבן.

יוסף העפטמאַן.

תל־אביב.

געווידמעט

דעם הייליקן אָנדענק פון מיינע נאָענטע, וועלכע זענען
אומגעקומען דורך די דייטשן אין לעמבערג —
מיין פאָטער ר׳ אברהם זיידמאן, (כ״ז אב, תש״ב)
מיינע ברידער משה, א תלמיד פון דער לובלינער ישיבה
און אנשעל (סיון תש״ג)
מיינע שוועסטער שרה און רעכיל, בית־יעקב־לערערינס,
(ל׳ אב, תש״ב)
מיין שוועסטער רחמה און איר מאן משה בלוישטיין
(סיון תש״ג)
מיין כלה רחל פרענקעל (אב תש״ב)
די משפחה פון מיין פעטער הערצל הארוויץ און זיין
איידעם יוסף אייבעשיץ (אב תש״ב־סיון תש״ג)
די משפחה פון מיין פעטער הערשל זיידמאן (אב תש״ב).
אין אומפארהיילטן ווייטיק —

הלל זיידמאן

ווי אַזוי איך בין געראַטעוועט געוואָרן

(אָנשטאָט אַ הקדמה צום טאָג־בוך)

די פּאַרטיליקונגס־פּאַראָרדענונג פאַרן וואַרשעווער האַלב־מיליאָ־נעדיקן יידנטום פונעם 22סטן יולי 1942 האָט פאַראויסגעזען, אַז פריי פון דער „אויסזידלונג" זענען, צווישן אַנדערע, די אָנגעשטעלטע פון דער קהילה, אָדער, ווי ס׳האָט דעמאָלט געהייסן, פונעם יודענראַט. היות איך בין זייט 1937 געווען דירעקטאָר פונעם קהילה־אַרכיוו, בין איך, הייסט עס „טעאָרעטיש", געווען אויסער דער סכנה. באמת אָבער האָבן די נאַציס נישט געהאַלטן זיך אין זייער אייגע־נער גזירה. אויך קהילה־אָנגעשטעלטע זענען „אויסגעזידלט" גע־וואָרן. איז אַ קהילה־אָנגעשטעלטער געווען צופעליק אויף דער גאַס אָדער אין אַ הויז בעת אַ „בלאָקאַדע", — האָט אים זיין לעגיטימאַ־ציע גאָרנישט געהאָלפן. ער איז פאַרכאַפּט געוואָרן גלייך מיט אַנ־דערע יידן.

אַ חוץ דעם זענען די נאַציס פון צייט צו צייט באַפאַלן דאָס הויז, וווּ עס האָט זיך געפונען זינט דעם 10טן אויגוסט 1942 דער יודענראַט, אויף זאַמענהאָף־גאַס 19, און דורכגעפירט אַ „סעלעקציע", ד. ה. אַן אויסוואַל; אַ טייל אָנגעשטעלטע האָבן זיי געלאָזט, אַנדע־רע האָבן זיי אוועקגעפירט צום פאַרטיליקן.

ביי די „ס ע ל ע ק צ י ע ס" האָבן זיי נישט געקוקט אויף קיין שום פּאַפּירן, אָמט פון דעם באַטרעפנדיקן אָנגעשטעלטן, נאָר

בלויז געוואָרפן אַ בליק אויפן מענטש, און — ווי אַזוי זייער קאַפּריז האָט זיי געזאָגט. מיט איין באַוועגונג מיט דער האַנט האָבן זיי דעצידירט וועגן לעבן אָדער טויט. טייל מאָל האָט אַן אינטערווענץ פונעם קהילה־פּרעזעס אָדער זיינע געהילפן געקענט ראַטעווען. אָבער נישט תמיד. דער פּרעזעס פלעגט אין אַזאַ פאַל זאָגן, אַז דער באַאַמטער איז אומבאַדינגט נייטיק פאַר דער קהילה־אַרבעט.

ביי דריי „סעלעקציעס" בין איך ניצל געוואָרן. ביי איינער בין איך אַוועקגעפירט געוואָרן צום „אומשלאַג־פּלאַץ", אָפּגעפירט צו ווערן קיין טרעבלינקע, און ערשט פון דאָרט זיך געראַטעוועט.

און אָט אַזוי איז עס געווען:

דעם 25סטן אויגוסט 1942. מיר זיצן אין קהילה־אַרכיוו, וועל־כער איז איבערגעפירט געוואָרן פון דער פריערדיקער קהילה־גע־ביידע גזשיבאָווסקע־גאַס 24־26 אויף זאַמענהאָף־גאַס 19. פלוצים הערן מיר שיסן. אַ סיגנאַל אָדער „בלויז" עמיצן דערשאָסן? יאָ, אַ סיגנאַל, — ווערן מיר געוואָר. אַ „ב ל אָ ק אַ ד ע".

די קהילה־געביידע ווערט אַרומגערינגלט פון ס. ס.־לייט צו־זאַמען מיט אַ באַוואָפנטער באַנדע אוקראַינער און לאַטישן.

באַלד קומט אַ באַפעל: אַלע אַראָפּ אויפן הויף.

ווי אַזוי ס'איז פאָרגעקומען די דאָזיקע „סעלעקציע", וועגן דעם שרייב איך אין מיין טאָג־בוך.

בעת איך בין אונטערגעקומען אונטער די מערדערישע בליקן פון די ס.ס.־אָפיצירן ב ר אַ נ ד און ה אַ נ ד ט ק ע, האָבן זיי שוין געגעבן אַ ווייז מיט דער בייטש: אויף לינקס, ד. ה. אויפן „אומשלאַג־פּלאַץ", צום פאַרניכטן.

אָבער אין דעם מאָמענט האָבן אַלע דריי מיטגלידער פונעם יודענראַט־פּרעזידיום, וועלכע זענען געשטאַנען דערביי, און וועלכע האָבן מיך נאָך געקענט פון פאַר דער מלחמה, זיך אָנגערופן מיט אַ „גוט וואָרט" פאַר מיר. דער פּרעזעס, אינזשיניער מאַרק ליכטענ־בוים, האָט געזאָגט:

— ער איז אונדזער אַרכיוו־לייטער.

אינזשיניער אברהם ש ט אַ ל צ מ אַ ן האָט זיך אָנגערופן:

„זיידמאַן פֿירט אויך די ביכער פֿונעם ציוויל־שטאַנדעס־אַמט”. און אַדוואָקאַט ד”ר וויעליקאָווסקי האָט צוגעגעבן: „יאָ, ער איז אונענטבעהרליך”. (דייטשן, אַפֿילו נאַציס, האָבן דרך ארץ פֿאַר „אָרדענונג” אין די ביכער פֿון ציוויל־שטאַנד).

אַזוי בין איך געראַטעוועט געוואָרן. דערווייל.

צום צווייטן מאָל האָב איך פּשוט זיך „אַרויסגעדרייט”. כ׳האָב אַזוי „קאָמבינירט”, אַז כ׳האָב מיך אין אַ געוויסן מאָמענט געפֿונען צווישן דער גרופּע, וועלכע איז שוין אָפּגעפּסקנט געוואָרן צום בלייבן, הגם איך אַליין בין נישט דורכגעגאַנגען די „סעלעקציע”.

אָבער דערמיט האָט זיך עס נישט געענדיקט. געווען איז אַ טאָג אַרום, דעם 26סטן אויגוסט, נאָך אַ דריטע „בלאָקאַדע”. דאָ האָט שוין נישט געהאָלפֿן קיין שום פּראָטעקציע. די מלאכי חבלה האָבן זיך נישט גערעכנט מיט קיין שום השתדלות פֿונעם קהילה־פּרעזעס.

בעת איך בין צופֿעליק דורכגעגאַנגען די גענשע־גאַס, בין איך אַריינגעפֿאַלן אין אַ „בלאָקאַדע” און אַזוי האָב איך זיך געפֿונען אין טראַנספּאָרט צום „אומשלאַג־פּלאַץ”.

וועגן דעם דאָזיקן טראַנספּאָרט גופֿא, האָב איך געשריבן אין מיין טאָג־בוך נאָך דעם זעלבן טאָג.

דאָ וויל איך בלויז איבערגעבן, ווי אַזוי איך בין דעמאָלט געראַטעוועט געוואָרן. איך האָב ביי מיר געהאַט מיין טאָג־בוך, אין וועלכן כ׳האָב פֿאַרשריבן די געשעענישן טאָג איין טאָג אויס. איך האָב די גאַנצע צייט נאָר געקלערט: ווי אַזוי ראַטעוועט מען עס. אויב איך בין פֿאַרלוירן, זאָל כאָטש בלייבן מיין עדות־זאָגן וועגן סוף פֿון דעם יידישן וואַרשע, זאָל כאָטש בלייבן אַ געשריבענער זכר.

גייענדיק אַזוי אין „טראַנספּאָרט”, ד. ה. אין טויטן־מאַרש, האָב איך באַמערקט אַ יידישן פּאָליציאַנט יוסף טענענבוים (אַ זון פֿונעם באַקאַנטן מזרחי־פּרנס אליהו טענענבוים), וועמען כ׳האָב געקענט אַלס אַן אָנשטענדיקן מענטש, און וועלכער האָט מיט מסירת נפֿש געראַטעוועט יידן. איך האָב אים איבערגעגעבן מיין כתב־יד און אים געבעטן עס איבערצוגעבן דעם פּראָפֿעסאָר ד”ר מאיר

באלאבאן. טענענבוים האט עס געטאן, און אזוי איז מען געוואר געווארן אין דער קהילה, אז איך געפין זיך אין טראנספארט.

באלאבאן האט באלד אלארמירט די מענטשן, וואס האבן גע־קענט עפעס טאן פאר ראטעווען, און — אט זענען די רעזולטאטן:

איך בין שוין פארן טויער פונעם „אומשלאג", ווו איך דערזע אן אמבולאנס פון דער קהילה, פון דעם „רויטן מגן־דוד". נעבן דעם שאפער זיצט נחום ר ע מ ב א און יחיאל ע ק ע ר מ א ן (דער זון פונעם אגודה־ראטמאן רעדאקטאר אייזיק בער עקערמאן). זיי טראגן ארויס פון דער געביידע אויף סטאַווקי־גאס א קראנקן, און אין א געוויסן מאמענט רופט מיך דער שאפער צו, און הייסט מיר העלפן טראגן דעם קראנקן. און אזוי געפין איך זיך ביים אמבו־לאנס.

ווען איך שטיי ביי דער טיר פונעם אמבולאנס, הער איך א געשפאר צווישן דעם שאפער און עקערמאנען; ס'גייט דא וועגן מיר. אלס קראנקער זאל איך אריין, אדער אלס סאניטאר־ארבעטער?

איידער כ'קוק זיך אום, בין איך שוין אריין אין א ווייסן קיטל און זיץ שוין אינעווייניק נעבן דעם קראנקן ייד אלס סאניטאר, אדער גאר אלס דאקטאר.

דער אמבולאנס רירט און באלד פארן מיר אין ווילדן טעמפא אין דער ריכטונג פון דער קהילה. מיר גייען אלע ארויס. אלע, אויך דער קראנקער איז פלוצים געזונט געווארן... דאס איז נישט קיין אנדערער, ווי דער בונדישער פירער מוריצי א ז ש ע ד, וועל־כער איז שוין געווען אויפן „אומשלאג", און אזוי ארום געראטע־וועט געווארן, אלס „קראנקער".

בעת איך בין געפארן אין סאניטאר־אמבולאנס, האב איך בא־מערקט אינעווייניק אן אלטן ייד, וועלכער איז געלעגן אויפן בעטל און געהאלטן אין איין מורמלען. איך האב זיך צוגעבויגן, מיינענ־דיק, אז ער פארלאנגט עפעס, און געהערט פסוקים פון תהילים: שמרני ה' מידי רשע מאיש המסים תנצרני... אל תתן ה' מאווי רשע, זממו אל תפק...

איך האב נישט געוווסט ווער דאס איז. ערשט ווען מ'האט

אים אַרױסגעטראָגן פונעם אַמבולאַנס אין מײַן ביוראָ אין אַרכיװ, האָב איך דאָרט געטראָפן ה׳ י. שטשעראַנסקי, װעלכער האָט אױסגעשריגן:

הרב ניסענבױם — איר זענט דאָ?!

איך האָב גוט געקענט דעם מזרחי־װעטעראַן הרב יצחק ניסענבױם, נאָר מ׳האָט אים אָראָפּגענומען זײַן לאַנגע װײַסע באָרד, זײַנע באַקן זענען געװען אײַנגעפאַלן, אַזױ, אַז ער איז געװען אין גאַנצן געענדערט. נישט צו דערקענען. ער איז פון אונדז אַלע דרײַ געװען דער אײנציקער װירקלעך קראַנקער.

אַזױ בין איך געראַטעװעט געװאָרן צום דריטן מאָל.

געװען אָבער נאָך אײן „בלאָקאַדע”. די שרעקלעכסטע. דעמאָלט האָט שױן נישט געהאָלפן קײן שום „אױפּטװען”, „שפּיצלעך”, פּראָטעקציעס.

איך האָב זיך װידער געפונען אױפן „אומשלאַג־פּלאַץ”.

דער גרױסער פּלאַץ איז פול מיט ייִדן. אין די טױזנטער, אין צענער טױזנטער. נאָך קײנמאָל נישט געזען אַזאַ גרױסן „ייִדישן מיטינג”. און אַזאַ פּאַרשידנאַרטיקן. ייִדן פון אַלע שיכטן און קלאַסן, פון אַלערלײ עלטער. ייִדן חסידישע, מיט פּאַטריאַרכאַלע בערד און לאַנגע קאַפּאָטעס; ייִדן האָרעפּאַשנע, אַרבעטער פון דער סמאָטשע און פון דעם אײַזערנעם טױער. פרױען אין שײטלען און מיט טלענירטע, בלאָנדע האָר, פרױען אַלטע און יונגע. קלײנינקע קינדערלעך, פאַרצװײפלטע, װײנענדיקע און יונגע מענטשן, יוגנט פון „החלוץ”, פון „סקיף” און ישיבה־בחורים. חסידישע יונגעלײט פון נאַלעװקי, פּראָלעטאַריער פון גזשיבאָװ. ייִדן, ייִדן, ייִדן...

און אַלע װערן אַכזריותדיק געטריבן. געטריבן אין די פּי־װאַגאָנען, װאָס פירן אַהין, פונװאַנען מ׳קומט נישט מער צוריק. אַ װילד געלױפעניש.

פּלוצים האָט זיך באַװיזן דער ס־ס־מאַן בראַנד; מיט אים דער „ייִדישער” קאָמענדאַנט פונעם אומשלאַג־פּלאַץ ש מ ע ר ל י נ ג, (שפּעטער דערשאָסן געװאָרן דורך דער ייִדישער אױפשטאַנד־גרו־

פע „אירגון צבאי״). א מחנה אוקראַינער טרייבן מיט בייטשן, שלאָגן מיט קאָלבעס:

— אין די וואַגאָנען, אין די וואַגאָנען...

און אַזוי האָב איך זיך אויך געפונען אין וואַגאָן. 100 ביז 120 מענטשן זענען געווען אין איין וואַגאָן. די ענגשאַפט שרעקלעך. די היץ ברענט. קליינע קינדער חלשן פאַר דורשט. אַלטע יידן פאַלן אוועק פאַר שוואַכקייט. — ס׳רעדט זיך אַזוי „פאַלן אוועק״; באמת פאַלט מען נישט. נישטאָ וו ו צו פאַלן. חלשט מען, שטאַרבט מען. בלייבט מען שטיין אין ענגשאַפט צווישן די לעבעדיקע. גע־פרעסט צוזאַמען מיט זיי אין שטיקעניש.

אַזוי שטייען מיר שעהן לאַנג. ביז פלוצים מאַכט זיך אויף די טיר פונעם וואַגאָן. די ס.ס.-לייט האָבן באַשלאָסן נאָך מענטשן אַריינצושטופן אין וואַגאָן. ס׳ווערט א געשטופעריי, טייל פאַלן אַרויס, און היות איך שטיי ביי דער טיר, פאַל איך אַרויס האַלב א פאַרחלשטער. דער קלאַפּ וועקט ווידער אויף מיין באַוווסטזיין. איך זע פאַר מיר נישט ווייט דעם טויער, וואָס פירט צו דער „אַרי־שער זייט״. נישט קלערנדיק קיין סך, פרווו איך דעם לעצטן שאַנס: איך נעם שפאַנען מיט זיכערע, האַפערדיקע טריט צום טויער צו: כ׳האָב געהאַט ביי מיר א פאַסירשיין אַרויסצוגיין אויף דער „אַרי־שער״ זייט, כדי זיך צו פאַרשטענדיקן מיטן שטאַטישן אַרכיוו אין ציוויל-שטאַנד-ענינים. כ׳ווייז דער וואַך מיין פאַסירשיין און — איך געפין זיך אין דרויסן. אויסער דעם „אומשלאַג-פּלאַץ״, אויסער דעם געטאָ. אויף דער „פרייער וועלט״...

אָבער נישט אויף לאַנג.

איך האָב געמוזט צוריק גיין אין געטאָ, ווייל א קריסט האָט מיך באַמערקט. איך בין צוריק אין געטאָ, צוריק אין מיין ביוראָ, וו מ׳האָט זיך שוין מיאש געווען פון מיר, און וו מ׳האָט שוין דער־ציילט שבחים אין א הספד איבער מיר...

זייט דעמאָלט בין איך נישט איינמאָל געווען אין סכנה. אָבער נישט אַריינגעפאַלן דירעקט אין די מערדערס הענט. זיי האָבן נעמ־לעך געכאַפּט די ליסטע פון די מיטגלידער פונעם ווידערשטאַנד־

קאָמיטעט, ווו כ'האָב פיגורירט. איך האָב מיטגעאַרבעט אין געהיימען יידישן נאַציאָנאַל־ראַט און ביי די אויפשטאַנד־צוגרייטונגען.

ערשט אין ווינטער 1943 האָב איך דערפילט, אַז נישטאָ קיין שום האָפענונג פאַר מיר איבערצולעבן. נישט אין געטאָ און נישט חוץ דעם געטאָ. דאָ האָבן אונדז געלאָקערט טאָג־טעגלעך „דעפּאָרטאַציעס", אויסזידלונגען, און אויף דער אַרישער זייט — פאַרשידענע פוילישע מוסרים און שאַנטאַזשיסטן, וואָס האָבן געצויגן געלט ביי יידן, וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אַלס אַריער און ווער ס'האָט נישט געהאַט גענוג געלט זיך אויסצוקויפן, איז איבערגעגעבן געוואָרן דער געשטאַפּאָ...

א חוץ דעם איז צוגעקומען פאַר מיר אַן אינדיווידועלע סכנה: די נאַצישע „באַפעל־שטעלע" האָט צוגעשטעלט דער „יידישער פּאָליציי" אַ ליסטע פון די יידישע ראַטמענער פונעם שטאָטראַט אין ווארשע פונעם יאָר 1939, און איך האָב פיגורירט אויף דער דאָזיקער ליסטע, וואָרום איך בין געווען דער ערשטער פאַרטרעטער אַלס ראַטמאַן אין וואַרשע. דעפּוטאַט יעקב טראַקענהיים האָט זיך דעמאָלט, 1939, אָפּגעזאָגט פון זיין מאַנדאַט, און איך בין אַריין אין שטאָטראַט אַלס זיין פאַרטרעטער. די אַלע יידישע ראַטמענער זענען גערופן געוואָרן אין דער „באַפעל־שטעלע". און פון דאָרטן קומט מען זעלטן צוריק...

פון די אַמאָליקע יידישע ראַטמענער האָבן זיך אין געטאָ בלויז געפונען מוריצי אָזשעך פונעם „בונד" און איך. אָזשעך האָט אַ „מלינה" אויף דער „אַרישער" זייט. דאָס איז נישט דער פאַל ביי מיר. וואָס טאָן? דערווייל באַהאַלט איך זיך אין געטאָ אין אַ „בונקער". אויף לאַנג קען עס אָבער נישט דויערן.

דאַן קומט צו מיר אַ פאָרשלאַג פון אַ פאַמיליע, וועלכע געפינט זיך אַרעסטירט אין „פּאַוויאַק" מיט דרום־אַמעריקאַנישע פּעסער, איך זאָל זיך „צושרייבן" צו זיי אַלס זייער משפחה־מיטגליד, און אַזוי אַרום איינגעזעצט ווערן אין „פּאַוויאַק", ווו ס'איז אַלנפאַלס נאָך פיל זיכערער איידער אין געטאָ. די דאָזיקע פאַמיליע הייסט

אייזענצווייג. (איך האָב דורך די יידישע ווידערשטאַנד־גרופּן גע־האַט אַ שטענדיקן קאָנטאַקט מיט די אַרעסטירטע יידן אין „פּאַוויאַק״, וועלכע איך האָב באַזאָרגט מיט לעבנס־מיטל־פּאַקעטן).

איך גיי איין אויף דעם דאָזיקן פֿאָרשלאַג, ענדער זיך דעם נאָ־מען אויף „אייזענצווייג״ און לאָז זיך מאַכן פּאַראַגווייאישע פּאַ־פּירן (נישט קיין פּאַספּאָרט!) אלס מיטגליד פון דער דערמאָנ־טער פאַמיליע, דאַן לאָז איך מודיע זיין פון דעם יודענראַט דער אויסלענדער־אָפּטיילונג פון דער געשטאַפּאָ, אַז „אין געטאָ געפינט זיך איינער אייזענצווייג אַן אַמעריקאַנער בירגער״. איך ווער אַרעס־טירט און איינגעזעצט אין „פּאַוויאַק״.

און דאָס איז שוין געווען דאָס גליק. „פּאַוויאַק״ איז געווען זיכערער איידער אין געטאָ, ווו אַלע זענען געווען פאַרמשפּט...

איך וויל דאָ נישט דערציילן די אַלערליי גלגולים און סכנות, דורך וועלכע כ׳בין דורכגעגאַנגען, ווייל דער לייענער וועט טייל פון זיי געפינען אין מיין טאָג־בוך. כ׳וויל נאָר זאָגן בקצור, אַז מען האָט אונדז, ד. ה. אַלע אַמעריקאַנער, איבערגעפירט קיין פראַנק־רייך (וויטעל) און אין אַ שיינעם פרימאָרגן, געווען איז עס דעם 10טן מאַי 1943, האָב איך זיך געפונען אין אינטערנירטן־לאַגער קאָמפּיען (פראַנקרייך), אין דער שטאָט פון דער דייטשער קאַפּי־טולאַציע פונעם יאָר 1918, צוזאַמען מיט אַ 400 אינטערנירטע אַמעריקאַנער פון די פאַראייניקטע שטאַטן און אַלערליי דרום־אַמעריקאַנישע מלוכות.

נאָך דעם קאָשמאַר פון וואַרשעווער געטאָ, פון די טרעבלינקי־טראַנספּאָרטן און „פּאַוויאַק״ — האָט דער אינטערנירטן־לאַגער אין קאָמפּיען אויסגעזען פאַר מיר ווי אַ לאַנד פון פרייהייט... הגם מיר האָבן זיך געפונען אונטער די ס.ס.־וואַכן.

ווייזט אויס, אַז אַלץ איז רעלאַטיוו. אפילו — פרייהייט...

:: :: ::

פון קאמפּיען האָט מען אונדז דעם 5טן יוני איבערגע־פירט קיין וויטעל (אין די וואָגעזן־בערג אין פראַנקרייך).

וויטעל איז אַ באַקאַנט קור־אָרט. דאָרט האָבן די דייטשן אַרומ־גערינגלט מיט שטעכנדיקן דראָט אַ קאָמפּלעקס פון האָטעלן, און אַהין געבראַכט ענגלישע און אַמעריקאַנישע בירגער פון אַלע לענ־דער פונעם אָקופּירטן אייראָפּע און אויך פון צפון־אַפריקע. אין דעם דאָזיקן אינטערנירטן־לאַגער האָבן זיי אויך געבראַכט 173 יידן פון פּוילן, און טייל פון בעלגיע, באַזיצער פון דרום־אַמע־ריקאַנישע פּעסער. די אינטערנירטע האָבן באַקומען פּעקלעך מיט לעבנס־מיטל פונעם אַמעריקאַנער און ענגלישן „רויטן קרייץ", האָבן געהאַט די מעגלעכקייט צו קאָרעספּאָנדירן מיט אַמעריקע, ענג־לאַנד און בכלל מיט אַלע לענדער, וווהין ס'איז צוגעקומען דער רוי־טער קרייץ. די באַדינגונגען אין וויטעל זענען, אין אַלגעמיין, גישט געווען קיין שלעכטע, בפרט אין פאַרגלייך מיטן וואַרשעווער געטאָ.

מיר זענען אַנערקענט געוואָרן פאַר אַמעריקאַנער און באַהאַנ־דלט געוואָרן גלייך מיט די אַנדערע ריכטיקע אַמעריקאַנער.

אַזוי זענען מיר אַפּגעזעסן עטלעכע חדשים. כמעט בשלוה. איך זאָג „כמעט", ווייל יעדער פון אונדז האָט פאַרלוירן טייל, אָדער (ווי איך), אַלע פון די נאָענטסטע, און מיר זענען געווען פול מיט ווייטיק. טייל פון אונדז האָבן נאָך געהאַט אין די געטאָס, אָדער אין די לאַגערן, נאָענטע אָדער ווייטערע קרובים, און אָנגעשטרענגט אַלע חושים זיי צו העלפן. מ'האָט געזוכט דעם איינציקן וועג אין אַזעלכע פּאַספּאָרטן, ווי מיר האָבן געהאַט.

מ'האָט געשטורעמט מיט בריוו אין דער שווייץ, קיין אַמערי־קע, קיין ענגלאַנד. מ'האָט געשריבן שיפרירטע דורך דער דייטשער צענזור, און אויך דורך געהיימע שליחים פון דער פראַנצויזישער ווידערשטאַנד־באַוועגונג, דורך די „מאַקי'ס", מיט וועלכע כ'האָב אָנגעבונדן באַציאונגען. געווען נאָך אַן אַנדערער וועג: דורך באַ־צאָלטע שמוגלערס. אַן אַנדערע ווידער פאַרבינדונג איז געווען דורך די אויסגעטוישטע ענגלישע, אַמעריקאַנישע און ארץ־ישראל־ביר־גער, וועלכע זענען צוריקגעפאָרן אין זייער היים און האָבן מיטגע־נומען איינגענייט אין זייערע מלבושים קליינע בריוועלעך, אין

וועלכע מיר האָבן אַלאַרמירט די וועלט צו ראַטעווען די פאַרבלי־
בענע יידן אין פוילן, און אין די לאַגערן אין דייטשלאַנד.

איך האָב געשיקט אַזעלכע **אַלאַרם־בריוו** מיין קוזין **אַנשיל פינק** אין ניו־יאָרק (וועלכער האָט זיי באַקומען און אַלאַרמירט יידי־שע עסקנים און אינסטיטוציעס), צו מר. **האַרי גודמאַן** אין לאָנדאָן, **ד״ר אַברהם זילבערשטיין** אין גענף און **חיים ישראל אייז** אין ציריך. איך האָב אויפגעגעבן נעמען פון יידישע פערזענלעכקייטן, וועל־כע מ׳דאַרף ראַטעווען פון די געטאָס און לאַגערס אין פוילן.

אַזעלכע בריוו האָב איך געשריבן שיפרירט דורך דער צענזור־ירטער פּאָסט. און איינמאָל האָט דאָס די דייטשע צענזור „דער־שמעקט" און מ׳האָט מיך און ה׳ יחיאל שוואַרצבאַרט, אונדזער שעף, גערופן אין דער צענזור, און אַ דאַנק די מתנות וואָס הער שוואַרצבאַרט (היינט אין פּאַריז) האָט זיי געגעבן, בין איך דעמאָלט געראַטעוועט געוואָרן פון אַ גרויסער סכנה.

אין וויטעל זענען געווען אַ רייע יידישע פּערזענלעכקייטן און עסקנים, די רבנים הרב מ. ראַטענבערג פון אַנטווערפן, הרב שבתי ראַפּאַפּאָרט פון פינטשעוו, דער העברעאישער דיכטער יצחק קאַ־צענעלסאָן, די פרוי פון פּראָפעסאָר ד״ר משה שאָר תמר שאָר, הרב חיים לייב בערגלאַז, ר׳ יוסף פרענקעל פון ביליץ, ד״ר נתן עק און זיין פרוי, די שרייבערין און פּעדאַגאָגין גוטאַ אייזענצווייג א. אנד.

היות די דאָרט אינטערנירטע קאַטוילישע „שוועסטער" האָבן איינגעאָרדנט אין לאַגער אַ שול, אין וועלכער ס׳האָבן געלערנט ס׳רוב יידישע קינדער, און די דאָזיקע שוועסטער האָבן געפירט אַ מיסיאָנערישע טעטיקייט, — האָבן די רבנים און פרוי פּראָפ. שאָר אויסגעפּועלט, אַז ס׳זאָל אין דער דאָזיקער שולע אויך געלערנט ווערן יידישע למודים. אַזוי בין איך געוואָרן דער לערער פון יידי־שע למודים פאַר אינגלעך (34) און גוטאַ אייזענצווייג האָט אָרגאַ־ניזירט אַ בית־יעקב־שול פאַר מיידלעך, וווּ זי האָט געלערנט יהדות, **העברעאיש און יידיש.**

די דאָזיקע „אידיליע" דויערט ביז דעצעמבער 1943.

טייל פון אונדז האָבן אויסגעפּועלט דורך דער שווייץ פּעסער

פאר זייערע נאָענטע. דאָס אַליין האָט אָבער נישט גענוגט. מ׳האָט זיך געווענדט צום שפּאַנישן קאָנסול אין בערלין מיט דער בקשה, ער זאָל — אַלס שוצמאַכט פאר אַ טייל דרום־אַמעריקאַנישע בירגער (צוו. אַנדערע פּאַראַגווייי) נעמען אין שוץ און לאָזן אינטערנירן די באַזיצער פון אַזעלכע פּאַספּאָרטן, וואָס האָבן זיך געפונען אין די געטאָס אָדער לאַגערן.

דער שפּאַנישער קאָנסול אין בערלין האָט אָבער מודיע געווען דער דייטשער קאָמאַנדאַנטור פונעם אינטערנירטן־לאַגער אין וויטעל, אַז אונדזערע פּאַספּאָרטן ווערן נישט אָנערקענט דורך דער פּאַראַגווייאישער רעגירונג.

דאָס איז געווען אַ שענדלעכע מסירה, וואָס האָט געשטעלט אונדזער לעבן אין סכנה.

די רעזולטאַטן האָבן נישט געלאָזט לאַנג ווארטן אויף זיך. ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן רעגיסטראַציעס, אויספאָרשונגען פון אונדזערע פּעסער, אָנפראַגן אין בערלין (און זיכער אויך אין שפּאַנישן קאָנסולאַט).

מיר האָבן דערזען, אַז מיר געפינען זיך אין דער גרעסטער סכנה. מיר האָבן געשיקט ס׳אָ.ס.־רופן אין דער גאַנצער וועלט. גראָד זענען דעמאָלט פאָרגעקומען אויסטוישונגען פון ווייטערע אינטערנירטע קיין אַמעריקע און קיין ענגלאַנד; מיר האָבן אַלארמירט, גערופן, געבעטן:

— ראַטעוועט דאָס לעצטע רעשט פון ווארשעווער יידן!

ווען ס׳זענען געקומען אין וויטעל אויף אינספּעקציע אין יאַנואר און פעברואר 1944 דער דעלעגאַט פונעם שווייצארישן קאָנסולאַט (וועלכער איז געווען די שוץ־מאַכט פאר צפון־אַמעריקאַנישע און ענגלישע בירגער) און דער פאָרשטייער פון דעם אינטערנאַציאָנאַלן רויטן קרייץ, — האָבן מיר, דער אַנטווערפּענער רב, הרב ראַטענבערג און איך, זיך געווענדט צו זיי, זיי זאָלן אונדז נעמען אין שוץ, זיי זאָלן ווייניקסטנס פועלן, מ׳זאָל אונדז אויפהאַלטן אין וויטעל ביז ס׳וועט אָנקומען די אָנערקענונג פון אונדזערע פּעסער.

אָבער זיי האָבן אונדז קאַלט אויפגענומען, נישט געוואָלט זיך מיט אונדז פאַראינטערעסירן; געהאַט פאַר אונדז איין ענטפער:

— איר געהערט נישט צו אונדז...

איך האָב אויפגעקלערט די שווייצארישע דעלעגאַטן פונעם רויטן קרייץ און פונעם קאָנסולאַט, אַז עס האַנדלט זיך בלויז אין לאָזן אונדז דאָ פּראָוויזאָריש; וואָרום איך בין געווען זיכער, אַז די יידישע עסקנים אין אַמעריקע און ענגלאַנד וועלן וועלטן איינליינגן אונדז צו ראַטעווען. חוץ דעם האָב איך געהאַט ידיעות פון דער שווייץ, פון מיינע פריינד יוסף אייז און פון אַמעריקע פון הרב שבתי פרענקעל און אַנדערע, אַז מיר זענען אנערקענט געוואָרן דורך די דרום-אַמעריקאַנישע מלוכות.

ס׳האָט אָבער גאָרנישט געהאָלפן. אונדזערע „באַשיצער" האָבן אונדז געלאָזט אויף הפקר, אויף דעם „חסד" פון די נאַצי־מערדער. מיט זייער האַלטונג האָבן זיי אונדזער מצב נאָך פאַר־ערגערט, וואָרום זיי האָבן געוויזן, אַז מיר זענען שוצלאָז, הפקר, — אויסגעשטעלט אויף דער אכזריות פון די דייטשן, ד. ה. אויף — פאַרטיליקונג.

דער שאָטן פון טויט האָט שוין געשוועבט איבער אונדזערע קעפּ.

די דעפּאָרטאַציע קיין אָשוויענטשים

דעם 18טן מערץ 1944 האָט מען אונדז, 173 יידן פון פּוילן, איבערגעפירט אין אַ באַזונדער האָטעל „באַ־סיט" און אין אַ חודש אַרום, דעם 19טן אַפּריל 1944, פּונקט צום ערשטן יאָרצייט פונעם געטאָ-אויפשטאַנד אין וואַרשע, האָט מען די לעצטע לעבנגעבלי־בענע פונעם וואַרשעווער געטאָ דעפּאָרטירט פון וויטעל קיין **דראַנסי**, און פון דאָרט קיין **אָשוויענטשים**.

קיין איינער פון זיי איז נישט צוריקגעקומען.

בעת מ׳האָט דעם 18טן אַפּריל אָפּגעשלאָסן אונדז אין האָטעל, איז אויסגעבראָכן ביי אונדז אַ גרויסע פּאַניק. מיר, געקומען פונעם פּוילישן גיהנום, האָבן געוווּסט וואָס דאָס באַדייט. א סך פון

אונדז האָבן נישט געװאָלט מער דורכמאַכן דעם װעג „צוריק” אין די גאַזקאַמערן. מען איז מאַסנװײז באַגאַנגען זעלבסטמאָרד. צװישן זײ זענען געװען: פרוי פּראָפעסאָר תמר שאָר, יואל בוימינגער און זײַן פרוי, ד״ר נתן עק, גוטאַ אײזענצװײַג, װלאַדיסלאַװ נאַטאַנזאָן, דער מאָלער־אַרטיסט טאַדעאוש רוזשאַני־קװיאַט, די טאָכטער פון פּראָפעסאָר שאָר, פרוי פּעליציע קאָן, ד״ר פאַקלער א. אַנד. ס׳איז געלונגען אָפּצוראַטעװען אַ טײל פון זײ. פרוי שאָר און יואל בוי־מינגער מיט זײַן פרוי זענען פאַרסמט געװאָרן אויפן טויט.

אין דער דאָזיקער פּאַניק האָבן מיר, פיר פּערזאָן, זיך באַהאַלטן אין אויװן אין קעלער פונעם האָטעל, װוּ מ׳האָט ערב פּסח גע־באַקן מצות. מיר האָבן זיך באַהאַלטן אין דאָזיקן אויװן, נישט טראַכטנדיק װאָס װײַטער. מיר זענען דאָרט אָפּגעלעגן איבער אַ מעת־לעת.

דעם צװײטן טאָג האָט מען אונדז דאָרט געפונען האַלב דער־שטיקטע און כמעט באַװוּסטלאָז. געפונען האָבן אונדז די ייִדן, װאָס זענען געבליבן אין האָטעל. מיר האָבן נישט געװוּסט װאָס װײַטער. פון גרוים פּחד האָט פּרל. גוטאַ אײזענצװײַג, אײנע פון די, װאָס האָבן זיך באַהאַלטן, אויסגעטרונקען אַ פלעשל סם, און איז אין אַ כמעט האָפענונגסלאָזן צושטאַנד אָפּגעפירט געװאָרן אין לאַ־גער־שפּיטאָל. אויך איך, זײַענדיק קראַנק, בין אָפּגעפירט געװאָרן אין שפּיטאָל. נאָך אַ צװײ װאָכן מאַטערן זיך, װען אַלע דאָקטוירים האָבן פּרל. אײזענצװײַג שוין אויפגעגעבן, איז זי דאָך אַרויס לעבע־דיק. די קראַנקע האָבן די דײַטשן דערװײַל געלאָזט אין לאַגער. אָבער נאָר דערװײַל.

װאָרום נאָך אַ חודש, דעם 16טן מאַי 1944, איז פאָרגעקומען די צװײטע „דעפּאָרטאַציע”, װען מ׳האָט אויך גענומען די קראַנ־קע, אויסער די, װאָס זענען נישט געװען טראַנספּאָרט־פעאיק. די פראַנצויזישע דאָקטוירים פונעם שפּיטאָל, ספּעציעל ד״ר פּיגאַש, ד״ר מאַנטיטה, ד״ר לעװי, װי אויך דער ייִדישער דאָקטאָר ד״ר מאַרק אַדריען װײַל, האָבן זיך זײער משתדל געװען, אַז װײניקס־טנס אײניקע פון די קראַנקע זאָלן בלײַבן, צװישן די זענען געװען

פרוי פעליציא קאַן (וועלכע איז אַראָפּגעשפּרונגען פונעם פערטן שטאָק און צעבראָכן אַ ריפּ), פּרל. גוטאַ אייזענצוויג און איך.

אַזוי בין איך ווידער אַמאָל געראַטעוועט.

איך בין געלעגן אין שפּיטאָל אַ 3 חדשים, און אויף להכעיס — געזונט געוואָרן. ס'האָט נישט געהאָלפן, וואָס כ'האָב ווייניק געגעסן (כ'האָב כלל נישט געגעסן פון דער טרפהנער קיך אין שפּיטאָל), כ'בין דאָך געקומען צו זיך. ס'איז געוואָרן קלאָר: ווייטער קענען מיר נישט בלייבן אין שפּיטאָל. קומט נאָך אַ דעפּאָרטאַציע — זענען מיר פאַרלאָרן.

בין איך אַרויס פונעם שפּיטאָל און זיך באַהאַלטן אין לאַגער גופא. אין לײַדיקע שטיבער און האָטעלן, פאַרלאָזענע דורך אינטערנירטע וואָס זענען אויסגעטויִשט געוואָרן; אָדער ביי אַנדערע אינטערנירטע, קריסטן אָדער יידן, געבוירענע ענגלענדער; צווישן אַנד. ביי מאַדאַם קאַסטעל-נאַוויטש, מאַדאַם סקיפּוויץ (אַן ענגלישע שרייבערין), מר. סאַלאָמאָן (אַן איראַנישער ייד), מיסיס ווייט. כמעט יעדע נאַכט האָבן מיר געגעכטיקט ערגעץ אַנדערש.

אינצווישן האָבן מיר באַקומען אַ ידיעה פונעם ועד ההצלה אין ניו-יאָרק, אַז אונדזערע פּאַספּאָרטן זענען אַנערקענט דורך די באַטרעפנדיקע דרום-אַמעריקאַנישע רעגירונגען.

אויך דער דייטשער לאַגער-קאָמענדאַנט האָט וועגן דעם אָפּיציעל מודיע געווען אין לאַגער און דערקלערט, אַז די פאַרבליבענע וועלן מער נישט דעפּאָרטירט ווערן.

מיר האָבן אָבער שוין מער נישט געהאַט קיין פאַרטרויען צו די דייטשן. איך האָב זיך ווייטער באַהאַלטן, בפרט ביינאַכט, וואָרום די „דעפּאָרטאַציעס" פלעגן פאָרקומען בלויז פאַרטאָג; דעמאָלט פלעגן די דייטשן בלאָקירן דעם האָטעל און דעפּאָרטירן.

איך האָב גלייכצייטיק אָנגעבונדן אַ קאָנטאַקט מיטן „מאַקי", און באַקומען פראַנצויזישע אַרישע אידענטיטעטס-לעגיטימאַציעס. כ'האָב געפּלאַנט צוזאַמען מיט נאָך אייניקע יידן אַנטלויפן פונעם

לאגער און גײן אין דער שװײץ. מיר האבן געשריבן אין דער שװײץ נאך א שליח, װאס זאל אונדז אריבערשמוגלען די גרענעץ.

מאדאם מרים קאסטעל־נאװיטש, א באװאוסטע סאציאליסטי־שע טוערין (הײנט אין פאריז), האט מיר איבערגעגעבן א שער דורכצושנײדן די דראטן. איך האב דורכגעשניטן די דראטן אויף עטלעכע ערטער און גוטא אײזענצװײג אויף אנדערע ערטער. און מיר האבן געװארט אויף א ידיעה פון דער שװײץ. (דורך די דורכ־געשניטענע דראטן זענען אנטלאפן אויך אײניקע ענגלישע אפיצירן, װאס זענען געװען אינטערנירט).

דערװײל איז פארגעקומען די לאנדונג פון די אמעריקאנער און ענגלענדער, דער פראנט האט זיך אלעמאל מער דערנענטערט צו אונדז. און די גרענעץ מיט דער שװײץ איז געװען שטארק בא־װאכט פון בײדע זײטן.

בין איך שוין געבליבן באהאלטן אין לאגער און געװארט אויף די באפרײער.

און פרײטיק־צונאכטס, דעם 1טן סעפטעמבער 1944, פונקט צום 5טן יארטאג פונעם אויסברוך פון דער מלחמה, זענען די דײ־טשן אנטלאפן פון װיטעל. אין אײניקע טעג ארום זענען געקומען די אמעריקאנער און — ניסים איבער ניסים! — איך לעב און בין פרײ. שבת בין איך באלד געלאפן אין דער נאר װאס געעפנטער שול צו בענטשן „הגומל”.

קײן „שהחיינו” אבער האב איך נישט געמאכט. „שהחיינו” איז אין דער מערצאל: „װאס דו האסט אונדז געמאכט דערלעבן”, און „אונדז” קען איך נישט זאגן. װארום אלײן געבליבן, אלײן אן משפחה, אן מײנע פרײנד, אן דער גרויסער קהילה און דעם גרויסן כלל, מיט װעמען כ׳בין געװען אזוי ענג פארבונדן אין מײן לעבן און ארבעט.

ד״ר הלל זײדמאן.

1942

די ערשטע סימפּטאָמען

זונטיק, 12. יולי 1942

אַן אומרואיקייט היינט אין געטאָ. מ׳שמועסט שטאַרק וועגן „אויסזידלונג". די ידיעות וועגן דעם שטאַמען פון דער פירמע „קאָן און העלער". די דאָזיקע האָבן אַ צוטריט צו די דייטשן. איך פרעג דעם קהילה־פּרעזעס אינזש. טשערניאַקאָוו: איז עס אמת? — ניין. — ענטפערט ער קאַטעגאָריש.

מאָנטיק, 13. יולי.

דער דייטשער קאָמיסאַר פאַרן געטאָ, ווי ער רופט זיך אָפיציעל: „קאָמיסאַר פאַרן יידישן וווינבאַצירק" אַ ו ע ר ס וואַ ל ד, האָט היינט אַרויסגעגעבן אַ פאַראָרדענונג וועגן איבעררוקן די פּאָליציי־שעה אין געטאָ, ד. ה. ביז וואַנען מ׳מעג גיין אין געטאָ, פון 9 אַזייגער אָוונט ביז 10 אַזייגער. אַ סימן פון אַן ענדערונג אויף בעסערן. מ׳רעדט דעריבער וועגן אַ נ יי ע ם ק ו ר ס לגבי יידן, אַ מילדערן. וועגן דעפּאָרטאַציע — אַ באַרואיקונג.

דינסטיק, 14. יולי.

די קהילה־ביוראָס, וועלכע גיבן אַרויס די אַ. ג. קענקאַרטעס פאַר יידן, פאַרעפנטלעכן היינט אַ נייעם „קאַלענדאַר" פון טערמינען, אין וועלכע די איינוווינער פון די באַטרעפנדע גאַסן דאַרפן קומען אָפּנעמען זייערע קאַרטן. דער דאָזיקער קאַלענדאַר נעמט אַרום אַנדערטהאַלבן

חדשים, ד. ה. ביז סוף אויגוסט. דאָס איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן לויט דעם באַפעל פון די דייטשן. אַלזאָ: ווידער אַ סימן לטוב. ווידער אַן אַנטשפּאַנונג.

מיטוואָך, 15. יולי.

אַ פאַראָרדענונג איז היינט אַרויסגעגעבן געוואָרן פון דער אויסלאַנד־שטעלע פון דער געשטאַפּאָ, לויט וועלכער אַלע יידן, אויסלענדישע בירגער, דאַרפן זיך צושטעלן צו דער קאָמאַנדע פון דער יידישער פּאָליציי, פון וואַנען זיי וועלן אָפּטראַנספּאָרטירט ווערן, — וווהין? — צום אויסטויש אין זייערע לענדער — קלערט אויף די געשטאַפּאָ.

פרייטיק, 17. יולי.

היינט 7 אַזייגער אינדערפרי האָבן זיך אַלע אויסלענדישע יידן פאַרזאַמלט פאַרן הויף פון דער אָנפירונג פון דער יידישער פּאָליציי אויף דער קראָכמאַלנע 17. זיי זענען געוואָרן אויסגעשטעלט אין רייען און דאַן אָפּגעפירט געוואָרן אין דעם באַקאַנטן געפענגעניש „פּאַוויאַק". דאָרט האָט מען זיי פאַרמאַכט אין אַן אַדמיניסטראַציע־געביידע. דאָס געזעגענען זיך מיט די קרובים און פריינד איז געווען זייער רירנד. ס'האָט זיך נישט ביי איינעם אַרויסגעריסן אַ וואָרט: ווער ווייסט, צי נישט אויף אייביק...

נאָכמיטאָג, ווען מ'איז צוריקגעגאַנגען פון דעם באַגלייטן די אויסלענדער, האָט זיך אָנגעהויבן אַן אַריינטראַכטן: צוליב וואָס האָט מען זיי אינטערנירט? איינע זאָגן: מ'וועט זיי אָפּשיקן קיין אַמעריקע דורך פּאָרטוגאַל. אַנדערע האַלטן, אַז מ'וועט זיי האַלטן ביזן סוף פון דער מלחמה. ס'זענען אָבער אויך פאַראַן פּעסימיסטן, וואָס טייטשן אויס דאָס פּלוצימדיקע אינטערנירן פון די אויסלענדער מיט דער כוונה זיי צו שיצן און איזאָלירן בעת דער נאָענטער — דעפּאָרטאַציע...

זונטיק, 19. יולי.

די ידיעות וועגן דער נאָענטער דעפּאָרטאַציע פאַרשפּרייטן זיך אַלץ עקשנותדיקער. די קוועלע: ווידער „קאָן און העלער".

ס'ווערט גערופן אַ פאַרזאַמלונג פון יידישע עסקנים. נאַטירלעך שטרענג געהיים. אויף אַ בוידעם־שטיבל אויף נאָוואָליפּקי 27. ס'זענען

געקומען די רביים און רבנים בארנשטיין פון סאכאטשעוו, דאנציגער פון אלעקסאנדער, אלטער פון קאליש־פאביאניץ (דער פרעזעס פון אגודת הרבנים אין פוילן); דער דזשאינט־פארשטייער גיטערמאן, די פארשטייער פון די פארשידענע פארטייען: ד״ר יצחק שיפער (ציוניסטן), זישע פריד־מאן (אגודה), מוריצי אזשעך (בונד), לייב שטשעראנסקי (מזרחי), ד״ר ליפמאן (רעוויזיאניסטן), רעד. י. י. פראפעס, רעד. א. גאוזע און איך — פון דער פריערדיקער יידישער פרעסע; אחוץ דעם יוסף קעניגסבערג, דער פארוואלטער פון דער לובלינער ישיבה; ש. זאגאן (פועלי ציון). שפעטער זענען אנגעקומען יהודה יפת, אלחנן צייטלין און ד״ר טולא נוסענבלאט.

צוערשט שווימט אויף די פראגע: איז עס אמת? פאראן אפטימיסטן און פעסימיסטן.

די א פ ט י מ י ס ט ן ז א ג ן: אונדזער צאל, דאס איז אונד־זער קראפט. א ה א ל ב ע ר מ י ל י א ן מ ע נ ט ש ן ! זיי וועלן נישט וואגן. ווארשע איז א כח, מיט וועלכן זיי וועלן זיך מוזן רע־כענען. אחוץ דעם: פאראן דייטשן, וואס זענען שטארק פאראינטערעסירט אין דער עקזיסטענץ פונעם געטא; זיי גענימן א סך פון אים. קודם כל די „טראנספער־שטעלע״ (דער דייטשער „צאל־אמט״, דורך וועלכן ס׳גייט דורך דער אימפארט און עקספארט פונעם געטא און וועלכער נעמט אן אפצאל פון 15 ביז 25 % פון דעם ווערט פון דער סחורה, נישט רעכע־נענדיק די „פרעזענטן״ פון די יידישע סוחרים...), דאן דער קאמיסאר אויערסוואלד, וועלכער באקומט אומגעהויער פיל פון דער קהילה פאר פארשידענע דערלייכטערונגען, און סתם אזוי מתנות. און אפילו די יידי־שע אפטיילונג פון דער געשטאפא איז אויך פאראינטערעסירט אין דער עקזיסטענץ פון יידן; ערשטנס צוליב די „מתנות״ און רויבערייען; צוויי־טנס — ווען נישט קיין יידן, וועלן זיי דאך מוזן גיין אויפן פראנט אין די ס. ס.־דיוויזיעס. און איבער אלעמען — פראדוצירט דאס געטא א סך, און שטעלט מיט זיך פאר א וויכטיקע ווירטשאפטלעכע פאזיציע, וועלכע די דייטשן וועלן נישט וועלן פארניכטן. די אפטימיסטן ברענגען אויך באווייזן אויף צו באגרענעצן זייער טעזע: דאס עפענען פון די שולן און קינדער־גערטנער, דאס איבעררוקן די פאליציי־שעה, דאס דערלויבן פון

דעם פּעדאַגאָגיום, דאָס העכערן די לעבנסמיטל־ראַציעס, א. א.וו. דאָס אַלץ ווייזט אויף אַ ליבעראַלערן קורס.

די ידיעות פון דער פירמע „קאַן און העלער“ זענען נישט ריכטיק, — האַלטן די אָפּטימיסטן. אפשר, — סוגערירן זיי, — האָבן די הערן קאַן און העלער אַן אינטערעס דערין צו שאַפן אַ פּאַניק; האָט מען דאָך גערעדט וועגן צוזאַמענגעמען פאַנדן און דורך זייער פּערמיטלונג אָפּשרייען די גזירה... איבעריקנס — זאָגן אַלץ די אָפּטימיסטן — די דייטשן וועלן נ י ש ט וו אַ ג ן !

ד י פּ ע ס י מ י ס ט ן זאָגן, אַז, זיי וועלן י אַ וואַגן. די נאַצים זענען אויף אַלץ פעאיק. מ׳טאָר זיי נישט גלויבן. איבעריקנס, פאַרוואָס זאָל וואַרשע זיין אַן אויסנאַם? פאַרוואָס זאָל דאָס, וואָס איז געשען אין לובלין, טאַרנאָוו און קראָקע, זיך נישט איבערחזרן אין וואַרשע? די דייטשן קוקן אויף גאָרנישט. מיר זענען אין גרויסער סכנה. מען דאַרף טראַכטן וועגן רעטונגס־מיטלען.

דער פּעסימיזם איז גובר. אַ שווערע שטימונג ליגט אויף די פּנימער.

וו אָ ס ט אָ ן ? ווי אַזוי זיך ראַטעווען?

רוקט מען אַרויס פּלענער, פּראָיעקטן: צוזאַמענגעמען גרויסע סומען געלד און אונטערקויפן די געשטאַפּאָ; צונויפנעמען אַזויפיל און אַזויפיל קילאָ גאָלד. (טייל באַמערקן: פאַראַן ביי זיי ספּעציעלע „פאַרניכטונגס־קאָמאַנדעס“). אַנדערע לייגן פאָר אַרויסצושיקן אַ דעלעגאַציע צום גענעראַל־גובערנאַטאָר פ ר אַ נ ק אין קראָקע. אַנדערע ווייזן־אָן, אַז מען דאַרף שאַפן מאַסנהאַפט א. ג. „שאָפּען“, ד. ה. אַרבעטס־וואַרשטאַטן, וווּ מ׳זאָל באַשעפטיקן מאַסן יידן און דערמיט זיך ראַטעווען.

י ו ס ף ק ע נ י ג ס ב ע ר ג, וועלכער איז נאָרוואָס געקומען פון לובלין, וווּ ער איז דורך אַ נס געראַטעוועט געוואָרן פון דעפּאָרטאַציע, גיט איבער שוידערלעכע פרטים פון דעם דאָרטיקן חורבן. ער אַפּעלירט, מ׳זאָל זיך ניט לאָזן איינשלעפערן, נאָר זיך אָנשטרענגען צו זוכן רעטונגס־מיטלען. ער צוזאַמען מיט ז י ש ע פ ר י ד מ אַ ן לייגן פאָר אַרויסצושיקן אַ שליח אומלעגאַל אין דער שווייץ און פון דאָרטן אַלאַרמירן די וועלט. זאָל ענגלאַנד — וויניקסטנס ביז נאָך דער מלחמה — אָנערקענען אַלע יידן פאַר ארץ־ישראל־בירגער, זאָל אַמעריקע אונדז נעמען אין שוץ,

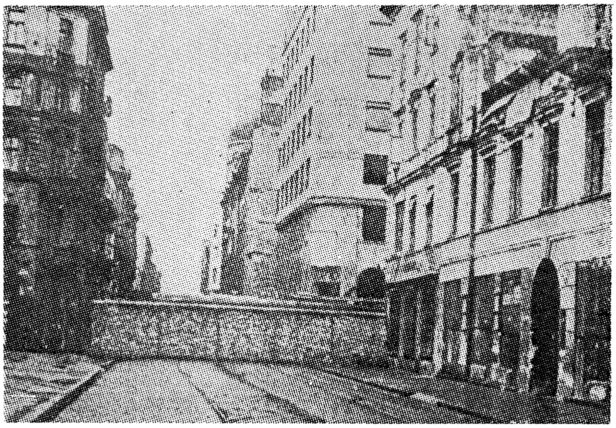

די מויערן ארום ווארשעווער געטאָ

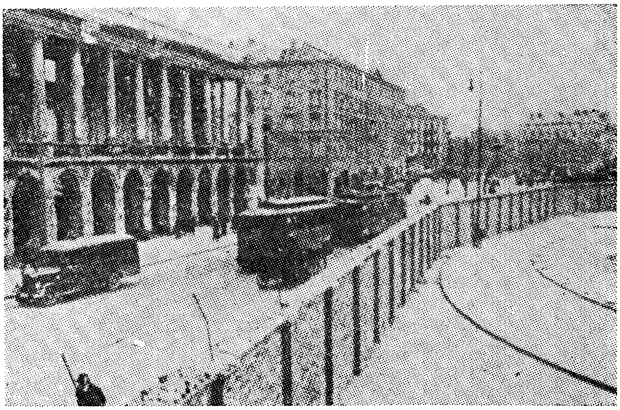

זאָל מען דראָען מיט רעפּרעסיעס קעגן די דייטשן אין פרעמדע לענדער, זאָל מען די נאַציס וואָרענען, זאָל דער פּויפּסט אַפּעלירן; זאָל די וועלט זיך אָפּרופן, ראַטעווען, זאָל... זאָל...

אָבער וואָס? אַז מיר זענען פאַרמאַכט, אין געפענגעניש. ווי אַזוי אַרי־בערשיקן אַ שליח אין דער שווייץ, אַז אַריבערגיין די צווייטע גאַס — אויף דער אַרישער זייט — דראָט מיט טויט־שטראָף. מיר זענען איינגע־קעסלט, אַרומגערינגלט. פון אַ שרעקלעכן, אומבאַרחמנותדיקן שונא.

און אויב אפילו ס׳וועט זיך שוין איינגעבן די וועלט צו אַלאַרמירן, וועט זי דערהערן? וועט זי זיך אָ פּ ר ו פ ן ? צי וועלן אונדזערע ברי־דער אין אויסלאַנד ד אָ ס מ אָ ל פאַרשטיין די סכנה, די סכנה פון אומקומען? צי וועלן זיי קענען באַווייזן צו רירן דאָס געוויסן פון דער וועלט?...

די באַראַטונג ציט זיך שווער. אומעטיק. דער טאָג פאַרגייט. אין קליינעם ענגן שטיבל פאַלט צו די טונקלקייט. שוואַרצע שאָטנס לייגן זיך אויף די ווענט, אויף די פּנימער און — הערצער פון די פאַרזאַמלטע פאָר־שטייער פון דער גרעסטער יידישער קהילה אין אייראָפּע. פּאַמעלעך צע־רינען זיך אין נעפּל פון נישט־רעאַלקייט די אַלע פּלענער, פאָרשלאַגן. און דערפאַר הייבט אונדז אָן אַלעמאָל מער צו באַהערשן אַ פאַרצווייפלטער געדאַנק:

— מ י ר ז ע נ ע ן ה י ל פ ל א ז ! — דאָס דאָזיקע געפיל ווערט אַלץ קלאָרער און בולטער און וואַנדלט זיך אום אין —

— מ י ר ז ע נ ע ן פ א ר ל ו י ר ן . . .

מיר צעגייען זיך פּאַמעלעך. איינציקווייז, כדי נישט צו ציען די אויפמערקזאַמקייט. מ׳גייט הינטערווייַלעכץ מיט פאַרבאַהאַלטענע וועגן. איך גיי אַרויס אויף דער קאַרמעליצקע־גאַס. אַ גרויסע באַוועגונג. ווי גע־וועגלעך. מענטשן מיט איינגעפאַלענע באַקן, אויסגעלאָשענע אויגן איילן זיך. יאָגן, שטופּן זיך דורך אין ענגשאַפט. לויפּ׳ נאָך דעם שטיקל ברויט. אין שווערער דאגת פּרנסה. אין שווערן טאָגטעגלעכן קאַמף מיטן הונגער. ווערן זיך, אַבי זיך צו דערהאַלטן אויף דער אויבערפלאַך, אַבי נישט אונ־טערגיין, אַבי איבערהאַלטן...

וו ע ל ן זיי איבערהאַלטן?

ס׳דאכט זיך מיר, ווי דער שאָטן פונעם מלאך המות דערהויבט זיך איבער דער דאָזיקער ווימלדיקער מאַסע. וועלן מיר איבערהאַלטן? וועלן מיר עס איבערלעבן?

איך גיי אַ היים, דער קאָפּ מיט פאַרצווייפלונג און דאָס האַרץ אין האָפענונגלאָזיקייט.

מאָנטיק, 20. יולי.

די ידיעות וועגן דער נאָענטער „אויסזידלונג" האַלטן זיך אין איין איבערחזרן. היינט אינדערפרי אין מיין ביורא דערציילט מיר מיין חבר ד״ר שימקעוויטש, אַז זיינע פריינד, רייכע מענטשן, זיינען היינט אַנטלאָפן דורך עפּעס אַ לאָך אויף דער אַרישער זייט. ביים געזע־גענען זיך האָבן זיי אים געזאָגט, אַז זיי באַזיצן זיכערע ידיעות, אַז די דעפּאָרטאַציע הייבט זיך אָן מיטוואָך דעם 22סטן יולי.

ס׳קומען צו מיר זישע פרידמאַן און יוסף משה העבער (דער קהילה־פּרעזעס פון קאַליש) און פרעגן: נו?... איך גיי אַריין צום קהילה־פּרעזעס אינזשיניער טשערניאַקאָוו און פרעג ווידער: איז עס אמת? — אויף וואָס איך באַקום אַ תשובה: „אַפּיציעל איז מיר גאָרנישט באַוווּסט דערפון..." איך פאַרשטיי וואָס דאָס באַדייט... איבעריקנס, אַ בליק אויף זיין פּנים זאָגט מיר דאָס רעשט.

איך קום צוריק אין אַרכיוו און טרעף דאָרט פּראָפעסאָר ד״ר מאיר באַלאַבאַן, וועלכער איז בעת דער גאַנצער צייט געווען אַ פּעסי־מיסט; איצט איז ער גאַנץ פאַרצווייפלט. „איצט איז דער סוף", זאָגט ער. ער דערציילט מיר בסוד, אַז זיין שוואָגער ד״ר מ. אַלטער (דער דירעקטאָר פונעם תחכמוני־סעמינאַר) איז אַריבער אויף דער אַרישער זייט צוזאַמען מיטן קינד.

דינסטיק, 21. יולי

היינט אינדערפרי, ווען כ׳בין אַרויסגעגאַנגען אויף דער אַרישער זייט*), באַגעגן איך מיין באַקאַנטן קריסט ד״ר לאַבאַנאָוו,

*) אַלס אַרכיוו־דירעקטאָר און ציווילשטאַנד־באַאַמטער ביי דער קהילה איז מיר געגעבן געוואָרן אַ פּאַסיר־שיין צו קענען גיין אויף דער אַרישער זייט, כדי צו דער־לייזן די נויטיקע פאָרמאַליטעטן איז מלוכהשן אַרכיוו און אין מאַגיסטראַט.

וועלכער האָט געאַרבעט אין אַ פירמע פון כעמישע פאַבריקאַציעס אין דעם ביוראָ, ווו ס'איז געווען פריער שרעשעווסקיס באַנק. ער גיט מיר איבער די איוב־בשורה: מאָרגן, מיטוואָך, דעם 22סטן יולי הייבט זיך אָן די דעפּאָרטאַציע. איך קער זיך שנעל צוריק אין מיין ביוראָ אין קהילה־אַרכיוו און גיי דורך דעם „אויספּלי" פונעם געטאָ אויף דער גזשיבאָווסקאַ־גאַס. איך טרעף פאַרן טויער אַ פאַרשטאַרקטע דייטשע וואַך, און דער טויער ווערט פאַרמויערט. איך בין געווען דער לעצטער, וואָס איז דורכגעגאַנגען דעם טויער. ווי איך ווער שפּעטער געוואויר, ווערן פון די 7 טויערן פונעם געטאָ צו דער אַרישער זייט נישט איבערגעלאָזט מער ווי 3. די איבעריקע ווערן פאַרמויערט. אַלזאָ: דער רינג אַרום אונדז פאַרמאַכט זיך. נישטאָ קיין אַנטרינען.

איך קום אָן אין דער קהילה-געביידע אויף גזשיבאָווסקאַ־גאַס 26. אַן אומרואיקע באַוועגונג. מ'דערוואַרט עפּעס, נישט וויסנדיק וואָס. „עפּעס" דאַרף געשען. און ס'געשעט טאַקע: ס'קומען-אָן דריי אויטאָס מיט ס. ס.־אָפיצירן, די ס. ס.־לייט גייען אַריין אין דער קהילה-געביידע און נאָך אַ 10 מינוט פירן זיי אַרויס עטלעכע מיטגלידער פון דער קהילה: אַבראַהם געפּנער, הרב שמשון שטאַקהאַמער, רעדאַקטאָר אַ. ב. עקערמאַן, אַדוואָקאַט ב. זונדעלעוויטש, אַדוו. באַלעסלאַוו ראָזענבלום, אינזש. אַ. שטאָלצמאַן (שפּעטער בין איך געוואויר געוואָרן, אַז גלייכצייטיק האָבן זיי פאַרנומען פון דער אַפּראָוויזאַציע־אָפּטיילונג פונעם געטאָ ה. ווינטער, אַ פאַרוואַלטונגס־מיטגליד, און געוו. „ייוואָ" טוער פון וולאָצלאַוועק און דיר. דריבינסקי). מ'האָט זיי אַוועקגעפירט אויפן „פּאַוויאַק". ווי מ'שמועסט, דאַרפן זיי זיין ערובניקעס, אַז יידן וועלן ניט שטעלן קיין ווידערשטאַנד ביי דער דעפּאָרטאַציע.

אין געטאָ הערשט אַ שטאַרקער פּחד. וואָס ווייטער? נאָך אַ פּאָר שעה האָט מען געפּנערן, שטאָלצמאַנען און דריבינסקין אַרויסגעלאָזט. קיין שום אָפיציעלע ידיעה וועגן דער דעפּאָרטאַציע איז נישטאָ. יעדער ווייסט אָבער, אַז ס'גרייט זיך. אין דער קהילה אַ גרויסע אויפרעגונג. מ'זאָגט, אַז ס'איז שוין אָנגעקומען אין שטאָט די „פאַרניכטונג-קאָמאַנדאָ".

נאָכמיטאָג פאָרט דורך דורכן געטאָ אן אויטאָ פון געשטאַפּאָ און מען שיסט פון דאָרט צו די דורכגייער אויף דער קארמעליצקא און כלאַדנע. א צענדליק קרבנות. די פאַניק פאַרשטאַרקט זיך נאָך מער.

אויף די גאסן אַ גרויסע באַוועגונג. קיינער בלייבט נישט ביי זיך. אַלע לויפן. וווּהין? מ׳זוכט „פּאָסטנס״. אין די „שאַפּען״ קודם כל. מענטשן באַמיען זיך אַריינצובאַקומען אין איינע פון די דייטשע פאַבריקן אין געטאָ, ווי שולץ, טעבענס, דעהרינג, פאָן שעהנע א.ד.גל. מיט אַלע מיטלען. מען ווענדט אָן אַלע מיני פּראָטעקציעס, באַקאַנטשאַפטן, איינפלוסן און — ווער ס׳האָט — געלט. מ׳צאָלט א סך געלט פאַר אַ „פּאָסטן״ אין א „שאַפּ״. די מער רירעוודיקע און אונטערנעמונג־לוסטיקע, וואָס באַזיצן אַביסל געלט, שאַפן אייגענע שאַפּן. ס׳רוב שניידערישע, ווו מ׳ארבעט אויס סחורה פון די דייטשע פירמעס. מ׳נעמט צונויף מכשירים, מ׳קויפט ניימאַשינען און אַנדערע מכשירים און מ׳שטעלט זיך אַוועק צו דער אַרבעט. איך קום אַריין צו מיין קוזין י ע ק ב פ ר ע נ ק ע ל, א באַוווסטער מאַנופאַקטור־פאַבריקאַנט פון ביליץ; ער שטייט צוזאַמען מיט זיין גאַנצער משפּחה, צווישן זיי זיין שווער פייוול טירקל, זיין שוואָגער הרב ר אַ ב י נ אָ ו י ט ש, די אלמנה נאָכן קראָקעווער רב (וועמען די נאַציס האָבן אומגעבראַכט אין אָשוויענטשים) פּ ע ר ל ק ר א ג י צ ע ר, אַלע פאַרקאַטשעט די אַרבל, און מ׳אַרבעט. פון די „שאַפּן״ וועט מען דאָך נישט צונעמען — איז מען זיכער. אָבער דאָך איז דער פּחד גרויס.

איך גיי דורך די נאַוואַליפּיע־גאַס. פאַר דער פירמע „שולץ״, וועלכע געפינט זיך אין דער געביידע פון דעם חסידישן פאַבריקאַנט א ב ר ה ם ה ע נ ד ע ל. פאַר די ביידע טויערן פון דער פאַבריק, ביים נומער 46, גרויסע מאַסן. ספּעציעל אַ סך אָרטאָדאָקסישע יידן. ישיבה־בחורים, רבנים, כלי קודש און סתם חסידישע יידן. וואָרום דורך אברהם הענדעל, וועלכער איז געווען דער לייטער פון דער פאַבריק, האָט מען זיך געקענט אַריינבאַקומען דאָרט, בעת אין אַנדערע „שאַפּן״ איז געווען שווער, אויב ניט אוממעגלעך, פאַר אַן אָרטאָדאָקסישן ייד צו באַקומען אַ פּאָסטן. דעריבער זענען אַלע אָרטאָדאָקסן געלאָפן צו הענדעלן. שווער אָבער צוצוקומען צו אים. די טויערן זענען פאַרמאַכט. פון צייט צו צייט עפנט זיך אַ קליינע

שפּאַרע און דער יידישער פּאָליציאַנט לאָזט אַריין אַיין מענטש, צוויי, און אין דרויסן שטופּן זיך, רייסן זיך   ט ו י ז נ ט ע ר.

דאָס זעלבע פּאַר אַנדערע שאָפּן. נאָר אַנדערע עלעמענטן. פּאַר דער פירמע „וו. ב. טע ב ע נ ס" אויף לעשנא און אויף פּראָסטע, זעט מען אַ סך ציוניסטישע טוער; דאָרט האָט אַ דעה צו זאָגן   מ ע נ ד ל ק י ר ש ע נ ב ו י ם, דער פריערדיקער ציוניסטישער פּרנס. פּאַר דער פירמע „ה אָ פּ מ אַ ן" אויף נאַוואָליפּקי־גאַס באַמערק איך פיל בונדיסטן; דאָרט ווידער קען מען זיך אַריינבאַקומען דורך דער פּראָטעקציע פון דעם בונד־פירער מ ו י ר י צ י אַ ז ש ע ד, וועלכער האָט אַליין אַ סך געלט אַריינגעלייגט אין דער דאָזיקער פאַבריק. אַזוי זוכט זיך יעדער זיינע. כל אומן פונה אל בני אומנתו, איז דאָ דער פּשט — צו זיינע פּאַרטיי־חברים. מ'העלפט ווי ווייט מ'קען.

פאַר דער געביידע אויף דער לעשנא־גאַס נומער 80, וווּ ס'איז אַמאָל געווען דאָס גימנאַזיום „קאָלעגיום", און וווּ ס'איז היינט דער דייטשער אַרבעט־אַמט פאַרן געטאָ, — ווידער טויזנטער מענטשן. מ'שטופּט זיך מיט גוואַלד צו די פאַרהאַקטע טויערן. דאָ באַקומט מען אַרויס אַרבעט־קאַרטן, וואָס באַשטעטיקן, אַז מ'איז באַשעפטיקט, אַז מ'אַרבעט אין אַ „שאָפּ". די דאָזיקע מענטשן וועט מען דאָך ניט דעפּאָרטירן, זאָגט מען.

איך קום ענדלעך צו צו מיין ביוראָ אויף גזשיבאָווסקאַ־גאַס. ווידער אַ געשטופּעריי: דאָ וויל מען לעגאַליזירן די רעליגיעזע חתונות, וועלכע זענען נישט דורכגעפירט דורך דעם ציווילשטאַנדעס־אַמט (אין פּוילן זענען די דאָזיקע חתונות, בלויז ביים רב, געווען דער גרויסער רוב). וואָרום די מענער, וואָס זענען באַשעפטיקט, ווילן שיצן זייערע פרויען; דאַרף מען אויפווייזן מיט חתונה־אַקטן. די וועט מען דאָך ניט דעפּאָרטירן.

פאַר דער קהילה און אין דער קהילה ווידער אַ גרויסע נערוועאישע באַוועגונג. יעדער וויל באַקומען עפּעס אַ פּאָסטן, עפּעס אַן אַרבעט; זאָל זיין וואָס ס'איז, אַבי ס'זאָל הייסן: מ'איז באַשעפטיקט, אַבי עפּעס אַן אָנלען, אַ פּרעטעקסט, אַ שוץ... וואָרום די באַשעפטיקטע וועט מען דאָך נישט דעפּאָרטירן, — פאַרזיכערט מען.

כ'גיי אַרויף צום רב יצחק מאיר   ק אַ נ אַ ל, אויף דער טוואַרדע־גאַס 6. איך טרעף אַן אומגעהויערע מענטשן־מאַסע. וואָס איז? פרעג איך.

מ׳ה א ט ח ת ו נ ה . . . בחורים, וואס האבן א פאסטן אין א „שאפ״ אדער אין דער קהילה, ווילן ראטעווען ניט באשעפטיקטע מיידלעך. האט מען חתונה. מאסנווייז. אין געאיילעניש, אין גויאגעניש. אלע חלוצים האבן אויף איינמאל חתונה מיט אלע חלוצות, און אלע „צוקונפטיסטן״ מיט די „צוקונפטיסטקעס״, (בונדישע יוגנט־ארגאניזאציע). די, וואס האבן נאך ניט קיין „מענער״, זוכן ארום אזעלכע. ס׳ווערט מקוים די נבואה:

„והחזיקו שבע נשים באיש אחד ביום ההוא לאמר:

„לחמנו נאכל ושמלתנו נלבש, רק יקרא שמך עלינו״.

ס׳האט זיך אנגעהויבן...

מיטוואך, ערב תשעה באב 22. יולי.

ס׳האט זיך אנגעהויבן... אלזא, ס׳איז דאך אמת.

גאנץ פרי, זייגער זעקס, קלאפט מיר אן א שכן: געהערט? היינטיקע נאכט ארויסגענומען פון זייערע וווינונגען אן ערך 50 יידן און זיי דער־ שאסן אויף דער גאס. ס׳פאלן נעמען. באקאנטע און אומבאקאנטע. מיר באמיען זיך צו דערגיין עפעס א סיבה, צו געפינען עפעס א בשותפותדיק קריטעריום פאר די קרבנות, א צד השוה. אומזיסט. דאס זענען מענטשן פון פארשידענע בארופן, קלאסן, סביבות, אנשויאונגען. אדוואקאטן, ארבעטער און סוחרים, יונגע און אלטע, רייכע און ארימע. אלזא — פארוואס? דערויף קען קיינער קיין ענטפער נישט געפינען. וואס איז דער צוועק? יא. דאס איז מען זיך שוין משער. אנצווארפן א פאניק. אלזא, איז עס א פ א ר ש פ י ל. א פארשפיל צום בלוטיקן ספעקטאקל.

איך לויף שנעל אין דער קהילה, וועלכע געפינט זיך אין שכנות. אויפן הויף גרופעס מענטשן. מ׳שושקעט זיך שטילערהייט: וואס זאל דאס באדייטן? און וואס וו יי ט ע ר?

זייגער 11 פארמיטאג פארפארן פאר דער קהילה-געביידע 3 קליינע אויטאס. אויף זיי די אויפשריפט „פאל״. (תחילת האט מען געמיינט, אז דאס באדייט „פאלען״, היינט ווייסט מען שוין, אז דאס איז אן אפקיר־

צונג פון „פאָליציי״; און זעט מען פאר א הויז שטיין אַן אויטאָ מיט אזא אויפשריפט, ווייסט מען: דאָ שפּילט זיך אָפּ א טראַגעדיע). מיר פארשטייען שוין וואָס דאָס באַדייט. ס׳גייען ארויס עטלעכע אָפיצירן פון ס. ס. און געשטאַפּאָ. זיי גייען אַריין מיט זייער געוועלנלעכן טופּעט אין קאַבינעט פונעם קהילה-פרעזעס אינזשיניער אדאם טשערניאַקאָוו און פארמאַכן זיך דאָרט אויף א האַלבע שעה. דערנאָך פארלאָזן זיי די קהילה. ווי א בליץ צעשפּרייט זיך די ידיעה:

אויסזידלונג*).

א וואָרט, וואָס אַנטהאַלט אין זיך עפּעס שרעקלעכס, די שרעקלעכסטע טראַגעדיע. א וואָרט, וואָס וואַרפט אָן פּחד און טויט-אנגסט.

איך גיי אַריין אין קאַבינעט פון פרעזעס טשערניאַקאָוו; איין בליק און איך באַגרייף אַלץ. דאָס פּנים בלייך, די הענט ציטערן און די אויגן קוקן און זעען נישט... ארום אים עטלעכע מיטגלידער פונעם יודענראַט. דער פּרעזעס באַמערקט מיך און מיט אַ האַנט־באַוועגונג ווייזט ער מיר אָן אויף א שטיק פּאַפּיר, וואָס ליגט אויפן טיש.

— „צי איז פאַראַן עפּעס א געשריבענע מעלדונג?״ — פרעג איך.

— „ניין״ איז דער ענטפער, — „דאָס איז אַלעס״.

איך דערקען די שריפט טשערניאַקאָווס. כ׳האָב אָן צו לעזן. די אותיות טאַנצן מיר פאַר די אויגן.

שפּעטער ערשט שרייב איך איבער דעם טעקסט**), פארן אַרכיוו. לזכרון.

---

*) א משונהדיקע זאַך: ס׳האָבן זיך אָנגענומען עפּעס אויסדרוקן, נעמען דעפּי־ניציעס פאַרשעמענדיקע, מאַסקירנדיקע, וואָס אַנטשפּרעכן נישט דער ווירקלעכקייט. דער גרוילעכקייט פון דער טראַגעדיע. ס׳האָט זיך די נאַצי־רוצחים איינגעגעבן צו לאָזן אין אומלויף די דאָזיקע נעמען, אפילו צווישן יידן, און אפילו ביז איצט. במשך פון דער גאַנצער צייט פון דער טראַגעדיע האָט מען ביי אונדז אין פּוילן קיינמאָל נישט אָנגערופן די זאַך ביים נאָמען. מ׳האָט נישט דערזאָגט — פּאָגראָמען, אויסמאָרדן, מאַסאַקרען, פאַרגאַזן, נאָר: „אויסזידלונג״ אדער נאָר „אומזידלונג״ (גלייך ווי ס׳וואָלט געווען נישט מער ווי אַן איבערציען פון איין אָרט אין אַנדערן), „אַקציע״, „בלאָ־קאַדע״... דאָס איז געשען דערפאַר, ווייל אין אָנהויב האָט מען נישט געוווּסט בֿעֿנוי, און שפּעטער איז שוין אַזוי געבליבן. שבשתא כיון דעל על...

**) די דייטשן, אין זייער טייוולאַנישער קאָנצעפּציע צו פאַרניכטן די שפּורן פון זייער פאַרברעכן, האָבן זיך באַמיט נישט אַרויסצוגעבן וואָסער ס׳איז שריפט

איך גיי ארויס אויף דער גאס. אַלע זענען אויף דער גאס. מ'וויל הערן „נייעס". וויסן וואָס ס'טוט זיך. הערט מען: דאָס געטאָ איז שוין פון היינט אינדערפרי אַרומגערינגלט מיט אוקראַינישע וואך. ס'זענען אויך דאָ צווישן זיי לאַטישן און ליטווינער. די מלאכי חבלה פון אַלע פעבעלן. ווער ס'דערנענטערט זיך צו די געטאָ-מויערן, ווערט באַלד דערשאָסן. מיר זענען אין אַ שטייג. איינגעשלאָסן אויף זיבן ריגלען. נישטאָ קיין אנטלויפן. נישטאָ קיין רעטונג. און אַז מ'וועט זיך שוין יאָ ארויסגנבענען? וועט מען דען קענען זיך אויסבאַהאַלטן דאָרט? די יידן, וואָס זענען דאָרט געווען, קומען צוריק; נישט מעגלעך דאָרט צו זיין, מ'מסרט, מען שאַנטאַזשירט... זענען מיר אין די הענט פון די נאַצים. אליין, אויג אויף אויג מיט דעם שרעקלעכסטן, בעסטיאַלישן שונא. פאַראורטיילט אויף פאַרניכטונג.

פאַר די נאָרוואָס אויסגעקלעבטע פלאַקאַטן מיט דער „אויסזידלונג"-פאַראָרדענונג שטייען גרופעס מענטשן און לייענען. און קאָמענטירן. לערנען אריין פשט: ס'שטייט דאָך בפירוש, אַז די גזרה איז נישט נוגע די קהילה-אָנגעשטעלטע, „דזשאָינט"-אָנגעשטעלטע, אַרבעטער פון די שאָפן, פון אַנדערע דייטשע פירמעס; אחוץ דעם — וועלן דאָך אַלע אַנדערע אַרבעט-פעאיקע פאַרבלייבן איינקוואַרטירט אין קאַסערנעס. די אַלע וועלן בלייבן. ס'איז אַלזאָ נוגע בלויז די איינוווינער פון די א. ג. „פונקטן" (ווו די קהילה האַלט די אַלע, וואָס זיינען אָנגעוויזן אויף סאָציאַלע שטיצע, פּלטים ס'רוב), אַרבעטלאָזע, היימלאָזע א.ד.גל. רעכנט מען אויס: קהילה-אָנגעשטעלטע — לערך 10.000, צוזאַמען מיט די משפחות א 50.000; „דזשאָינט" - אָנגעשטעלטע (אייגנטלעך האָט מען עס גערופן „יידישע זעלבסט-הילף") אויך אַזוי פיל ד. ה. 50.000. אין די שאָפן קען מען רעכענען אַ הונדערט טויזנט, צוזאַמען מיט די משפחות א 200 טויזנט (ווארום ס'רוב האָבן אייניקע פאַמיליען-מיטגלידער געאַרבעט,

---

וועגן דעפאַרטאַציע. אַלץ איז געזאָגט געוואָרן, דיקטירט געוואָרן. די ערשטע פאַראָרדענונג וועגן אויסזידלונג פון 22. יולי 1942 איז דיקטירט געוואָרן דעם פרעזעס טשערניאַקאָוו. שפּעטערדיקע פאַראָרדענונגען זענען אויך בלויז געזאָגט געוואָרן. פונדעסטוועגן האָט זיך מיר דאָך איינגעגעבן צו זאַמלען אַ גאַנצע רייע דאָסמענטן פון זייערע פאַרברעכנס, אויב אַזעלכע זענען גאָר איבערהויפּט נויטיס... (זיי געפינען זיך איצט מייז באַזיץ און אויך אין וואַרשע).

און די איבעריקע זײנען „געדעקט" דורך די ערשטע), א 100.000 ארבעט־פעאיקע װעלן אויך באשעפטיקט װערן; צוזאמען אלזא א 400.000. װעלן ארונטערפאלן אונטער דער גזירה אן ערך פון „בלויז" 50.000 יידן. (אפי־ציעל זענען געװען אין געטא בלויז 387.500 יידן, לויט די לעבנסמיטל־קארטן; פאקטיש האט מען גערעכנט זענען פאראן לערך 450.000, שפע־טער האט מען גערעכנט א האלבן מיליאן יידן — קיין גענויע ציפערן זענען נישט געװען).

אלזא — א שרעקלעך געשטופעניש פאר די „שאפן", פארן יודענ־ראט, פארן „דזשאינט". מענטשן װענדן אן אלע כוחות און מיטלען זיך ארײנצובאקומען אין אײנע פון די דאזיקע שטעלן, און ארויסצובאקומען אן ארבעט־קארטע, ד. ה. א — לעבנס־קארטע. מ'זוכט אלערליי פראטעק־ציעס, קאנטאקטן, השפעות, מ'גיט געלט; מ'בעט, מ'חלשט, מ'דראט. א לײטער פון א „שאפ" — איז א מאכט. יעדער באמיט זיך צו געפינען א װעג צו אזא „פערזענלעכקייט". אין זיין האנט ליגט דאך דער אורטייל: לחיים או למות. אויף נאװאליפע פאר דער פירמע „שולץ", פאר דער פירמע „טעבענס" — טויזנטער מענטשן. מענטשן אויסגעטרוקנטע, דער־שראקענע, פארחושכטע, — נאך רעטונג־גארנדיקע. יעדער װיל זיך רא־טעװען פון דער זינקענדיקער שיף. אט אזוי האט אויסגעזען די סצענע אויף דער אונטערגייענדיקער שיף „טיטאניק". אט אזוי!

װארום די שיף זינקט....

טראץ די אויסנאמען, טראץ די צוזאגעכצן און „ערנװערטער" (דייטשע „ערנװערטער"...), אז די ארבעטנדיקע װעט מען נישט רירן, הייבט אן צו װערן א פארצװייפלונג. מ'נארט זיך נאך אביסל, אבער אינעװייניק נאגט א פחד.

ס'הייבט אן צו הערשן אלעמאל מער א יקרות. נישטא קיין צופאר. דאס געטא איז פארמאכט. נישטא אויך קיין שמוגל דורך די לעכער. ברויט קאסט ביז 35 זלאטעס א קילא. און שװער צו באקומען. פאר אונד־זערע אויגן שטייט אויף נאך א געשפענסט: ה ו נ ג ע ר.

דערװייל שוין די ערשטע קרבנות. די ערשטע טראנספארטן פון די „שוצלינגע", װאס געניסן פון סאציאלע שוץ, ס'רוב די צוגעקומענע פון די קלענערע שטעטלעך ארום װארשע, די אײנװױנער פון די „פונקטן". דאן

די אַרעסטאַנטן פון דער „יידישער" תפיסה אויף דער גענשא־גאַס (זייער „פאַרברעכן": נישט געטראָגן דעם אַרעמבאַנד מיטן מגן דוד, געשמוגלט אַ קילאָ ברויט אדג"ל). מ'פירט זיי אויף די וועגענער, איינגעשפּאַנט אין פערד.

ס'איז שוין שפּעטלעך נאָכמיטאָג. איך גיי דורך עק זאַמענהאָף־גאַס און מוראַנאָווסקע. ס'קומען אָן די אוקראַאינישע מיליציאַנטן און ווילן אַרויפנעמען אויפן וואָגן אַ בלינדן ייד, וועלכער שטייט אויף דעם עק גאַס, בעטנדיק אַ נדבה. ער איז באַהאַנגען מיט מעדאַלן און אויסצייכענונגען. אַן אינוואַליד פון יענער וועלט־מלחמה*). אַ טראַגיש בילד. דער בלינדער פאַרשטייט ניט, וואָס מ'וויל פון אים. וו פירט מען אים? ער ווייסט דאָך נישט וויסן דערנאָך ווי אַזוי אַהיים צו גיין.... ער זעט דאָך נישט... ער ווייזט עפּעס פּאַפּירן, לעגיטימאַציעס. ער ווייזט אויף די מעדאַלן אויף זיין ברוסט. די אוקראַאינער לאַכן. דאָס קליינע יינגעלע, וואָס פירט שטענדיק דעם בלינדן, זאָגט עפּעס דעם דייטש, וואָס פירט אָן מיטן טראַנספּאָרט; ער בעט, מ'זאָל אים לאָזן מיטגיין. דער דייטש גיט ברוטאַל אַ קאָפּ דעם קינד, וועלכעס פאַלט אַנידער אויפן טראָטואַר און וויינט. און דעם בלינדן שלעפּט מען אַרויף, שטויסנדיק אים, אויפן וואָגן. דער וואָגן רירט. איך אַנטלויף. פונדערווייטנס יאָגט מיך נאָך די תחנונים פונעם יידישן אינוואַליד און דאָס האַרצרייסנדיק געוויין פונעם קינד...

„אַט דאָ נישט ווייט" — האָט געענטפערט דער דייטש אויף דער פאַרצווייפלטער פראַגע פון דעם בלינדן: „ו ו ה י ן ?" יאָ, נישט ווייט...נישט ווייט, אויף דער סטאַווקי־גאַס געפינט זיך די געטאָ־סטאַציע, פון וואַנען מ'פירט אַוועק די דעפּאָרטירטע יידן „נאָך אָסטען" — ווי ס'שטייט אין דער פאַראָרדענונג. וווהין באמת, — ווער ווייסט?

:: :: ::

דער אָוונט פאַלט צו. איך גיי אַ היים. דער קאָפּ פול מיט אומהיימלעכע געדאַנקען, מיט געשפּענסטערישע בילדער. איך גיי דורך אונדזער הויף־שולכל (צוליב דער סכנה אַרויסצוגיין אָפּט אויף דער גאַס איז אין

*) איינס פון די ערשטע פאַראָרדענונגען פון די דייטשן איז געווען נישט אויסצוצאָלן די יידישע אינוואַלידן זייערע רענטעס, וועלכע זיי פלעגן באַקומען פון דער רעגירונג. דאָס זעלבע איז אויך נוגע געווען מלחמה־אַלמנות און יתומים.

יעדער הויז כמעט איינגעאָרדנט געוואָרן אַ מנין). איך קום אריין. אַ צוויי צענדליק מענטשן זיצן אויף איבערגעקערטע בענק נעבן דער ערד. תשעה באב היינט....

שוואַכע קליינע פלעמלעך פון צוויי גוססדיקע ליכטלעך ווארפן אומהיימ־לעכע שאָטנס אויף דעם קליינעם שטיבל און אויף די מענטשן. זיי זיצן איינגעבויגן, שטום, אראָפּגעלאָזט די קעפּ, און די אויגן קוקן אין ערגעץ אין אומבאַקאַנטע ווייטקייט. מיר מאַכן אויף דאָס ספר, דאָס אייביקע ספר: תנ״ך. איינער הייבט אָן צו לייענען מיט דעם אוראַלטן ניגון, מיט דעם ניגון פון אונדזערע אורעלטערן, פון יענע אפשר, וואָס זענען אַרויסגעטריבן געוואָרן פון ירושלים, מיט דעם ניגון, אין וועלכן ס׳זענען איינגעזאַפּט טרערן און זיפצן פון דורות:

איכה...

יעדעס דור האָט זיין איכה. אָבער אונדזער איכה קלינגט היינט גאַנץ אַנדערש. אפשר ווי נאָך קיינמאָל נישט אין דער יידישער געשיכטע. אפשר אונדזער לעצטער איכה.

„איכה ישבה בדד העיר רבתי עם". ווי אליין, ווי איינ־זאַם זענען מיר היינט. „אין לה מנחם מכל אהביה, כל רעיה בגדו בה", ווי ווייטיקלעך שפירן מיר דאָס היינט. „כל רדפיה השיגוה בין המצרים". „היו צריה לראש". „בנפל עמה ביד צר, ואין עוזר לה, ראוה צרים שחקו על משבתיה. קראתי למאהבי חמה רימוני". ווי טראַגיש אַקטועל זענען היינט די דאָזיקע אור־אַלטע ווערטער. גלייך ווי היינט געשריבן געוואָ־ן אויף אונדזער אומגליק, וועלכעס איז גרעסער פון יענעם חורבן.

דעמאָלט, צוריק מיט 1872 יאָר, האָט זיך עס אָנגעהויבן, און היינט איז דאָס לעצטע רינגעלע פון דער קייט, דער סוף.

זיצן מיר אָט דאָ, ווארשעווער יידן, די נאָכקומער פון יענע פאַר־טריבענע, פון זייער אייגענער היים באַרויבטע, און באַוויינען יענע קאַ־טאַסטראָפע, באַוויינען די אייגענע, דעם חורבן פון דער עיר ואם בישראל ווארשע, פון דעם גרעסטן און לעבעדיקסטן יידישן קיבוץ אין אייראָפּע. באַוויינען דעם אייגענעם גורל, דעם גורל פון אַ פאָלק אָן אַ לאַנד אין די הענט פון אַ שרעקלעכן שונא — ארומגערינגלט פון אַנדערע שונאים —

און פאַראורטיילט צום פאַרניכטן. זיצן מיר און באַוויינען יענעם חורבן בית המקדש און אונדזער חורבן פון אַ לעבן פול מיט פּיין, אָבער אויך פון שאַפונגען, מעגלעכקייטן, האָפענונגען און טרוימען; טרוימען — וואָס קיינמאָל וועלן זיי שוין נישט פאַרווירקלעכט ווערן. באַוויינען מיר אַ לעבן אַ רייכס, בליענדיקס און וואַקסנדיקס — טראָץ אַלע אונטערדריקונגען — וואָס דער שונא גייט איצט מאַכן אַ סוף דערפון.

א י כ ה ? . . .

דער טויט פון אדאם טשערניאַקאָוו

דאָנערשטיק, 23. יולי.

אין געטאָ אַ פּאַניק. די פאַרצווייפלונג באַהערשט אַלע. די מיליץ פון אוקראַינער, לאַטישן און ליטווינער רינגלט אַרום די הייזער־בלאָקן אין געטאָ, איינער פון זיי גייט אַריין אין הויף און פאָדערט אויף, אַלע זאָלן אַראָפּ אין הויף; דערנאָך שטעלט מען זיי אויס אין גרופּן און מ'פירט זיי אַוועק אויפן „אומשלאַג־פּלאַץ". די דייטשן צווינגען די יידישע פּאָליציי אַנטיילנעמען אין דער „דעפּאָרטאַציע". די יידישע פּאָליציי האַנאָרירט די לעגיטימאַציעס פון דער קהילה און „דזשאָינט", ווי אויך די אַרבעט־קאַרטן. מען דעפּאָרטירט ס'רוב די אָרימע, די עלטערע. ס'שפּילן זיך אָפּ האַרצרייסנדיקע סצענעס. מענטשן בעטן זיך, וויינען. אומזיסט!

דערווייל אַנדערע „אויסערגעוויינטלעכע" געשעענישן: דאָס הויז אויף זשעלאַזנאַ־גאַס נומער 80, וועלכעס געהערט צו דער משפחה פון דעם געוועזענעם וואַרשעווער קהילה־פּרעזעס אליהו מ א ז ו ר, ווערט אַרומגערינגלט פון די ס.ס.־לייט, מ'הייסט אַלע איינוווינער אַראָפּגיין אויף דער גאַס, דער גרעסטער טייל ווערט דערשאָסן אויפן אָרט, די רעשט ווערט געשיקט אויפן אומשלאַג. ס'ווערן דערביי נישט גענומען אין אַכט קיין שום לעגיטימאַציעס. די סיבה: „געוואָרפן פון אַ פענצטער פון דעם הויז אַ שטיין אויף דייטשע אָפיצירן..." אַזוי זאָגט די געשטאַפּאָ.

דער פּחד, אַזוי אויך געגעגנג גרויס, ווערט נאָך גרעסער .

:: :: ::

אינזש. אַדאַם טשערניאַקאָוו

איך זיץ אין מיין ביוראָ אין קהילה־אַרכיוו. ס׳איז שפּעט נאָכמיטאָג. אַרום 5 אַזייגער. ס׳קומען אָן אין דער קהילה 2 ס.ס.-לייט און פאַרלאַנגען דעם פּרעזעס טשערניאַקאָוו. ער איז ביי זיך אינדערהיים. דער דיזשורי־רנדיקער אָנגעשטעלטער שמואל האָרנשטיין שיקט נאָך אים. נאָך אַ פערטל שעה איז ער דאָ. ער גייט אַריין אין זיין קאַבינעט, ווו ס׳וואַרטן שוין אויף אים די צוויי אָפיצירן. נאָך אַ צען מינוט פאַרלאָזן יענע דאָס קאַ־בינעט, פאָרן אַוועק. טשערניאַקאָוו בלייבט. ער קלינגט נאָכן באַדינער און הייסט זיך אַריינגעבן אַ גלאָז וואַסער. דערנאָך בלייבט ער אַליין. אין עטלעכע מינוט אַרום קלאַפּט אָן אין קאַבינעט איינער פונעם קהילה־סעק־רעטאַריאַט מ אַ ר צ ע ל י ר יי ך. מ׳ענטפערט נישט. ער מאַכט אַליין אויף די טיר און פאַר זיינע אויגן: טשערניאַקאָוו ליגט טויט. ער אַלאַרמירט די קהילה־אָנגעשטעלטע, דאָקטוירים. מיר לויפן אַריין אין קאַבינעט, טשערניאַקאָוו ליגט פאַרשטאַרט, די אויגן אָפן, פאַרגלייזט, דאָס מויל פאַרמאַכט. ס׳קומט אָן ד״ר י ש ר א ל מ י ל יי ק אָ ו ס ק י און קאָנסטאַטירט: טויט דורך סם. ער האָט זיך נישט לאַנג געמאַטערט. איינגענומען ציאַנקאַלי.

טשערניאַקאָוו, דער פּרעזעס פון דער ווארשעווער קהילה, לעבט נישט מער.

ער האָט נישט איבערגעלאָזט קיין שום צוואה. קיין שום געזעגענונג־בריוו. בלויז אויף זיין אָפענעם נאָטיץ-בוך, וועלכעס איז געלעגן אויף זיין שרייבטיש, איז געווען אויפגעשריבן 7.000. מ׳האָט פאַרשטאַנען, אַז דאָס מיינט מען אַ באַפעל: 7.000 יידן צושטעלן טעגלעך צום „אומשלאַג״, צום פאַרניכטן.

טשערניאַקאָוו, וועלכער האָט במשך פון דער גאַנצער צייט פעסט געגלויבט אין דער לעבנס-קראַפט פונעם פאָלק, אין זיין אויסדויערן, וועל־כער האָט תמיד געהאָפט, אַז מיר וועלן איבערלעבן און דערלעבן דעם גוטן סוף — נישט איינמאָל האָט ער אויסגעדריקט פאַר מיר דעם דאָזיקן גלויבן, מיט וועלכן ער האָט ממש געגליט — האָט פּלוצלינג דערזען ווי

*) פרוי פון אהרן צייטלין.

ס׳מאַכט זיך אויף פאַר אים, פאַר זיין קהילה — דער ת ה ו ם. פאַר־שווונדן אַלע אילוזיעס, האָפענונגען, צוקונפט־וויזיעס. ער האָט דערזען די גרויזאַמעווירקלעכקייט. ער האָט נישט געוואָלט זיין קיין ווערקצייג אין די הענט פונעם שונא און אַליין זיך גענומען דאָס לעבן. געפאַלן אויפן פּאָסטן, אויפן פאַרלוירענעם פּאָסטן.

:: :: ::

ס׳שווימען אויף אין ׳מיין זכרון די לעצטע געשפּרעכן, וואָס איך האָב געהאַט מיט אים. ס׳גייען פאַר מיר דורך די גלגולים פון זיין אַרבעטזאַם־לעבן. געשטאַמט פון אַן אַסימילאַטאָרישער פאַמיליע. געווען פון באַרוף אינזשיניער, אַ מענטש פון עקזאַקטע וויסנשאַפטן. אָבער דערביי געהאַט אין זיך אַ ראָמאַנטישן אָדער. אַליין אַלזייטיק געבילדעט און באַלעזן, — האָט ער געשריבן — לידער. (פאַרעפנטלעכט אַ טייל אין דער פאַרמלחמה־דיקער וואַרשעווער „קהילה־שטימע"). און זיין גאַנץ לעבן האָט כאַראַק־טעריזירט רעאַליזם צונויפגעמישט מיט פּאָעזיע. געווען אַ מענטש פון מח אָבער אויך אַ מענטש פון הארץ. אַליין אַסימילירט, האָט ער זיך נישט דערווייטערט פון די מאַסן. געאַרבעט נישט נאָר פ א ר ן פאָלק, נאָר אויך מ י ט ן פאָלק. געווען אַ באַקאַנטער האַנטווערקער־טוער, באַ־מיט זיך שטענדיק צו פאַרבעסערן די אַרבעט־באַדינגונגען און לעבנס־שטאַנדאַרט פונעם יידישן בעל־מלאכה. געווען, אַלס רעפּרעזענטאַנט פונעם יידישן האַנטווערקער־פאַרבאַנד, ראַטמאַן אין וואַרשעווער שטאָטראַט און אַ קורצע צייט סענאַטאָר, לעצטנס, פאַר דער איצטיקער מלחמה, מיטגליד פון דער קהילה־פאַרוואַלטונג. נאָך דעם ווי דער דעמאָלטיקער קהילה־פּרעזעס מ ו י ר י צ י מ יי ז ע ל האָט פאַרלאָזט אין סעפּטעמבער 1939 וואַרשע, איז טשערניאַקאָוו אויף אַ זיצונג פון יידישע פּאַרטיי־פאַרשטייער פאַרגעשלאָגן געוואָרן (נאָך דער דייטשער אָקופּאַציע) אַלס קהילה־פּרעזעס. און אַזוי איז ער געשטאַנען אויפן פּאָסטן פון דעם 1. נאָוועמבער 1939 ביזן 23סטן יולי 1942. ער האָט זיך באַמיט אָפּצוווערן, ווי ווייט מעגלעך, די קלעפּ, וואָס זיינען געפאַלן אויפן וואַרשעווער יידנ־טום. ער שטרעבט צו מאַכן דעם דרוק פונעם שונא ווייניקער ווייטיקלעך

און זיין שטענדיקע עקסטערמינאַציע־פּאָליטיק — װײניקער טאָטאַל; ראַ־טעװען װאָס ס'לאָזט זיך. ער שטרעבט צו לינדערן די נויט, קעמפט שטאַרק קעגן דעם אונטערשיד צװישן דער רייכקייט פון איינע און דעם שרעקלעכן הונגער פון די אַנדערע, פונעם רוב. אַבי איבערצוהאַלטן, אַבי צו דערלעבן אַ בעסערע צוקונפט, אין װעלכער ער האָט אַזוי פעלזנפעסט געגלויבט. און דעם דאָזיקן גלויבן באַמיט זיך צו פּלאַנצן אַרום זיך.

די געשעענישן זענען נישט געבליבן אָן אַ רושם אויף אים. זיי האָבן אים עפּעס געלערנט. כ'דערמאָן זיך דעם לעצטן געשפּרעך, װאָס ער האָט געהאַט מיט דעם דייטשן קאָמיסאַר פאַרן געטאָ אויערסװאַלד (אַ געװ. אַדװאָקאַט אין בערלין פון דעם באַװוסטן יידישן אינדוסטריעלן ק ל ו י ז־נ ע ר), ביי װעלכן ס'איז געװען אָנװעזנד אַדװאָקאַט ד"ר ג. װײעלי־קאָװסקי, װעלכער האָט עס מיר איבערגעגעבן. אויערסװאַלד האָט זיך אויסגעדריקט, אַז „יידן זענען פּאַראַזיטן". דערויף האָט אים טשערניאַ־קאָװ געענטפערט:

— װען מיר זענען געקומען קיין פּוילן, פאַרבעטן דורך דעם קעניג קאַזשימיעזש דעם גרויסן, זענען דאָ געװען בלויז װעלדער און װיסטע־נישן; האָבן מיר יידן, מיט אונדזער פלייס און אַרבעט, מיט אונדזער רי־רעװודיקייט און איניציאַטיװ, אויפגעבויט דאָ שטעט און שטעטלעך, פאַ־בריקן און הייזער. גיט אַ קוק אויף די גאַסן, געשעפטן, האַנדל און אינ־דוסטריע, האַנטװערקערטום און באַנקװעזן, דאָס האָבן יידן אין שװערער, שעפערישער, פּראָדוקטיװער אַרבעט אויפגעבויט. אומעטום טרעפט מען אָן די נעמען פון יידן־פּיאָנערן אויף אַלע געביטן, די װאָװעלבערגס, עפּ־שטיינס, בלאָכס, ראַטװאַנדס, בערסאַנס, קאָנס, פּאָזנאַנסקיס, די געפּנערס, די מאַזורס, עטינגאַנס א.א.װ. נאָר מיר זענען געװען נאַראָנים; מיר האָבן אַריינגעלייגט אונדזער אַרבעט אין אומפאַריינטלעכער ערד, מיר האָבן געבויט אויף אַ װולקאַן, אָנשטאָט אין אונדזער אייגן היים אין א ר ץ י ש ר א ל."

יאַ. טשערניאַקאָװ איז געװאָרן אַ ציוניסט. אַן איבערגעגעבענער, פּיי־ערדיקער ציוניסט. איך דערמאָן זיך זיינע װערטער, װעלכע ער האָט מיר געזאָגט ערשט מיט אַ צװיי װאָכן צוריק, כ'געדענק גענוי, ס'איז געװען

כ׳ תמוז, זונטיק דעם 5. יולי. געווען איז עס — איך פיל עס איצט — נישט קיין שמועס נאָר א צוואה.

— „א גאַנץ לעבן האָב איך שווער און ערלעך געאַרבעט, געווען פּראָדוקטיוו, כדי איצט צו הערן, אַז איך בין א פּאַראַזיט, כדי צו ליידן די דאָזיקע בעסטיאַלישקייט, צו דערלעבן אַזעלכע דערנידערונגען, רדיפות, גרויזאַמקייטן; פאַרוואָס? פאַרוואָס? יאָ, כ׳וויים שוין פאַרוואָס דאָס קומט מיר. ווייל כ׳האָב נישט געאַרבעט אויף אייגענעם באָדן, אין דער אייגענער היים. ווייל כ׳האָב נישט געהערט דעם רוף פון טעאָדאָר הערצל. ער איז געווען דער איינציקער מענטש, וואָס האָט אַלץ פאָראויסגעזען און אָנגעוויזן דעם ריכטיקן וועג. ער איז געווען דער איינציקער יידישער מלוכה־מאַן אין אונדזער דור. מיר האָבן געזינדיקט, וואָס מיר האָבן אים נישט געפאָלגט. דאָס איז אונדזער שולד. — וואָלט איך היינט געקענט — האָט טשערניאַקאָוו געענדיקט מיט טרערן אין די אויגן — וואָלט איך היינט צופוס געגאַנגען קיין ארץ ישראל, און דאָרט שטיינער געהאַקט אַלס געוועזענער חלוץ. נאָך דער מלחמה וועל איך עס טאָן. קיין שום קראַפט אין דער וועלט וועט מיך שוין נישט צוריקהאַלטן. מיר זאָלן נאָר דערלעבן״...

ער האָט נישט דערלעבט. דער אכזריותדיקער שונא האָט געמאַכט א סוף צו זיינע האָפענונגען און זיינע טרוימען. פונקט ווי צו די האָפענונגען און טרוימען פון — ווער ווייסט וויפל יידישע מענטשן, וואָס זענען געווען פאַרקוקט אין א בעסערע צוקונפט אין ארץ ישראל.

א נישט־פאַרווירקלעכטער חלום...

פרייטיק, 24. יולי.

היינט האַלב זעקס אינדערפרי איז דורכגעפירט געוואָרן טשערניאַקאָווס לויה. א קליינע גרופּע מענטשן, קוים א צענדליק. די דייטשן האָבן באַפוילן אים צו באַהאַלטן שטילערהייט, בסוד. מ׳האָט אים מקבר געווען נעבן די אָנגעזעענע געשטאָלטן פונעם וואַרשעווער יידנטום. מיר שטייען פאַרן אָפענעם קבר. דערנעבן דאָס קבר פון פּראָפעסאָר שמעון אשכנזי, דער פּוילישער דעלעגאַט צום פעלקער־בונד. כ׳לייען די אויפשריפט: „דערציער — היסטאָריקער — שטאַטסמאַן״. ווייטער: „געקעמפט פאַר אַן אומאָפּהענגיק פּוילן — געדינט דעם באַפרייטן״. אין

די נאַצים „אַמטירן״ אין דעם גרויסן זאַל פון וואַרשעווער קהלה־ראַט.
(אויף דער וואַנט די בילדער פון אַמאָליקע וואַרשעווער רבנים)

שכנות דאָס קבר פון ד״ר ל ו ד װ י ק ז א מ ע נ ה אָ ף, דער שעפער פון עספעראַנטאָ, דעם אינסטרומענט פון פעלקער־דערנעענטערונג... אַזוי, קלער איך, האָבן יידן געדינט, געחלומט, און — אַזאַ סוף...

עמיצער זאָגט קדיש. (דער איינציקער זון טשערניאַקאָװס איז אין רוסלאַנד; דינט אין דער רויטער אַרמיי; אפשר װעט ער נעמען נקמה). ס׳הערט זיך דאָס שלוכצן פון דער אלמנה ד״ר פעליציע טשערניאַקאָװ (אַ באַװוסטע פּעדאַגאָגין). מ׳פאַרשיט אין איילעניש דאָס קבר. יעדער איילט זיך אַ היים, אין שטאָט אַריין. װער װייסט װאָס ס׳איז דערװייל געשען. און װאָסער טאָג ס׳שטייט פאַר אונדז.

איך פאַרלאָז דאָס בית-עולם מיט אַ געפיל, אַז נישט קיין מענטש, נאָר אַ ת ק ו פ ה האָט מען אין קבר אַריינגעלייגט...

די פאַרניכטונגס-מאַשין אַרבעט...

צוריקגייענדיק הײַנט פון טשערניאַקאָװס לװיה, באַגעגן איך אויף דער געגנשע־גאַס די עגלות פון פינקערטס „חסד ואמת״־אונטערנעמונג, װעלכע פּראָספּערירט הײַנט זייער... פינקערט זאָגט: װאַרשע איז אַ פאַבריק פון מתים...

נישט איינער קלערט: װער װייסט, צי יענע, די געהרגעטע, האָבן נישט קיין בעסער מזל; װייניקער זיך געמאַטערט. און געקומען צו קבר ישראל, מ׳װייסט כאָטש, װו זיי זענען באַהאַלטן, װען ס׳איז דער יאָרצייט. בעת יענע, די דעפּאָרטירטע — װער װייסט? — מ׳האָט נישט דעם מוט צו דערפירן דעם געדאַנק ביזן סוף...

„ושבח אני את המתים שכבר מתו מן החיים אשר המה חיים עדנה...״

און די פאַרניכטונגס־מאַשין אַרבעט. די װעגענער פול מיט אומגליקלעכע, באַװאַכטע דורך די פּאָליציאַנטן און מיליץ, איילן אין דער ריכטונג פונעם „אומשלאַג״. די מענטשן אויף די װעגענער — פאַרשידענע; װייבער און קינדער, אַלטע און קראַנקע. אַ טייל בעטן זיך, װיינען, אַנדערע װייזן לעגיטימאַציעס, שריפטן, דערקלערן עפּעס; אַנדערע פּרוּװן געבן צו װיסן באַקאַנטע, קרובים, מען זאָל זיי ראַטעװען. אָבער ס׳העלפט גאָר נישט. אַלע גייען אויפן „אומשלאַג״, צו דער שחיטה, אַזוי פילט מען, הגם

מ'ווייסט עס נאָך נישט באַשטימט. זאָגט מען דאָך, אַז עס זענען אָנגע־קומען ידיעות, בריוו פון די ערשטע פאַרשיקטע... ס'טליעט א פונק פון האָפענונג אין אַ ים פון פּחד און פּאַניק.

איך קום צוריק אין דער קהילה-געביידע. די זעלבע נערוועאישע באַווע־גונג, דאָס זעלבע זינלאָזע „אַמטירן", מ'וויל מאַכן דעם איינדרוק, אַז מען אַרבעט, אַז מ'איז נוצלעך. פרוי ט אַ ל אַ צ יי ט ל י ן *), די לייַ־טערין פון דער שטייער־אָפּטיילונג פון דער קהילה האָט „אַנגאַזשירט" אַ גאַנצע רייע נייע באַאַמטע; זיי שרייבן אויס מאָנונגען צו באַצאָלן פאַר־לעגענע קהילה־שטייערן, צו מענטשן, וועלכע זענען שוין אפשר נישטאָ. איך באַמערק צווישן זיי אַ ל ח נ ן צ יי ט ל י ן, אַ ב ר ה ם וו אַ־ל ע ר ש ט יי ן, י ו ס ף וו ע ג מ יי ס ט ע ר, באַקאַנטע כלל־טוער. בכלל האָט זיך דאָס קהילה־פּערסאָנאַל פאַרגרעסערט; (מ'וויל אויף אַזאַ אופן ראַטעווען מענטשן; קהילה-אָנגעשטעלטע ,זאָגט מען, וועט מען נישט רירן). מען „דערלײדיקט" בקשות שוין נישט אַקטועלע, מ'ענטפערט אויף בריוו, וועמענס אַדרעסאַטן זענען שוין נישטאָ, מ'פאַרנעמט זיך מיט ענינים נישט־וויכטיקע, אויסגעלאַשענע... אבי ס'זאָל הייסן, אַז מ'טוט עפּעס...

דער קהילה־סעקרעטאַר נ ח ו ם ר ע מ ב אַ פאַרנעמט זיך מיט די חלוצים; ער באַמיט זיך זיי איינאָרדענען אין „שאָפּן", אין קהילה־ביוראָס אדג"ל.

די ר ב נ י ם באַמיען זיך אַריינצופירן זייערע קינדער, איי־דעמס אין דער רעליגיעזער אָפּטיילונג פון דער קהילה. הגם די דאָזיקע אָפּטיילונג, פון וועלכער איך בין דער שעה, האָט שוין נישט קיין שום פּראַקטישע באַדייטונג, האָט זיך אָבער דאָס „פּערסאָנאַל" שטאַרק פאַר־גרעסערט. בעת אין י. 1937, ווען איך האָב איבערגענומען די לייטונג, איז דאָרט געווען 38 אָנגעשטעלטע, זענען היינט שוין פאַראַן איבער הונדערט; און איך האַלט אין איין פאַרשלאָגן נייע קאַנדידאַטן, באַוווּסטע רבנים, רעליגיעזע עסקנים און שרייבער, ווי יוסף משה העבער, געוו. ראש הקהל פון קאַליש, וואָלף ליפּסקער („למד-וואָוו"), א. אנד.

---

*) פרוי פון אהרן צייטלין.

די מיטגלידער פון קהילה-ראט פארזאמלען זיך און וויילן אויף טשערניאקאווס ארט א ניי פרעזידיום; פרעזעס: אינזשיניער מארעק ליכטענבוים, א באקאנטער ארכיטעקט און כלל־טוער; געבויט א סך געזעלשאפטלעכע געביידעס פארן ווארשעווער יידנטום. צי וועט ער איצט זיין דער צוקוקער צום חורבן פון דעם דאזיקן יידנטום, צי וועט זיך אים איינגעבן אפצוראטעווען עפעס פון דער פארניכטונג? ווער ווייסט?

אלס וויצע־פרעזעסן זענען געוויילט געווארן: אינזש. אברהם שטאלצמאן, געוו. סעקרעטאר פונעם צענטראלן יידישן סוחרים־פאראיין אין פוילן און ד"ר גוסטאוו וויעליקאווסקי, דער באקאנטער ווארשעווער אדוואקאט, איצט וויצע־פרעזעס פון דער „יידישער זעלבסט־הילף".

ס'קומען אפט צו פארן אין דער קהילה די מלאכי חבלה, די ס.ס.-אפיצירן פון דער פארניכטונגס-קאמאנדע. זייער אפיציעלער נאמען איז: „ס. ס. אונד זיכערהייטס־פאליציי, דיסטריקט לובלין. איינזאץ ריינהארדט". זיי האבן זיך איינגעארדנט — פארן געלט פון דער קהילה — א הויפט־קווארטיר אויף דער זשעלאזנע־גאס נומער 103, וועלכע זיי רופן „בע־פעהלשטעלע". דארט איז געשאפן געווארן א ביורא מיט אלערליי מאדערנע איינריכטונגען, טעלעפאנען, שריימאשינען; דאקטילאס און סטענאטי־פיסטינס ארבעטן א גאנצן טאג. פון דארט גייען ארויס די אינסטרוקציעס. די פארניכטונגס-מאשין ארבעט לויט דער מאדערנער טעכניק. לעבן מיר דאך אין 20סטן יארהונדערט... אלץ ווערט געפירט אין „ארדענונג", לויט א פאראויס באשטימטן פלאן, לויט דייטשן סיסטעם. „די ארגאניזאציאן קלאפט", — זאגט מיט צופרידנקייט דער געשטאפא־אפיציר בראנד. 7.000 טעגלעך. זיבן טויזנט קרבנות טאג פאר טאג. דער אפאראט איז געניי ארגאניזירט און דאס „פערסאנאל" שטייט אויף דער הויך פון זיין אויפגאבע... אין דער „בעפעהלשטעלע" הענגט א גרויסע גענויע מאפע פונעם געטא און טאג פאר טאג ווערן אנגעצייכנט גאסן און הייזער־בלאקן צום „איינקעסלען" און צום „בערייניגען". אלץ לויט אלע כללים פון דער סטראטעגיע — קענן ווייבער און קינדער, קעגן אלטע און קראנקע, קעגן א שוצלאזער, געפאנגענער מאסע. ס'ווערן גע־ברויכט אפילו די טעכנישע מיליטערישע אויסדרוקן — „בלאקאדע",

„איינקעסעלונג", „בעריינינוגג" — און אָנגעווענדט טאַקטישע און סטראַ־טעגישע מעטאָדן קעגן ווערלאָזע אומשולדיקע, אין צוויי־יעריקן הונגער אויסגעמאַטערטע און טעראָריזירטע קרבנות.

זייגער 6 אין אָוונט אַ באַרואיקונג. דער „קאָנטינגענט" — 7.000 — שוין צוזעשטעלט. אויף היינט די אַרבעט פאַרענדיקט. מ'קען אַרויסגיין זוכן עפּעס עסן. מ'קען זיך ווייזן אויף דער גאַס, הערן „נייעס": היינט 7.000 אַוועק אויפן „אומשלאַג". און מאָרגן אויך אַזוי פיל. און אויף איבערמאָרגן, און אויף ווייטער. ווי לאַנג? ביז וואַנען? ווו וועט זיך די שווערד פונעם מלאך המות פאַרהאַלטן? און צי וועט זי זיך פאַר־האַלטן?...

די מיינונגען זענען געטיילט. אייניקע האַלטן, אַז מ'וועט דעפּאָרטירן „בלויז" 50.000. די איבעריקע וועלן בלייבן. טייל ברענגען אפילו ידיעות, אַז דעם 1טן אויגוסט וועט די דעפּאָרטאַציע פאַרענדיקט ווערן. אַנדערע ווידער ברענגען נאָך בעסערע נייעס: אָנגעקומען גרוסן, בריוו פון די דע־פּאָרטירטע; זיי זענען ביי בריסק. כ'באַגעגן דעם באַקאַנטן קוילן־סוחר א. ל. ס אַ י ק אַ, וועלכער ווייזט מיר אַ בריוו פון אַ דעפּאָרטירטן פון ט ר ע ב ל י נ ק ע. איך זע מיט מיינע אויגן דעם פּאָסט־סטעמפּל: „טרעבלינקע דעם 23 יולי". איך טייל מיך מיט דער בשורה טובה; ווייזט זיך אַרויס, אַז ס'איז פאַראַן אַ „טרעבלינקע 2", ווו ס'געפינט זיך באמת זייט לאַנג אַן אַרבעט־לאַגער (שפּעטער איז אויך דער לאַגער פאַרניכטעט געוואָרן). יעדנפאַלס ברענגען די דאָזיקע ידיעות אַריין אַ ביסל אַ באַרו־איקונג און — צ ע מ י ש ו נ ג . . . מער צעמישונג, ווי באַרואיקונג.

וואָרום אַנדערע, פּעסימיסטן, אָדער ריכטיקער: ר ע אַ ל י ס ט ן, זעען אַנדערש די לאַגע, זיי זעען דעם ט ו י ט פאַר די אויגן. זיי זעען דעם גורל פון די דעפּאָרטירטע, — פאַרניכטונג, — און דעם סוף פון אַ ל ע, יאָ, פון אַלע. מענטשן, וועמענס נאָענטע זענען דעפּאָרטירט געוואָרן, קלאַמערן זיך אין דעם געדאַנק „זיי לעבן", וואָרום אויב נישט, האָט זייער לעבן קיין ווערט נישט; דאָס איז מער לעבנס־אינסטיקטיוו, ווי לאָגיש דענקען. מ'זעט אָבער, מ'שפּירט: ס'דערנענטערט זיך מיט שנעלע שריט דער סוף. מיר זענען אַליין, ווערלאָז.

א ו ן ד י וו ע ל ט ש וו ײַ ג ט . . .

הונגער און טויט

דינסטיק, 28. יולי.

טובים היו חללי חרב מחללי רעב
(בעסער דער טויט פון דער שווערד איידער דער טויט פון הונגער). איכה. ד׳.

די אזוי־גערופענע פארטיילונגס־געוועלבער, וועלכע פארקויפן ברויט אויף ברויט־קארטן „באנעס”, זענען ס׳רוב היינט פארמאכט. די אייגנ־טימער, אדער זענען שוין דעפארטירט, אדער זענען פארנומען מיט ארבעט אין א „שאפ”, ווו זיי האפן צו זיין בעסער „געדעקט”. נישטא קיין ברויט־צופיר. ס׳האט אויך אויפגעהערט יעדער „שמוגל”, יעדער אומלעגאלער אריינברענגען פון ברויט. דער איינציקער קוואל, א קליינער, א קנאפער, זענען די „פלאצוווקעס”, ד. ה. די גרופן פון יידישע ארבעטער, וועלכע ארבעטן אין פארשידענע אונטערנעמונגען אויסער דעם געטא, און וועל־כע ברענגען אריין צו איין אדער צו צוויי ברויט. אפט נעמט די דייטשע וואך ביי זיי צו דאס ברויט. טיילמאל געלינגט עס זיי אריינצוברענגען.

צאלט מען פאר א ברויט פון איין קילא ביז 100 זלאטעס. (פאר דער מלחמה געקאסט 30 גראשן; אין געטא פאר דער דעפארטאציע געקאסט 18 ביז 20 זלאטעס). מענטשן שטארבן פאר הונגער; פשוט און בוכ־שטעבלעכן זין פונעםווארט: מען שטארבט פון הונגער! אין די הייזער, אויף די גאסן, גייען זיי אוים שטיל, אומבאהאלפן. רעזיגנירט. מ׳האט מורא ארויסצוגיין אין די פאלקס־קיכן, ווארום די, וואס נוצן פון זיי, זענען על־פי באלד דעפארטירט צו ווערן אלס „נישט פראדוקטיווע”, אלס אנגעוויזענע אויף סאציאלער הילף. איבעריקנס, זענען אין גרויסן רוב די פאלקס־קיכן פארמאכט. געבליבן בלויז א 3 פאר די, וואס ארבעטן אין די „שאפן”.

פאלט מען אוועק פון שוואכקייט און הונגער. די היץ ברענט. מענטשן, געטריבענע פון הונגער און שרעק, שלעפן זיך ווי שאטנס אויף די ענגע הויפן.

ס׳אנטשטייט א פראבלעם: וואס ערגער? הונגער־טויט, אדער דע־

פּאַרטאַציע? זאָגט דאָך דער נביא, אז „בעסער איז דער טויט פון דער שווערד איידער דער טויט פון הונגער״.

אָט די דאָזיקע אַלטערנאַטיווע טויכט אויף מיט אַמאָל פאר הונדערטער טויזנטער וואַרשעווער יידן, שוואַכט אָפּ זייער געדאַנק, זייער ווידער־שטאַנדס-כח. גיסט אריין אין זייער מח אַפּאַטיע, יאוש, מאַכטלאָזיקייט...

הונגער, א גרויזאַמער, אוממהיימלעכער. דערגרייכט אומעטום, צו אָרימע און רייכע. כ'האָב אים היינט דערפילט אין זיין פולער גרוילעכער קראַפט. נישט באַקומען קיין ברויט היינט. א גאַנצן טאָג געפאַסט, דער קאָפּ איז מיר שווער, און די גלידער — בליי. כ'באַוועג זיך קוים. איך זיץ אַפּאַטיש אין מיין ביוראָ. מ'זאָגט מיר: דאָ נישט ווייט באַקומט מען ברויט. 25 זלאָטעס א פונט קילאָ. אָבער ס'גליסט זיך מיר נישט צו גיין. איבע־ריקנס, טאָמער איז דאָרט א בלאָקאַדע. בעסער צו זיצן אויפן אָרט. ערשט שפּעט אין אָוונט באַקומען א זופּ פון דער קהילה־קיך און — אויפגעלעבט.

כ'פאַרשטיי שוין איצט דעם סוד פון הונגער. נישט מעגלעך אים מסביר זיין מיט ווערטער. דער גרעסטער שרייבער וועט עס נישט באַ-ווייזן. אויך נאָכן איבערלייענען קנוט האמסונס „הונגער״, אָדער פונקס „מיך הונגערט״, האָב איך אים נישט פאַרשטאַנען אזוי, ווי היינט, ווען כ'האָב אליין געהונגערט...

איצט באַגרייף איך שוין דעם פאַרבאָט פון תלמוד „אל יאכל אדם לשובע בשעת רזון״ (א מענטש טאָר נישט עסן צו דער זעט אין א צייט פון הונגער). וואָרום זיך צו באַטייליקן אין יענעמס צער, אין צער פון ציבור, איז נישט גענוג זיך משתתף צו זיין אין געדאַנק: מיטן געדאַנק איז קיינ־מאָל נישט מעגלעך אזוי זיך באַטייליקן אין יענעמס צער; מ'מוז עפּעס טאָן בפועל; ווען מען עסט אליין נישט צו דער זעט, פילט מען מיט. ערשט היינט האָב איך ריכטיק פאַרשטאַנען, דערפילט די ליידן פון מיינע אומ־גליקלעכע ברידער אין וואַרשעווער געטאָ...

אן אלטערנאַטיווע

מיטוואָך, 29. יולי.

היינט האָט זיך באַוויזן אויף די מויערן פון געטאָ פאָלגנדיקע פאַר־אָרדענונג. כדאי זי אָפּצושרייבן:

„ווער ס'וועט זיך מעלדן פרייוויליק אין די טעג 29, 30, 31

יולי 1942 אויפן „אומשלאַג־פּלאַץ", כדי צו ווערן עוואַקואירט, וועט באַקומען פונעם יודענראַט לויט דער פאַראָרדענונג פון דער דייטשער מאַכט 3 קילאָ ברויט און 1 קילאָ מאַרמעלאַדע אויפן וועג".

דריי קילאָ ברויט, איין קילאָ מאַרמעלאַדע — אַן אוצר ממש. אַן אומדערגרייכבאַרער אוצר פאַר די, וואָס גייען אויס פון הונגער; גייט מען אין מאַסן אויפן „אומשלאַג־פּלאַץ"; ווער ווייסט, רעדט מען זיך איין, — אפשר איז עס דאָך נישט מער ווי אַן עוואַקואירן פון איין אָרט אין אַנדערן, „נאָך אַסטען". זענען אַ סך יידן אַרויסגעקראָכן פון באַהעלטענישן. נאָכדעם ווי עס האָבן זיך ביי זיי אויסגעלאָזט די פיזישע און גייסטיקע כוחות. נישט געקענט מער אויסהאַלטן...

איך באַגעגן אויף דער גאַס אַ באַקאַנטן. ער טראָגט אויף זיך אַ רוקזאַק. פירט פאַר די הענטלעך צוויי קינדער, אַ ייִנגעלע און אַ מיידעלע. כ'קוק אויף די קינדער; אויסגעמאַגערטע סקעלעטן־פּנימער, דאַרע הענטלעך ווי שטעקנס, נאָר די אויגן גליִען! שוואַרצע, טיפע אויגן פון יידישע קינדער. זיי רעדן גאָרנישט, וויינען נישט, באַקלאָגן זיך נישט, אָבער זיי פאַרשטייען אַלץ; דאָס דערקענט מען אין זייערע אויגן. וויפל לייד אין זיי, וויפל פיין און חכמה. — „אין ילדים יהודים, ישנם רק יהודים קטנים"; „נישט פאַראַן קיין יידישע קינדער", דערמאָן איך זיך אַ וואָרט פון ביאַליקן, „פאַראַן בלויז קליינע יידן" — יאָ, אויף די שוואַכע אויסגעדאַרטע קליינע פלייצעם ליגט שוין די גאַנצע לאַסט פונעם אומבאַשרייבלעכן צער האומה. זיי שפּירן — דאַכט זיך — דעם סוף.

— שוין 3 טאָג נישט געהאַט אַ שטיקל ברויט אין מויל, קיין לעפל געקעכץ, — דערציילט מיר דער אומגליקלעכער פאָטער, — האָב איך מיך אַנטשלאָסן אַוועקצופאָרן.

— אַוועקצופאָרן? וווהין? — פרעג איך אַ פאַרחדושטער, ווייס איך דאָך, אַז מיר זענען פאַרשלאָסן און פאַרמאַכט.

— כ'מיין, — ענטפערט ער מיר, — מיט אַלע, אויפן „אומשלאַג".

כ'הייב אים אָן איבעררעדן, אפשר וועט ער זיך מיישב זיין. כ'פרעג אים, וווּ איז דאָס ווייב און די אַנדערע צוויי קינדער?

— זיי זענען שוין „דאָרט", ענטפערט ער מיר. אַוועקגענומען גע־

ווארן נאך יענע וואך. וועלן מיר זיין אלע צוזאמען... איבעריקנס, כ'האב שוין מער נישט קיין כח אויסצוהאלטן. כ'קען שוין מער נישט צוקוקן דעם צער פון די קינדער, — און טרערן קייקלען זיך אים פון די אויגן.

ס'קומט גראד אן ר' זישע פרידמאן. מיין באקאנטער גייט צו אים צו, וויל זיך מיט אים געזעגענען. וויל הערן א ווארט. פרידמאן בלייבט שטיין א שטומער, א פארגליווערטער און ווייטיק. דריקט שטארק די האנט. פונעם אומגליקלעכן, וועלכער גייט דערנאך אוועק מיט האסטיקע טריט. גלייך ווי ער וואלט זיך געאיילט נאך די 3 קילא ברויט און א קילא מאר־מעלאדע, — צום טויט, הייסט עס.

איך קוק אויף זישע פרידמאן, מיט א פרעגנדיקן בליק, ער וויל מיר עפעס זאגן, אבער ער קען גארנישט ארויסברענגען פון זיך. ער בלייבט שטיין א שווייגנדיקער... כ'קען דעם דאזיקן מענטשן נישט פון היינט. געהער ער דאך צו די שענסטע, גרעסטע געשטאלטן פונעם רעליגיעזן יידנטום אין פוילן, איז ער דאך פון די פירערס פון אגודת ישראל, א גרויסער תלמיד חכם, א מחבר, א גלענצנדיקער רעדנער, וועלכער געפינט אין יעדער סיטואציע דאס ריכטיקע ווארט, וועלכער האט מיט זיינע מייס־טערהאפטע רעדעס מיטגעריסן, באגייסטערט די מאסן. איצט שטייט ער שטום, מאכטלאז, פארלאזן....

משיב חכמים אחור...

:: :: ::

ס'איז היינט חמשה עשר באב „לא היו ימים טובים לישראל כחמשה עשר באב", דערציילט דער תלמוד. — „דעמאלט זענען יידישע טעכטער ארויסגעגאנגען און געטאנצט אין די ווייגערטנער..."

אלטע פארגאנגענע, פארשוואונדענע צייטן....

צי איז עס מעגלעך? איז מעגלעך, אז דאס דאזיקע פאלק, וואס ווערט היינט געפירט ווי פי צו דער שחיטה, האט אמאל געהאט זיין לאנד, זיינע ימים טובים און זיינע פריידן. צי איז עס מעגלעך?

היינט, נישט טאנצן אין די ווייגערטנער גייט די יידישע יוגנט, נישט פרייען זיך מיטן לעבן, מיט דער נאטור, מיט יוגנט, גייט זי, נאר גע־טריבן אין מארטירערישן מארש — נאך 3 קילא ברויט און — פריציי־טיקן טויט.

און ס׳קלינגט אין מיינע אויערן די נבואה פון ירמיהו: (אלע נבואות וועגן אונדזער אומגליק זענען מקוים געוואָרן כפל כפלים):

„והשבתי מערי יהודה ומחוצות ירושלים קול ששון וקול שמחה, קול חתן וקול כלה, כי לחרבה תהיה הארץ" (ירמיהו 34).

(„און איך וועל אוועקנעמען פון די שטעט פון יהודה און פון די גאסן פון ירושלים די שטים פון יובעל און פון פרייד, די שטים פון חתן און די שטים פון כלה; ווארום פארוויסט וועט זיין דאָס לאַנד").

שוואַרץ־שבת

מוצאי שבת, 1. אויגוסט.

סאַראַ אומהיימלעכער שרעקלעכער טאָג געווען היינט.

דער אמתער ש וו א ר ץ־ ש ב ת . . . א טייוולאָנישער פאַר־ניכטונגס שגעון האָט זיך צעווילדעוועט אויף דער נאוואליפיע־גאַס. אויף דער דאָזיקער גאַס געפינט זיך די גרויסע גאַרבעריי־פאַבריק „שולץ" און די טישלער־פאַבריק „שילינג". די גאַנצע גאַס איז באַשטימט געוואָרן פאַר וווינונגען פאַר די יידישע אַרבעטער פון אָט די דייטשע „שאָפּן". אלע הייזער זענען אַלזאָ פול מיט די יידן און זייערע פאַמיליעס. ס׳וואָלט זיך דעריבער געדאַכט, אז דאָרט איז מען זיכער: מ׳אַרבעט דאָך. און לויט דער פאַראָרדענונג וועגן „אויסזידלונג", זענען דאָך די אַרבעטנדיקע זי־כער. פונדעסטוועגן האָט זיך דוקא דאָרט היינט אויסגעגאָסן דער שוואַר־צער צאָרן. אינדערפרי האָבן זיך דאָרט באַוויזן די אוקראַינישע מילי־ציאַנטן, „מלומדים" אין פּאָגראָמען, און געהייסן אַלע איינוווינער אַראָפּ־גיין אויף די הויפן. די רוצחים האָבן געיאָגט, געטריבן די אומגליקלעכע. זיי האָבן נישט קיין צייט געהאַט צו וואַרטן אויף טרעבלינקע, געוואָלט אַליין הרגענען, דאָ אויפן אָרט. זענען זיי אַריין אין די וווינונגען און דער־שאָסן מענטשן אויפן אָרט. צענדליקער קרבנות. צווישן זיי דער ראַדאָמס־קער רבי, ר א ב י נ אָ וו י ט ש און זיין גאַנצע משפחה, מיט זיין איידעם דעם גרויסן גאון ר׳ משה ראַבינאָוויטש. אַלע דערשאָסן אין זיי־ערע שטובן גראַד ביים דאַוונען, ווען זיי זענען געשטאַנען אין די טליתים.

די עגלות פון דער באַגרעבער-פירמע פּינקערט האַלטן אין איין פאָרן. זיי באַווייזן נישט אויפצוזאַמלען אַלע מתים...

די ידיעה וועגן דעם מערדערלעכן איבערפאַל אויף דער נאַוואַליפּיע-גאַס פאַרשפּרייט זיך באַלד אין דער גאַנצער שטאָט און פאַרגרעסערט נאָך די שרעק.

צווישן אַנדערע איז אויך היינט דעפּאָרטירט געוואָרן מיט זיין גאַנצער משפּחה אברהם מרדכי ראַגאַווי, דער רעדאַקטאָר פונעם וואַרשעווער „אידישן טאַגבלאַט". אַנגעשטעלטע פונעם יודענראַט האָבן אים געוואָלט ראַטעווען, באַפרייען פון דעפּאָרטאַציע. ער האָט אָבער נישט געוואָלט פאַרלאָזן זיין צאָלרייכע פאַמיליע (אַכט קינדער, דאָס ווייב, אַן איידעם און עלטערן: צוזאַמען 18 נפשות).

„קאָן און העלער"

דינסטיק, 4. אויגוסט.

א סענסאַציע היינט: די פאַרניכטונגס-קאָמאַנדע פון געשטאַפּאָ האָט היינט דערשאָסן די ה"ה מאָריץ קאָן און העלער. דאָס זענען צוויי יונגעלייט פון לאָדזש, וועלכע האָבן געגרינדעט אין געטאָ די האַנדלס-פירמע „קאָן און העלער". די דאָזיקע פירמע האָט געהאָט גוטע באַציאונגען מיט די דייטשן. מ'האָט גערעדט אין שטאָט פאַרשידנס... זיי האָבן אויך געבערענגט קיין וואַרשע יידן פון לאָדזש (דעמאָלט ווען אין לאָדזשער געטאָ איז געווען אומפאַרגלייכלעך ערגער ווי אין וואַרשע). זיי האָבן באַקומען די קאָנצעסיע אויף אַ פערד-טראַמוויי אין געטאָ, די איינציקע קאָמוניקאַציע דאָ, און אַנדערע קאָנצעסיעס. זיי האָבן, ווי געזאָגט, געהאַט „באַציאונגען", „פּראָטעקציע". זיי זענען געווען די ערשטע, וועלכע האָבן זיך דערוווּסט וועגן דער דראָענדיקער דעפּאָרטאַציע.

בעת דער דעפּאָרטאַציע גופא האָבן פאַרשידענע מענטשן, פריינט, באַקאַנטע געזוכט ביי זיי שוץ, הילף, באַהעלטעניש. זיי האָבן טאַקע אין אָנהייב אַביסל געהאָלפן, געראַטעוועט יחידים.

און אַט היינט, ווען זיי האָבן זיך באַוויזן אין דער פאַרניכטונגס-קאָמאַנדע, אין זייך-אָרט פון דער יידישער פּאָליציי אויף קראָכמאַלנע-גאַס,

זענען זיי ביידע דערשאָסן געוואָרן דורך דעם אָנפירער פון דער יידישער סעקציע ביי דער געשטאַפּאָ ווענדע.

דער חטא זייערער (געווען אַ „באַגרינדונג" אויך):

„סאַבאָטירט דאָס „געזעץ" וועגן „אויסזידלונג" (די רציחות אויף יידן זענען גערופן געוואָרן אַ „געזעץ"...).

פאַלט ווידער אַ פּחד אויפן געטאָ: אויב „זיי" האָבן זיך שוין נישט געקענט ראַטעווען, וואָר זשע וועט ביישטיין?

דער קאַלישער רב דעפּאָרטירט

פרייטיק, 7. אויגוסט.

ס'קומט אָן אַ ידיעה: אַ „בלאָקאַדע" געווען אויף דער פּאַוויאַ־גאַס און דזשיעלנאַ, און מ'האָט פאַרנומען אויפן „אומשלאַג" צווישן אַנדערע דעם קאַלישער רב הרב אַ ל ט ע ר (פּרעזעס פון אגודת הרבנים אין פּוילן). דער פּרעזעס פונעם יודנראַט ליכטענבוים טעלעפאָנירט צו דער יידישער פּאָליציי, מ'זאָל ראַטעווען דעם רב אַלטער. ה' אַ ב ר ה ם ה ע נ ד ע ל, וועלכער איז לייטער פון דער פירמע „שולץ" שיקט אַרויס שליחים אויפן „אומשלאַג", כדי אַרויסצוברענגען דעם גאון. מ'שפּאָרט נישט קיין געלט און מי.

באַלד פירט מען דורך דורך דער זאַמענהאָף־גאַס די מחנה יידן פון דער פּאַוויאַ-גאַס. טויזנטער יידן. צווישן זיי זע איך דעם קאַלישער רב. ער גייט ווירדיק, כמעט גלייכגילטיק; איז עס רעזיגנירטקייט אָדער באַרעכנטקייט? ער איז פאַרטראַכט, ווי פאַרזונקען אין מחשבות. נעבן אים זיינע זין, שנורן, טעכטער און איידעמס. צווישן זיינע איידעמס דער בעל־באַטאָווער רב הרב ה ו ר ו ו י ץ און ה' י ו ס ט מ אַ ן.

דער קאַלישער רב איז לעצטנס געווען אַ צענטראַלע פּערזענלעכקייט אין רעליגיעזן יידנטום. מ'האָט זיך צו אים געווענדט פון גאַנץ פּוילן נאָך אַן עצה, נאָך אַן התחזקות וואָרט, נאָך מאָראַלישע הילף. אין זיין באַהאַלטן־שטיבל אויף דעם 4טן שטאָק אויף פּאַוויאַ־גאַס נומער 11 פלעגן פאָרקומען וויכטיקע באַראַטונגען פון רעליגיעזע מנהיגים. ער אליין האָט געשטראַלט מיט בטחון און אמונה. געווען אַ גייסטיקער מנהיג.

איצט באמת מען זיך אים צו ראטעווען. ר' זישע פרידמאן נוצט אויס אלע זיינע השפעות, באקאנטשאפטן און פראטעקציעס. אלארמירט, בעט, פאדערט. און מען טוט טאקע עפעס, בכדי צו ראטעווען דעם קא־לישער רב. ארום 6 אזייגער קומט אן די ידיעה פונעם „פראנט", פונעם שרעקלעכסטן פון אלע פראנטן, פונעם „אומשלאג": אומזיסט די ארבעט. אוממעגלעך געווען צו ראטעווען; באלד ארייגעפירט אין די וואגאנען. און פון דארט נישטא קיין שום מעגלעכקייט געראטעוועט צו ווערן. אלע באמיאונגען אומזיסט!

ר' משה בצלאל אלטער געראטעוועט

מוצאי שבת, 8. אויגוסט.

א מעשה בכל יום: היינט ווידער פארנומען געווארן א רעליגיעזע אויטאריטעט: רבי משה בצלאל אלטער, דער ברודער פונעם גערער רבין. ווידער האט מען זיך באמיט אים צו ראטעווען; ארויסגעשיקט שליחים, געקאסט געלט. ה' אברהם הענדעל האט געגעבן 8.000 זלאטעס און נאך פארשידענע באמיאונגען האט מען אים צוריק־געברענגט פונעם „אומשלאג־פלאץ".

ער האט אבער נישט געבענטשט קיין גומל.

צוריקגענומען זיך צו זיין ארבעט, ד. ה. ארויסשלעפן מיט א צוואנג טשוועקעס פון אלטע שטיוול, — און בשעת מעשה לערנען אויסנווייניק משניות, זוהר, און זאגן תהילים. ער זיצט ביי דער ארבעט, ביי איין טיש אין דער פאבריק „שולץ" צוזאמען מיטן פיאסעצנער רבי, הרב קלונימוס שפירא, און מיטן אלעקסאנדערער רבי, הרב מאיר אלטער, דעם עלטסטן זון פון גערער רבין.

ליקווידירט דאס „קליינע געטא"

זונטיק, 9. אויגוסט.

יעדער טאג ברענגט „נייעס". היינט א נייע פאראָרדענונג אויספלא־קאטירט געוואָרן אויף די גאסן פון געטא:

„דאס א. ג. קליינע יידישע ווינבאצירק (געטא) ביז צו דעם עק זשעלאזנע־לעשנא דארף ווערן עוואקואירט ביז מאנטיק ד. 10. אויגוסט 6 אזייגער אין אוונט. די איינוווינער דארפן זיך איבער־

ציען אין די וווינונגען פונעם א. ג. גרויסן יידישן וווינבאצירק. יעדער ייד, וואס וועט געטראפן ווערן אויפן שטח פונעם קליינעם יידישן וווינבאצירק מאנטיק נאך אזייגער 6 אוונט — וועט ווערן דערשאסן".

(אונטערגעשריבן): „באפעלשטעלער דער ס. ס. און זיכערהייטס־פאליציי".

מינדלעכע באגרינדונג: דאס פארמינערן זיך פון דער צאל פון יידן אין געטא...

אלזא, מיר מוזן זיך ארויסציען. און דאס זייער שנעל. ס'זענען געטראפן פון דער דאזיקער גזירה די גאסן, (אדער טיילן פון זיי): גזשיבאווסקע, זשעלאזנע, טווארדע, פאנסקע, מאריאנסקע, שליסקע, שענגע, פראסטע, צעגלאנע, קראכמאלנע, כלאדנע, קאמיטעטאווע, רינקאווע, פלאץ גזשיבאווסקע, טשיעפלע. די יידן וואס וווינען שוין דא זייט צענדליקער יארן, זענען געצוווּנגען איבערצולאזן זייערע וווינונגען, געשעפטן, ווארשטאטן, זייערע שולן און בתי מדרשים. אין משך פון 24 שעה. מ'מעג אפילו מיט זיך אלץ מיטנעמען, — טעארעטיש, ווייל פאקטיש, נעמט מען מיט זייער ווייניק. דאס, וואס מ'קען אליין אויף זיך טראגן. ס'איז נעמלעך נישט פאראן קיין שום טראנספארט־מיטלען, אויסער די זעלטענע „ריקשעס" (א דריי־ראדיקער ראווער געטריבן דורך מענטשלעכער קראפט).

פון אינדערפרי אן זעט מען אויף די גאסן מאסן מענטשן, וועלכע גייען מיט זייערע, ס'רוב ארימע, פעקלעך אין דער ריכטונג פון לעשנא־נאלעווקעס. ס'ציען זיך לאנגע קאראוואנען, מערסטנטייל פרויען מיט קינדער — די מענער זענען ביי דער ארבעט — יעדער מיט א רוקזאק אדער א קליין פעקל, אין וועלכן עס געפינט זיך דער רעזולטאט פון א גאנץ לעבן, אפט שווערער ארבעט.

ביים עק פון דער זשעלאזנע־גאס און לעשנא שטייען עטלעכע ס.ס.־לייט און אוקראינישע מיליציאנטן און נעמען ארויס פון די דורכגייענדיקע מאסן אלעמאל א גרופע מענטשן, ס'רוב עלטערע און פרויען און — נעמען זיי אריין אין „טראנספארט" צום „אומשלאג"־פלאץ. די דאזיקע וועלן שוין קיינמאל מער נישט זען די נאלעווקעס...

מענטשן הייבן אן אויסצומיידן דאס איבערגיין פונעם קליינעם געטא

צום גרויסן (נאלעווקער געגנט). מ'ווארט אויף אונט, ווען דאס „כאפן" ווערט אביסל וויניקער.

און אזוי ליידיקט זיך אוים צו ביסלעך דאס א. ג. „קליינע געטא". פארנאכט גיי איך דורך די גאסן, וווּ ס'האט אמאל פולסירט א יידיש לעבן. כ'גיי פארביי די גזשיבאָווסקע גאס 28־26, וווּ ס'געפינט זיך דאס הויז פון דער יידישער קהילה. די קהילה ווערט איבערגעטראגן אין דער גע־ביידע פון דער אמאליקער מיליטערישער תפיסה אויף זאמענהאף גאס נ' 19.

אין קליינעם געטא בלייבן בלויז די „שאפן", פון די דייטשע פיר־מעס, וווּ ס'ארבעטן יידן; נעמלעך די „שאפן" פון דער פירמע „טעבענס און דעהרינג" (אויף דער קאמיטעטאווע-גאס און אין דעם קהילה הויף), ווי אויך עטלעכע הייזער בלאקן אויף פראסטע, טשיעפלע, וווּ ס'וווינען די יידישע ארבעטער פון די דאזיקע „שאפן".

די אומפארבעסערלעכע „אפטימיסטן" קומען דערפון צו אן אויספיר, וואס וועקט האפענונג: איז דאך א סימן, אז דערביי בלייבט עס שוין...

די קהילה ציט זיך איבער

מאָנטיק, 10. אויגוסט.

די דייטשן האבן היינט געגעבן צו וויסן דעם יודענראט, אז כדי צו פארלייכטערן דאס איבערציען פונעם קליינעם געטא אין גרויסן, וועט היינט פארקומען א הפסקה אין דער „אויסזידלונג". באמת, היינט איז נישט פאראן קיין „בלאקאדעס". פונדעסטוועגן „כאפן" די דייטשן ארום גרופעס מענטשן פון דעם „מארש" פונעם קליינעם צום גרויסן געטא. דאס פארגרעסערט נאטירלעך די פאניק אין דער קהילה. און דער הונגער פייניקט אלץ מער.

אויך די קהילה טראגט זיך איבער. דאס אימפאזאנטע הויז אויף גזשיבאָווסקע-גאס 28-26, וווּ ס'האט זיך געפונען אין משך פון לאנגע יארן דער צענטער פונעם יידישן לעבן פון דער פוילישער הויפטשטאט — ווערט אויסגעליידיקט. מ'טראגט איבער די שרייב־מאשינען, טייל שא־פעס מיט אקטן. אבער ס'רוב מעבל, חפצים, פאפירן בלייבן. מ'מוז זיך נעמלעך איילן. היינט מוז די עוואקואציע פונעם קליינעם געטא זיין פאר־ענדיקט. דאס אלץ איז שוין איבעריקנס אזוי אומוויכטיק, אזוי אומ־נויטיק, אזוי ווייט...

ס'בלייבט אויך דער קהילה־ארכיוו*).

איך געזעגן זיך מיט מיין אַרבעט־אָרט, וווּ כ'האָב פאַרבראַכט אַזאַ לאַנגע צייט (זייט 1937, ווען איך בין אויפגענומען געוואָרן אַלס ארכיוו־דירעקטאָר). די צימערן און זאַלן פון דער קהילה זענען פוסט, טיר און פענצטער אויפגעפּראַלט, אויף די פּאָדלאָגעס פּאַפּירן, שפּורן פון אַמאָליקן לעבן; אַן אומעט און — מרה־שחורה.

אין גרויסן קהילה זאַל קוקן אַראָפּ אויף דער אַרומיקער פּוסטקייט די פּאָרלאָזענע בילדער פון אליהו קירשבריון, דעם ערשטן פּרעזעס פונעם ווארשעווער קהילה־ראַט, דער סיים־דעפּוטאַט פון דער אגודה, און פון י. ל. פּרץ, וואָס איז געווען אַן אָנגעשטעלטער אין דער קהילה. צוויי געשטאַלטן — צוויי וועלטן. ביידע פאַרשווינדן היינט, מיט זייערע שטרעבונגען און זייערע קאַמפן.

און איבער דעם אויסגעלאָשענעם ברענפּונקט פון לעבן צעשפּרייט היינט זיינע שווארצע פליגל — דער מלאך המות...

דער ערשטער ווידערשטאַנד

דינסטיק, 11. אויגוסט.

אַלזאָ געפינען מיר זיך אין נייע וווינונגען. איך האָב באַקומען צייט־ווייליק אַ וווינונג אויף פּאַוויע־גאַס. מיין ביוראָ, דער קהילה־אַרכיוו — אויף דער זאַמענהאָף־גאַס נומער 19. מ'אָרדנט זיך איין צו ביסלעך אין די נייע מקומות.

משנה מקום משנה מזל... אפשר וועט שוין דאָ בעסער זיין.

דערווייל איז ניש ט בעסער. נאָך אַ האַלבן טאָג פון אַ ביסל אָפּרו, האָבן זיך היינט ווידער אָנגעהויבן די „בלאָקאַדעס" מיט זייער גאַנצער אכזריות.

נאָכמיטאָג האָבן מיר געהאַט צוויי „סיורפּריזן":

ד"ר מאיר טאַובער, דער דירעקטאָר פון מלוכהשן רע־ליגיעזן לערער־סעמינאַר אין ווארשע, אויף גענשע־גאַס, היינט וויצע־שעף

*) שפּעטער ערשט איז דער קהילה־אַרכיוו, אַ דאַנק די באַמיאונגען פון פּראָפעסאָר ד"ר מאיר באַלאַבאַן, איבערגעפירט געוואָרן אין נייעם זיץ־אָרט פון דער קהילה, וווּ ער איז דעם 24סטן אַפּריל 1943 פאַרברענט געוואָרן בעת דעם געטאָ־אויפשטאַנד.

פון דער קהילה-שול־אָפּטיילונג, איז אַרויסגעגאַנגען פונעם קהילה־טויער; איז דורכגעפאָרן דער געשטאַפּאָ-רעפערענט פאַר יידישע ענינים ב ר אַ נ ד און האָט אים — צוזאַמען מיט זיין פרוי און 12 יעריקן-בן־יחיד פאַרנומען אויפן „אומשלאַג־פּלאַץ".

ס'איז דאָס ערשטע מאָל, ווען מען כאַפּט סתם אויף דער גאַס א העכערן קהילה־אָנגעשטעלטן. דער דאָזיקער פאַל רופט אַרויס אַ דערדריקנדיקן רושם. זיין איינציקע טאָכטער אַ נ נ אַ רייסט איין וועלטן אַרויסצוראַטעווען די עלטערן, ברודערל, אָבער אָן דערפאָלג.

א צווייטער פאַל:

הרב י צ ח ק מ א י ר ק א נ א ל, דער צוויי־און אכציק־יעריקער וואַרשעווער רב (פריער בלאָשקער רב), איינער פון די אַקטיווסטע און רירעוודיקסטע וואַרשעווער רבנים, וויצעפאָרזיצער פון אגודת הרבנים אין פּוילן, איז היינט פאַרנומען געוואָרן אויפן „אומשלאַג". ער איז אויך געכאַפּט געוואָרן ביים אַרויסגיין פון דער קהילה־געביידע.

כ'דערמאָן זיך: ערשט נעכטן, בעת דעם „עקסאָדוס" פונעם קליינעם געטאָ (ער האָט געוווינט אויף טוואַרדע-גאַס), בין איך געשטאַנען דערביי, ווען ער האָט געזאָגט צו ר' זישע פרידמאַן:

— איך וועל זיך נישט לאָזן אַוועקפירן. זאָל געשען וואָס עס וויל. אָבער דאָ אויפן אָרט. כאָטש קומען צו קבר ישראל...

פאַרנאַכט קומט א ידיעה פון „אומשלאַג-פּלאַץ": אַרויסשיקן די עגלה נאָכן קערפּער פון הרב י. מ. קאַנאַל. דערשאָסן געוואָרן אויפן אומשלאַג...

ווי ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, האָט ער זיך אַקעגנגעשטעלט, געפּרוווט אַרויסרייסן דעם רעוואָלווער ביי דעם דייטשן זעלנער, וועלכער האָט אים באַוואַכט. נאַטירלעך, איז ער דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט. דערגרייכט זיינס: נישט געלאָזט זיך פּרייוויליק דעפּאָרטירן און געקומען צו קבר ישראל.

ד ע ר ע ר ש ט ע ר פ א ל פ ו ן ו ו י ד ע ר ש ט א נ ד.

אין געטאָ רופט עס אַרויס דרך ארץ. אָבער גלייכצייטיק — שרעק. אַלזאָ — איז עס אַ סימן, אַז „דאָרט", ווו מען ווערט דעפּאָרטירט, איז שוין נישטאָ פאַראַן קיין האָפענונג. א נישט וואָלט דער גרייז־גרויער רב

די צוויי עלטסטע ווארשעווער רבנים

דער בלאשקער רב הרב קאנאל (רעכטס)
און הרב מיכעלסאָן (לינקס)

(א זעלטן בילד פון ערב דער מלחמה, בעת
דער פייערונג פון איבערשניידן דעם באנד
ביים חנוכת־הבית אין דער געזעלשאפט
„תומכי עניים")

דאָס נישט געטאָן. דער קלוגער בלאשקער רב (ווי מ׳האָט גערופן הרב קאָ־
גאל) האָט זיך נישט גענאַרט. נישט געהאַט קיין אילוזיעס.

יאנוש קאָרטשאַק

מיטוואָך, 12. אויגוסט.

היינט האָט מען דעפּאָרטירט די יתומים-הייזער. זיי זענען געווען נישט
ווייניק אין געטאָ. דער הונגער, די טיפוס־עפּידעמיעס, די דייטשע רציחות
האָבן נישט אויפגעהערט צו „ליפערן" יתומים... איינס פון די גרעס־
טע יתומים-הייזער איז געווען דאָס הויז „דאברא־וואָלא" (גוטער ווילן),
מיט וועלכן ס׳האָט זיך פאַרנומען א ב ר ה ם ג ע פ נ ע ר, דער פריִ־
ערדיקער פּרעזעס פונעם צענטראַלן סוחרים-פאַראיין און איצטיקער פּרעזעס
פון באַשפּייזונגס־אַמט אין געטאָ. דאָס עלצטע און גרעסטע יתומים־הויז
איז אָבער געווען אויף דער קראכמאַלנע־גאַס (לעצטנס איבערגעטראָגן
אויף שליסקע־גאַס), אונטער דער ליטונג פון ד״ר יאנוש קאָרטשאַק
(גאָלדשמידט).

יאנוש קאָרטשאַק, א בארימטער נאָמען אין גאנצן לאַנד. זיין רום
האָט אויך איבערגעשטיגן די גרענעצן פון פּוילן. א שריפטשטעלער פון
ערשטער מדרגה, דער בעסטער אין זיין זשאַנר, א רום פון דער פּוילישער
ליטעראַטור. דער אויטאָר פון א סך ביכער פאַר קינדער און וועגן קינדער,
אַן אויטאָריטעט אין פּעדאַגאָגיע, א קאָנפערענסיער און אָראַטאָר פון
גרויסן טאַלאַנט, אַן אומפאַרגלייכלעכער דערציער, און בעיקר א מענטש.

פון זיין פּערזענלעכקייט שטראַלט ארויס א מין הערלעכע ליכטי־
קייט, א גוטסקייט און ליבע. אליין א קינדער דאָקטאָר, מיט א גאָר גרוי־
סער פּראַקטיק, האָט ער אוועקגעלאָזט זיינע רייכע קליענטן, אוועקגעוואָרפן
זיין מעדיצינישע קאַריערע און מקריב געווען זיין לעבן פאַר א געווויסן
סאָרט קינדער, נעמלעך פאַר די אָרימסטע און אומגליקלעכסטע, וועלכע
האָבן נישט קיין עלטערן.

ער איז פאַר די יתומים א פאָטער און א מוטער. ער שאַפט פאַר זיי א
היימישע וואַרימקייט און רינגלט זיי ארום מיט אַן איבערגעגעבנקייט. שוין

און ליבע. די קינדער שפירן ארום מיט זייער אומפעלבארן אינסטינקט, ווו עס קלאפט פאר זיי א ווארעם הארץ. זיי נארן זיך נישט. און זיי ענט־פערן: זיי רינגלען ארום דעם „דאקטאר", ווי זיי רופן אים, מיט א גע־וואלדיקער פארערונג און צוגעבונדנקייט.

אט אין אזא אטמאספערע, דערציט קארטשאק דורות. ער באגלייט זיי אויף זייער שווערן לעבנסוועג מיט זיין געדאנק, עצה, הילף, אזוי לאנג ביז זיי שטייען אויף אייגענע פיס, ביז זיי שאפן זיך אן אייגענע עקזיס־טענץ. פון ווייטע לענדער, פון אלע עקן פון דער וועלט, פון אמעריקע, ארץ ישראל, פון ארגענטינע, ניי־זעלאנד און אויסטראליע, פון פראנקרייך און ענגלאנד, קומען אן צו קארטשאקן בריוו פון זיינע געוועזענע פופילן; פון זייערע ווערטער שלאגט ארויס א רירנדע דאנקבארקייט, צוגעבונדנ־קייט, ליבע און — אפט בענקשאפט.

מיט אזא געפיל באציען זיך צו קארטשאקן אויך די קינדער פונעם היינטיקן יתומים־הויז. און נישט קיין וואונדער. אין די שווערסטע מא־מענטן, בעת דער גאנצער צייט פון דער אקופאציע, ווען הונגער און נויט הערשט אין געטא, קלערט קארטשאק טאג און נאכט ווי אזוי צו באזארגן א שטיקל ברויט, א ביסל הייסע זופ, א ביסל מילך פאר „זיינע" קינדער. ער שלאגט אפ די טירן פון די פרעזעסן, און כלל טוער; בעט, פארלאנגט, פאדערט, קעמפט מיט די „מעכטיקע" אין געטא פאר יעדן שטיקל ברויט פאר די יתומים. ער וויטיקט איבער דער דערנערונג פון די קינדער, בא־מיט זיך פאר זיי צו באקומען א ביסל פעטס, וויטאמינען, און ווען ס'גיט זיך אים איין צו באקומען עפעס אן אויסנאמוויזע צוטיילונג פאר די יתומים — שטראלט ער פאר שמחה. דאס איז זיין אייציקער לוין. פאר די שלאפלאזע נעכט, פאר טעג פול מיט זארג, פאר מי, מאטערנישן, עגמת נפשן.

און אט איז היינט געקומען דער באפעל:

היינט דארף אויך קארטשאקס יתומים־הויז ווערן „עוואקואירט"... קארטשאק קען בלייבן, דאקטוירים זענען נויטיק; זיי ווערן נישט דעפאר־טירט*) דער יודענראט איז נאך בכוח אים צו שיצן, און האט אים באמת געשיצט. ער איז אלזא זיכער.

---

*) דערווייל בלויז, שפעטער האט מען אויך דעפארטירט דאקטוירים.

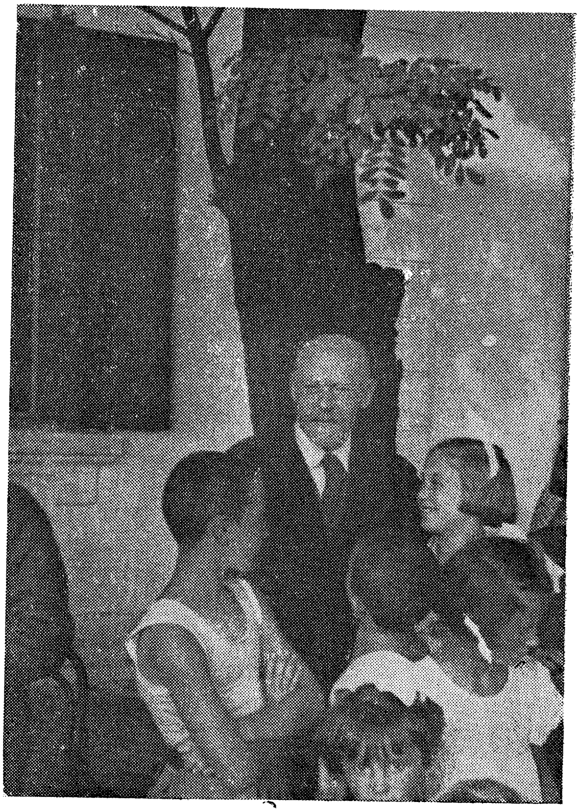

יאנוש קאָרטשאַק (ד״ר הענריק גאָלדשמידט)

מיט א גרופּע יידישע יתומים

(דאָס בילד איז געמאכט געוואָרן אין יתומים־הויז אויף
קראכמאלנע־גאס, ערב דער צווייטער וועלט־מלחמה)

אָבער קאָרטשאַק זאָגט זיך אָפּ צו בלייבן, ער וועט „זיינע" קינדער נישט לאָזן אַליין. ער גייט מיט.

און אָט אַזוי פאַרעמט זיך אַ לאַנגע רייע פאַרן יתומים-הויז אויף שליסקע-גאַס. אַ לאַנגער קאַראַוואַן: קינדער, קליינע, גאָר קליינע, אַביסל דערוואַקסענע, אויסגעמאַטערטע, שוואַכע, איינגעדאַרטע, איינגעשרומפּענע, טראָגן אָרימע פּעקלעך, אַ טייל האַלטן אונטערן אָרעם שול-ביכלעך, קאַיעטן. זיי וויינען נישט.

זיי גייען פּאַמעלעך אַראָפּ פון די טרעפּ. שטעלן זיך אויס אין רייען אין מוסטערהאַפטער אָרדענונג און דיסציפּלין, ווי געוועגלעך. אַלע אייגעלעך זענען געווענדט „צום דאָקטאָר". זיי זענען עפּעס מאָדנע רואיק. זיי פילן זיך כמעט „גוט": „דער דאָקטאָר" גייט מיט זיי, וואָס זשע איז דאָ מורא צו האָבן? זיי זענען נישט אַליין. זיי זענען נישט פאַרלאָזן..

ד"ר קאָרטשאַק אַליין פאַרעט זיך עפּעס מיט אומהיימלעכער ערנסטקייט אַרום די קינדער; דעם קנעפּלט ער צו דאָס מענטעלע, דעם בינדט ער צו דאָס פּעקעלע, דעם פאַרריכט ער דאָס היטל, אַן אַנדערן ווידער — ווישט ער אָפּ אַ טרער, וואָס קייקלט זיך איבער אַ מאָגער פּנימל...

דאַן רירט דער קינדער-קאַראַוואַן, גייט אין אַן אומבאַקאַנטער רייזע, אין אַ רייזע — (פיל שפּירן עס) — פון וועלכער מען קומט שוין קיינמאָל נישט צוריק. די יונגע, נאַרוואָס אויפגעבליטע לעבנס-קנאָספּן, אומשולדיקע נשמות, וואָס אַנטהאַלטן אין זיך — ווער ווייסט וויפל כוחות, מעגלעכקייטן, טאַלאַנטן און אפשר גאָר זשעניען — ווער ווייסט? — דאָס אַלץ שפּאַנט רואיק, אין אָרדענונג צום פריצייטיקן סוף.

די קינדער זענען רואיק, אָבער אינטואיטיוו פילן זיי, שפּירן זיי, וואָרום פון וואַנען די אומהיימלעכע ערנסטקייט אויף זייערע בלאַסע פּנימלעך? זיי גייען אין רייען שטיל, רואיק, ערנסט. — און אין זייער שפּיץ — יאַנוש קאָרטשאַק.

דער סימבאָל פון גוטס און ליבע — אין אָנבליק פון דער פאַרקערפּערונג פון רשעות און אכזריות. — דער אומרחמנותדיקער שונא האָט „באַזיגט" קליינע אויסגעהונגערטע יתומימלעך. און באַזיגט אויך דעם אמתן אויסדרוק פון יידישער מסירת-נפש, וואָס הייסט קאָרטשאַק.

די בעסטיע האָט מנצח געווען דעם מענטש.

ד״ר הלל זיידמאן

צווישן לעבן און טויט

דינסטיק, 25. אויגוסט.

ס ע ל ע ק צ י ע, א שרעקווארט פונעם ווארשעווער געטא. וויפל לײדן, וויפל טויט־פחד און וויפל אכזריות ליגט אין דעם דאזיקן באגריף. תחילת איז די „סעלעקציע" באשטאנען אין באפרייען פון דעפארטאציע די, וועלכע האבן געהאט לעגיטימאציעס, אז זיי ארבעטן. באלד אבער האט „סעלעקציע" באקומען אן אנדערע באדייטונג. זי איז באשטאנען אין דעם, וואס פון צייט צו צייט זענען, אומגעריכט, פארשטייט זיך, ארײנגעפאלן אין די „שאפן" אדער אין די וווינונגען פון די ארבעטנדיקע יידן. ס.ס.-לייט און פארזאמלט אלע אויף דער גאס, דאן זיי איינציקווייז אויסגע-שטעלט אין א רייע און א טייל אוועקגעשיקט אויפן „אומשלאג" און טייל געלאזט. די „סעלעקציע" האט געדויערט שעהן לאנג. מענטשן זענען גע־שטאנען אין טויט-אנגסטן און געווארט אויפן אורטייל: לעבן אדער טויט, מען זוכט אפ אלע מעגלעכע שאנסן, מ'נעמט ארויס לעגיטימאציעס, מען גרייט פאפירן, באווייזן, ביז מ'קומט־צו פאר די אויגן פונעם תלין: איין מאך מיט דער נאגאיקע — און דער גורל פונעם קרבן איז דעצידירט.

היינט האב איך דורכגעמאכט א „סעלעקציע". מיר זיצן אין ביורא פונעם קהילה־ארכיוו א גרופע יידישע שרייבער און געלערנטע, וועלכע זענען דארט „געדעקט" אלס אנגעשטעלטע, און אט באקום איך א באפעל פון אינזשיניער ליכטענבוים, דעם פרעזעס פונעם יודענראט: זיך שטעלן מיט אלע „מיינע" אנגעשטעלטע אויפן הויף פון דער קהילה. דאן קומט א צווייטער באפעל שוין פון די דייטשן: ווער ס'וועט בלייבן אין דער קהילה־געביידע, וועט ווערן דערשאסן.

מיר גייען שנעל אראפ: ד״ר יצחק שיפער, פראפ. ד״ר מאיר באלא־באן, פראפ. ד״ר מנחם שטיין, דירעקטאר פונעם קראקעווער בית־יעקב־סעמינאר, י. ל. ארלעאן, ד״ר ש. שימקעוויטש, רעדאקטאר א. ג. פרידענ-זאן, דר. מרדכי ראזנער א. אנד. די עטלעכע איבערגעבליבענע ווארשע־ווער רבנים באהאלטן זיך אויפן בוידעם: הרב מנחם זעמבא, הרב אליהו פעטמאן, הרב ר' יעקב זאמטשיק, הרב שלמה מערקער, הרב אפרים מייר־מאן, הרב פנחס ווארשאוויאק, הרב לייב בידערמאן. די צוויי עלטערע

רבנים הרב צבי יחזקאל מיכעלזאָן, דער סעניאָר פון דעם ווארשעווער ראבינאט, און הרב נח ראגאזשניצקי, גייען אראָפּ מיט אונדז צוזאמען. עפּעס גלויבן זיי: מ׳וועט דאָך נישט דעפּאָרטירן קיין אלט־איינגעזעסענע ווארשעווער רבנים־זקנים.

אויפן הויף טרעפן מיר שוין אַ מחנה אוקראינישע מיליציאנטן, — „הילפס־פּאָליציי" — און די אָנפירער פון דער פארניכטונגס־קאָמאנדע צוזאמען מיט די געשטאפּאָ־אָפיצירן, ספּעציאליסטן פון יידישע ענינים: בראנד, האנדקע, וויטאסעק א. אנד. מ׳טרייבט דעם עולם: שנעלער, שנעלער. די וואָס באוויזן נישט שנעל זיך צוצושטעלן, ווערן געשלאָגן מיט די נאגייקעס. און אָט שטייט מען אויפן קהילה־הויף, זאמענהאָף־גאס 19. די זון ברענט. מ׳באָדט זיך אין שוויים און אין טויט אנגסטן. אלע שטייען מיט די פּאפּירלעך אין די הענט. און אזוי גייט מען איינציקווייז פארביי די סעלעקציע־אָנפירער. מערדערישע פּנימער, אכזריותדיקע בליקן: — די בעסטיאלישע משחיתים קוקן נישט אויף דער לעגיטימאציע, ווארפן בלויז אַ קוק אויפן מענטש: איז ער יונג, שטארק, שיין געוואקסן, גוט אָנגעטאָן (איינעם האָט געראטעוועט זיין לעדער רעקל), גיט מען א וויַז אויף רעכטס; דאָרט שטייען די וואָס בלייבן. געפעלט ער נישט, א וויַז אויף לינקס, דאָרט שטייען די, וואָס גייען אויפן „אומשלאַג".

ב׳שטיי לאַנג צווישן די נאָך־נישט „דורכגעזופּטע". מיין אויסזען — אָן אָפּגעמאַטערטס, בלאַס, קוואליפיצירט מיך, ווייניק נושא־חן צו זיין ביי די רוצחים. איך זע ווי פאר מיר גייען דורך פּראָפּ. באלאבאן, יאָ ער איז דאָך בארימט, מ׳האָט אביסל ריקזיכט: ער בלייבט. דאן ד״ר שיפּער, ד״ר שטיין, אָרלעאן, פרידענזאָן, — ביי יעדן זאָגט איינער פונעם יודענראט אַ תחנונים־וואָרט — זיי גייען אויף רעכטס. געראטעוועט. ביי די צוויי רבנים, מיכעלזאָן און ראגאזשניצקי העלפט נישט. איך זע, זיי שטייען צווישן די, וואָס גייען אויפן „אומשלאַג": צו דער שחיטה! הרב מיכעלזאָן שטייט אין בלויזן קאָפּ, זיין הויכע געשטאלט האלט זיך גלייך. ער שטייט ווי גלייכגילטיק — אפּאטיש; מ׳זעט אָבער, אז ער איז פארטראכט אין מחשבות. זיין מח ארבעט. דער 86 יעריקער ווארשעווער רב — דער לאנג־יעריקער „פּלאָנסקער" רב, ווי מ׳האָט אים גערופן, מחבר פון 43 ספרים געדרוקטע און פיל אין כתב־יד, שטייט אזוי הילפלאָז, פאראיינזאמט,

פּאַרלאָזן צווישן זיין קהילה, צום אונטערגאַנג פאַרמשפּט און וואַרט, וואַרט אויף דער שחיטה. נעבן אים דער איידעלער ליטווישער רב הרב ראַגאָזשניצקי מיט זיין פּאַטריאַרכאַלישן אויסזען.ביידע פּאַראָרטיילטע.

ס'גייט דורך דר. מרדכי ראָזנער, אַן אויסגעמאַטערטער, אַ בלייכער, ער געפעלט נישט: אויף לינקס: מיט איין האַנט־באַוועגונג פאַרמשפּט דעם גרויסן תלמיד חכם און געלערנטן. נאָך אים גייען ווייטער, ווייטער, פאַרשידענע אָנגעשטעלטע פון דער קהילה, — אַלעם אויף לינקס...

איך שטיי און וואַרט, און דערווייל שרייב איך אַ פּאָר ווערטער אַ היים; צו מיין פאָטער אין לעמבערג (ערשט שפּעטער בין איך געוואָר געוואָרן, אַז מיין פאָטער איז שוין דעמאָלט דעפּאָרטירט געוואָרן). „זיי וויסן, טייערער טאַטע, אַז מ'האָט מיך דעפּאָרטירט. — איך ווייס נישט וווהין, אָבער איך געזעגן מיך מיט אַלע, מיט אַלע, ברודער און שוועסטער און שוואָגער. זייט געזונט. זאָל אייך גאָט היטן". אַ יידישער פּאָליציאַנט זאָגט מיר צו, אַז אין פאַל ווען ס'וועט „עפּעס" געשען, וועט ער דאָס קאַרטל אַוועקשיקן. איך פיל אין זיך אַ מאָדנע רואיקייט. און — אָט איז מיין ריי: כ'גיי צו גלייכגילטיק, אָט אַ שפּאַציר אַזעלכער, — ביז איך באַגעגן דעם בליק פון בראַנדן, אַ בייזער, בעסטיאַלישער; ס'פליט מיר דורך אַ געדאַנק: כ'בין פאַרלוירן. פּאַקטיש איז שוין די בייטש אויפגעהויבן מיט דער באַוועגונג אויף לינקס... אָבער אין דעם מאָמענט רופט זיך אָן דער יודענראַט־פּרעזעס, אינזש. ליכטענבוים: „דאָס איז דאָך זיידמאַן, אונדזער אַרכיוו־דירעקטאָר". און גלייכצייטיק גיט אַ זאָג דער וויצע־פּרעזעס אינזש. שטאָלצמאַן: „ער איז אויך דער לייטער פון אונדזער ציוויל־שטאַנד־אַמט, און דער צווייטער וויצע־פּרעזעס, ד"ר וויעליקאָווסקי זאָגט עדות: „ער איזט ווירקלעך אונענטבערליך". בראַנד גיט נאָך: אַ וווינק מיט דער האַנט אויף רעכטס און כ'בין — געראַטעוועט.

איך שטעל זיך אין דער ריי פון די בלייבנדיקע; כ'פיל בלויז עפּעס אַ גלייכגילטיקייט, אַן אַפּאַטיע אין אַלע אברים.

ס'גייט אַוועק אַ שעה און די „סעלעקציע" איז געענדיקט. די אומגליקלעכע, אַן ערך אַ העלפט פון אַלע קהילה־אָנגעשטעלטע — ווערן אַוועקגעפירט צום „אומשלאַג". די „גליקלעכע" — ווי ווייניק גליקלעך זיי זענען! — גייען צוריק אַרויף אין די ביוראָען. און דאָ הייבט זיך אָן אַ

יאָמערן, א יאָגן זיך נאָך פּראַטעקציע: ביי דעם האָט מען צוגענומען א ברודער, ביי דעם א שוועסטער, ביי יענעם א פריינט, מ'לויפט זוכן מיט־לען, מענטשן צו ראַטעווען, ארויסצובאַקומען צוריק פונעם „אומשלאַג".

מיר גייען אַרויף אין אַרכיוו־ביוראָ. די אוקראַינישע מיליציאַנטן זענען שוין אוועקגעגאַנגען. די באַהאַלטענע רבנים גייען אַראָפּ פון זייער באַהעלטעניש אויפן בוידעם. אויך געראַטעוועט. אָבער נישט אויף לאַנג; אַן אומגליקלעכער צופאַל: עטלעכע אוקראַינער מיליציאַנטן האָבן ערגעץ דאָ פארבלאָנדזשעט, און דערזעענדיק די רבנים אַראָפּגיין פון די בוידעם־טרעפּ, האָבן זיי זיי פארנומען אויפן „אומשלאַג". אזוי זענען אוועקגע־פירט געוואָרן די רבנים שלמה מערקער, יעקב זלאטניק, אליהו פעטמאַן, אפרים מיימון, פנחס ווארשאוויאַק און לייב בידערמאַן. געבליבן, ווי דורך א נס, איז הרב מנחם זעמבא.

דער דאָזיקער אומגליקלעכער צופאַל איז דער „אויסערגעוויינלעכער צוגאָב" צו דער היינטיקער סעלעקציע. אזוי איז היינט אוועק דער רוב פון די ווארשעווער רבנים: 8 רבנים.

מיר קענען זיך נישט בארואיקן. איינער דערציילט דעם אַנדערן ווי אזוי ס'איז צוגעגאַנגען, יעדער האָט געהאַט עפּעס א „נס". און ווירקלעך אזוי נאָענט צו שטיין ביי דער שוועל פונעם אַפּגרונט. איין שריט פונעם טויט און — מ'לעבט דאָך.

אויף ווי לאַנג?

איז עס שוין די לעצטע „סעלעקציע"?

מיר גייען אַרויס פון איר געמינערטע, געבראָכענע, פארשעמטע; גע־זען מיט אייגענע אויגן ווי מ'פירט אונדזערע ברידער צו דער שחיטה, און — צוגעקוקט מאַכטלאָז, געציטערט פאַרן אייגענעם לעבן, פאַר דעם אזוי פארשוועכטן, האָפענונגסלאָזן, — כסדר אומזיכערן — וואָס הייסט אויך „לעבן".

אין די אָרעמס פון טויט

דאָנערשטיק, 27. אויגוסט.

און אָט בין איך היינט ווידער אין „טראַנספּאָרט" צום „אומשלאַג־פּלאַץ", כ'האָב מורא צו טראַכטן ביזן סוף, ווידער אין טויטן־מאַרש.

מיר גייען... „בנערינו ובזקנינו". יונג און אַלט. מענער, פרויען, קינ־

דער. געזונטע און קראַנקע. רייך און אָרים. „אַלע גלייך״, — ווי ס׳פלעג שרייען דער געטאָ־משוגענער רובינשטיין (גאַרנישט געווען אַזוי משוגע). אָבער אין א שורה. לויטן „פאַרשריפט״. פאַראַן נעמלעך „פאַרשריפטן״ אויך. און די מענטשלעכע מאָסן שפּרייזן, שפּאַנען. אַן אויפהער, אָן אי־בעררייס. אַן אומענדלעכער מענטשן־שטראָם. טויזנטער, טויזנטער. געהערט שטענדיק רעדן וועגן די יידישע מאַסן (ווער האָט ביי אונדז נישט גערעדט אין נאָמען פון די יידישע מאַסן?), וועגן די „קאָמפּאַקטע מאַסן״, ווי מ׳פלעג זיך אויסדריקן; אָבער קיינמאָל זיי נאָך נישט געזען אַזוי בחוש, אַזוי גרייפבאַר, אַזוי — קאָמפּאַקט, ווי אָט דאָ. קיינמאָל זיי נישט געזען אַזוי איינפאָרמיק, אַזוי אינאיינעם און „איינציק״, אַזוי „איין פאָלק״, ווי אָט דאָ. קיינמאָל האָב איך נישט באַגריפן אַזוי זייער געמיינזאַמקייט, זייער געמיינזאַמען כח ווי אָט איצט. רבונו של עולם! וויפל צאַפּל־דיק לעבן און שטרעבן, וויפל שעפערישקייט און אַנטוויקלונגס־פּאָטענצן, וויפל טרוימען און האָפענונגען, וויפל עלעמענטאַרע קראַפט און מענלעכ־קייטן ליגט אין אָט דער אַפּאַטישער, מאַכטלאָזער, שיינבאַר פאַרבלאָזער יידישער מאַסע! הכוחות האלה על מה המה כלים?

מיר גייען... טויזנטער. צענטויזנטער און אפשר מער. יידן אַלטע, פּנימער פון אינטעלעקטועלע און געוועזענע פאָלקס־מענטשן. אַפּגעמאַ־טערטע, אויסגעאיידלטע ישיבה־בחורים און „גאָלדענע יוגנט־לעבע־יונגען״ פון אַמאָל. אַן אָנגעזעענער וואַרשעווער רב, הרב נח ראַגאַזשניצקי און דער אַרבעטער־טוער שכנא זאַגאַן. אַן אַסקעטישער פּרוש און אַ פעסטער ראַ־בוסטער חלוץ. אַ מיוחסדיקער וואַרשעווער חסידישער הויז־ווירט, אַברה־מעלע וואַלערשטיין און אַ פּשוטער „עמך״־ייד. אַ באַקאַנטער דאָקטאָר, דער יונגער ד״ר זיגמונט בערנשטיין און דער קליינהענדלער־עסקן נייפעלד. דערוואַקסענע יוגנט און קליינינקע קינדערלעך, עופעלעך פון דער מאַמעס ברוסט. און מאַמעס! מאַמעס — אַלע די זעלבע: פאַריאָגטע, פאַרנומענע, נישט מיט זיך. פול מיט מוטערלעכער ליבע און אומענדלעכן צער.

מיר גייען... אויסגעהונגערטע, אויסגעמאַטערטע, פאַרחלשטע. טריט

שוואַכע, רעזיגנירטע, אומעטיקע. טריט קוים-באַוועגלעכע, אָפּגעלאָזטע, שוין טויטע.

מיר גייען... אַן „אַרמיי" פון ווייבער און קינדער און קראַנקע און שוואַכע. און אַלע ווערלאָזע. וווּהין? אַלע שפּירן: אַז דאָס איז אפשר דער ל ע צ ט ע ר מאַרש, דער מאַרש צום טויט. און אַ טייל שפּירן עס אָ ן אַן „אפשר"...

מיר גייען... איך ווענד אָפּ אויף אַ מאָמענט מיין בליק פון דעם גרויען פּליסנדיקן מענטשן־שטראָם און גיב אַ קוק אַרום מיר, איבער מיר, אויף דער וועלט. מ ע ג מען? ...מען האָט דאָך געלערנט היינטיקן שבת אין פּרק: „המהלך בדרך ושונה ומפסיק ממשנתו ואומר: מה נאה אילן זה, הרי זה מתחייב בנפשו" — קלינגט מיר אין די אויערן די מעלאַנכאָליש־פאַר־טרוימטע מעלאָדיע פון שבת־נאָכמיטאָגדיקן פּרק-לערנען; אַז מ'גייט אין וועג און מ'לערנט און מ'רייסט איבער און מ'זאָגט: ווי שיין איז דער בוים, שטעלט מען איין דאָס לעבן... און אַז מ'גייט צו דער שחיטה — מעג מען? איז דאָ ערגעץ אַזאַ מין „דין"? האָט עמיצער פון די הונדערטער תנאים, פּוסקים, מחברים פאַרגעזן אַזאַ מין „פאַל", ווי אונדזערער?

אָבער די נאַטור האָט היינט, דווקא היינט, אַזוי פאַרפירעריש אויס־געשפּרייט אויף דער וועלט איר וווּנדער־שיינע פּראַכט, אַז מ'קען נישט נישט וואַרפן אַ בליק. מ'מוז געבן אַ קוק. ווי שיין איז היינט דאָס וועטער. די נאַטור האָט אין היינטיקן מיט־זומער-טאָג אַנטפּלעקט איר גאַנצע שיינ־קייט. אין זיין שענסטן תכלת-קלייד. קיין שפּור פון אַ וואָלקנדל. קיין פּינטעלע גרויקייט. נאָר איבער אומענדלעכע שטחים אַן אומענדלעכע פּלעקנלאָזע, ריינע בלויקייט. און די ערד ענטפערט מיט פאַרבנרייכע צע־בליאונג. אפילו אין פאַרחושכטן געטאָ האָט זי אַביסל גרינקייט פון זיך אַרויסגעשפּראָצט. די מאָגערע, אַש־גרויע גרעזלעך אויף דעם פּוסטן נאַ־לעווקע-סקווער (גראָז וואַקסט דאָרט, ווו ס'איז אַמאָל געווען די נאַלעווו־קעס) האָבן זיך היינט אָנגעטאָן אַ כח און אַ שימער געטאָן מיט אַ ביסל ליכטיקערער גרינקייט...

אָבער דער עיקר — די זון! אַ ים פון ליכט היינט אויסגעגאָסן. אַ כוואַליע פון וואַרעמקייט. שפּיזן גינגאָלדענע פייַלן, גלאַנצן שטיין און ערד, לייכטן וועלטן...

און מיר גייען... ווידער אַ בליק אויף דעם באַוועגלעכן מענטשן־שטראָם, אויף זיך, איינעם פון דער צום אומקומען פאַראורטיילטער מאַסע. מיר גייען... אין אַ ליכטיקן טאָג, אין שטראַלנדיקער זון... מיר גייען...

זון! ווי שעמסטו דיך נישט?! ווי פאַרגראָבסטו נישט דיין לאַכנדיק פּנים אין די שוואַרצסטע פון אַלע וואָלקנס?! ווי פאַרשטעקסטו דיך נישט אין די פינצטערסטע פון אַלע גיהנומס?

האָסטו אָנגעטאָן די יום־טובדיקע בגדים צו אונדזער לוויה? האָסטו אויסגעשטשירעט דיין חוזק־לאַכנדיק געזיכט צו אונדזער בראָך?...

האָסטו אויך, דו, צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע, אונדז פאַרראַטן? האָסטו אויך, דו, ווי אונדזערע שכנים, שאַדנפרייד?...

:: :: ::

מיר גייען... מיינע אויגן ווילן נישט מער זען די זון מיט איר חוזק־געלעכטער. און קיינמאָל וועל איך שוין נישט קענען פאַרנעמען אירס אַ וואַרעמען שטראַל. און ווען איך וועל אפילו דורך עפּעס אַ נס לעבן בלייבן, וועט איר ליבלעכער גלעט קיינמאָל צו מיין נשמה נישט דער־גרייכן. קיינמאָל נישט! ווייל אייביק וועט זי מיך דערמאָנען אין יענעם ליכטיק־פינצטערן אויגוסט־טאָג, אין יענעם חרפּהדיקן פאַרראַט... (אויב די זון איז שטיין געבליבן אין גבעון, פאַרוואָס איז זי נישט שטיין געבליבן אין שרעקלעכסטן און פינצטערסטן פון אַלע טעג?...). איך בין דורך אַ נס דערוויייל געראַטעוועט געוואָרן, אָבער אין מיין הארץ איז פאַרבליבן, וועט פאַרבלייבן אַ גאַנץ לעבן, אַ שטענדיקע פאַרביטערטקייט, אַ שווערער פאַר־וואורף: די וועלט האָט אונדז פאַרראַטן, פאַרלאָזט אויפן חסד פון שרעק־לעכסטן שונא, די נאַטור, אויך זי האָט אונדז אָפּגענאַרט, אָפּגעשפּעט...
און אין מיינע אויערן קלינגען די קלאָג־סטראָפן ביאַליקס פון אַן אַנדערן אומפאַרגלייכלעך קלענערן חורבן (קישענעוו), וועלכער האָט אָבער מער אויפגעטרייסלט די וועלט:

„כי קרא ה' לאָביב ולטבח גם יחד:
„השמש זרחה השיטה פרחה והשוחט שחט"...
ווי ביאַליק האָט עס אַליין איבערזעצט אין יידיש:
און גאָט אונדז געגעבן אַ צווילינג:
„אַ שחיטה און אַ פרילינג..."

זייער לעבנס-ליד איז אָפּגעזאַקט...

פרייטיק, 28. אויגוסט.

א נס נעכטן געהאַט: געראַטעוועט. אויף ווי לאַנג? ווער ווייסט? אָבער — גוט איז חיי שעה. אָנגעהויבן האָט זיך עס פּשוט, „נאָרמאַל”: כ׳בין אינדערפרי געגאַנגען פון מיין וווינונג אויף פּאַוויע־גאַס 6 אין מיין ביוראָ אין דער קהילה אויף זאַמענהאָף־גאַס 19, סך הכל אַ 5 מינוט גאַנג: אויפן וועג האָב איך אָנגעטראָפן אַ „בלאָקאַדע”: די הייזער פון גענשע־גאַס 13 ביז אַראָפּ צו צום בית־עלמין זענען געווען אַרומגערינגלט פון די משחיתים, אוקראַאינישע פּאָליציאַנטן אונטער דער אָנפירונג פון ס. ס.־לייט. אַ גרופּע יידן זענען געשטאַנען באַוואַכטע פאַר אַ טויער און געוואַרט — אויף ווייטערע קרבנות. ווען איך האָב עס באַמערקט אויף עק זאַמענהאָף און גענשע, איז שוין געווען צו שפּעט: די וואַך האָט מיך אַריינגענומען אין דער גרופּע. דערווייל איז אָנגעקומען אַ „טראַנספּאָרט” יידן פון דער געגנט קאַרמעליצקא-נאָוואָליפּקי ־ נאָוואָליפּיע; געווען אַ „סעלעקציע” אין די דאָרטיקע „שאַפּן”, און דאָס איז דער רעזולטאַט. אַ גרויסער „רעזולטאַט”: טויזנטער און טויזנטער. אונדזערע וועכטער וואַרטן שוין נישט אויף די איבעריקע יידן פון דער גענשע־גאַס, נאָר פירן אונדז אַריין אין דער אומגעהויערער מאַסע און מיר — גייען.

מיר גייען... אומענדלעכע רייען. טויזנטער און טויזנטער. אַ בליק פאַר מיר, אונטער מיר: אַ ים פון קעפּ. אָן היטלען, מיט היטלען; פאַרשידענע, קאַשקעטן. קאַפּעליושן; קעפּ גרויע, קעפּ שוואַרצע מיט האָפּערדיקע טשופּרינעס, שייטלען פרומע און קינסטלעך פּלאַטינירטע מאָדישע פרויען־פריזורן, מיידלערישע גאָלד־בלאָנדענע האָר און פעך־שוואַרצע צעפּ. מיר גייען... יונגע, אַלטע, מענער, פרויען, קינדער, געזונטע און שוואַכע און קראַנקע. טויזנטער און טויזנטער. אַזוי שפּאַנט מען שלאַבריג, אָפּגעלאָזן, אַפּאַטיש. ס׳באַהערשט מיך אויך אַ מאָדנע גלייכגילטיקייט. אַלע חושים ווערן ביי מיר אָפּגעטעמפּט, אָפּגעשטאָרבן. אפילו דער חוש פון זעלבסט־דערהאַלטונג. ס׳איז מיר שוין אַלץ איינס. זאָל געשען וואָס מוז געשען.

בלויז א יי ן זין איז אין מיר וואַך: אָבסערווירן, זעען. אַביסל גע־

בליבן פון מיין אמאליק פאך; דאך אזוי לאנג א זשורנאליסט געווען, שנית, גייט מיר דורך אין מח א געדאנק: אפשר טרעפן א באקאנטן, א פריינט; און אפשר גאר געפינען א יידישן פאליציאנט, א רעטער, זאל ער מודיע זיין מיינע פריינט, אין דער קהילה, אפשר איז דאך פאראן א מעגלעכקייט. דערווייל גיי איך. בתוך הגולים. און נישט הערנדיק הער איך, און נישט־זעענדיק זע איך:

אן אומגעהויערע מאסע שפרייזט מיט אפגעלאזענע, אפגעלעבטע טריט, אפאטיש, גלייכגילטיק; ווי איך אליין. איבער זיי, איבער אונדז, שוועבט שוין דער שאטן פון טויט. פארפאלן! נישטא קיין אויסוועג. נישטא קיין רעטונג. וואס־זשע איז די נפקא מינה? נאך וואס זיך מאטערן? זאל שוין א סוף נעמען. וואס גיכער איז בעסער. וועט דאס זיין די אויסלייזונג... ס׳בליצט אין מיר אויף א מאמר פון ערגעץ אין דער גמרא: „כי טוב מאד — זה המות"...

אבער אט וואס זע איך: פון דער מאסע שיילט זיך ארויס א געשטאלט: אן אלטער הויכער ייד, מיט א לאנגער ווייסער בארד, דאס וואס די ליטעראטן רופן אן: „פאטריארכאליש". ער גייט איינגעבויגן, טראגט אונטערן ארעם טלית און תפילין. ער גייט איינגעבויגן. ער דערמאנט אין דעם באקאנטן בילד פון ווילהעלם וואכטעל „גלות"; נאר דעמאלט איז געווען ווינטער און היינט איז זומער. פלוצים א באפעל פונעם דייטשן וואך־פירער: „שטיין בלייבן". בלייבט מען שטיין. וואס איז די נפקא מינה? „אויסרוען". — הערט מען ווידער א געשריי. זעצט מען זיך צוביסלעך אויפן שאסיי, אויפן טראטואר. דאך עפעס א מענטשלעכער פונס ביי „זיי" — גייט דורך א ווידערוויליקער געדאנק. ווייזט זיך אבער באלד ארויס אין וואס ס׳באשטייט ביי „זיי" די כוונה פון אויסרוען: די ס. ס.־לייט גייען ארום צווישן עולם אויף „אינספעקציע", און ווען זיי באמערקן ביי עמיצן א פאר בעסערע שיך, א פאר שטיוול, שלעפן זיי זיי אראפ פון די פיס. א היבש ביסל עולם מוז שוין גיין דעם ליידנסוועג אין די זאקן. דאס הייסט ביי די דייטשן „אויסרוען"... איך כאפ א בליק אויף מיינע שיך: נישט אין קיין געהויבענעם צושטאנד. אלזא, האב איך ד ע פ א ר נישט וואס מורא צו האבן. זיצט מען אזוי אין צרות, אויסגעטריקנטע, אויסגעהונגערטע, רעזיגנירטע; אויסגעלאשענע אויגן, איינגעפאלענע

פנימער, אַלע אין איין געדאַנק: זאָל געשען וואָס מוז געשען; אַלע אין איין געפיל: יאוש. — יענער אַלטער ייד מיט דער ווייסער באָרד און מיטן טלית און תפילין אונטערן אָרעם, זיצט נישט ווייט פון מיר, גלייך ווי אַלע. פּלוצים גיט ער זיך אַ טרייסל אויף, שטעלט זיך האַסטיק אויף, בייגט אויס דעם איינגעבויגענעם רוקן און אָט הער איך אַ ציטערדיקע אָבער שטאַרקע, זיכערע שטים:

— יידן! זייט נישט צעטראָגן! זייט נישט אין מרה־שחורה! וואָס זיצט איר אַזוי? נאָר נישט אין עצבות ח"ו. זעט איר דען נישט ווי מיר גייען אַנטקעגן משיחן? זעט איר דען נישט?... נאָר נישט אין יאוש! וואָלט איך געהאַט בראָנפן, וואָלט איך איצט געטרונקען לחיים. לחיים! יידן, לחיים! נאָר נישט אין עצבות. זעט איר דען נישט, אַז מיר גייען אַנטקעגן משיחן?

:: :: ::

אַ צווייט געשטאַלט; ריכטיקער, אַ גרופּע געשטאַלטן, צווישן וועלכע ס'דערהויבט זיך איינע: אַ הויך שלאַנק מיידל, שוואַרצע האָר, איידעלער פּראָפיל, דאָס פּנים בלאַס, בלייך, איידל און באַהאַרצט. פאַרטריקנטע ליפּן. אָבער די אויגן! די אויגן! ווי פינקלען זיי און שטראַלן. מיט עפּעס אַ ליכט, נישט פון דאַנען. וווּ האָב איך זי ערגעץ געזען? אַהאַ, דאָס איז דאָך שושנה, די חלוצה, וועלכע איז געקומען אַהער קנאַפּ פאַר דער מלחמה. זיך פאַרבענקט נאָך דער אַלטער היים, געוואָלט זען טאַטע־מאַמע און — אַריינגעפאַלן. זי, שושנה, איז געווען באַקאַנט אין דער געגנט פון דער גזשיבאָווסקע־גאַס; געבראַכט פון ארץ ישראל אַ שלל פון העברעאישע חלוצישע לידער און מיט איר זילבערנעם סאָפּראַן געהאַלטן אין איין אויס־קלינגען די ליכטיקע ארץ־ישראל־ניגונים אין פאַרחושכטן געטאָ־לעבן. אַ מתנה געבראַכט פון דער היים, פון דער אייגענער. אויסגעשטראַלט אַביסל ארץ־ישראל זון אין אונדזער פינצטערקייט: אַ לעבעדיקער, דערמוטנדי־קער גרוס פון „דאָרט"... זי אַליין האָט נישט אויפגעהערט צו טרוימען פון „דאָרט". נישט אויפגעהערט צו האָפן, צו גלויבן, אַז זי וועט צוריקפאָרן אַהין, געמאַכט פּלענער ווי אַזוי זיך איינאָרדענען „דערנאָך". נישט אַליין וועט זי דאָס מאָל קומען „אַהין", נאָר מיט טאַטע־מאַמע, ברודער, שוועס־

טער; אַלע וועט זי אַהין מיטברענגען, מיטשלעפּן, מיט כח, מיט גוואַלד... און דערוויל אויסגעזונגען אירע האָפענונגען און חלומות אין „עוד לא נתקה השלשלת״, אין „ארצה עלינו, כבר חרשנו וגם זרענו אבל עוד לא קצרנו״... און אַנדערע מיידלעשע שטימען און — הערצער האָבן נאָכ־געטרוימט און נאָכגעזונגען, פאַרבענקטע. אויף א ז א אופן פאַרזוכט אביסל טעם פון ארץ ישראל...

און אָט זע איך זי דאָ, די חלוצה שושנה, צווישן דער מחנה. זי גייט אָנגעשפּאַרט פון איין זייט אויף דעם ברודער, מיט דער צווייטער האַנט פירט זי די יינגערע שוועסטערל. זי גייט... אַזוי גייט מען צו דער שחיטה? מיט אַזעלכע שטאָלצע טריט? ווי אַזוי זשע גייט שוין אַ קעניגין צום טראָן?...

אין „איבערגרופּירונג״, אַ קער אויף אַ צווייטע גאַס און כ׳פאַרליר זי פון די אויגן. אירס אַ חברטע, וועמען ס׳האָט זיך איינגעגעבן אין דער לעצטער מינוט זיך צו ראַטעווען (אַנגעטאָן זיך אַ ווייס פאַרטוך און געמאַכט דעם אָנשטעל פון אַ קראַנקן־שוועסטער), דערציילט מיר דערנאָך ווי אַזוי שושנה האָט דורכגעמאַכט דאָס לעצטע שטיקל וועג צום „אומ־שלאַג־פּלאַץ״ (די באַן־סטאַציע פונעם געטאָ, פון וואַנען מ׳האָט אוועק־געפירט קיין טרעבלינקע):

— קינדער, כ׳בעט אייך, — האָט שושנה נישט אויפגעהערט צו רעדן, — דערמאָנט מיך עפּעס אין ארץ־ישראל־לידל, כאָטש איין לידל, כאָטש איינס. אוי, ווי כ׳האָב זיי אַלע פאַרגעסן... ווי די אַלע שענסטע „הוירא״־מעלאָדיעס זענען מיר אַרויסגעפלויגן פונעם קאָפּ. דערמאָנט מיך, דערמאָנט מיך, — בעט זי זיך.

— יאָ, איך געדענק שוין, — האָט פלוצים איר פּנים אויפגעשיינט, — אָט אַזוי האָבן מיר געטאַנצט אַ „הוירא״ אין עמק: „באה מנוחה ליגע, ומרגוע לעמל, לילה חור משתרע על שדות עמק יזרעאל״... און אָט אַזוי האָבן מיר געטאַנצט אין תל אביב ביים שפת הים: „אם יש לך כאב, רמסהו ברגלים״... („אויב דו פילסט אַ ווייטיק, צעטרעט אים מיט די פיס״). און איר שוואַכע שטים ברומט אונטער די מעלאָדיע, און די אויגן קוקן פאַרחלומטע, ווייט, ווייט...

— ווי גוט איז מיר איצט, — האָט זי פלוצים אויסגערופן, — איך ווייס שוין, איך ווייס שוין וווהין מ׳גייט, קיין עמק גייט מען, קיין עמק

יזרעאל...— האט זי נישט אויפגעהערט איבערצוחזרן, א פארחלשטע און דאך א לייכטנדיקע, — קיין עמק...

:: :: ::

פריינט, באקאנטע זענען געווען געוואר געווארן (בעיקר פראפעסאר באלא־באן און דער קהילה פרעזעס ליכטענבוים), און מ׳האט מיט תחבו־לות, קונצן און „שפיצלעך" מיך ארויסגעראטעוועט, צוזאמען מיט א צענד־ליק אנדערע, צווישן זיי דער גרייז־גרויער מזרחי־פירער הרב יצחק ניסענ־בוים (שפעטער דאך דעפארטירט געווארן). אין לעצטן מאמענט. איך לויף שנעל אין מיין וווינונג. אבער כ׳פיל נישט קיין שום דערלייכטערונג. קיין שום צופרידנקייט. כ׳קען נאך נישט גומל בענטשן. כ׳דערמאן זיך דעם דין: שלשה צריכים להודות וכו׳. שטייט דארטן: „שיצא מין הסכנה לגמרי", האלט דאך נאך אבער ווייט דערפון. — כ׳פאל אנידער אויפן געלעגער האלב טויט און — ס׳יאגן מיך בילדער, בילדער... געשטאלטן, וויזיעס... כ׳הער דאס אונטערזיפנגען פון דער יונגער חלוצה: „אם יש לך כאב", אירע אויגן! זיי מאנען, פרעגן: פארוואס אזוי פריצייטיק פארלאשן? פארוואס? רבונו של עולם, פ א ר ו ו א ס ?

ניין! נישט קיין ארץ ישראל איז געגאנגען שושנה.

„ושתי העיניים שלראות נבראו,

„שלראות יכולו העולם ומלואו,

„תדעכנה תחשכנה ומאומה לא ראו".

(ח. נ. ביאליק).

(און די צוויי אויגן וואס צום זעען באשאפן,

וואס זעען האבן זיי געקענט די וועלט אין איר פולקייט,

זענען פארלאשן און פארפינצטערט און גארנישט געזען...).

און נישט אנטקעגן משיחן איז געגאנגען דער אלטער חסידישער ייד מיטן טלית און תפילין אונטערן ארעם... זייער חלום איז געבליבן נישט פארווירקלעכט. דער חלום פון הונדערטער טויזנטער, דער חלום פון מיליא־נען. דער געזונטער טרוים פון א 3 און האלב־מיליאנעדיקן קיבוץ וועגן אויסלייזונג, וועגן א נארמאל, מענטשלעך ווירדיק לעבן אין דער אייגענער היים, נישט מקוים געווארן...

ושירת חייהם באמצע נפסקה. און דאָס ליד פון זייער לעבן איז אינמיטן אָפּגעהאַקט געוואָרן...

דער דריטער יאָרטאָג פון דער מלחמה

דינסטיק, 1. סעפּטעמבער.

היינט דער דריטער יאָרטאָג פון מלחמה-אויסברוך. 3 יאָר. די אָפּ־קלאַנגען פון יענער מלחמה דערגרייכן אונדז ווי עפּעס פון אַן אומדערגרייכבאַרער ווייטקייט (יענע, ד. ה. די מלחמה פון דער וועלט מיט דייטשלאַנד). ווי פון עפּעס נישט רעאַלע וועלטן. נישט ווען אונדז ווערט זי געפירט. מיר זענען שוין סיי ווי סיי פארלוירן. אונדז וועט זי שוין נישט העלפן, נישט ראַטעווען. מיר שפּירן די באַנגעטן פונעם שונא אַקעגן אונדזערע ברוסטן. צוויי דריטל פון אונדזער יידישן קיבוץ אין וואַרשע איז שוין געפאַלן אין אומגליקלעכן קאַמף. און דער שונא האָט זיין בלוט-דורשטיקייט נאָך אַלץ נישט געזעטיקט...

וואָס האָב איך דערפון, — זאָגט מיר דער העברעאישער שריפטשטע־לער מ. טשודנער, אַז מ'וועט מיר אַריינשרייען אין קבר: היטלער איז באַזיגט געוואָרן; אַז איך וועל שוין נישט זיין דערביי. איך וויל אַליין דערלעבן, זעען...

כ'דערמאָן זיך דעם מלחמה־אויסברוך אין 1939. מ'האָט געפילט, פאַרשטייט זיך, אַן אומרואיקייט, שרעק פאַר דעם באָמבאַרדירן, אָבער איך האָב דעמאָלט פעסט געגלויבט, אַז מיר וועלן אויך דעם דאָזיקן וועלט־שטורעם איבערדויערן, ווי מיר האָבן נישט איינעם איבערגעדויערט, און מיר וועלן אַרויסגיין פון אים געשטאַרקט, באַפרייטע פון גלות, און — איך בין עס געווען פעסט איבערצייגט — מיט אַ יידישער מלוכה. מיר וועלן ענדלעך צוריק באַקומען אַ היים, אַ פאָטערלאַנד, אונדזער פאָטער־לאַנד.

און איצט? צי וועט עס נאָך אַמאָל מקוים ווערן? צי איז עס נאָך מעגלעך? נאָך דעם ווי דאָס פּוילישע יידנטום, דער גרויסער צענטער און רעזערוואַר פון אונדזערע נאַציאָנאַלע כוחות ליגט חרוב?

„ארץ כי תחרב יבואו בניה ויבנוה, עם כי יחרב מי יבנהו?" —

די „טראַנספּאָרט-מיטלען" אין וואַרשעווער געטאָ

לינקס געפינט זיך הרב שטאָקהאמער

דערמאָן איך זיך אַ זאָץ פון אחד העם. „אַ לאַנד אַז ס'ווערט חרוב, קומען זיינע זין און בויען עס אויף, — אַ פאָלק, אַז ס'ווערט חרוב, ווער וועט עס אויפבויען?

:: :: ::

האַלב צוועלף אַזייגער בײנאַכט אַ לופט־אַלאַרם. די שטאָט באַלויכטן מיט ראַקעטן, שוין לאַנג נישט געווען קיין באָמבאַרדירונג אין וואַרשע. זייט 1939 ס'ערשטע מאָל. פאַלן באָמבעס, איינע נאָך דער אַנדערער. גאָר נאָענט. די ווענט ציטערן, שויבן פאַלן אַרויס פון די פענצטער, אָבער אַ וווּנדער! נישטאָ ביי אונדז קיין פּחד! נישטאָ קיין מינדעסט געפיל פון שרעק. פאַרקערט, ס'באַהערשט אונדז עפּעס אַן אָנגענעם געפיל. עפּעס אַן אומבאַשטימטע האָפענונג. יעדער טראַכט זיך: זאָלן פאַלן די באָמבעס, אַ סך, אַ סך! זאָלן אַלע אומקומען, אויך מיר, אָבער אויך אונדזערע רוצחים. די באָמבעס מאַכן דאָך נישט קיין סע־לעקציע... זיי וועלן דאָך נישט אויסוויילן בלויז יידן...

און די באָמבעס פאַלן... אפשר וועלן זיי טרעפן אין דער „פאַרניכ־טונגס־קאָמאַנדע", אפשר איז עס גאָר ספּעציעל אונדז צו באַשיצן, ראַ־טעווען, באַפרייען?... זאָלן פאַלן באָמבעס וואָס מער, וואָס מער, רבונו של עולם! גאָט, שיק אויף זיי דיין שטראָף. ס'קלינגען מיר אין די אויערן די ווערטער פון תהילים:

„ה' הט שמיך ותרד, גע בהרים ויעשנו. ברוק ברק ותפיצם, שלח חציך ותהומם... והצילני ממים רבים מיד בני נכר..."

„גאָט! פאַרנייג די הימלען, זאָלן זיי אַראָפּפאַלן, ריר אויף די בערג זאָלן זיי רויכערן. שיק דיין בליץ און צעשפּרייט זיי, — שיק דיינע פיילן און צעטומל זיי... און ראַטעווע מיך פון גרויסע וואַסערן, פון די הענט פון פרעמדע..."

קיינער פון אונדז פילט נישט קיין מינדעסטן פּחד, נאָר אַן אינער־לעכע צופרידנקייט; זאָלן די באָמבעס פאַרניכטן, אַלץ און אַלע...

:: :: ::

די באָמבעס זענען געפאַלן אויסער דער געטאָ און אויך אין געטאָ. אויף דער פאַוויע־גאַס און אויף דעם הויז דזשיעלנע נומער 7, אויף דער שול „מוריה״. ס׳זענען אנטשטאַנען שריפות, וועלכע זענען פאַרלאָשן געוואָרן. קיין קרבנות אין מענטשן איז אין געטאָ נישט געווען.

בשורות טובות

מיטוואָך, 2. סעפּטעמבער.

אַן אויפלעבונג היינט אין געטאָ. אַ גוטער טאָג היינט. אָנגעקומען בשורות טובות. פונוואַנען? פון וועמען? ווייסט מען נישט. אָבער קיינעם פאַלט נישט היינט איין צו צווייפלען. אַלע „ווייסן״:

— אַמעריקע וועט אַלע יידן, וואָס זענען פאַרבליבן אין וואַרשעווער געטאָ, אַנערקענען פאַר אמעריקאַנער בירגער (טייל גיבן איבער: „אַלע יידן פאַרבליבענע אין פּוילן״).

— ענגלאַנד האָט אַלע יידן אין פּוילן אַנערקענט פאַר ארץ־ישראל־בירגער.

— אינגיכן קומט פאָר אַן אויסטויש פון די פּוילישע יידן אָקעגן דייטשן, וואָס געפינען זיך אין אַמעריקע און אין ענגלאַנד.

— פּרעזידענט רוזוועלט האָט היינט דערקלערט, אַז ער וואָרנט די דייטשן קעגן דעם פאַרטיליקן די יידן אין פּוילן. די דייטשן אין אַמעריקע וועלן זיין פאַראַנטוואָרטלעך פאַר דעם גורל פון די פאַרבליבענע יידן אין פּוילן.

די דאָזיקע ידיעות גייען איבער פון הויז צו הויז, פון שטוב צו שטוב, פון מויל צו מויל. אַ שטראַל פון האָפענונג אין דער געטאָ־פינצטערניש. מ׳קאָמענטירט די ידיעות. אין ביורא (ביים קהילה־אַרכיוו) אַנטוויקלט זיך אַ ברייטער שמועס. מ׳דערמאָנט זיך, אַז אין ענגלישן פּאַרלאַמענט איז אין יאָר 1937 אַריינגעטראָגן געוואָרן אַן ענלעכער פאָרשלאַג, וועלכער איז אָפילו שוין געוואָרן אָנגענומען, נאָר איז נישט דורכגעגאַנגען דורך דער באַריערע פון די לייזונגען און צום סוף נישט צושטאַנד געקומען.

ד״ר יצחק שיפּער, דער געשוווירענער אָפּטימיסט, אַנאַליזירט די דאָזיקע ידיעות יורידיש (ער דערמאָנט זיך, אַז אייגנטלעך איז ער דאָקטאָר

פון רעכט) און קומט נאטירלעך צו דער מסקנה, אז די זאך איז ורידיש אויסגעהאלטן. דאן נעמט ער זיך באהאנדלען דעם ענין פאליטיש (דער־מאנט זיך, אז ער איז געווען סיים־דעפוטאט) און ווידער דער זעלבער פועל־יוצא: פאליטיש איז עס נישט נאר מעגלעך, נאר אפילו ווארשיינ־לעך. דאן הייבט ער אן צו ברענגען היסטארישע פרעצעדענסן (דערמאנט זיך, אז סוף כל סוף איז ער דאך א היסטאריקער) און באווייזט, אז שוין געווען אזעלכע פאקטן. ענדלעך נעמט ער רעדן אלס יידישער כלל־טוער (ער האט אויך נישט פארגעסן, אז ער איז דער פרעזעס פון דער ציונים־טישער ארגאניזאציע אין פוילן) און ווייזט אויף, אז יידישע פערזענלעכ־קייטן אין דער וועלט וועלן נישט רוען, וועלן מרעיש עולמות זיין, האבן זיכער שוין אויפגערודערט די וועלט, אמעריקע, ענגלאנד (ס׳פאלן נעמען: וויצמאן, בן־גוריון, גרינבוים, לאסקי), אלארמירט דאס געוויסן פון די גרויסמאכטן און פעלקער. אויסגעפועלט אט דאס וואס מיר הערן. אלזא די ידיעות זענען ריכטיקע, הונדערט פראצענטיק זיכערע. קיין צווייפל.

עס סעקונדירט אים ד״ר עדמאנד שטיין, דער רעקטאר פונעם יודא־איסטישן אינסטיטוט אין ווארשע. די יידישע וויסנשאפטלער — זאגט ער — האבן זיכער באיינפלוסט די מלוכה־מענער אין אמעריקע און ענגלאנד. ער באווייזט, אז די וועלט ווייסט וואס ס׳איז געשען און — רעאגירט.

— אונדזער רעטונגס־רוף —זאגט דר. שטיין — איז נישט געבליבן אן ענטפער. נאך דא א געוויסן אויף דער וועלט. נאך דא מענטשלעכקייט.

— וויפל יידן וועלן נאך אין ווארשע געראטעוועט ווערן? — שטעלט זיך א פראגע. רעכנט מען, רעכנט מען, ביז מען דערגייט צו דעם ציפער: 45 טויזנט.

— קומט יהודה לייב ארלעאן, און דערמאנט א פסוק אין ישעיהו: „ועוד בה עשיריה והיה לפליטה" (און נאך א צענטל וועט זיין צו אן אי־בערבלייבעניש) אלזא: דער חשבון שטימט. געווען אין ווארשע 450 טויזנט יידן, זענען געבליבן א צענטל: 45 טויזנט, און דאס צענטל וועט געראטעוועט ווערן; ועוד בה עשיריה...

דערמאן איך אן אנדערן פסוק אין עמוס:

כי כה אמר ה׳ העיר היוצאת אלף תשאיר מאה והיוצאת מאה תשאיר

עשרה לבית ישראל (עמוס ה׳ ג). ווייל אזוי זאָגט גאָט: די שטאָט וואָס גיט ארויס טויזנט מענטשן וועט בלייבן הונדערט און יענע וואָס גיט ארויס (באזיצט) הונדערט מענטשן, וועט בלייבן צען פאַרן הויז ישראל״ — אלזאָ געננוי 10 פּראָצענט*).

פּראָפעסאָר מאיר באַלאַבאַן האָט אפילו געפּרוווט אַריינוואַרפן זיין פּעסימיסטישן צווייפל: — „איך גלויב נישט״ — זאָגט ער, —אין געוויסן פון דער וועלט; „איך ווייס, וואָס דאָס איז, איך וועל עס אלנפאלס נישט דערלעבן״, האָט ער איבערגעחזרט צום ווייפלטן מאָל.

הרב מנחם זעמבא באַמערקט, אז דאָס האָבן זיכער די רבנים אויסגע־פּועלט; ער קען אַ סך רבנים אין דער וועלט, וועלכע האָבן זיכער נישט גערוט און איינגעריסן וועלטן. זיי האָבן עס באַשטימט אויסגעפּועלט.

ד״ר שיפּער לייקנט נישט, נאָר ער פּרוּווט דערמאָנען די נעמען פון משיח־ראַביי ד״ר הערץ, פון ראַביי סטיפען ווייז.

— וואָס איז די נפקא מינה, — מאַכט אַ פּשרה הרב שמשון שטאָק־האַמער, — אבי מ׳טוט ענדלעך עפּעס פאַר אונדז. ווער עס טוט איז תבוא עליו ברכה. איבעריקנס — זאָגט ער, איז ער איבערצייגט, אז אלע טוען, אלע יידן מיט וואַרעמע הערצער. וואָרום ווי איז עס מעגלעך אז אַ ייד אין דער וועלט זאָל בלייבן רואיק, זאָל נישט דורכברעכן מויערן און ראַטעווען דאָס שארית הפליטה? ווי איז עס מעגלעך?...

אין מיר דערוועקט זיך מיין אלט פאַך, אַ זשורנאַליסט דאָך געווען, — און וויל דערגיין פּרטים און — וואָס נאָך וויכטיקער — (איך בין דאָך געוווינט נאָכזוכן אין די אַרכיוון) זוך איך דעם מקור, די קוועלע: פונ־וואַנען קומט די דאָזיקע ידיעה? איינער זאָגט מיר, אז דאָס האָט בי.בי.ס. (ענגלישער ראַדיאָ) איבערגעגעבן. ווער האָט עס געהערט? כ׳ווענד זיך צום „הויפּט-ליפעראַנט״ פון די ראַדיאָ ידיעות ה׳ פּאַפּאַווער, דער קהילה־

*) שפּעטער, ווען איך האב אלאַרמירט אין בריוו די יידישע וועלט וועגן דעם אומגליק, האב איך טאַקע באַנוצט דעם דאָזיקן פּסוק אלס שיפער (דער בריוו איז דורך די דייטשע צענזור) שרייבנדיק: „פריינד האט אונדז אין זיין שרייבן פונעם 5. 3 (דער נומער פונעם אויבן ציטירטן קאַפּיטל און פּסוק) געלאזט גרוסן״... ד״ר י. אייז פון ציריך, האט מיר דאַן געענטפערט, אז ער פאַרשטייט דעם מיין. ד. ה. אז ס׳זענען געבליבן בלויז — 10 פּראָצענט יידן אין וואַרשע.

בוכהאַלטער. ער װײַזט מיר אָן די קװעלע: ד״ר װיעליקאָװסקי, ס׳װײַזט זיך אַרױס, אַז ס׳זענען פאַרביטן געװאָרן נעמען, נישט ד״ר װיעליקאָװסקי, דער אַדװאָקאַט, נאָר ד״ר מיליײקאָװסקי, דער מעדיקער. יענער װידער שיקט מיך צו אַ צװײטן, דער צװײטער צו אַ דריטן, ביז — דער קרײַז פאַרמאַכט זיך....

צום סוף װײס איך נישט, — (קײנער װײסט נישט) — פון װאַנען כ׳קומען אָט די גוטע ידיעות. פאַרנאַכט גײ איך אַ הײם מיט אַ לײדיקײט אין מח און פוסטקײט אין האַרצן: דאַכט זיך, אַז דאָס איז אײנס פון יענע ידיעות, װעלכע אַנטשטײען אױפן באָדן פון פרומע װוּנטשן, און װאַקסן אונטער דעם באַפרוכפּערנדיקן רעגן פון האָפענונגען, אילוזיעס, גענערט דורכן זעלבסט-דערהאַלטונג־אינסטינקט.

אין אָװנט זענען שױן אַלע „בשורות טובות״ פאַרװעלקט. אַ קיקיון דיונה, נישט מער װי אײן־טאָג־פלאַנץ. און מ׳קערט זיך װידער אום צום גרױען האָפענונגסלאָזן פאַרשקלאַפטן װעגעטירן, מיט אײן האָפענונג אַרימער און אײן אַנטױשונג רײַכער...

בײַנאַכט אױפן קהילה־הױף

מיר האָבן באַשלאָסן װיכטיקע דאָקומענטן, באַריכטן פון געטאָ, פון דעפּאָרטאַציעס, װערטפולע מאַנוסקריפּטן, װי כתבי יד פונעם פּראָפ. באַלאַבאַן, פון יעקב בן־יעקב, פונעם גערער רבין, פונעם הרב מלאדי ר׳ שניאור זלמן, א.ד.גל. שאַפונגען פון ייִדישע שרײַבער אין געטאָ, דאָס אַלעס פאַרגראָבן אין דער ערד. מיר זוכן אױס אַ פּאַסנדיק אָרט אין קהילה־הױף. אַזײגער צװײ בײַנאַכט טראָגן מיר אַרױס פאָרזיכטיק צװײ גרױסע זעק מיט פּאַפּירן. מיר זענען עטלעכע מענטשן, װאָס פאַרנעמען זיך מיט די דאָזיקע ענינים, ד״ר טולאָ נוסענבלאַט, נחום רעמבאַ, שמואל האָרענשטײן, ד״ר שמואל שימקעװיטש, ד״ר נחמן קאָװאַלסקי, מאַגיסטער ראַפּין און איך. מיר טראָגן אַראָפּ די זעק שטילערהײט, הערן זיך אײַן אין פּחד אין יעדן שאָרך, אין יעדן באַװעגן זיך פון אַ בלעטל. װען מיר געפינען זיך שױן אין הױף, הערן מיר שטילע טריט, דאָס האַרץ בלײַבט שטײן שטיל בײַ אונדז. מיר בלײַבן פאַרשטאַרצט אױפן אָרט און האָרכן זיך אײַן װאָס

ס'וועט זיין ווייטער. די שריט דערנענטערן זיך. ווער קען עס זיין אַזוי שפּעט ביינאַכט? די שריט זענען ווי מיר שטעלן פעסט: נישט קיין דייטשע. נישט קיין שווערע, חוצפּהדיקע, האָפּערדיקע; נאָר שטילע, דערשראָקענע. מיר לאָזן שטיין די זעק אויף דער ערד, מיר טוען אויס די שיך און נעמען זיי אין די הענט אַריין, און שטיל, אין די זאָקן, אין שרעק, לאָזן מיר זיך צוריק אַרויפגיין אין אַרכיוו אַריין.

פּלוצים באַמערקן מיר פון דער ווייטנס דריי געשטאַלטן, וואָס דער־נענטערן זיך צו אונדז. זיי זענען אַריינגעקומען אין קהילה־הויף נישט דורכן טויער, — וועלכער איז פאַרשלאָסן, — נאָר דורך דער וואַלינסקע־גאַס; זיי קומען אָן. פון דער ריכטונג פון דער עפענונג פון יענער זייט. מיר אָבסערווירן זיי. זיי דערנענטערן זיך אַלע מאָל מער צו אונדז. איך אונ־טערשייד שוין אין דער פינצטערניש; זיי טראָגן יידישע היטלעך, לאַנגע קאַפּאָטעס און פּיאות. דאָס זענען ישיבה־בחורים (וואָרום נאָר זיי האַלטן זיך ביז היינט ביים יידישן לבוש). איך פרעג: „ווער איז דאָרט?" זיי ענטפערן נישט. איך חזר איבער די פראַגע; אָבער אָן רעזולטאַט. איך גיב אַ זאָג: „דאָ הלל זיידמאַן, — וואָס ווילט איר?" דעמאָלט ערשט קומען זיי צו נאָענט צו מיר. כ'גיב אַ קוק: אויסגעמאָגערטע איינגעפאַלענע פּנימער, אין די אויגן אַ פּחד, אָבער גלייכצייטיק אַנטשלאָסנקייט. זיי דערציילן אונדז דעם צוועק פון זייער נאַכט־באַזוך:

זיי זיצן אין אַ בונקער. זיי לערנען. זיי זענען פונעם קיבוץ פון ר' אַברהמל וויינבערגער (דער באַקאַנטער וואַרשעווער רב, וועלכער איז דע־פּאָרטירט), וואָס געפינט זיך איצט אונטער דער השגחה פונעם קאָזעגלאָ־ווער רב, הרב יהודה לייב פּראָמער, דער ראש הישיבה פון דער לובלינער ישיבה.

זיי לערנען אויף מילע 14, אייגנטלעך א ו נ ט ע ר מילע 14, ווייל זייער „בונקער" געפינט זיך טיף אונטער דער ערד. האָט זיך זיי אויסגעלאָזט די לעבנסמיטל. שוין זייט אַ וואָך, זייט ס'איז געוואָרן אומ־רואיק אין געטאָ, גייען זיי נישט אַרויס בייטאָג. זיי זענען דאָך ווילדע, זיי באַזיצן דאָך נישט קיין „נומערן"; האָבן זיי מורא אַרויסצוגיין בייטאָג. גייען זיי אַרויס אינמיטן דער נאַכט זוכן שפּייז. זיי גייען אין פאַרלאָזטע, אויסגעליידיקטע יידישע הייזער. די איינוווינער, וועלכע זענען דעפּאָר־

טירט, האָבן זייער אָפּט איבערגעלאָזט אין זייערע ווינונגען שפּייז־דרע־זערוון, מעל, קאַרטאָפל, קאַשע א.ד.גל. ווילן זיי זוכה זיין מן ההפקר.

זיי ווענדן זיך אויך צו די יידישע איינוווינער, וואָס באַזיצן שפּייז־רעזערוון, און זיי באַקומען אָפּט. טיילמאָל גיט מען זיי געקעכץ. פאַראַן אייניקע יידישע פרויען, וואָס נעמען פאַר זיי צוזאַמען, קאָכן און באַקן פאַר זיי וואָס ס'לאָזט זיך און וואַרטן, זיי זאָלן קומען אָפּנעמען דאָס עסנוואַרג. זיי, די ישיבה־בחורים, גייען אַרויס ערשט אַרום 1 אָדער 2 ביינאַכט. אמת, ס'איז פאַרבאָטן זיך צו ווייזן אויף דער גאַס נאָך זיבן אַזייגער אָוונט; אָבער וואָס גייט עס זיי, די ישיבה־בחורים אָן? זיי זענען דאָך סיי ווי אומלעגאַל, סיי ווי פאַראורטיילט... איז פאַר זיי באַקוועמער טאַקע אַזייגער 2 ביינאַכט. דעמאָלט זענען שוין די דייטשע מערדער אויך מיד... אין דעם קיבוץ זענען דאָ 19 בחורים. יעדע נאַכט גייען אַרויס צוויי אָדער דריי אַנדערע גרופּן צו דריי, זוכן עסן פאַר אַלע. דאָס איז דאָס אייניציקע מיטל נישט אויסצוגיין פאַר הונגער.

פאַראַן אפילו אין שכנות, נאַלעווקי 38 אַ פּאָלקס־קיך. מ'וואָלט זיי געגעבן עסן. עס איז אָבער נישט כשר. אמת, אַז אַ טייל פון זיי, די באַזונדערס אָפּגעשוואַכטע, האָב אַ רב, אַ בר סמכא, מתיר געווען, צו עסן פון דער זופּ, — זאָגן זיי מיר, „מוזן מיר דען טאָן אַלץ וואָס מען מעג?" זאָגן זיי. איבעריקנס, איז נישט בלויז אַן ענין פון כשרות. מאכלות אסורות, אַ קלייניקייט? לויטן רמב"ם איז עס דאָך מטמטם את הלב... מ'וועט זיך שוין אַזוי אויך אַן עצה געבן, — איר זעט דאָך... אַ גוטע נאַכט! ניין! אַ גוטן טאָג! וואָרום ס'איז שוין באַלד טאָג...

...און די נאַכט־געשטאַלטן פאַרשווינדן אין דער טונקלקייט.

מיר בלייבן שטיין פאַרגאַפט. טולאַ נוסענבלאַט איז גאַנץ אויסער זיך; ער איז אַ מענטש פון גרויסער עמפּינדלעכקייט, די דאָזיקע יונגע מענטשן האָבן אויף אים געמאַכט אַ קאָלאָסאַלן איינדרוק. ער גיט אַ זאָג צו מיר:

— בלויז דורות פון יידן, וואָס האָבן זיך מוסר נפש געווען פאַר תורה און אמונה, האָבן געקענט אַרויסגעבן אַזעלכע געשטאַלטן. די אַלע דערציילונגען, וואָס איך האָב ווען ס'איז געלייענט וועגן קדוש השם, וועגן מסירת נפש, וועגן אנוסים און קדושים, זענען פון היינט אָן פאַר מיר אַ לעבעדיקעווירקלעכקייט. איך האָב זיי געזען מיט מיינע אייגענע אויגן...

:: :: ::

מיר קערן צוריק צו אונדזער אַרבעט. אָבער עפּעס גייט צו די אַרבעט שלאַבריק, אָן חשק. מיר זענען אַלע אונטערן איינדרוק פון דער פּלוצימ־דיקער דערשיינונג. אַ דערשיינונג פון אַנדערע צייטן, פון אַן אַנדערער וועלט...

צוריקגעקומען פון טרעבלינקע

דאַנערשטיק, 3. סעפּטעמבער.

היינט אַ וויזיט געהאַט, אַ „גאַסט" געקומען צו פּאָרן. ער קומט אַריין אין מיין ביוראָ, אַן אָפּגעריסענער, אויסגעמאַגערטער, אין די אויגן אַ סודותדיק פּייערל. כ׳קען אים פון לאַנג: יעקב ראַבינאָוויטש — הייסט ער. אַ זון פון פּאַרטשעווער רבין, און אַ ברודער פונעם יונגן מונקאַטשער רבין. אַליין אַ יונגערמאַן פון אַ יאָר 25, אַ בן תורה, געלערנט אין אַ ישיבה, געווען מיטגליד פון דער רעליגיעזער אָרגאַניזאַציע „הבונה" אין וואַרשע, געוווינט אויף דער גענשע נומער 7. האַ? וואָס? כ׳האָב דאָך געהערט, אַז מען האָט אים דעפּאָרטירט. איז עס ניט אמת? פון וואַנען קומט ער אַהער?

ער ענטפערט ניט אויפן אָרט, קוקט אויף מיר ווי פאַרוווּנדערט, און טוט אַ זאָג:

— „פון דאָרטן"...

כ׳וויים נאָך נישט קלאָר, וואָס ער מיינט, נאָר אינסטינקטיוו גיב איך אים אַ פרעג:

— פון טרעבלינקע?

— יאָ, — פאַלט אַן ענטפער.

כ׳דערמאָן זיך, אַז כ׳האָב געהערט דערציילן, אַז עמיצער איז צוריק־געקומען פון „דאָרטן", און דערציילט וואָס דאָרט קומט פאָר. אַלזאָ דאָס איז ער. כ׳וויל נישט מיט אים רעדן ביי מיר אין ביוראָ (ער איז אויך שטאַרק צוריקגעהאַלטן, שווייגנדיק), צו פיל אָנגעשטעלטע דאָ, וואָס האָבן נאָענטע דעפּאָרטירטע „נאָך אָסטען". כ׳שמועס זיך מיט אים אָפּ אויף אין אָוונט ביי מיר אין דער וווינונג; ער קומט, און אָט וואָס ער דערציילט:

(כ׳האָב אַלעס געגנוי ווערטלעך פאַרנאָטירט, זאָל עס בלייבן לזכרון):

— ווי איר ווייסט, בין איך געכאפט געוואָרן ביי א „בלאָקאַדע" פון דעם „שאפ" לאנדוי אויף גענשע. באלד ווי מיר זענען געקומען אויפן „אומשלאג" (די געטאָ־באַן־סטאַנציע פון וואַנען מען האָט דעפּאָרטירט די ווארשעווער יידן), האָט מען אונדז אַריינגעפירט אין די וואַגאָנען, וועלכע זענען שוין געשטאַנען גרייט. פּי־וואַגאָנען זענען דאָס געווען. 100 מענטשן לערך אין א וואַגאָן. יונגע, אַלטע, מענער, פרויען, קינדער, קראַנקע, געזונטע, — אַלע אָנגעשטאָפּט אין וואַגאָן. די ענגשאַפט איז שרעקלעך. די היץ נישט צו דערטראָגן. מ'איז געשטאַנען געפּרעסט איינער צום אַנדערן. נישט געקענט זיך רירן, נישט געקענט באַוועגן מיט קיין שום אבר. דער שוויים האָט פון אונדז גערונען. שווער געווען אָפּצואָטעמען, איך פיל א שרעקלעכן דורשט. דער גומען איז פאַרטרוקנט. די ליפּן פאַרטרוקנט. דער מח קלערט נאָר וועגן איין זאַך: אביסל וואַסער, אביסל וואַסער... ס'איז אָבער אַן אומזיסטער חלום. נישטאָ קיין ביסל וואַסער. נישטאָ...

— אַזוי זענען מיר געשטאַנען בערך 4 שעה. ביז וואַנען וועט מען אונדז דאָ אַזוי האַלטן? וועט עס נאָך לאַנג דויערן? וועלן מיר נאָך לאַנג אויסהאַלטן- אָט דאָס זענען געווען די פראַגן, וועלכע האָבן אונדז געבויערט דעם מח. נעבן מיר זענען געשטאַנען א פרוי און דריי קינדערלעך. אַלע האָבן געוויינט, יעמערלעך, פאַרצווייפלט. דאָס קלענסטע פון א 2 יאָר האָט ניט אויפגעהערט איבערצוחזרן אויף פּויליש „פּיטש, פּיטש" (טרינקען, טרינקען). כ'האָב שוין פאַרגעסן אין מיין אייגענער דורשט און גענומען טראַכטן, ווי נעמט מען א ביסל וואַסער פאַר דעם פאַרחלשטן עופהלע? כ'פיל, אַז כ'וועל עס נישט איבערהאַלטן. כ'קען נישט צוזען דעם צער פון דעם קינד. וואָס טוט מען, וואָס טוט מען? אָבער דער וואַגאָן איז פאַרמאַכט, פאַרשלאָסן פאַרבלאָמבירט. בלויז דורך דעם שמאָלן פענצטערל, צו וועלכן אונדזערע קעפּ דערגרייכן קוים, דרינגען דורך עטלעכע שטראַלן און — די געוויינען און יאָמערן פון ווייבער און קינדער, וועלכע מ'טרייבט אין די וואַגאָנען. איינער וואָס שטייט נעבן מיר, פּראָפּאָנירט מיר א קוק צו געבן דורכן פענצטערל, וואָס ס'טוט זיך אין דרויסן. איך שטעל זיך אויף אויף די אַקסלען פון מיין שכן און — פאַר מיינע אויגן אַנטפּלעקט זיך א גרוילעך בילד.

— דער גאנצער גרויסער פלאץ איז שווארץ פון מענטשן, טויזנטער, טויזנטער, אין פארצווייפלטן געשטופעריי באלאדן מיט פעקלעך, מיט קינדער, געטריבן פון ס.ס.-לייט און אוקראינישע מיליציאנטן, וועלכע צעלאזן זיך, יעדעס מאל מיט ווילדע געשרייען און געשלעגערייען. די אלע יידן ווערן געטריבן אין די וואגאנען. — שנעלער, שנעלער, — שרייען די רוצחים, טרייבן, יאגן, שלאגן די וואס קענען נישט לויפן אזוי גיך.

— איך קען נישט מער קוקן, כ׳לאז זיך אראפ אויף דער ערד. בע־סער דא אין ענגשאפט, איידער צו זען דאס דאזיקע בילד אין דרויסן. שטיי איך שוין ווידער אזוי, און אין מח גייען א דורך די נאר וואס גע־זעענע סצענעס. ווי לאנג וועט מען נאך אזוי שטיין?

— ענדלעך, נאך אן ערך 4 שעה, רירט דער צוג. מ׳פארט. הגם, יעדער פילט וווהין, שפירט מען ווי א דערלייכטערונג. זאל זיין וואס ס׳מוז זיין, אבי שנעלער, אבי א סוף זאל עס נעמען. ס׳איז פארנאכט צו, די זון ברענט שוין נישט אזוי. ס׳איז ווייניקער אביסל היים און באלד דערשפירט זיך א פריש ווינטל, א ריח פון פעלד. מ׳דערמאנט זיך, אז ס׳איז דא א וועלט, א פרייע, א שיינע; א נאטור, וואס בליט, לאכט, פרייט; פאראן פעלדער, א פרייע, א שיינע; א נאטור, וואס בליט, לאכט, דערפרייט; פאראן פעלדער, וועלדער, גערטנער,ביימער, פלאנצן, פייגל. פאראן א וועלט, א ברייטע, א פרייע.

— כ׳פיל שוין נישט קיין ענגשאפט, כאטש ס׳איז גארנישט לויזער געווארן, כ׳פיל שוין נישט קיין הונגער און דורשט, הגם זיי זענען גאר־נישט געשטילט געווארן; כ׳שפיר בלויז א מין לעבנס־דראנג... קיינמאל האב איך נאך נישט געשפירט אזא שטארקן ווילן צום לעבן, אזא חשק צום לעבן, ווי היינט, ווי אט דא... דוקא איצט, — ווילט זיך אזוי לעבן...

— כ׳טראכט שוין נישט וועגן שטילן דעם דורשט, דעם הונגער, נאר — ווי אזוי ראטעוועט מען זיך? ווי אזוי אנטלויפט מען? איך האלט אין איין איבערחזרן:

— איך וויל לעבן. איך וויל לעבן.

— מיר פארן פאמעלעך, פאמעלעך. מ׳האט צייט, מ׳וועט נישט פאר־שפעטיקן... אונדזער צוג שלעפט זיך שלעפעריק. שטייט אויף סטאציעס שעהן-לאנג. וווהין פארט מען? גענוי ווייסט קיינער ניט. אבער אין יעדנס

מח בויערט דאָס וואָרט: טרעבלינקע. דערווייל קומען פאַר אין דעם פאַר־מאַכטן וואַגאָן „געשעעענישן". אַן עלטערער ייד איז אַוועקגעפאַלן חלשות. מ'פּרווט אביסל ראַטעווען. אומזיסט: טויט. מ'באַדויערט נישט, אדרבא, טייל זענען אים מקנא: אָפּגעקומען זיינס. שוין איבערגעקומען. באַשערט אים זיך נישט צו מאַטערן. א מזל פון א יידן... זאָגט איינער. „יידיש מזל", באַמערקט אַ צווייטער. באַלד הייבט אָן אַ פרוי היסטעריש צו לאַכן און וויינען צוזאַמען: א שגעון־אָנפאַל. אַ יונגערמאַן פאַלט אַוועק א באַ־וווסטלאָזער. מ'ראַטעוועט אביסל — דאָס ראַטעווען באַשטייט אין טרייס־לען מיטן קערפּער — ער לעבט נאָך. באַשערט אים זיך נאָך צו פּלאָגן. די צוויי קינדער נעבן מיר הערן נישט אויף יאָמערלעך צו כליפּען; דאָס וויינען ווערט אַלע מאָל שוואַכער, ביז ס'גייט איבער אין שטיל קרעכצן...

— מיר פאָרן.. כ'פאַרליר דעם חשבון פון צייט; כ'ווייס נישט ווי לאַנג די רייזע דויערט. ס'פאַלט צו די נאַכט. אַן אומהיימלעכע נאַכט. פאַר־טאָגס זענען מיר אויפן אָרט. מ'איז לאַנג געפאָרן, אָבער נישט געמאַכט קיין גרויסן וועג. א בליק אויף דער אויפשריפט אויף דעם באַראַק: טרעב־לינקע.

— מיר זענען אַלזאָ ביים „ציל". מ'שטייט נאָך אַן ערך אַ האַלבע שעה, דאַן גיבן זיך אַ פּראַל אויף די טירן פונעם וואַגאָן און ווילדע גע־שרייען טרייבן: „הערויס! הערויס!" — דייטשע זעלנער פון דער וועך־מאַכט, פון ס. ס. טרייבן, יאָגן, וווהין? מ'הערט עפּעס „באָדען". דאַן יאָגט מען אַלע אין א גרויסער האַלע אָן פענצטער, בלויז מיט צוויי טירן, ס'פאַלט אַ באַפעל „ענטקליידען... צום באָדען"... מ'וואַרפט אַראָפּ פון זיך דאָס אָנטועכץ; איך טו עס אביסל פּאַמעלעך, כ'אייל זיך נישט. אַלע פירן אוים דעם באַפעל גלייכגילטיק, אַפּאַטיש, „נאַטירלעך". אַלע זענען שוין אויסגעטאָן. איך האָב בלויז אַראָפּגענומען פון זיך דעם אויבערמאַנטל און אויפגעבונדן די שיך. באַלד הייבט מען אָן טרייבן די מענטשן אין אַן אַנדערע שכנותדיקע האַלע. אויף איין מאָל באַווייזט זיך פאַר דער טיר אַן אָפיציר פון ס. ס. און רופט אַרויס אייניקע פון אונדז; די יינגערע, די נאָך אָנגעטוענע; און מיך צווישן זיי.

מ'פירט אונדז אַרויס פון דער געביידע און מ'לאָזט אונדז — אַכט זענען מיר געווען — אונטערוואַרטן אין דרויסן. מיר קוקן זיך אַרום: פאַר

אונדזערע אויגן שפּרייט זיך אויס אַן אַרומגעמויערטער גרויסער שטח, אויף וועלכן ס'געפינען זיך פיר לאַנגע הילצערנע געביידעס, באַראַקן, אָן פענצטער. די דעכער זענען שיפע, געדעקט מיט הילצערנע שינדלען. מיר שטייען אַזוי איבער אַ צוויי שעה. אין אַ געוויסן מאָמענט הערן מיר יעמערלעכע געשרייען, געוויינען, גוואַלדן. דער מח אַרבעט נישט מער. דאָס הארץ פאַרקילט אין אונדז. בלויז אין אונדזערע אויערן עגבערט דאָס גרוילעכע געשריי... ס'האָט נאָך נישט אויפגעהערט אין מיר צו הילכן זייט דער דאָזיקער שרעקלעכער מינוט. ס'צערייסט מיינע אינערן בייטאָג און ביינאַכט, אויף דער וואך און אין שלאָף. ס'יאָגט מיך און פייניקט מיך אָן אויפהער: קיינמאָל נישט, קיינמאָל אין לעבן וועל איך נישט פאַרגעסן יענץ געשריי. קיינמאָל נישט!..

— דאָס האָט אַזוי געדויערט אַן ערך 15 מינוט; דער נאָך איז אַנטשטאַנען אַ מוראדיקע שטילקייט. מ'האָט נישט געהערט מער קיין שום שאָרך. אויך קיינער פון אונדז האָט נישט געלאָזט פאַלן אַ וואָרט. פּלוצים האָט זיך באַוויזן פאַר אונדז אַ דייטשער אָפיציר און אונדז געהייסן אַריינגיין אין דער גרויסער האַלע, וועלכע מיר האָבן נאָר וואָס געהאַט פאַרלאָזט. זי איז שוין געווען אינגאַנצן ליידיק און פוסט, בלויז אויף דער ערד און אויף די בענק זענען געלעגן בינטעלעך מיט אַנגעטועכץ, מיט געפעק. טייל אָנגעטועכץ זענען געווען זאָרגפעלטיק, פּינקטלעך, זויבער צונויפגעלייגט; אויף אַ טייל זענען אפילו געווען צובאַהעפט צעטלען מיט נעמען פון די אייגנטימער. ביז צו דער לעצטער מינוט האָט מען געגלויבט, געהאָפט. געגנאַרט זיך: מ'וועט נאָך צוריקקומען...

מ'האָט אונדז באַפוילן צונויפצונעמען די קליידער, שיך און פעקלעך, זיי צוזאַמענלייגן און זיי אַריינטראָגן אין די נאַר־וואָס אויסגעליידיקטע וואַגאָנען, אין וועלכע מיר זענען געקומען צופאָרן. כ'טו אַפּאַטיש, וואָס מ'הייסט מיר. אָן שום ווילן, אָן זין. כ'ריר זיך ווי אַן אויטאָמאַט. מיין אויפגאַבע איז צונויפנעמען די שיך. כ'זאַמל די שיך, שיך קליינע, קינדערישע, צאַרטע; שיך גרויסע, מענערישע, שיך עלעגאַנטע, לוקסוריעזע, שיך אָפּגעטראָגענע, צעריסענע; שטיוול, הויכע וווּליונגערישע, טייערע; פאַנטאָפל, דינע, אויסגעטרעטענע אָרימע שיך... וויפל טריט, יאָגעניש

און לויפעניש זיי האָבן דורכגעמאַכט ביז, ביז זיי האָבן דורכגעשפּאַנט דעם לעצטן וועג...

איך נעם צוזאַמען די שיך. דאַן די קליידער. מ׳הייסט מיר זיי פּאַר־פּאַקן. ס׳אַרבעטן מיט אונדז צוזאַמען עטלעכע פּוילישע אַרבעטער. כ׳נוץ אויס דאָס פּאַרקוקן זיך פון אונדזער דייטשן אויפזעער און שטעל אַ פראַגע איינעם פון די פּאָליאַקן: וואָס קומט דאָ פּאָר?

— אַזעלכע געשרייען הערן מיר יעדן טאָג, — ענטפערט ער מיר, — עטלעכע מאָל אין טאָג. איך בין שוין גרוי פון אָט די קולות. געוואָלט אַנטלויפן. נישט געקאָנט, אַליין אַ פּאָליטישער אַרעסטירטער. היינט בין איך שוין אביסל צוגעוווינט... אָבער די נעכט זענען שרעקלעך. ביינאַכט אין חלום הערן מיך נישט אויף צו פּייניקן די קולות...

— נישטאָ וואָס צו רעדן, גיט ער אַ מאַך מיט דער האַנט. פון דאָרט — ווייזט ער אויפן באַראַק נומער 3, — קומט קיינער נישט אַרויס אַ לע־בעדיקער... צען טויזנט אַ טאָג, — ענדיקט ער. צען טויזנט — דאָס איז דער „קאָנטינגענט", אַזוי פיל ווערן פאַרגאַזט טאָג־טעגלעך. זייט וואַכן...

אין דעם מאָמענט גיט אַ בליץ אין מיין מח אַ געדאַנק, אַ באַשלוס: איך גיי נישט מער „אַהין" צוריק... ס׳איז נעמלעך קלאָר, — אַזוי אינ־פאָרמירט מיך דער פּוילישער אַרבעטער, — אַז נאָכדעם ווי די יונגע יידישע מענער ענדיקן די אַרבעט, ווערן זיי אַריינגעפירט אין דער זעל־בער האַלע און — זיי קומען נישט מער אַרויס. איך קוק אויף דעם טויער פון דער האַלע, כ׳פיל, אַז אין קיין שום אָרט איז נישט אַזוי צוגעפּאַסט דאַנטעס וואָרט: „לאָזט אייערע האָפענונגען הינטער זיך", און כ׳באַ־שלים: איך גיי נישט. איך גיי נישט!

אין דער מינוט וואַכט אויף אין מיין פאַרמאַטערטן גוף אַן אומגע־אַנטע ענערגיע. אין אַ געוויסן מאָמענט לאָז איך איבער די שיך און וואַרף זיך איבער איינצופּאַקן די קליידער. איך אַרבעט מיט אַ ווילדן אימפּעט; כ׳וואַרף שנעל אַריין די קליידער אין וואַגאָן, ביז ער איז שוין כמעט פול. דאַן גיב איך מיך אַ וואָרף אַריין צווישן די הויפנס קליידער, וואַרף איבער זיך נאָך בינטלעך, נאָך, נאָך, ביז כ׳פיל, אַז איך וועל באַלד באַלד דערשטיקט; אָבער גלייכצייטיק דערפיל איך אַ מאָדנע רואיקייט

אין מיינע גלידער. און א געדאנק שפראצט אין מיר אויף: כ׳בין גע־ראטעוועט! כ׳לעב. כ׳בלייב לעבן...

אזוי ליג איך א פארחלשער, ביז כ׳שפיר עפעס א שארפע זאך בויערן אין די קליידער, שטעכן, זוכן; אבער צו מיר דערגרייכט עס נישט. איך הער א ווילד בייזערן זיך, דייטשע אויסגעשרייען, אבער צו מיר דער־גייט בלויז א שוואך ווידער־קול. כ׳פארשטיי, אז דאס זוכן די דייטשן מיך. כ׳פעל זיי צו דער צאל. אבער כ׳פיל, זיי וועלן מיך נישט אויס־געפינען. דאן ווערט שטיל ארום מיר.

איך ליג אזוי א גאנצן טאג. נישט געגעסן, נישט געטרונקען. אין א געוויסן מאמענט דערגייען צו מיר קולות. דאס איז ניט מער די אויסגע־שרייען פון די דייטשן; דאס איז יענץ געשריי, פון די פארגאזטע, גע־טויטע, דאס גסיסה געשריי, דאס ל ע צ ט ע . . . ווי איז עס מיר גוט באקאנט! ס׳רייסט דורך די וואנט, די הויפנס אנגעטועכץ און דערגרייכט ביז די טיפסטע טיפענישן פון מיין נשמה. א געשריי, וואס פארסמט דאס לעבן. אויף אייביק...

ס׳דויערט אזוי א גאנצן מעת־לעת. כ׳פיל, אז די כוחות גייען אויס. ס׳פאלט אויף מיר א פחד: אויסגיין פון הונגער. אבער פלוצים הער איך א קלאפ: פארמאכט דעם וואגאן. און אין א מינוט ארום: דער צוג רירט. איך פאר. ס׳גייט אוועק א האלבע שעה; איך פרוּוו ארויסשטעלן דעם קאפ, א האנט, א פוס. דאן קריך איך צו צו דער טיר: זי איז נישט פאר־שלאסן. א געגנוג גרויסע שפארע דערלויבט מיר ארויסצוקוקן; מיר פארן פארביי פעלדער, וועלדער, גערטנער, דערפער; אלץ אזוי אידיליש, רואיק, נאטירלעך. ס׳איז שניט אויף גאטס וועלט. שניידט מען די תבואות אויף די פעטע מאזאווּשע פעלדער. די זון איז נישט פארגאנגען. אדרבה, זי שיינט מיט אירע לייכטנדיקע שטראלן. גלייך ווי גארנישט. דער הימל איז נישט פארשווארצט; פארקערט, בלוי און קלאר אן א מינדעסט וואל־קנדל... עולם כמנהגו נוהג. די וועלט גייט זיך איר גאנג. בלויז פאר אונדז איז זי פינצטער. בלויז פאר אונדז גייט זי אונטער... בלויז פאר אונדז...

פלוצים דערזע איך היימישע לאנדשאפטן, ווילעס, וועלדלעך, גערט־נער. דאס איז דאך די געגנט פון אונדזער ווארשע. די אזוי גוט באקאנטע היימישע „דאטשע״־ערטער. קינדער שפילן זיך פאר די הייזער. — איך

שטרענג אַן אַלע מיינע כוחות און גיב אַ רוק אויף די טיר. די שפּאַרע איז איצט גענוג ברייט, איך זאָל קענען אַ דורך. איין שפּרונג — און כ׳ליג אַן אויסגעשפּרייטער אויפן גראָז נעבן די באַן־שינעס. געראַטע־וועט! ווי לאַנג כ׳בין אַזוי געלעגן, געדענק איך נישט. כ׳האָב פאַרלוירן דאָס באַוואוסטזיין. ערשט אין אָוונט געקומען צו זיך.

— עס איז נישט אינטערעסאַנט ווי אַזוי איך האָב זיך דערנאָך באַהאַלטן ביי קריסטן, און דאַן, נאָך פאַרשידענע פּאַסירונגען, אַנגעקומען צוריק אין געטאָ. דאָס איז נישט וויכטיק. גוט וואָס איך בין דאָ. נאָר מיינט איר, געראַטעוועט זיך? ניין. מיין לעבן איז שוין פאַרסמט, אויף אייביק. ווייל מיינע אויגן האָבן געזען, און מיינע אויערן האָבן געהערט. געזען דאָס ווילדע טרייבן פון צענדליקער טויזנטער מענטשן צום טויט. צום פּאַרגאַזן, און געהערט דאָס געשריי פון די גוססדיקע, דאָס לעצטע געשריי... ס׳עגבערט מיר אין מח, אין דער נשמה, ס׳פּייניקט מיך. גיט מיר נישט קיין רו נישט ביי טאָג, נישט ביי נאַכט... איך האָב געזען... איך האָב געהערט...

— וואָרום איך קום פון — טרעבלינקע...

— איך קום פון טרעבלינקע.

:: :: ::

אָט דאָס זענען די רייד פון איינעם, וואָס איז אַנטרונען דורך אַ נס פון „דאָרט". פּאַר מיר אַ יונגער מענטש, אַ געזונטער, — אָבער מיט וויפל יאָר האָט ער זיך געעלטערט אין יענע עטלעכע טעג, אין „יענער" מינוט. אַ מענטש אַ צעבראָכענער, מיט אַן אָפּגעטויטער נשמה. דער יונגער מענטש וועט שוין נישט גלויבן קיינמאָל אין גוטסקייט און מענטשלעכקייט, אין דער וועלט.

מיר קוקן זיך ביידע אין די אויגן. איך זע אין זיינע אויגן עפּעס אַן אומהיימלעך פייערל: דער אָפּגלאַנץ פון יענעם גיהנום. כ׳שפּיר איבער מיר יענעם הויך. דעם הויך פון שרעקלעכסטן טויט. כ׳קען בלויז אויפשרייבן, וואָס כ׳האָב געהערט. נישטאָ מער קיין ווערטער. בלויז וויינען, וויינען ווילט זיך, וויינען אָן אויפהער...

מי יתן ראשי מים ועיני מקור דמעה,
ואבכה יומם ולילה את חללי בת עמי...

:: :: ::

נאָך אַ מערקווירדיקן באַזוך נעכטן געהאַט: נאָך 12 בײנאַכט קלאַפּט מען ביי מיר אָן:

מ׳דערשרעקט זיך, אָבער מ׳הערט באַלד אַ היימיש קול:

„ס׳איז גאָרנישט, מאַכט אויף״.

ס׳קומען אַריין מיינע שכנים: אשר פּ ר ע נ ק ע ל און פּרל. פּ אָ ל א פ ר י ד, ווי אויך אַלעקסאַנדער ר אָ ז ע נ פ ע ל ד, סע-ווערין ל י וו א, נ. ר א ד א ל. אַלע יונגע אַקטיווע עסקנים פון בית״ר. וואָס איז? זיי זענען גראָד אויף אַ באַראַטונג ביי פּרענקלען; זיי האָבן באַשלאָסן אַרויסצוגעבן אַ געדענק־העפט צום זכרון פון זשאַבאָ־טינסקין. ווילן זיי, איך זאָל אויך עפּעס אָנשרייבן און העלפן באַזאָרגן פּאַפּיר, דרוק; האָב איך דאָך אַזעלכע מעגלעכקייטן מצד דער קהילה, וועלכע דרוקט אַ סך (יעדן טאָג נייע פאַראָרדענונגען, גזרות, פאָרמולאַ־רן...).

זיי גיבן מיר צו פאַרשטיין: דאָס קען שטאַרקן דעם מוט, דעם ווידער־שטאַנדווילן.

אויף מיין אָנווענדונג, אַז איך בין נישט קיין רעוויזיאָניסט, דער־מאָנען זיי מיך מיין פּאָזיטיווע מיינונג נאָך פון פאַר דער מלחמה וועגן זשאַבאָטינסקיס פאָראויסזעאונגען.

און אַלעקסאַנדער ראָזענפעלד ברענגט אַרויף פון פּרענקעלס וווינונג צוויי קאָמפּלעטן פונעם „מאָמענט״, פון יאָר 1938 און העלפט 1939, און — מיין אַרבעט דאַרף באַשטיין אין אויסקלייבן זאַצן, געדאַנקען, קאַפּיט־לען פון זשאַבאָטינסקיס אַרטיקלען און רעדעס. צו וואָס שרייבן וועגן אים, ווען מ׳קען אים אַליין לאָזן רעדן...

לאָזן מיר אים רעדן. און ס׳דערגייען צו אונדז ווערטער, אָנשוי־אונגען — פאָראויסזעאונגען, וואָס פאַרווירקלעכן זיך אין אונדזערע אויגן.

איך בלעטער די נומערן פונעם „מאָמענט״, איך טרעף פּאָלעמיקן, דיסקוסיעס, סתם אַרטיקלען, — אַלץ איז אַזוי פאַרעלטערט פאַרבלאַסט,

נישט-וויכטיק; בלויז די ארטיקלען פון זשאבאָטינסקין זענען אזוי פריש אזוי אקטועל, גלייך ווי היינט געשריבן. זיי זענען דורכגעאנגען דעם פייער־פרווו פון דער צייט. זיי רעדן צו אונדז — ה יי נ ט . . .

ס'איז שוין 5 אזייגער פאַרטאָג. מיר זיצן אזוי און לייענען, און לייענען, אַלעמאָל געפינט עמיצער אַנדערש פון אונדז אַ פּאַסנדן זאַץ, אַן אקטועל וואָרט. מיר קלויבן זיי אויף ווי פּערל.

אין פינצטערן געטאָ דערגייען צו אונדז די ווערטער פון אַ גרויסן וואָרענער. אָבער — צו שפּעט! צו שפּעט!

אזוי זענען מיר געזעסן ביז 6 אינדערפרי. זייגער 9 בין איך שוין ביי ה ל ל צ יי ט ל י ן; איך קלער אים אויף אין וואָס ס'גייט: אַ באַשיידן „ספר הזכרון" פאַר זאב זשאַבאָטינסקי; איך בעט אים זיין צושטייער. ער וואַקלט זיך אַביסל, זשאַבאָטינסקי איז צו שאַרף ארויסגעטרעטן קעגן ווייצמאַנען. ער דערמאָנט זיך זשאַבאָטינסקיס אַ רעדע קעגן פּרעזידענט פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, וועלכע האָט אים, צייטלינען, שאָקירט. אָבער סוף כל סוף זאָגט ער צו. נאַטירלעך, וועט זיין נאָמען נישט זיין דערויף. נאָך אַ באַוואָרעניש: האָט זשאַבאָטינסקי כאָטש געהאַט פאַרשטענדעניש פאַר די יידישע הייליקייטן? ער האָט אזוי שאַרף געפאָדערט אַ יידישע מלוכה, אויף וואָס האָט ער זיך געשטיצט אין זיין קאַטעגאָרישער פאָדערונג, בלויז אויף דער באַלפור־דעקלאַראַציע? ניין. האָט ער זיך געמוזט שטיצן אויף דער תורה, וואָס פאַר אַן אָרט פאַרנעמט די תורה אין זיין, זשאַבאָטינסקיס, יידישער מלוכה, מיט וו אָ ס איז די דאָזיקע מלוכה יידיש?

אָט דאָס אַלץ, זאָגט צייטלין, וויל איך טאַקע באַהאַנדלען אין ארטיקל איבער זשאַבאָטינסקין. — איך בין צופרידן. אָבער דאָ קומט אריין זיין פרוי, די קליינינקע איידעלע אסתר צייטלין און „דערשמעקט" עפּעס, אַז דאָ פּראָפּאָניר איך אים ווידער עפּעס צו שרייבן (ס'איז נישט דאָס ערשטע מאָל...) און הייבט אָן:

— הלל — לאָז נאָך! כ'האָב מורא, כ'האָב מורא. לאָז דיך נישט אריין אין אַזעלכע געשעפטן. ביסט נישט קיין יונגערמאַן. דאָס איז בלויז אַן ענין פאַר יונגעלייט. ביסט שוין אַלט. טאָמער „עפּעס", וועסטו נישט איבערהאַלטן. לאָז נאָך! לאָז נאָך! וואָס ווילסטו פון מיין לעבן האָבן?!..

אַזוי וועט גאָרנישט פון צייטלינס מאמר. כ׳וועל מוזן רעזיגנירן. איך גיי אין קהילה־אַריין און פועל אויס אַ קאָנטינגענט פּאַפּיר; דער פּרעזעס פּרעגט גאַנץ אויבערפלעכלעך, ווען כ׳לייג אים פאָר דעם באַן אונטערצושרייבן; ער פאַרשטייט, אַז דאָ גייט עפּעס אין אַ „לינק" עסק — און „וויל נישט וויסן"... כ׳ווייס, אַז ווען כ׳וועל אים אונטערטראָגן אַ פריש־געדרוקטע בראָשור מיט אַ דאַטום פון יאָר 1938, למשל, וועט ער הנאה האָבן, וואָס... מ׳נאַרט אים אָפּ. כ׳האָב שוין דערין דערפאַרונג. שוין עטלעכע מאָל אים אַזוי „אָפּגענאַרט"...

אַלזאָ, דאָס געדענק-בוך וועט געדרוקט ווערן. כ׳ברענג די בשורה דעם קליינעם סימפּאַטישן אָשר פּרענקעל און זיין בית״רישע חברה. שיינען זיי פון פרייד.

נ אָ כ ב אַ מ ע ר ק ו נ ג:

דאָס געדענקבוך לכבוד דעם זכרון פון זשאַבאָטינסקין איז דערשינען אויף 32 זייטן אין 1200 עקזעמפּלאַרן, מיטן דאַטום פון 1938... און איז פאַרשפּרייט געוואָרן אין געטאָ.

דער „קעסעל"

מוצאי שבת, א׳ סליחות, 5. סעפּטעמבער.

זייגער 2 ביינאַכט אַ גערודער אויפן הויף, וווּ איך וווין, פּאַוויע 8. געקומען שליחים פונעם יודענראַט און אויפגעוועקט די דאָרט וווינענדיקע צוויי מיטגלידער ר אָ ז ע נ ט אַ ל און ה אָ ר אָ וו י ץ; אַן אויסערגעוויינלעכע זיצונג פונעם יודענראַט. פאַרטאָג, זייגער 5 ווערט מען געוואָר אַט וואָס: אַלע יידן, וואָס זענען נאָך פאַרבליבן אין וואַרשעווער געטאָ, וואָס זייער צאָל ווערט געשאַצט אויף אַ 100.000, דאַרפן זיך פאַרזאַמלען ביז צומאָרגנס, זונטיק, זייגער 10 אין דער פרי, אויף דעם שטח פון די גאַסן וואָלינסקע־מילאַ־סטאַווקי־ניסקאַ־שטשעשליווע. יעדער ייד וואָס וועט געפונען ווערן נאָך דעם דאָזיקן טערמין אויף צפון זייט פון דער ליניע פון דער גענשע־גאַס, וועט ווערן דערשאָסן.

וואָס איז דער צוועק פון דער דאָזיקער פאַראָרדענונג? ווייסט מען נישט, אויך נישט דער יודענראַט. ער האָט באַקומען אַ באַפעל אָן פּירו־

שים. גייען דורך אין מח פאַרשידענע געדאַנקען. איינער — דער לייט־מאָטיוו: דאָס איז שוין דער סוף. קיינער וועט נישט בלייבן. אַלע פאַר־אורטיילט צום פאַרניכטן...

זונטיק, 6. סעפּטעמבער

פון גאַנץ פרי אָן מחנות פון טויזנטער יידן אויף דער זאַמענהאָף־גאַס. יעדער טראָגט מיט זיך דאָס ביסל, וואָס מ'קען נאָך דערטראָגן. ווידער אַמאָל דאָס זעלבע טראַגישע בילד: ווייבער, קינדער, אַלטע, קראַנ־קע, פאַרמאַטערט, פאַרהונגערט, פאַרשוואַרצט. מ'איילט זיך. מ'שטופּט זיך. יעדער וויל זיין פריער. מ'גייט אין דער ריכטונג פון דער וואָלינסקע־מילע. לויטן באַפעל. וואָס ווייטער ווייסט מען נישט. מ'גייט פון אַלע „שאָפּן", פון שולצן, פון טעבענסן, פון דעהרינגען...

די קהילה־אָנגעשטעלטע פאַרזאַמלען זיך מיט זייערע פאַמיליעס אין דער געביידע און אויפן הויף פון דעם קהילה־הויז. אין מיין ביוראָ, אין קהילה־אַרכיוו, זיצן אויף דער ערד, אויף די טישן, אויף די זעק מיט אַקטן די יידישע אינטעלעקטועלע, וואָס זענען געווען „באַשעפטיקט" ביים „דזשאָינט" אָדער אין פאַרשידענע „שאָפּן" און איצט זוכן זיי די שוץ פון דער קהילה, פּראָפעסאָר ד"ר מאיר באַלאַבאַן, ד"ר יצחק שיפּער, דירעקטאָר בראַנדשטעטער (פון לאָדזש), ד"ר עדמונד שטיין, יונה שפּער, נ. פינקעלשטיין, יהודה לייב אָרלעאַן, א. ג. פרידענזאָן פון לאָדזש, אלחנן צייטלין און אנד.

ס'געפינען זיך די לעצטע איבערגעבליבענע וואַרשעווער רבנים: ר' מנחם זעמבאַ, ר' שמשון שטאָקהאַמער, ר' דוד שפּיראָ, מיט זייערע פאַמי־ליעס (די איבעריקע זענען שוין געווען דעפּאָרטירט דעמאָלט). שפּעטער איז געקומען הרב אליעזר יצחק מייזעל און הרב שמחה טרייסטמאַן פון לאָדזש.

די ענגשאַפט אין די קליינע שטיבלעך איז אומגעהויער. נישטאָ וווּ זיך צו רירן. די קליינע קינדער וויינען. פאַרלאַנגען עסן. און קיין עסן איז נישטאָ. מ'הונגערט. מענטשן גייען אום שוואַכע, פאַר־חלשטע פון הונגער. מ'עסט רויע מייערן (נישטאָ ווו צו קאָכן) און ריבן.

ד"ר שיפּער זיצט אויף אַ זאַק פּאַפּירן און פירט אַ פילאָזאָפישע דיסקוסיע מיט מאַגיסטער רונדשטיין (אַ יונגער געלערנטער

פון לאָדזש) וועגן ש פּ י נ אָ ז א . . . באַלאַבאַן רופט זיך אָן א וואָרט, שיפּער ענטפערט אים און — ווען איך קום צוריק (געגאַנגען זוכן בענקלעך), קאָכט זיך שוין א הייסער וכוח צווישן זיי ביידע וועגן דעם, פון וואַנען עס שטאַמען די פּוילישע יידן? שיפּער האָט נייע באַווייזן אויף זיין טעאָריע, אַז מיר שטאַמען פון די כ אַ ז א ר ן און באַלאַבאַן האַלט זיך ביי זיינעם: ניין, מיר זענען געקומען אַהער פונעם רהיין, פון מערב... די רבנים הערן זיך צו מיט פאַרוואונדערונג צו דעם דאָזיקן וכוח (וועלכער דויערט שוין, אויב איך האָב ניט קיין טעות, א יאָר דרייסיק, און וועלכער האָט אויף דעם אינטערנאַציאָנאַלן היסטאָריקער-קאָנגרעס אין וואַרשע אין יאָר 1935 אַרויסגערופן א ברייטע באַהאַנדלונג מיט פּראָפ. קאַזיצקי, פּראָפ. סאַלא באַראָן א. אנד.); „דער ד״ר שיפּער", זאָגט מיר הרב שאַפּירא, „איז נעבעך משוגע געוואָרן... וואָרום, לויט אים קומט דאָך אויס, אַז מיר שטאַמען אַלע פון גרים... ס'ערשטע מאָל הער איך אַזעלכע משונהדיקע איינפאַלן".

איך דערלויב מיר אַריינצוּוואַרפן א וואָרט אין דער דאָזיקער דיס־קוסיע:

— אפשר וועט מען זיך פאַרטראַכטן, אַנשטאָט מאַין באתה — לאָן אתה הולך? ווו גייט מען? וואָס וועט מיט אונדז זיין?...

די געלערנטע פאַלן מיט אַמאָל אַראָפּ פון די אַקאַדעמישע הויכ־קייטן... קומען צוריק צו דער גרויער ווירקלעכקייט. יאָ, מ'וועט גיין פרעגן דעם פּרעזעס פון יודענראַט אינזשיניער ליכטענבוים וואָס דאָס באַדייט, ס'גייט שיפּער, וועלכער האָט א שטיקל אָנזען ביים פּרעזעס.

און מיר וואַרטן אין שפּאַנונג. ענדלעך קומט ער צוריק. זיין פּנים זאָגט ניט קיין גוטס. די ס.ס.־פאַרניכטונגס-קאָמאַנדע האָט פאַרזאַמלט אַלע יידן פונעם געטאָ, כדי דורכצופירן א סעלעקציע; א „דורכקעמונג", ווי זיי דריקן זיך אויס. ס'וועלן בלייבן בלויז די „ווירטשאַפטלעך נאָט־ווענדיגע". וויפל? מ'רעדט פון א 30.000. די דאָזיקע וועלן באַקומען נו־מערן. בלויז די באַזיצער פון די נומערן וועלן האָבן דאָס רעכט צו בלייבן אין געטאָ. די איבעריקע... ווייסט מען שוין.

מאָנטיק, 7. סעפּטעמבער

אַ שרעקלעכע נאַכט געווען. אַלע זענען מיר געזעסן אַ גאַנצע נאַכט און זיך איינגעהערט אין די קולות און ווידער־קולות פון דרויסן. אַרום דער קהילה־געביידע שווערע טריט פון די ס.ס.־לייט, וועלכע באַוואַכן אונדז. פון צייט צו צייט הערן מיר שיסערייען, מיר ווייסן וואָס דאָס באַדייט: אַ סוף צו יידישע לעבנס. קינדער כליפּען, זיי זענען הונגעריק, שוואַך. די מאַמעס באַרויקן זיי מיט — רייד. זאָל נאָר טאָג ווערן, קינד מיינס, וועסטו זען, וועט זיין צו עסן, און צו טרינקען. זאָל נאָר טאָג ווערן...

קיינער ווייסט ניט, וואָס ס'וועט ברענגען דער מאָרגן. אמת, מ'זאָגט, אַז טייל וועלן בלייבן, אָבער ווער ווייסט? קען מען זיי גלויבן? און ווער וועט זיין פון יענע גליקלעכע? מיר זענען איצט פאַרמאַכט אויף אַ קליינעם שטח, אַרומגערינגלט מיט אַ שטאַרקער וואַך. מיר זענען „איינגעקעסעלט" און פאַרמשפּט. און צי האָט נאָך דער יודענראַט, צי די קהילה אַן עקזיס־טענץ־באַרעכטיקונג? צי וואָס דאַרף מען אים איבערהויפּט? און אויב יאָ, צו וואָס דאַרף מען אַן אַרכיוו? וויפל זשע קענען איבערהויפּט בלייבן פון די קהילה־אָנגעשטעלטע, וועמענס צאָל האָט זיך אַזוי שטאַרק פאַרגרע־סערט? (צוליב דעם וואָס מ'האָט געוואָלט ראַטעווען אַנדערע און זיי אַנגאַזשירט אַלס אָנגעשטעלטע).

די פריערדיקע פּאַקטישע אָנגעשטעלטע פונעם אַרכיוו האָבן אויף מיר גרויס תרעומות: פאַרוואָס האָב איך צוגענומען אַזויפיל נייע מענטשן? דערמיט שטעל איך איין דאָס לעבן פון די אַלטע; מ'וועט אונדז אַלע פאַרנעמען, טענהן זיי.

גאַנץ פרי הייבט זיך אָן דער עולם צו רירן. שפּעטער טרעט אַריין אַביסל אַ באַרויקונג. מ'ווייסט נישט פונוואַנען און מ'ווייסט נישט פאַרוואָס... שיפּער באַקומט צוריק זיין אָפּטימיזם. ער נעמט זיך דערציילן דעם עולם וועגן זיין לעצטער רייזע קיין ארץ ישראל. אויף זיין איינג־טימלעכן אופן וויקלט ער פאַר אונדז אויף די פּאַנאָראַמע פון דעם הר הצופים. זיין שילדערונג איז אַזוי מייסטערהאַפט, אַז מיר זעען ממש די הערלעכע לאַנדשאַפט פון דעם סקאָפּוס־באַרג. ס'העלפט אים צו דער יונגער היסטאָריקער ד"ר שמואל שימקעוויטש, וועלכער איז אויך געווען אין

ארץ ישראל אין יאָר 1939. שפּער רעדט וועגן זיינע פּלענער אויף דער צוקונפט, ער רוימט מיר איין א סוד (באַלאַבאַן זאָל ניט הערן... קאָנקור־רענץ): ס׳שטייט אים אין אויסזיכט א קאַטעדרע אויף דער ירושלימער אוניווערזיטעט. ער רעדט וועגן די פּאָליטישע פּערספּעקטיוון. איצט? איצט, נאָך דעם אַלעמען וואָס ס׳איז געשען, וועט עמיצער וואַגן זיך קעגנשטעלן דער יידישער פּאָדערונג אויף אַן אייגענער היים? איצט?...

הרב ר׳ מנחם זעמבא לאָזט זיך נישט שטערן. ער האַלט אין איין שרייבן חדושי תורה. ער גיט מיר צו פאַרשטיין: לולי תורתך שעשועי כמעט אבדתי בעניי, זאָגט ער, און ווייזט מיר אָן ענטפער אויף דעם „מנחת חינוכם״ א „נסתפקתי״; אין אָנהייב איז אויפגעשריבן: „מה שחדשתי בעזרת הי״ת בימי הזעם והכליה; הכלה אתה עושה לבית ישראל״ — ביום ב׳ סליחות. למשפטיך היום עמדו עבדיך, ל מ ש פ ט י ך״, איז אונטערגעשטראָכן; ער איז זיך מפלפל אין הלכה מיט זיין איידעם הרב בער פון אָזאָרקאָוו. דאַן גיט ער צו פאַרשטיין הרב שטאָקהאַמער דעם זין פון דעם רמב״מס מאמר אין הילכות דעות וועגן דער פליכט צו לעבן. שפּעטער הער איך א שמועס וועגן „שפת אמת״, דעם גערער רבין. הרב זעמבא גיט צו פאַרשטיין דעם אויסטייטש אין „שפת אמת״ פון דעם פסוק „והוצאתי אתכם מתחת ס ב ל ו ת מצרים״, „סבלות״ איז פונעם לשון ס ב ל נ ו ת, ד. ה. דולדן, טאָלערירן; מ׳טאָר ניט דולדן דאָס גלות, מ׳טאָר ניט שלום מאַכן מיטן מצב, — זאָגט דער גאון.

אזוי זיצן רבנים און פאַרטיפן זיך אין תורה, זיצן אַנדערע געלערנטע און דיסקוטירן וועגן וויסנשאַפטלעכע פּראָבלעמען, און אָט דער אָראַטאָר שיפּער וויקלט פאַר אונדז אויף וויזיעס פון דער צוקונפט אין אייגענעם לאַנד, אין ארץ ישראל, טראָגט אונדז איבער אין ווייטע פרייע וועלטן, אין ליכטיקע צוקונפט-טרוימען. וועלן זיי אַמאָל מקוים ווערן?...

דערווייל וואַרט אויף אונדז א שווערער אומבאַקאַנטער מאָרגן.

דינסטיק, 8. סעפּטעמבער.

מיר ווערן געוואָר, אַז אין „קעסעל״ אויף די גאַסן וואָלינסקע-מילע געפינען זיך א ריי יידישע פּערזענלעכקייטן: ד״ר עמנואל ר י נ ג ע ל-ב ל ו ם, דער אָרטאָדאָקסישער פירער זישע פ ר י ד מ א ן, דער פּיאַסעטשנער רבי ר׳ קלונימוס ש פּ י ר אָ, דער פירער פונעם „בונד״

מוריצי אָזשעך, דער שרייבער יצחק בונין פון לאָדזש, דער העברעאישער דיכטער יצחק קאַצענעלסאָן, די פאַמיליעס פון הרב ר' מנחם זעמבא און פון ד"ר עדמונד שטיין (די 2 לעצטע האָבן זיך געפונען אין דער קהילה־געביידע). מ'הייבט אָן זיך באַמיען ביים יודענראַט־פּרעזעס אינזשיניער ליכטענבוים, ער זאָל עפּעס טאָן פאַר די דאָזיקע, זיי ראַטעווען. ער איז מסכים. ווער זשע זאָל אהין גיין? פאַלט דער גורל אויף דעם יונגן קהילה־וויצע־סעקרעטאר נחום רעמבא, אַן ענערגישער יונגערמאַן, וועלכער גייט אַנגעטאָן אין א ווייס פאַרטוך, שפּילט די ראָל פון אַ דאָקטאָר, מ'רופט אים אפילו פּראָפעסאָר (כאָטש ער האָט קיינמאָל נישט געהאַט דערמיט צו טאָן), און קאָמאַנדעוועט ארום מיט דעם יידישן שאָפער פונעם קראַנקן־אַמבולאַנס. ער פאַרלאַנגט אָבער, ס'זאָל עמיצער מיטגיין מיט אים פונעם ארכיוו, וואָרום די דערמאָנטע דאַרפן געראַטעוועט ווערן אַלס ארכיוו־אַנגעשטעלטע. היות איך בין דער ארכיוו־שעף, ווערט באַשלאָסן, איך זאָל מיטגיין.

די קהילה גיט מיר מיט א כתב, וועלכעס דאַרף מיך שיצן פאַר די מלאכי חבלה (וואָס איז אָבער גאָרניט ווערט, ווי עס ווייזט זיך באַלד ארויס). מיר גייען אריין אין „קעסעל" אין באַגלייטונג פון צוויי שומרים, יידישע מיליציאַנטן, וועלכע זענען אין דער ווירקלעכקייט א זייער קליינע שמירה. זיי אַליין ציטערן.

אין די ענגע געסלעך, אויף דעם טראָטואַר, אויף דער גאַס, אין די קליינע שמוציקע שטיבלעך, אין די קעלערס, אויב די בוידעמס, אין די קאָרידאָרן און אויף די הויפן, וואַלגערן זיך, ליגן, זיצן אויף דער ערד צענער טויזנטער מענטשן. אויסגעהונגערטע, אויסגעמאַטערטע, פאַרחלש־טע, פאַרשמאַכטע. קינדער וויינען, עלטערע קרעכצן, קראַנקע, שוואַכע ליגן מאַכטלאָז, אָן שום הילף. מ'איז שוין דעם דריטן טאָג אין „קעסעל". אין פּחד, אין פאַרצווייפלונג, אין יאוש. אָבער איבער אַלעמען האָט אויסגע־שפּרייט זיינע שוואַרצע פליגל דער הונגער. נישטאָ קיין שטיקל ברויט. פאַר קיין שום געלט נישט. נישטאָ קיין לעפל געקעכץ. דער הונגער טוט אָפּ ביי אַלע יעדעם אַנדערע געפיל. טעמפּט אָפּ אַלע חושים. שוואַכט אָפּ יעדע ווידערשטאַנד־קראַפט. אויך אין דער קהילה־געביידע, פון וואַנען איך קום, איז נישטאָ וואָס צו עסן; אָבער ס'איז נישט אַזוי שרעקלעך ווי דאָ. דאָרט

האָט מען נאָך דאַן באַקומען צו אַ פערטל קילאָ ברויט אַ טאָג. דאָ אָבער באַקומט מען גאָרנישט און בלויז געציילטע יחידים באַזיצן אַביסל שפּייז־רעזערוון. דער גרויסער רוב ליידט שרעקלעך הונגער. איך שפּיר גוט זייער טעם, ווייל איך אַליין האָב שוין אויך צוויי טעג אָפּגעלעבט מיט אַ טעלער וואַסערדיקער זופּ; כ׳האָב נעמלעך פאַרשפּעטיקט דאָס פאַרטיילן דאָס ברויט אין דער קהילה. איך אַליין פאַל אויך פון די פיס. דערצו ברענט נאָך די היץ. די זון בראָט מוראדיק. אַ צוגאָב, אַזאַ: שיינע טעג...

פּלוצים, ווען מיר האַלטן זיך אַזוי אין נאָכפרעגן אויף פאַרשידענע פּערזאָנען, פאַרשפּרייט זיך אַ ידיעה: היינט די סעלעקציע.

„סעלעקציע". מיר ווייסן שוין, וואָס דאָס באַדייט. דאָס איז דער אורטייל: „איזו לחיים ואיזו למות". דאָס קריטעריום: ווי ס׳געפעלט דעם הענקער. מיט איין מאַך מיט דער בייטש ווערט אַנטשידן וועגן טויט און לעבן פון אומשולדיקע מענטשן. מער צום טויט ווי צום לעבן. מען שטעלט זיך אויס אין פירן, לאַנגע, לאַנגע רייען. מ׳זעט נישט קיין ענדע. טויזנטער, צענטויזנטער. אויף דער גאַנצער לענג פון דער מילע און פון דער וואָלינסקע־גאַס.

דער צענטער פון דער „סעלעקציע" געפינט זיך אויף דער זאַמענהאָף־גאַס, נאָענט פון דער מוראַנאָווסקע. אהין ווערן געפירט די אומאויפהערלעכע מענטשן־רייען. דערווייל שטייט מען אַזוי אין דער היץ. ס׳איז 10 אַזייגער אינדערפרי, אָבער די זון ברענט שוין. מ׳שטייט אַזוי אין אַנגסטן פיר שעה. זייגער 2 נאָכמיטאָג קומען אָן די פירער פון דער „פאַרניכטונגס־קאָמאַנדע" און די רעפערענטן פאַר יידישע ענינים פון דער וואַרשעווער געשטאַפּאָ: בראַנד, מענדע, וויטאָסעק, און ווי זיי הייסן נאָך דאָרט. אַלע האָבן אין די הענט בייטשן... טייל האַלטן אין דער צווייטער האַנט רעוואָלווערן. זיי זענען אַלע אין גוטן הומאָר. אויפגערוימט. קלאַפּן זיך מיט די רייט־בייטשן איבער די גלאַנצנדיקע שטיוול. זענען אָנגעפּרעסן, רירעוודיק...

זיי הייבן אָן צו „שאַצן". די קרבנות האַלטן אין דער האַנט אַלערליי פּאַפּירן, לעגיטימאַציעס, דאָקומענטן, אַרבעט־קאַרטן. די הענקערס גיבן אפילו נישט קיין בליק־אויף די פּאַפּירן. קוקן בלויז שיף אויף דעם מענטש; איז ער יונג, געזונט, זעט גוט אויס, פּעאיק צו אַרבעט — אויף רעכטס,

ד. ה. צוריק אין „שאָפּ" אַריין; געראַטעװעט; װען נישט — און זייער װייניק זעען נאָך גוט אויס, נאָך אַזױפיל ליידן, — דאַן אויף לינקס, ד. ה. צום „אומשלאַג־פּלאַץ", ד. ה. צו פּ אַ ר נ י כ ט ו נ ג.

ס׳אַסיסטירן דערביי די דייטשע אייגנטימער פון די „שאָפּן", װו ס׳אַרבעטן די יידן. זייערס אַ גוט װאָרט קען אַמאָל העלפן, קען ראַטע־װען פון טויט. די דאָזיקע װערטער פאַלן אָבער זעלטן. נישט יעדער איז זוכה. װאָרום אַזאַ „װאָרט" קאָסט אַ סך. די ציװילע דייטשע אייגנטי־מער פון די דאָזיקע „שאָפּן" מאַכן פאַרמעגנס פון אומזיסטע יידישע שקלאַפן־אַרבעט, און אויך פון אַזעלכע „רעטונגס־װערטער". נישט יעדער איז אָבער אומשטאַנד צו באַצאָלן די הויכע סומעס, װאָס דאָס קאָסט... מענטשן, בלאַסע, ציטערנדיקע פאַר שרעק גייען דורך װי שאָטנס דורך די מערדערישע בליקן פון די תּלינים. די אויגן געװענדט צום מויל פון די געשטאַפּאָ־לייט; אויף זייערע ליפּן ליגט דער גורל פון די אומגליק־לעכע. װאָס װעט ער זאָגן? װאָסער אורטייל װעט ער אַרויסגעבן? צום לעבן אָדער צום טויט?

צװישן דער מאַסע מענטשן דרייען זיך אַרום אָפיצירן פון ס. ס. און פון דער װערמאַכט און „האַלטן אָרדענונג". די „אָרדענונג" באַשטייט אין שלאָגן אומבּרחמנותדיק מיט די בייטשן די קרבנות; זיי מאַכן נישט קיין אונטערשיד פון אַלטע, פרויען, קינדער; זיי שלאָגן אַלע, איבערן פּנים, אויף די פּלייצעס, איבערן קאָפּ. און ס׳טרעפט זיך, אַז עמיצער, אָפּגע־שװאַכט קען נישט אַזוי שנעל לויפן אין דער רייע, אָדער פאַלט אַנידער פון שװאַכקייט — נעמט דער נאַצי־אָפיציר אַרויס דעם רעװאָלװער און דערשיסט אַזאַ אומגליקלעכן אויפן אָרט. עלטערן װערן דערשאָסן אין די אויגן פון קינדער, קינדער אין די אויגן פון עלטערן. פאַר מיר שטייט אַן עלטערע פרוי, װעמענס טאָכטער אַרבעט אין דער קהילה. אַ דייטשער זעלנער רופט זי אַרויס פון דער רייע און דערשיסט זי מיט דער ביקס פאַר די אויגן פון אַלע. די הענקער הערן נישט אויף צו טרייבן דעם עולם: שנעלער, שנעלער... אַלע מאָל װערן זעלטענער די באַפעלן „אויף רעכטס", ד. ה. צוריק אין די „שאָפּן"; מ׳הערט כמעט בלויז אויף לינקס, ד. ה. צום „אומשלאַג". קינדער און עלטערע מענטשן קומען איבערהויפּט נישט

אַריין אין דער רייע אויף רעכטס. זיי אַלע, אָן אויסנאַם, ווערן פאַר־משפט צום אומקומען.

מענטשן זעען, אַז די שאַנסן גערעכטפֿערטיקט צו ווערן זענען זייער קליין, שטעלט מען זיך נישט צו דער סעלעקציע. מען באַהאַלט זיך. אויף די בוידעמס, אין די קעלערס, אין פאַרמאַסקירטע שטיבלעך, אין לעכער. די דאָזיקע הייזער אויף דער וואָלינסקע און מילע, די וווינונגען פון דער יידישער אַרימקייט, זענען פול מיט טויזנטער מענטשן. נישטאָ דאָרט קיין היגיענישע איינריכטונגען. די שטיבלעך קליין. ס'הערשט אַ שרעק־לעכע ענגשאַפט און אַ דושנעקייט. ס'פעלט לופט צו אָטעמען. און ס'פעלט קודם כל עסן. דאָך בלייבט מען באַהאַלטן. מ'וויל זיך נישט איבערגעבן אַליין אין די הענט פונעם שונא. ס'איז שווער בלויז מיט די קליינע קינ־דער, וועלכע פאַרשטייען נישט, וואָס דאָ קומט פאָר און וויינען, פאַרלאַנ־גענדיק עסן. דאָס כליפּען פון די קינדער קען צוציען די אויפמערקזאַמ־קייט פון די אוקראַינישע מיליציאַנטן. וואָרום די דאָזיקע גייען אום אי־בער די הייזער און זוכן די באַהאַלטענע. טרעפן זיי עמיצן, נעמען זיי אים באַלד אויפן „אומשלאַג". ס'טרעפט זיך אָבער אויך, אַז זיי דערשיסן אויפן אָרט. אָפט וואַרפן זיי אַריין האַנט־גראַנאַטן אין די קעלערס, ווו זיי זענען חושד, אַז ס'זענען פאַראַן באַהאַלטענע, — דערנאָך הערט מען פאַרצווייפלטע הילף־געשרייען... קיינער קומט אָבער נישט צו הילף.

אונדזער שליחות, מיט וועלכן מיר זענען געקומען, איז „נישט אַקטועל". אוממעגלעך עפּעס צו טאָן. ווי נאַאיוו זענען מיר געווען, רעכענענדיק אַז די „פּאַפּירן" וועלן עפּעס העלפן. מיר וועלן זיין גליקלעך, ווען מיר וועלן זיך אַליין ארויסבאַקומען פון דאַנען.

מיטוואָך, 9. סעפּטעמבער.

נישט געלונגען זיך אַרויסצובאַקומען פונעם „קעסל". אויך מיר בלייבן פאַרשפּאַרט. צווישן אַלע. די פאַרצווייפלונג און פּאַניק ווערט שטאַרקער פון שעה צו שעה. מ'פאַרלירט יעדע האָפענונג. נישטאָ קיין אַנטרינען. היינט ווידער „סעלעקציע". פאַרזעצונג פון דער נעכטיקער. ווידער די זעלבע סצענעס. טויזנטער מענטשן אָנגעזאַמלט אויף אַן ענגן שטח פון דער וואָלינסקע־גאַס וואַרטן — אויף וואָס? מ'האָט שוין נישט קיין שום אילוזיעס. מ'גיט זיך אָפּ גענוי רעכענונג. די זון ברענט; דער

הונגער פּייניקט. מענטשן פאַרשמאַכטע, פאַרצווייפלטע שטייען אין אַנגסטן. און אַמשרעקלעכסטן דאָס בילד פון די קינדער. קינדער... קינדער... נישט פאַרגעשטעלט זיך, אַז ס׳איז דאָ אַזויפיל קינדער אין וואַרשעווער געטאָ. נישט געזען קיינמאָל אַזעלכע שיינקייטן פון קינדער. פּנימלעך ליכטיקע, שטראַלנדיקע מיט עפּעס אַ ליכט פון אַנדערע וועלטן. און אייגעלעך! אייגעלעך! דער גאַנצער אָפּגרונט פון דער שרעקלעכסטער פון אַלע טראַגעדיעס ליגט אין אָט די אייגעלעך! טיפער זענען זיי היינט ווי דער תהום. וויפל שרעק, פּיין, ליידן ליגט אין די דאָזיקע אייגעלעך. די דאָזיקע קינדערלעך טראָגן שוין אויף זיך די גאַנצע אומגעהויערע טראַגישע לאַסט פון גלות. קענען זיי איז שוין געווענדט דער גאַנצער טייוולאָנישער האַס פון דעם מעכטיקסטן פון אַלע שונאים.

איך פאַל אַריין אין אַן אַפּאַטיע. מיר איז שוין אַלץ איינס. כ׳פאַרגעס אויף אַ ווײַלע אָן דעם, וואָס טוט זיך און בין אינגאַנצן אַבסאָרבירט מיט די קינדער. איין געדאַנק בויערט מיר אין מח: ווען אָט די אַלע קינדער וואָלטן זיך היינט געפונען אונטער דער ארץ־ישראל זון?... ווען די אַלע דאָזיקע קליינינקע לייכטנדיקע קינדערשע קעפּלעך זאָלן אויפבליען ערגעץ אין אַ קיבוץ אָדער אין אַ שול אין — עמק!.. וויפל אַנטוויקלונגסמעגלעכקייטן, וויפל גייסטיקע פּאָטענצן, וויפל ביאָלאָגישע פאָלקס־כוחות ליגן אין אָט די קליינע! און וויפל צ ו ק ו נ פ ט וועט מאָרגן אין זיי אָפּגעטויט ווערן.

די קינדער וויינען נישט. אפילו די קלענסטע פאַרהאַלטן זיך „דיסציפּלינירט". ס׳האָט זיך באַוויזן אויף דער מילע־גאַס די שוואַרצע מחנה: די געשטאַפּאָ-לייט, ס. ס.־אָפיצירן, און די פאַרניכטונגס־קאָמאַנדע. מ׳גיט זיך איבער די נעמען. נעמען, וואָס וואַרפן אָן אַ טויט-שרעק: בראַנד, מענדא, גלובאַטשניק. אַ שטילקייט באַהערשט די גאַנצע גאַס. מ׳האַלט איין דעם אָטעם. אפילו די קלענסטע קינדער גיבן נישט קיין שאָרך. אַ טויט־שווייגעניש. ס׳דויערט אַזוי אַן ערך פון אַ פערטל שעה. דאַן הערט מען שיסן. פון גאַנץ נאָענט. און אַ געשריי. מ׳שפּירט: דאָס איז דאָס ל ע צ ט ע געשריי. — דאָס האָט מען דערשאָסן אייניקע עלטערע יידן, — גיט מען איבער. צו שוואַך געווען זיי צו פירן צום פאַרניכטן קיין טרעבלינקע. זענען אַנדערע זיי מקנא: נישט אַ סך זיך געמאַטערט...

דאנערשטיק, 10. סעפטעמבער.

נישט לייכט געווען אריינצובאקומען זיך אין „קעסעל"; נאך שווערער זיך ארויסצובאקומען. מיין מיסיע האט זיך נישט איינגעגעבן. איבעריקנס, האלטן די מענטשן, וועלכע איך דארף ראטעווען, אז אין דעם „קהילה־קעסל" איז נאך פאראן ווייניקער שאנסן געראטעוועט צו ווערן. ס'איז דארט צו ענג; נישטא קיין ארט זיך צו באהאלטן.

כ'פיל זיך זייער שוואך; שוין צוויי טאג גארנישט געגעסן.

ענדלעך ווער איך געוואר, אז די דייטשן שיקן אייניקע יידישע „ווערק־שוץ"־לייט (וועמענס אויפגאבע ס'איז געווען צו היטן די ארדענונג אין די שאפן) אין דער קהילה וועגן מקבר זיין די געשאסענע. עס געלינגט מיר זיך אנצושליסן צו די דאזיקע און — אט בין איך ווידער אין דער קהילה.

איך קום אריין אין מיין ביורא. כ'טרעף פארזאמלט פראפעסאר מאיר באלאבאן, דירעקטאר מ. בראנדשטעטער, ד"ר יצחק שיפער, הרב ר' מנחם זעמבא, הרב שמשון שטאקהאמער, הרב דוד שפירא און נאך אנדערע. מ'דערוואַרט מיך מיט אומגעדולד: מ'וויל וויסן וואס הערט זיך „דארט", אין „קעסל". איך שוויג אבער. קיין גוטע גרוסן האב איך נישט; וויל איך נישט פארגרעסערן די פארצווייפלונג. איבעריקנס, איך בין אזוי אפגעשוואכט פון הונגער, אז איך קען נישט רעדן. איך פיל, אז כ'בין ביים סוף פון מיינע כוחות. אלע זענען אין גרוים יאוש. בלויז ר' יהודה לייב ארלעאן, וועלכער דרייט זיך אויפן הויף, פארלירט נישט די האפענונג; ער באַרואיקט, גיט אריין מוט, בטחון. אויך ד"ר שיפער איז פול מיט האפענונג. ער רעדט נישט דערפון. ער נעמט פשוט נישט צו קענטעניש די סכנה. ער איגנארירט אינגאנצן די ווירקלעכקייט; די קעגנווארט עקזיסטירט נישט פאר אים; ער איז פארנומען בלויז מיט דער פארגאנגענהייט און מיט דער — צ ו ק ו נ פ ט. שיפער האלט אין איין נישטערן אין די אלטע פראטאקאל־ביכער פון ווארשעווער קהילה; ער פילט זיך דא ווי א פיש אין וואסער; ער זיצט אין סאמע ארכיוו, קיינער שטערט אים נישט. וואס גייט אים אן, אז ארום לויערט אויף אים דער טויט? — ער איז גאר פארזונקען אין די 70־קער יארן פונעם נײַנצנטן יארהונדערט, אין קאמף צווישן דעם ווארשעווער רב ר' יעקל געזונדהייט, מיט די נאטאנזאנס

פונעם „דאזאר באזשניטשי" (קהילה). שיפער האלט נעמלעך ביים פאר־ענדיקן זיין „געשיכטע פון די ווארשעווער רבנים"... בעת דער דייטש האלט אין „פארענדיקן" די געשיכטע פון די ווארשעווער רבנים מיט דער קהילה צוזאמען...

הרב ר' מנחם זעמבא זיצט אויך און שרייבט; נישטא קיין טרדות הרבנות היינט, קען ער פארזעצן זיינע חדושי תורה. איך גיב א בליק אויף זיין כתב יד: „מה שחדשתי בעזרת ה' בימי הזעם, תחת חמת המציק, בענין קדוש ה' ע"פ הרמב"ם והראב"ד ז"ל"... פונדעסטוועגן איז ער דאך נישט אפגעריסן אינגאנצן פון דער ווירקלעכקייט; ער יאגט מיך: ב'זאל רעדן מיטן קהילה־פרעזעס, אפשר קען מען דאך ראטעווען געוויסע מענטשן פונעם „קעסל" אויף וואלינסקע אין דער קהילה אריין. באלד הער איך פון אים א „ווארט" פונעם קאצקער רבין: „עירובין ונטילת ידיים שלמה המלך תקנן, — „עירובין" זיך אויסמישן מיט דער וועלט „ונטילת ידיים" און ארויסצונעמען די הענט פון דער וועלט — דאס האט שלמה המלך באוויזן; מ'דארף קענען ביידע..."

ס'קומט אריין הרב שטאקהאמער, וועלכער איז א מיטגליד אין יודענ־ראט און ברענגט א ידיעה: די קהילה באקומט 2.800 „נומערן".

איך לויף שנעל צום קהילה־פרעזעס, כדי געוואר צו ווערן, וואס ס'איז מיט מיין „פערסאנאל", ד. ה. די אנגעשטעלטע פונעם קהילה־ארכיוו (צווישן וועלכע ס'געפינען זיך בלויז עטלעכע פאקטישע אנגע־שטעלטע און — כמעט אלע פני פון דער גייסטיקער עליטע). איך ווער געוואר, אז אלע געפינען זיך אויף דער ליסטע צו באקומען נומערן. אלזא — געראטעוועט. איך לויף אין איין אטעם, — כ'האב מיט אמאל באקומען כח — צוריק אין ביורא אריין אנצוזאגן די פריילעכע בשורה. קיינער פרייט זיך אבער נישט. אמת, יעדער קעמפט קודם כל וועגן זיין לעבן; דער זעלבסט דערהאלטונגס־אינסטינקט איז סוף כל סוף שטארקער ווי דער קאלעקטיוו־אינסטינקט. אבער אויך דער לעצטער איז גענוג שטארק. היינט מער נאך ווי ווען אמאל. יעדער איינער פילט זיך ענג פארבונדן מיטן כלל. און קודם כל זארגט מען נאטירלעך פאר די נאענטע. איז מען שטענדיק אין צושטאנד פון פחד. פון שרעק פאר זיך, און פאר די טייערע, און פאר אלע; פארן היינט און פארן מארגן.

וואָרום אויב אפילו היינט געראַטעוועט, פרעגט מען: אויף ווי לאַנג?
זייגער 3 בייטאָג קומט אַ באַפעל: אַלע אויפן קהילה־הויף. שטייען מיר אַזוי אויף דעם גרויסן הויף פון דעם אַמאָליקן פּריצישן פּאַלאַץ, וועלכן דער לעצטער פּוילישער קעניג סטאַניסלאַוו אויגוסט האָט אויפגעפרישט אין 18טן יאָרהונדערט, און וועלכער איז דערנאָך פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מיליטערישער תפיסה; היינט געפינען זיך דאָ די ביוראָס פון דער יידישער קהילה. מיר זענען אויסגעשטעלט אין רייען פון פיר פערזאָן; לויט די באַזונדערע אָפּטיילונגען פון דער קהילה. בראש פון יעדער אָפּטיילונג איר שעף, וועלכער דאַרף פאַרשטעלן פאַר די מלאכי חבלה זיינע אונטערגעאָרדנטע. שטיי איך אַזוי „אין שפּיץ" פון אַ גרופּע, פאַר וועלכער איך האָב שטענדיק געבויגן דעם קאָפּ אין טיפסטן, אויפריכטיקסטן יראת הכבוד; געפינט זיך דאָך אין איר דאָס ביסל פון פערזענלעכקייטן, וואָס זייער נאָמען קלינגט אין דער גאַנצער יידישער וועלט.
פּראָפעסאָר באַלאַבאַן פילט זיך שוואַך; ער שטייט שוין אַזוי קרוב 3 שעה. ביי זיינע קרוב 65 יאָר און אָפּגעשוואַכקייט פון דחקות איז עס פאַרשטענדלעך. ער פרעגט מיך, צי קען ער זיך אַנידערזעצן אויף דער ערד. איך ראָט אים נישט. לויטן באַפעל מוז מען שטיין „שטראַם"... שוואַכקייט רופט ביי זיי נישט אַרויס קיין רחמנות, אומגעקערט.

זייגער 6 באַווייזט זיך דער געשטאַפּאָ־שעף בראַנד מיט אַ מחנה ס.ס.־לייט. זיי נישטערן דורך מיט דער הילף פון די אוקראַיִנישע מלאכי חבלה אַלע ווינקעלעך פון דער קהילה, זוכנדיק, צי ס'איז נישט עמיצער געבליבן באַהאַלטן. זיי געפינען עטלעכע יידן, צווישן זיי מרדכי לאַנגער, יצחק ראַוויטש און וואָלף ליפּסקער, הרב שלום מרדכי הכהן פון דראָבנין, — פאַר זיי אַלע האָט די קהילה און דער דייטש נישט באַוויליקט קיין „נומערלעך"; נישט געקלעקט, האָט מיר דערקלערט אויף מיינע תחנונים אינזש. ליכטענבוים. אויך די אלמנה פון ר' משולם קאַמינער האָט נישט באַקומען קיין נומער. זיי אַלע ווערן פאַרנומען אויפן „אומשלאַג" צו פאַרניכטונג.
בראַנדט קומט צו צו די באַזונדערע גרופּן פון די אָפּטיילונגען פון דער קהילה; אויך צו מיין גרופּע. ער גיט אַ וואָרף אויף מיר אַ מערדערישן בליק, דאָן אויף מיינע „אָנגעשטעלטע": „אַך, זי האָבען דאָך דען באַ־

לאבאן..." גיט ער א זאג, און גייט ווייטער. דער גרעסטער יידישער היס־טאריקער אין פוילן איז ביי אים „דער באלאבאן", א „נומער"...

די „אינספעקציע" דויערט נאך א האלבע שעה. דאן קומט דער באַפעל: מאַרשירן! אויסגעשטעלט אין מיליטערישע רייען צו פיר, הייסט מען אונדז גיין א היים, יעדער אין זיין וווינונג. איז עס מעגלעך?...

איך קום צוריק אין מיין וווינונג און וואַרף זיך אנידער אויפן בעט. כ'פאל אריין אין א קאשמאר־חלום. מיין קאפ איז פול מיט בילדער פונעם „קעסל", פון גרעסטן און שרעקלעכסטן שחיטה־אָרט, בילדער, וואס קיינמאל קען מען זיי נישט פארגעסן. זיי בלייבן אויף א גאנץ לעבן...

ר' הלל צייטלין ווערט דעפאַרטירט...

פרייטיק, ערב ראש השנה תש"ג, 11. סעפּטעמבער

אין לך יום שקללתו אינה מרובה ממחרתו; „נישטאָ קיין טאָג, וואָס זיין קלאָג זאָל נישט זיין גרעסער ווי פונעם אנדערן טאָג", זאָגט ערגעץ דער מדרש. יעדער טאָג ברענגט „נייעס". דאכט זיך, וואָס קען שוין גאָר זיין ערגער? ווייזט זיך ארויס, אז די סאדיסטישע פאנטאזיע איז דערפינדעריש ביז גאָר. אָט אַן „אבענדערונג" אין „נאָרמאלן" אכזריות; דעפּאָרטירט היינט — אין די ז ע ל ב ע באדינגונגען: פי־וואגאָנען, 120 מענטשן אין איין וואגאָן — די קראנקע פונעם יידישן שפּיטאָל. ווו פירט מען זיי? אויך צו אַרבעט? ...הייבט מען אָן צו עפענען די אויגן. הייבן אָן צו צערינען האפענונגען, אילוזיעס... קראנקע, — זיי איז דאָך זיכער... מ'האָט נישט דעם מוט צו דערטראכטן ביזן סוף... מ'וואגט נישט צו ציען מסקנות.

דערצו א „קליינע" ידיעה, א „צוגאב": צווישן די קראַנקע, וועלכע מ'האט דעפּאַרטירט, געפינט זיך — ה ל ל צ יי ט ל י ן.

א גרויל גייט מיר דורך דורכן גאנצן קערפּער. הלל צייטלין, דער נעסטאר פון יידישע שרייבער, דער דענקער, דער ערלעכער אָן שום פניות־דיקער קעמפער פארן אמת, פאר אלעם אידעלן אין יידישן לעבן, הלל צייטלין דער מוכיח און דער גרויסער ערלעכער ייד. עפּעס א טיפער יראת הכבוד באהערשט מיך ביים דערמאָנען דעם דאזיקן ריינעם לייכטנדיקן יידישן נאָמען. און א נאך טיפערער ווייטיק.

מ׳האָט זיך נישט וויניק באַמיט אים צו ראַטעווען. קודם כל זיין שנור, פרוי ט א ל א צ יי ט ל י ן, וועלכע פאַרנעמט אין דער קהילה אַ הויכן פּאָסטן: דירעקטאָרין פון דער א. ג. עטאַט־אָפּטיילונג (שטייער אָפּצאָל). זי האָט איר שווער „אַנגאַזשירט" אַלס „שיק־יינגל" אין איר אָפּטיילונג, — אַזאַ ליידיקער „פּאָסטן" געווען. איז ער געזעסן גאַנצע טעג אין דער ביוראָ אויף דער גזשיבאָווסקע גאַס און — געלערנט זוהר... טייל אסימי־לאַטאָרישע גראַב־יונגישע קהילה־אָנגעשטעלטע, „פּאַקטישע" אָנגעשטעל־טע, האָבן זיך אפילו געקרימט: דער „אַלטער" וועט אַלע אומגליקלעך מאַכן מיט זיין לאַנגער באָרד... אָבער ס׳האָט נישט געהאָלפן — און נ י ש ט דער אַלטער האָט אומגליקלעך געמאַכט... נאָך דעם ווי ס׳איז דעפּאָרטירט געוואָרן זיין פרוי, איז ער געוואָרן אינגאַנצן צעבראָכן. דער מענטש האָט זיך געעלטערט מיט אַ צען יאָר. געוואָרן נאָך בלייכער. דאַן ווען מען האָט געזען, אַז די קראַנקע אין יידישן שפּיטאָל רירט מען נישט, — האָט מען ציימלינען איבערגעפירט אין יידישן שפּיטאָל, וועלכעס האָט זיך דעמאָלט געפונען אויף דער לעשנע גאַס נומער 1 אין דער געביידע פונעם אַמאָליקן ספּיריטוס־מאָנאָפּאָל. דאָרט איז ער געווען פון דעם 10טן אויגוסט ביזן 11טן סעפּטעמבער 1942. דער שפּיטאָל דירעקטאָר ד״ר שטיין (אַ משומד), און ד״ר וואָל — אַ שוואָגער פונעם באַוווסטן מזרחי־פירער ד״ר וואָלפסבערג — האָבן זיך שטאַרק אָפּגעגעבן מיט ציימלינען, פאַרלייכטערט אים די שווערע לעבנס־באַדינגונגען דאָרט, און דאַן בעת אַ „קאָנטראָל" פון די קראַנקע (ווען פיל זענען אַנערקענט געוואָרן פאַר גע־זונטע און דעפּאָרטירט געוואָרן), האָבן זיי ציימלינען אויסבאַהאַלטן. אַ געוויסע קורצע צייט איז מיט אים געווען צוזאַמען זיין זון אלחנן (*).

מ׳האָט זיך באַמיט אים צו דערהאַלטן, צו ראַטעווען, אָנגעווענדט פאַרשידענע מיטלען, תחבולות און אָנשטרענגונגען.

און אָט האָט מען אויך אים, דעם העכער 70־יעריקן שרייבער, גע־פירט צו דער שחיטה — גלייך ווי אַלע זיינע ברידער.

---

*) אלחנן ציימלין איז ערשט נאָך דעם ערשטן עטאַפּ פון דער דעפּאָרטאַציע קראַנק געוואָרן פאַר צרות און טראָץ דעם מסירת־נפשדיקן ראַטעווען פון זיין איידעלער פרוי. געשטאָרבן דעם 4טן דעצעמבער 1942. ער איז נקבר געוואָרן אין דער ליטעראַ־רישער אַלעע נישט ווייט פון אהל פּרץ).

ר׳ הלל צייטלין אויף דער עלטער

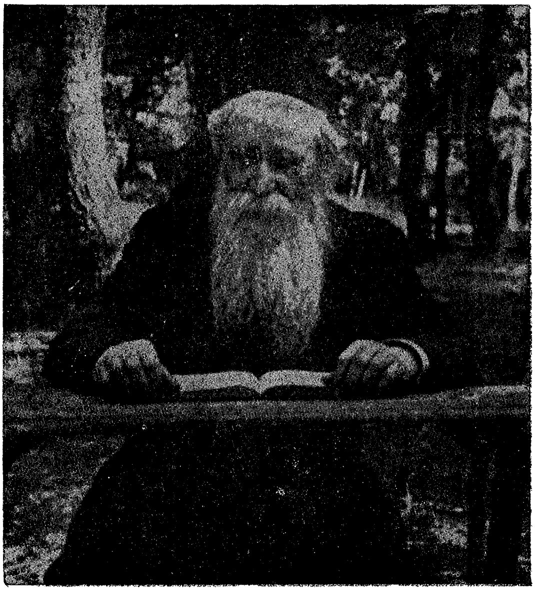

(איינס פון זיינע לעצטע בילדער, פֿאָטאָגראַפֿירט ערב דער
מלחמה אויף זומער־וווינונג אין יוזעפֿאָוו, בײַ וואַרשע)

פאר מיינע אויגן שווימען אויף בילדער, און אין מח גייען אויף זכרונות פון מיינע באזוכן ביי הלל צייטלין אין די מלחמה־יאָרן. נישט איינמאָל ביי אים געווען, שטענדיק ארויסגעגאנגען א געשטארקטער. אָבער איין וויזיט ליגט מיר באזונדער אין געדעכעניש, כ׳געדענק עס ווי היינט. איבעריקנס איז עס דאָך נישט אזוי לאנג. געווען איז עס נעמלעך פרייטיק ערב דעם לעצטן שבת פאר ראש השנה תש״ב (1942); באקום איך א בריוול פון צייטלינען, אויף העברעאיש נאטירלעך — כ׳האָב עס ביי מיר צופעליק (און אפשר טאקע גאָרנישט „צופעליק״), אָט איז עס:

„היות שהשבת הבע״ל היא האחרונה בשנה זו, שנת חירום, והיות ששבקנו את כל שנת תש״א, שזוהי שנת של ערב „שב״ת״, בלי מעשי תשובה להתעלות, ובלי להכין את עצמנו בפנימיותנו לשנת ה „שב״ת״ הבאה עלינו לטובה ולגאולה, אני חושב שנחוץ לכל הפחות בשבת האח־רונה, להתבונן ולעשות חשבון הנפש ולהכין את נשמותינו לקראת שנת „שב״ת״, שבטח תהיה שנת גאולה שלימה להתעלות רוחנית, מעין עולם הבא כדברי הרמב״ם בהלכות דעות. — על כן אני מזמין איזה אנשים בעלי דעה לבא אלי ביום השבת הבע״ל לטובה, לחשוב איך לקבל את שבת ה״שב״ת״ כראוי, כידוע ליודעי חן, ומי שטרח בערב שבת יאכל בשבת. אבקשך איפוא לסור אלי אי״ה ביום מחר בשבת בשעה 4 אחה״צ.*).

שבת צו דער באשטימטער צייט קום איך ארויף אין דער וווינונג פון צייטלינען אויף דער שליסקע־גאַס נומער 60. כ׳קום אריין אין א

*) אזוי ווי דער קומענדיקער שבת איז דער לעצטער איז דעם יאר, איז יאר פון פלאג, און אזוי ווי מיר האבן דורכגעלאזט דאס גאנצע יאר תש״א, וועלכעס איז דאס יאר פון „ערב שבת״ אָן טאטן פון אומקער און דערהויבונג, און נישט צוגריי־טנדיק זיך אינערלעך צום יאר „שבת״ (1942) וואס קומט אויף אונדז צום גוטן און אויסלייזונג, מיין איך, אז ס׳איז נויטיק וויניקסטנס אין לעצטן שבת פון יאר זיך צו פארטראכטן און מאכן א חשבון הנפש און פארצוברייטן אונדזערע נשמות פארן יאר „שבת״ (1942), וועלכעס וועט זיכער זיין א יאר פון פולקאמע אויסלייזונג און גייסטיקער דערהויבונג — א מין צוקינפטיקע וועלט, לויט די רייד פונעם רמב״ם אין הלכות דעות. — דעריבער פארבעט איך עטלעכע מענטשן מיט פארשטאנד זיי זאלן קומען צו מיר דעם צוקינפטיקן שבת, כדי צו באטראכטן זיך ווי אזוי צו עמ־פאנגען דאס „שבת״ יאר ווי ס׳דארף צו זיין. אזוי ווי ס׳איז באוווסט פאר די פאר־שטענדיקע איז גייסט, איז דער וואס גרייט אן ערב שבת, וועט עסן אום שבת. איך בעט אייך דעריבער צו קומען צו מיר אי״ה מארגן שבת, זייגער 4 נאך מיטאג.

קליין שטיבל, און טרעף דארט א צענדליק יידן, אָרטאָדאָקסישע, צווישן זיי עטלעכע באוווסטע תלמידי חכמים, און צייטלין זיצט אויף זיין שטול, און פון זיין מויל גייען ארויס ווערטער־פלאמען... דאָס פנים בלאַס, די אויגן בלאַנקען עפעס מיט א ליכט — נישט פון דער וועלט: — יידן, טייערע הייליקע ווארשעווער יידן, זעט איר דען נישט ווי א וועלט גייט אונטער — און א נייע קומט? פילט איר דען נישט דעם הויך פון דעם וועלטן־בויער — בונה עולמות ומחריבן? זעט איר נישט ווי הימלען גליען, ווי וועלטן פלאַקערן? הערט איר דען נישט די טריט פון א נייער צייט? וואָס טוט איר, כדי זיך צו דערנענטערן, וואָס טוט איר, כדי זיך צוגרייטן, כדי ראוי צו זיין צו דער תקופה וואָס קומט? יאָ — ולא שמעו אל משה מקצר רוח ומעבודה קשה — זיי הערן נישט צוליב דעם קורצן אָטעם און שווערער ארבעט. מ'איז פאַריאָגט און פאַרפלאָגט און פארשווארצט; — אָבער דאָך, ביז וואַנען וועט מען נישט פילן דעם הויך פון דער אייביקייט? שפירט איר דען נישט דאָס דערנענטערן זיך פונעם גאולה־יאָר, פונעם יאָר וואָס איז איינגאַנצן שבת? הערט איר דען נישט די שריט פון משיחן?...

אין קליינעם ענגן שטיבל פאַלן אומהיימלעכע שאָטנס, כ'זע אַן עדה יידן איינגעהערטע אין צייטלינס ווערטער און זיין הויך געשטאַלט מיט דער לאַנגער ווייטער פאַטריאַרכאַלישער ווייסער באָרד לייכט ארויס פון דער טונקלקייט. ס'נעמט מיך ארום א מאָדנע געפיל, א מיסטישע שטימונג. ס'דערגרייכן צו מיר סודותדיקע ווערטער פון ווייטע דורות... ס'הילכן אָפּ אין מיין נשמה אָפּקלאַנגען פון זוהר — וועלטן, פון טיפסטע אמונה־קוואַלן, פון מקובלהשע שטראַלן... הערט איר דען נישט די טריט פון משיחן?

דאַכט זיך: איך הער, ס'איז דאָך טאַקע „באו מים עד נפש", ס'מוז דאָך א סוף נעמען. און דער סוף מוז דאָך זיין א גוטער... כ'זיץ איינגעזונקען אין מחשבות און פון ערגעץ ווייט דערגייט צו מיר די שטים פון שטראָפער און טרייסטער: — יאָ ס'איז קלאָר: מיר גייען אקעגן משיחן...

נישט משיחן זענען מיר אָבער אקעגן געגאַנגען... נישט דערפילט איז געוואָרן דער חלום פון צייטלינען, וועלכער האָט אין די לעצטע זיינע לעבנס־יאָרן, בפרט אין די מלחמה־יאָרן, דורכגעמאַכט א טיפע זעלישע מעטאַמאָרפאָזע: געוואָרן פרום ביז גאָר, בדעה ובמעשה. אָפגעהיט שטרענג

אלע מצוות מעשיות, טאקע מיט מסירת-נפש. און געגליט מיט הייסער אומבויגזאמער אמונה, מיט פעסטן בטחון און האפענונג.

פינף מינוט צייט האט מען געגעבן דעם שווער — דערציילט מיר זיין שנור, פרוי טאלא פערלמוטער-צייטלין, (וועלכע איז ארויסגעפארן אויפן „אומשלאג־פלאץ" צו ראטעווען איר שווער) *) זיך „איינצופאקן". האט ער אנגעטאן דעם טלית און תפילין, גענומען א זוהר אין דער האנט — און געגאנגען...

— א מערקווירדיקער גאנג איז דאס געווען, דערציילט מיר נחום רעמבא. מיט שטארקע טריט האט ער געשפרייזט צווישן דער מחנה אומ־גליקלעכע. זיין פאטריארכאלישע געשטאלט, זיינע פינקלענדיקע אויגן און זיין גיין האבן אנגעווארפן אן אימה. אפילו די רוצחישע אוקראינישע מיליציאנטן, זענען געווארן באאיינדרוקט: זיי האבן אים נישט געטריבן ברוטאל, געלאזט אים אין רו. און ער האט געשפרייזט פארטראכט, זיינע ליפן האבן נישט אויפגעהערט זיך באוועגן און זיינע אויגן זענען געווען פארקוקט ערגעץ ווייט, ווייט.

:: :: ::

היינט ערב ראש השנה. מ'דארף מאכן א סך הכל. א יאר איז פארביי. און מיט אים — א פאר מיליאנען יידן. יידן, ווי געוועלעך, ווינטשן זיך. ווי געוועלעך? ניין, עפעס ווייניק איבערצייגונג — און ווייניק האפענונג קלינגט אין די ברכות „א גוט יאר". א „גוט יאר"? וואס קען שוין גאר גוט זיין אט דעם יונגן מענטשן, ביי וועמען מ'האט צוגענומען דאס ווייב און פיר קינדער, די עלטערן, ברידער, שוועסטער, און ער איז געבליבן איינער אליין אויף גאטס וועלט? פונדעסטוועגן — דער לעבנס־אינסטינקט איז שטארק, שטארקער אפשר — אלס אפווער — ווי אמאל:

---

*) פרוי טאלא צייטלין האט זיך געפילט טאפלט „געדעקט": ראשית, האט זי מיט איר זון אנרי געהאט א וויזע קיין קובא און א בריוו פונעם שווייצארישן קאנסול אין בערלין, אז — ער וועט איר שוין מודיע זיין ווי אזוי זי וועט קענען פארן צו איר מאן אהרן צייטלין: און מיט אויסלענדער האט מען זיך נאך אביסל גערעכנט ביי די דייטשן. שנית איז זי, לייטעריןפון דער שטייערן אפטיילונג אין דער קהילה געווען „געדעקט", ווייל מ'האט נאך אמאל האנארירט די דאזיקע פאסטנס. זי איז דעריבער צוזאמען מיטן ה' נחום רעמבא ארויסגעפארן ראטעווען הלל צייטלינען: ס'האט אבער נישט געהאלפן

מ׳וויל דאָך לעבן. ווינטשט מען: זאָל שוין נעמען א סוף צום פּאַרניכ־טונג. זאָל שוין גאָט זאָגן צו אונדזערע צרות: גענוג!

איך טרעף זיך מיט הרב רבי מנחם זעמבא. „אפילו חרב חדה מונחת על צוארך...״ „מ׳דאַרף האָפן. מ׳דאַרף נישט פאַרלירן דעם בטחון״, זאָגט ער מיר. „לשנה טובה...״.

— איך קען אייך באַווייזן אויף זיכער, אַז דאָס יאָר, דאָס קומענ־דיקע וועט זיין א בעסערס; פּשוט: נישטאָ נאָך קיין דריי מיליאָן יידן אין פּוילן צום פּאַרטיליקן. איז דאָך שוין ממילא נישט מעגלעך אַזא שלעכט יאָר, — זאָג איך, — מוז דאָך דאָס קומענדיקע יאָר זיין א בעסערס.

ווען איך האָב די דאָזיקע „טרייסט״ איבערגעחזרט פאַר ד״ר שיפּער. האָט ער מיר געענטפערט:

— ניין, ס׳איז נישט אַזוי. ווייל ס׳שטייט נאָך אין קאָן דאָס שארית הפליטה... ס׳קען נאָך געשען א גרעסער אומגליק... אָבער דאָך האָף איך (דער אומפאַרבעסערלעכער אָפּטימיסט!), אַז די, וואָס זענען דאָ, וועלן שוין בלייבן. וואָרום צו וואָס האָט דען געטויגט אַזויפיל „סעלעקציעס״?...

פּראָפעסאָר מאיר באַלאַבאַן, וועלכער איז מיט אייניקע חדשים צו־ריק נאָמינירט געוואָרן אַלס ראַבינער אויפן אָרט פון פּראָפעסאָר ד״ר מ ש ה ש אָ ר, נעמט שטאַרק ערנסט זיין אַמט; ער גרייט צו א גרויס מנין אויף ראש השנה. אין דער געביידע פון דער קהילה. אַלע שולן גע־פינען זיך נעמלעך מחוץ דעם איינגעשרומפּענעם געטאָ, וועלכעס באַשטייט פון עטלעכע גאַסן. באַלאַבאַן, דער באַרימטער היסטאָריקער פון פּוילישן יידנטום, דער גרויסער געלערנטער, — איז זיין לעבנס־חלום שטענדיק געווען צו זיין — ראַבינער... זאָל זיין אין קלענסטן שטעטל, אַבי ער זאָל זיין ראַבינער. דאָס איז געווען זיין הייסעסטער ווונטש, זיין שטאַרקסטע (און שוואַכסטע...) אַמביציע. ער האָט זיך, נעמלעך, גערעכנט צו דער פּלעיאַדע פון דער לעמבערגער גרופּע געלערנטע און עסקנים, צו וועלכע ס׳האָבן געהערט: ד״ר יהושע טהאָן, ד״ר מרדכי עהרענפּרייז, ד״ר מרדכי ברוידע, ד״ר שמואל גוטמאַן, ד״ר משה שאָר און ד״ר יהודה לייב לאַנדוי (איצט אין יאָהאַנעסבורג). אַלע זענען געוואָרן ראַבינער, נאָר ער, באַלאַ־באַן, נישט. האָט ער געהאַט קנאה. און ווו ס׳האָט זיך געמאַכט א געלעגנ־הייט, האָט ער געגעבן אָנצוהערן. אַז ער איז גרייט. איז געשטאָרבן ד״ר

טהאָן, האָט ער נישט־אָפיציעל קאַנדידירט אויף זיין אָרט אין קראָקע. באמת אָבער, האָט ער נישט „דורכגעמאַכט” דאָס ראַבינער־סעמינאַר. איצט, בעת דעם געטאָ, האָט ער באַקומען אַ ראַבינער־דיפּלאָם, געשריבן אויף פּאַרמעט, מיט דער גאַנצער רייכער אויסשטאַטונג, פון ראַבינער ד״ר לעאָ בעק פון בערלין, און טשערניאַקאָוו האָט אים נאָמינירט פאַר פאַרגעשריטענעם ראַבינער. אַזוי איז זיין באַגער ענדלעך מקוים געוואָרן. ער האָט, ווי געזאָגט, גענומען שטאַרק ערנסט זיין אַמט, און זיך זייער געפּאָרעט אַרום דעם צוגרייטן דאָס מנין. באַזאָרגט מחזורים (וואָס ס׳האָט נישט געפעלט דעמאָלט אין ווארשע), טליתים, אַ שופר, און אַ חזן: ש ע ר מ א ן, דער צווייטער חזן פון דער סינאַגאָגע אויף טלאָמאַצקע, האָט געדאַרפט אָפּריכטן די תפילות.

און — דערווייל האָט נאָך אין „קעסל” זיך געקאָכט... די יידן, וואָס זענען דאָרט געווען, זענען נאָך אַלץ געלעגן אין אַנגסטן אויף די בוידעמס, אין די קעלערס, אין די לעכער. ס׳איז שוין, אמת, געווען נאָך דער סע־לעקציע, ד. ה. איין טייל איז שוין אַוועקגעשיקט געוואָרן צום פּאַרטיליקן און אַ צווייטע צוריק אין די שאָפּן, די אָבער, וואָס זענען געווען באַהאַלטן, זענען ווייטער דאָרט געבליבן, מורא האָבנדיק צו פאַרלאָזן דאָס באַהעל־טעניש. די דאָזיקע גאַסן זענען ווייטער געווען אַרומגערינגלט פון אוק־ראַינישע מיליציאַנטן אין דייטשע מונדירן. מ׳האָט נישט געקענט נישט אַרויס און נישט אַריין. די באַהאַלטענע יידן האָבן געהונגערט, און מ׳האָט זיי נישט געקענט העלפן פון דעם געטאָ.

מ׳האָט בכלל נישט געוווּסט אין געטאָ, ד. ה. צווישן די לעבנגעבלי־בענע, וואָס ס׳קומט איצט פאָר אויף דער וואָלינסקע און מילע, אין „קע־סל”. דאָס דאָזיקע איז אַלץ הערמעטיש פאַרשלאָסן. מ׳ווייסט נישט ווער איז דאָרט דאָ, און וויפל. מ׳שפּירט נאָר, אַז דאָרט שפּילט זיך אָפּ אַ טראַגעדיע, און מ׳זעט מאַכטלאָז צו...

ראש השנה תש״ג. זונטיק ביינאַכט, 13. סעפּטעמבער. מוצאי ראש השנה.

אַ ראש השנה פול מיט געשעענישן. דעם ערשטן טאָג איז דער זאַל אין דער נייער קהילה־געביידע, זאַמענהאָף 19, פול געפּאַקט. ס׳דאַווענט פאַרן עמוד דער חזן שערמאַן. ס׳קומען אַ סך יידן, פרייע, אַסימילירטע.

מ׳דאוונט מיט כוונה. א טיפער ערנסט ליגט אויף אלעמענס פנימער. מ׳איז צעבראכן. אין די געדאנקען איז מען מיט יענע, וואס זענען נישטא. און אליין איז מען דורכגעדרונגען מיט פחד פארן מארגן. והיה חייך תלוים לך מנגד... איז מקוים געווארן.

איך דאוון אין מנין, וועלכעס איז איינגעארדנט אין דער דירה, פאוויע 4, וווּ ס׳געפינט זיך הרב רבי מנחם זעמבא. דארט איז זיך צוזא-מענגעקומען דאס ביסל שארית פון ווארשעווער ראבינאט, און די עסקנים. ס׳זענען דא די רבנים שטאקהאמער און שפירא, ר׳ יהודה לייב ארלעאן, ר׳ אליעזר גרשון פרידענזאן און דוד גוזשיק, דער דירעקטאר פונעם „דזשאינט״. רבי מנחם דאוונט מיט התלהבות. פארן עמוד — ר׳ יצחק ראזענשטרויך. אלע זענען צעבראכענע מענטשן. אלע זענען אליין; פאר-לארן די נאענטסטע. א שטיל געוויין לאזט זיך הערן פון צייט צו צייט. און א קרעכץ, וואס איז משבר דעם גוף מיט דער נשמה. נאכן דאווענען ווערט א שמועס; שוין נישט דאס אייביקע טעמע: „וואס ווייטער?״ נאר אביסל טיפער: „פ א ר ו א ס ?״ די פראגע ווארפט זיך אויף פון זיך אליין.

קיינער געפינט נישט קיין ענטפער. אפילו רבי מנחם זעמבא, וואס פארענטפערט שטענדיק די הארבסטע קשיות, קען די קשיא נישט פאר-ענטפערן. נישטא קיין שום תירוץ. שמועסט מען אזוי סתם אין דער וועלט.

גוזשיק שטייט אין דער זייט און הערט זיך צו שווייגנדיק. פלוצים, גיט ער זיך א ווענד צו מיר מיט א פראגע: נו?...

נישט מער. אבער איך ווייס וואס דאס באדייט. ער איז געבליבן אליין, פארלארן ווייב און קינדער. און דאך בעת די דריי יאר אקופאציע א סך גוטס געטאן. נישט געלאזט באעוולען רבנים, תלמידי חכמים. גע-זארגט פאר זיי, געשטיצט פון די „דזשאינט״-געלטער מיט א ברייטער האנט. מיט אלע כוחות מיטגעהאלפן ר׳ זישע פרידמאן אין זיין הילפס-ארבעט פאר רעליגיעזע מענטשן. געהאלפן ישיבה בחורים, וואס זענען געזעסן און געלערנט אין גרעסטן געפאר. איצט פרעגט ער, נישט פרעגנדיק: וואס וועט זיין?...

דער עולם בעט מיך צו גיין אין דער קהילה אריין; דערוויסן זיך וואס ס׳הערט זיך. כ׳קום אריין אין דער קהילה-געביידע און טרעף דעם פרע-

זעם אינזש. מארק ליכטענבוים. ער פרעגט מיך, פארוואס איך גיי נישט דאווענען? ער טרייבט אויך די אנדערע קהילה־אנגעשטעלטע צום דאווענען. ער באזיצט נעמלעך. א שטיקל רעליגיעז געפיל, יחוסט זיך מיט זיין אפ־שטאמונג פונעם „מגלה טמירות”. איצט טרייבט ער צום דאווענען.

איך קום אריין אין קהילה-זאל, ווו מ׳דאווענט. כ׳שטיי א ווײַלע. עס האלט ביי מוסף. פלוצים רייסט זיך אריין א יונגער ס.ס.־מאן און שטעלט אן דאס געווער אקעגן עולם. ער הייסט אלע דורכגיין און ווייזן די נומער־לעך, וואס יעדער איינער טראגט אויפן לאץ. גייען מיר אזוי דורך, ביז ס׳קומט צו צו ה׳ יוסף קעניגסבערג. ער האט נישט קיין „נומער”. ער זיצט נעמלעך אין דער יידישער תפיסה (אזוי איז ער אפגעראטעוועט געווארן פון דעפארטאציע...), ווו די געשטאפא האלט אים אין איין אויס־פרעגן וועגן דער לובלינער ישיבה, פון וועלכער ער איז פארוואלטער. איצט איז ער געקומען אין באגלייטונג פון א יידישן פאליציאנט, כדי צו דאווענען בצבור. דער ס.ס.־מאן פרעגט: ווי קומט ער אהער? דער יידי־שער פאליציאנט פרווט עפעס ענטפערן, אבער ער ווערט מערדערלעך צעשלאגן. דאן צילט אן דער ס.ס.־מאן די ביקס אויף קעניגסבערגן; דער דאזיקער ווערט בלייך ווי די וואנט; זעט דעם טויט פאר די אויגן. מיר אלע שטייען צוגעשמידט צו די ערטער אין טויט־שרעק. אבער אין א מינוט האט ער זיך עפעס באטראכט און שיסט נישט. ער פירט אים אוועק אויף דעם „אומשלאג”.

אין דער קהילה ווערט א גרויסע בהלה. ס׳קומט צו לויפן דער יידישער שעף פון דער תפיסה, וועלכער איז פאראנטווארטלעך פאר קעניגסבערגן, אלס העפטלינג. מ׳נעמט זוכן עצות. ס׳קומט אן א. ב. ע ק ע ר מ א ן. ענדלעך ווערט געשאפן א ליטער בראנפן, און — נאך אנטשפרעכנדע „אונ־טערהאנדלונגען”, ווערט קעניגסבערג צוריקגעבראכט פונעם „אומשלאג” און געפירט צו דער תפיסה. אזוי ארום געראטעוועט געווארן.

דעם צווייטן טאג איז שוין קיין מנין אין דער קהילה נישט פאר־געקומען.

אין דער שאפ „שולץ” אויף נאוואליפיע־גאס האט מען געדאווענט אין עטלעכע מנינים בצבור. אין גרעסטן פון זיי איז געווען דער בעל תפילה און בעל קורא ה׳ זישע פרידמאן. ער האט צענומען דעם עולם מיט

זיין האַרציק דאַווענען, הגם ער איז נישט געווען קיין חזן. מ׳איז נישט געווען באַפרייט פון דער אַרבעט, נאָר מ׳האָט זיך אַן עצה געגעבן... איך בין דאָרט דעם צווייטן טאָג ראש השנה (געגאַנגען זוכן פריינד, באַקאַנטע), כ׳טרעף דאָרט דעם פּיאַסעטשנער רבין ר׳ קלונימוס שפּירא, דעם פּאַביאַניצער רב ר׳ אברהם אַלטער, מאָטל, יוסף און לייב לעווין, יעקב ראַדזינסקי (דער איינציקער עסקן פון „מזרחי״, וואָס איז נאָך געבליבן).

:: : ::

דעם צווייטן טאָג ראש השנה. אַן אויסערגעוויינלעך געשעעניש: די אוקראַינישע וואַך איז אַוועקגענומען געוואָרן פונעם „קעסל״, מ׳קען פריי אַרויסקומען. די באַהאַלטענע יידן קריכן אַרויס פון זייערע באַהעלטענישן. צעדרשט פאַרזיכטיק, שפּעטער אַלעמאַל דרייסטער. אין גרופּן, אין מאַסן. זיי לאָזן זיך צוריק אין די „שאָפּן״. איך באַגעגן צווישן זיי הרב בעער פון אָזאָרקאָוו (דער איידעם פון רבי מנחם זעמבא), ר׳ יוסף פרענקעל פון ביליץ, און פיל אַנדערע. זיי האָבן זיך באַהאַלטן און געראַטעוועט געוואָרן. מ׳איז פאַרחושכט און פאַרחלשט פון הונגער און שרעק; אָבער מ׳אָטעמט דאָך פרייער אָפּ. יעדער האָט צו דערציילן ניסים. די שטימונג ווערט אַביסל אויפגעלעבטער. מ׳אָטעמט פרייער אָפּ. אין די אויסגעליידיקטע הערצער טליעט ווידער אויף אַ פונק פון האָפענונג...

אַ ניי יאָר גייט אויף אונדז — נייע האָפענונג.

יום כפור

מוצאי יום כפור תש״ג, מאָנטיק, 21. סעפּטעמבער.

די דייטשן האָבן אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אויך אום יום־כיפור מוז מען אַרבעטן. יידן האָבן זיך אָבער „אַן עצה געגעבן״, און אין אַלע „שאָפּן״ און הייזער, וווּ ס׳זענען געווען יידן, האָט מען געמאַכט מנינים און געדאַווענט. מ׳האָט געדאַווענט מיט האַרץ. מיט צעבראָכנקייט. אין איין שאָפּ האָט געדאַווענט פאַרן עמוד גרשון ס י ר אָ ט אַ. פאַר דער מלחמה און בעת דער מלחמה איז ער שוין געווען שוואַך, זיין שטימע האָט שוין

נישט געקלונגען ווי אַמאָל. און — מערקווירדיק! — גראָד איצט, אויף דער עלטער, און אין די שרעקלעכסטע באַדינגונגען, האָט זיין שטים זיך צעהילכט אין איר גאַנצער פּראַכט. מענטשן זענען געבליבן שטיין פאַרגאַפט און פאַרוווּנדערט. — דער געניאַלער חזן האָט דאָס מאָל זיך אַליין איבערגעשטיגן. יידן האָבן געהאַלטן אין איין גיסן מיט טרערן ביי זיין דאַוונען. מ׳איז געווען ענג געפּאַקט, אין נישט גרויסן צימער, און סיראָטאָס שטים איז זיך צעגאַנגען אין מתיקות אין „ומלא משאלותינו במדה טובה, ישועה ורחמים", — דער „ורחמים" האָט דאָס מאָל געקלונגען ווי אַ געוויין פון אַ קליין קינד, און — ווי אַן אַלאַרם... געוויינען פון געפייניקטע און געמאַרדעטע, האָבן זיך ארויסגעהערט פון דעם דאָזיקן „ורחמים"...

אין אַ האַרציקן השתפכות הנפש איז זיך סיראָטאַ צעגאַנגען ביי „אבינו מלכנו". דאָס איז נישט געווען זיינס אַ חזנישע קאָמפּאָזיציע, — ווי מענטשן, וואָס האָבן אים געהערט שטענדיק, פאַרזיכערן מיך, — פלעגט ער קיינמאָל נישט זינגען די דאָזיקע תחינה. בלויז היינט — אַ נייעס, דאָס איז אַ האַרציקע אימפּראָוויזאַציע, ממש — דברים הנובעים מן הלב. באַזונדער צעוויינט זיך זיין העלדישע שטים ביי:

„אבינו מלכנו, עשה למען הרוגים על שם קדשך!
„אבינו מלכנו עשה למען טבוחים על יחידך!
„אבינו מלכנו, עשה למען באים באש ובמים על קידוש שמך!..."

די דאָזיקע תפילות דרינגען אריין טיף אין אונדזער נאַציאָנאַלן אומגליק, און אין געמיט פון יעדן איינעם פון אונדז. מענטשן צעגייען זיך אין געוויין. יעדער געדענקט זיינע נאָענטע, טייערסטע. דאָס איז נישט מער סתם אַ תפילה. נישט מער קיין „טעאַטראַלישער" פּזמון פונעם מחזור — נאָר אַ „פּערזענלעכער" ענין פון יעדן איינעם פון אונדז. און נישט מער אַ תפילה פון אַמאָליקע צייטן, נאָר פון היינט, פון איצט ממש.

:: : ::

שפּעט פאַרנאַכט צו, ווען מ׳האַלט ביי נעילה, איך דאַוון נעילה ביי רבי מנחם זעמבאַ, קומט צו גיין מיין חבר פון דער קהילה פּנחס וואַסערמאַן, און ברענגט אַ ידיעה: אַן „אַקציע" ביי שולצן.

איך לויף ארוים אין דער קהילה אריין געוואר ווערן פרטים. כ׳הער אז בלויז אזא „צוגאב״ צו דער פריערדיקער אקציע, וועלכע האט זיך פארענדיקט דעם צווייטן טאג ראש השנה. „בלויז״ אייניקע הונדערט יידן.

דורכן פענצטער פון דער קהילה, אויף זאמענהאף 19 זע איך דורכפירן צום „אומשלאג-פלאץ״ א גרופע יידן. ס׳איז שוין טונקל; איך דערקען אבער אייניקע מענטשן צווישן דער גרופע:

אט גייט רבי מאיר אלטער, דער עלטסטער זון פונעם גערער רבין, ער איז אנגעטאן אין ארבעט-קליידער, אבער דאס אצילות שיינט אים פונעם פנים. ער איז נאך זיכער אין די הייליקע יום-כפורדיקע תפילות. נעבן אים זע איך יצחק **איזנער**. דאן רבי מאיר אלטערס איידעם וואלף **לאנדוי**, און זיין פרוי מיט צוויי יינגלעך, אין עלטער פון 13 יאר, א צווילינג, פראכט-שיינע קינדער, זיי שמען אין געטא מיט זייער אינטעליגענץ און התמדה; זיי קענען שוין גוט לערנען און באהערשן אויך אייראפעישע שפראכן, ענגליש, פראנצויזיש.

דאן באמערק איך **פאלמאנען**, דעם סעקרעטאר פון דער טלאמאצקע-סינאגאגע און אדוואקאט ד״ר איזידאר **גראספעלד**. (איך דערמאן זיך, ווי ערשט אייערנעכטן האט פאלמאן מיר דערציילט וועגן דעם בריוו, וואס ער האט באקומען פון ארץ ישראל פון זיין טאכטער, א שילערין פונעם יודאאיסטישן אינסטיטוט, וועלכע איז בעת דער מלחמה ארויסגעפארן קיין ארץ ישראל).

איך באמערק ווייטער דעם **אלעקסאנדערער רבינס** משפחה, זיינע טעכטער און איידעמס, ווי אויך הרב יוסף חיים **דאנציגער**. דאן גייט לוי גוטגעלד פונעם ארץ-ישראל אמט, סטאראווינסקי, פונעם קרן היסוד.

דאן מארישא **אייזנשטאט**, די טאכטער פונעם באר-דיריגענט פון דער ווארשעווער סינאגאגע אויף טלאמאצקע, דוד אייזענשטאט, וועלכע מ׳האט גערופן די „נאכטיגאל פון געטא״; זי איז געווען בארימט מיט איר וואונדערלעכער שטימע. איר געזאנג האט געמאכט א קאלאסאלן איינדרוק, טויזנטער מענטשן פלעגן קומען זי הערן. אויך פאליאקן פלעגן זיך שמוגלען אין געטא, כדי זי צו הערן, אזוי בארימט איז זי געווען. באקאנט איז געווען איר זינגען פון דעם ליד „אלי, אלי למה עזבתנו״.

ביי וועלכן מענטשן פלעגן זיך באָדן אין טרערן. מבינים האָבן איר פאַר־אויסגעזאָגט א גרויסע צוקונפט. היינט פירט מען זי דאָ צום „אומשלאַג". זי גייט גלייך מיט אַלע, גלייכגילטיק, טראָגט עפּעס אַ פּעקל און א טעקע. (ווי מ'זאָגט מיר דערנאָך, האַלט זי אין דער דאָזיקער טעקע די נאָטן פון די לידער, מיט וועלכע זי טרעט אויף אויף קאָנצערטן). זי גייט אין דער רייע, גלייך ווי אַלע; אַליין, וואָרום אַליין איז זי געבליבן אויף דער וועלט; אירע עלטערן און משפחה שוין פון פריער „דעפּאָרטירט"; זי גייט שווייגנ־דיק, ווי אַלע, אָבער איבער איר, און איבער דער צום טויט־געפירטער מאַסע שפּיר איך אַן עכאָ פון איר ליבלינג־ליד:

— „אין פייער און פלאַם האָסטו אונדז געבראַכט", דאָס ליד: „אלי אלי למה עזבתנו..."

אָט אַזוי איז עס געווען אין געטאָ־וואַרשע, יום כפור תש"ג...

צוויי פּאָפּולערע געשטאַלטן פאַרשווינדן

דינסטיק, 22. סעפּטעמבער.

ער האָט זיך „באַוואָפנט" מיט אַלערליי מעגלעכע לעגיטימאַציעס, אונדזער ר' ד ן פונעם וואַרשעווער ראַבינאַט. געהאַט אַ לעגיטימאַציע אַלס קהילה־אָנגעשטעלטער, אַלס אַרבעטער אין אַ שאָפּ, אַלס פאַכמאַן פון בערשטן־פאַבריקאַציע. אחוץ דעם איז ער געווען גאָר פאַרזיכטיק. די גאַנ־צע צייט פון דער „אָקופּאַציע" האָט ער זיך אַרויסגעדרייט פון זייערע הענט. אַ קלוגער ייד געווען. נישט אומזיסט אויסגעוואַקסן כמעט צו אַ לעגענדאַרער פיגור פונעם וואַרשעווער ועד הרבנים, צו וועלכן די רעפּאָר־טערן פון די יידישע צייטונגען האָבן „צוגעטשעפּעט" אַלערליי מעשיות. און היינט איז ער אַריינגעפאַלן. געגאַנגען פון דער היים אין דער קהילה אַריין, און אויפן וועג אָנגעטראָפן אויף א „בלאָקאַדע". איך לויף צום פרעזעס פונעם יודענראַט ליכטענבוים — אפשר קען מען עפּעס טאָן; ער טעלעפאָנירט צום שעף פון דער יידישער פּאָליציי יעקב לעיקין און צום לייטער פונעם „אומשלאַג־פּלאַץ" שמערלינג, — אָבער ס'איז שוין צו שפּעט; י. מ. פ אָ ז נ ע ר, דער בית־החיים־אינטענדענט און מאָטל פ י נ ק ע ר ט, וועלכע זענען נאָר־וואָס צוריקגעקומען פון דאָרט, דער־

ציילן, אז ר׳ דן (וואלקענברייט האָט ער געהייסן) איז שוין אין וואגאָן... אויפן וועג קיין טרעבלינקע.

אזוי איז פלוצים אוועק איינע פון די פּאָפּולערע געשטאלטן פונעם ווארשעווער יידישן לעבן.

צוזאמען מיט אים איז היינט אויך פארנומען געוואָרן ה׳ יעקב געזונדהייט, אן אייניקל פונעם לעצטן ווארשעווער רב מיט דעם זעלבן נאָמען, און לאנג־יאָריקער סעקרעטאר פונעם ווארשעווער ראבינאט.

יעקב געזונדהייט איז אויך געווען אן אינטערעסאנטע געשטאלט. ער האָט באטראכט זיין אמט אלס עבודת הקודש, געארבעט טאָג און נאכט, און בעיקר זיך אָפּגעגעבן מיט עגונות, מיט פארלאָזענע פרויען, געהאט אן אָפן הארץ און אן אָפענע האנט פאר יעדן מר לב. קיינמאָל נישט גענומען קיין אורלויב אין דער קהילה. שטענדיק געווען פארארבעט. ער האָט געטאָן זיין ארבעט אומאינטערעסירט, זיך באגנוגנט מיט זיין מאָגערע פענסיע, און נישט גענאָסן קיינמאָל פון זייטיקע פארדינסטן. בעת דער אָקופּאציע האָט ער געליטן דחקות, אָבער נישט געוואָלט געניסן פון קיין שום שטיצע.

געווען א מערקווירדיקער מענטש, געארבעט מיט מסירת־נפש, אויפן אלטן שטייגער. אויך מיט אים איז פארשוואונדן א ספּעציפישע געשטאלט פונעם יידישן לעבן אין ווארשע. א מענטש, וואָס מ׳טרעפט זעלטן אזעלכן צווישן אָנגעשטעלטע פון עפנטלעכע אינסטיטוציעס.

פארשידענע פאָרמען פון יידישער קולטור

מיטוואָך, 23. סעפּטעמבער.

היינט ווידער „נייעס": געשאָסן ביינאכט פיר יידן. לויטן „אָנגענומענעם" נוסח: אָנגעקלאפּט זייגער איינס ביינאכט, ארויסגעפירט פון דער וווינונג און — צומאָרגנס אין דער פרי געטראָפן פארן הויז א דערשאָסענעם. געשעען איז עס אָפט פאר דער דעפּאָרטאציע. דעמאָלט איז עס געווען א מעשה בכל יום. איך דערמאָן זיך, ווי צווישן אנדערע איז פרילינג 1942 דערשאָסן געוואָרן דער יונגער פאָרשער מאגיסטער מנחם ל י נ־ ד ע ר. געווען א פריינד מיינער. געשטאמט פון שניאטין (ביי דער גא־

ליציש־רומענישער גרענעץ), שטודירט אין וואַרשע, אַלט געווען בלויז אַ יאָר דרייסיק און שוין געהאַט אַ נאָמען אַלס ערנסטער וויסנשאַפטלער. פאַרעפנטלעכט אַ גאַנצע רייע וויסנשאַפטלעכע אַרבעטן אין די „ייוואָ־בלעטער", געווען סעקרעטאַר פון ייוואָ אין וואַרשע און איינער פון אירע אַקטיווסטע עסקנים. פּראָפ. באַלאַבאַן האָט אים פאַראויסגעזאָגט אַ גרויסע צוקונפט אַלס סאָציאָלאָג. אין משך פון דער אָקופּאַציע איז ער לייטער פון דער סטאַטיסטישער אָפּטיילונג ביים „דזשאָינט". ער איז געווען צוזאַמען מיט הרב ק. הובערבאַנד, ד"ר רינגעלבלום און איך — איינער פון די איניציאַטאָרן פון דעם געהיימען אַרכיוו, וועלכער האָט געזאַמלט מאַטע־ריאַלן וועגן די גזרות און רדיפות.

אויף זיין איניציאַטיווע ווערט אויך געשאַפן דעם 21סטן פעברואַר 1941 אַ יידישע קולטור־אָרגאַניזאַציע אין געטאָ, א. נ. „איקאָר", וועלכע אָרדנט איין פאַרשידענע קולטורעלע פאַראַנשטאַלטונגען, שאַפט ביבליאָ־טעקן, געהיימע רעציטאַציע־אָוונטן א. ד. גל.

איך בין אַמאָל אָנוועזנד געווען אויף אַ זיצונג פון דער דאָזיקער קולטור־קאָמיסיע אין דעם ביוראָ פונעם „דזשאָינט". ס'זענען געקומען דער טעאַטער־דירעקטאָר מרדכי מאַזאָ, מאַרק אַרנשטיין (אַנדזשעי מאַרק), דיריגענט פון סינאַגאָגע־כאָר, ד. אייזענשטאַט, פעליקס פרידמאַן, ד"ר ע. רינגעלבלום, מ' ווייסבערג (דירעקטאָר פון דער סינאַגאָגע־ביבליאָטעק), ד"ר נחמן קאָוואַלסקי (אַ זון פונעם וולאָצלאַווקער רב סענאַטאָר י. ל. קאָוואַלסקי), פרוי נעכאַ ראַטנער פון בענדין, ליפּע קעסטין, ישראל שטערן, שלמה גילבערט, יחיאל רייזמאַן און איך.

מ'האָט גערעדט וועגן פאַרשידענע פאַראַנשטאַלטונגען און אונטער־נעמונגען, וועגן אַ שלום־עליכם־אָוונט, אַ מענדעלע־אָוונט, אַ פּרץ־פייערונג, — איך מוז מודה זיין, אַז כ'האָב געהאַט ווייניק פאַראינטערעסירונג פאַר אַט דער דאָזיקער ריכטונג. ווייס איך דאָך, אַז איבער 2 טויזנט בחורים זיצן אין וואַרשע און לערנען טאָג און נאַכט גמרא מיט תוספות בעיון, און מיט גרויס התמדה.

אָבער ניט דאָ איז דאָס אָרט. און נישט היינט די צייט איבערצו־חזרן אַלטע וכוחים, נאָך וועלכע יעדער בלייבט ביי זיין מיינונג. איך שווייג דעריבער. איך באַוואונדער אָבער די באַגייסטערונג, וואָס אַט די

מענטשן האבן פארן יידישן ווארט, פאר קולטור, לויט זייער אויפפאסונג, תיתי להם. בפרט ווער איך באאיינדרוקט פון מנחם לינדערס רירעוודיקייט און אקטיוויקייט. ער איז דער רוח החיים פון דער גאנצער אונטערנעמונג. איך דריק אים אוים מיין באוואונדערונג פאר זיין ענערגיע, און זאג אים צו מיין מיטארבעט פאר זאמלען מאטעריאלן. איך נעם איבער די לייטונג פון דער דאזיקער אפטיילונג אין דער קאמיסיע, און זאג צו צוצושטעלן צו דיספאזיציע אלע מיטלען און מאטעריאלן פונעם קהילה-ארכיוו (טשערניאקאוו האט ליב געהאט, אז מען זאל אים נישט פרעגן קיין הסכמה; נאר בדיעבד איז ער געווען שטענדיק פאזיטיוו איינגעשטעלט צו אזעלכע געהיימע אומלעגאלע אונטערנעמונגען).

איך האב לינדערן דערציילט וועגן די מאטעריאלן, וועלכע ס׳האט זיך מיר איינגעגעבן צו זאמלען וועגן ווילנע, לעמבערג, טארנאפאל, קאלאמיי, האט ער זיך געפרייט. איך באוואונדער ווי דער דאזיקער יונגער מענטש האט אן ערנסטן, דערפארענעם, געוויסנהאפטן צוגאנג צו וויסנשאפטלעכע פראבלעמען און גלייכצייטיק שפרודלט ער מיט ענערגיע און אונטערנעמונגס-קראפט.

און אט האט דער בארבארישער שונא א סוף געמאכט צו דעם יונגן לעבן.

די יונגע אלמנה האט מיר איבערגעגעבן א גאנצע וואליזע מיט פאפירן, מנחם לינדערס וויסנשאפטלעכע ארבעטן, אין כתב יד, א סך סטאטיסטישע און סאציאלאגישע מאטעריאלן וועגן יידישן לעבן אין ווארשעווער געטא. איך נעם עס אין ארכיוו אריין, מיט דעם געדאנק, אז מ׳וועט דערלעבן, וועט דערפון געשטעלט ווערן א לעבעדיקער דענקמאל דעם דאזיקן יונגן מענטש, וואס איז געווען א גרויסער יידישער געלערנטער און האט געקענט ווערן נאך גרעסער, ווען דער שונא זאל נישט געוועזן אונטערהאקן דאס דאזיקע יונגע לעבן.

מ׳ווארט אויף א ישועה פון אויסלאנד

דאנערשטיק, 24. סעפטעמבער.

יעדער בריוו וואס קומט פון אויסלאנד איז א ליכט-שטראל אין געטא. היינט איז אנגעקומען א בריוו פון דער שווייץ. מ׳שרייבט דארט

װעגן „ליבעסגאַבען־פּאַקעטן", אַזעלכע, װי ס'האָט באַקומען די פאַמיליע װ י י נ ג אַ ר ט. און די פאַמיליע װײַנגאַרט האָט באַקומען דרום־אַמע־ריקאַנישע פּאַספּאָרטן. אײניקע פאַמיליעס האָבן באַקומען אַזעלכע בריװ; די פאַמיליע פרענקעל ראַפּאָפּאָרט פון ביליץ, אַהרן בלומענקאָפּף (פון זײַן זון, אַ דאָקטאָר אין דער שװײץ) א. אַנד. די דאָזיקע פּאַספּאָרטן זענען הײַנט אין געטאָ די אײנציקע לעבנס־שאַנסן. מענטשן זוכן זיך אויס קרובים, פרײַנט, באַקאַנטע אין אויסלאַנד, בעיקר אין דער שװײץ — און מ'בעט תחנונימדיק, אין פאַרשידענע פאַרשטעלטע שיפרירטע לשונות: שיקט אַ פּאַספּאָרט!

דאָס גאַנצע חריפות און דערפינדערישקײט ליגט מען אַרײַן אין אָט די בריװ; מ'רעדט מיט אַ לשון, װאָס זאָל נישט זײַן פאַרשטענדלעך פאַרן דײַטשן צענזאָר און פאַרשטענדלעך פאַר דעם קרוב אין נײטראַלן אויס־לאַנד (מ'באַנוצט פאַרשידענע פסוקים, רמזים, אַנדײַטונגען). ס'טרעפט זיך אָבער פאַרקערט: דער דײַטשער צענזאָר פאַרשטײט יאָ אין װאָס עס גײט — און ס'קומען אַרויס צרות, — און דער װײַטער קרוב אין דער „פרײַער װעלט" פאַרשטײט נ י ש ט. ער לײענט דעם בריװ פשיטו במשמעו. מ'פאַרלאַנגט „ליבעסגאַבען־פּאַקעטן" — קומען אָן פון פאַר־טוגאַל קלײנע פּעקלעך מיט שטרױ־טײ — און פײַגן...

ס'איז לײַכט זיך פאָרצושטעלן די אַנטױשונג.

ס'רוב קומען כלל נישט אָן קײן תשובות. אָדער תשובות, װאָס זענען נאָך ערגער אײדער גאָרנישט. דאָ זיצט מען אין צרות, אין נויט, אין מויט־שרעק און מ'װאַרט אָפּ מיט האַרץ־קלאַפּעניש דעם בריװ מיט דער אויסלענדישער מאַרקע; און װען ס'קומט ענדלעך אָן דער אַזױ לאַנג דער־װאַרטער בריװ, לײענט מען גאָרנישט־זאָגנדיקע צוזאָגן. עורבא פרח, „נאָרמאַלע" שרײַבעכצן אין געמיטלעכן טאָן; מ'איז ב"ה געזונט דאָרט אין דער שװײץ, נאָר ס'איז איצט פעריען; מ'פאָרט איצט זיך אַביסל אָפּרוען קײן אַראָזאַ; אַז השי"ת װעט העלפן, מ'װעט צוריקקומען, װעט מען זיך פאַראינטערעסירן, װעט מען געװאָר װערן, װעט מען נאָך שרײַבן...

און דאָ ברענט דער באָדן אונטער די פיס. יעדער טאָג איז אַ יאָר.

יעדע מינוט קען זיין צו שפּעט!... אין יענע, די שאננים לא בציון, האָבן צייט... פאַרן זיך אָפּרוען...

בלויז די סאַמע נאָענטסטע קרובים רופן זיך אָפּ מיט מעשים. היינט אָנגעקומען פּאַספּאָרטן און אַ בריוו צו דער פאַמיליע פּ אַ ז נ אַ נ ס ק י פון לאָדזש. דער זון ד״ר יוליוש פּאַזנאַנסקי פון באַזעל שרייבט: כ׳האָף אַז איר וועט באַלד אינטערנירט און אויסגעטוישט ווערן אַלס דרום־אַמע־ריקאַנער בירגער. דער בריוו איז געשריבן אין פראַנצויזיש, און היות די מוטער, די פרוי פּאַזנאַנסקי. קען נישט קיין פראַנצויזיש, קומט זי צו מיר, איך זאָל איר איבערזעצן דעם בריוו; איך טו עס גערן. אָבער מיט איינ־מאָל איבערזעצן באַגנוגנט זי זיך נישט, זי קומט נאָך אַמאָל, יעדן צווייטן טאָג כמעט, איך זאָל איר פאָרלייענען, ד ע ם ז ע ל ב ן בריוו, אין יידיש. איך קען שוין דעם בריוו אויסנווייניק. זי אויך. איינמאָל באַמערק איך, ווי זי דרייט זיך אין קאָרידאָר פון מיין ביוראָ, און לייענט זיך פאָר (אריינקוקנדיק אין פראַנצויזישן טעקסט), הויך אויף יידיש, דעם פראַנ־צויזישן בריוו. און טרערן קייקלען זיך איר פון די אויגן...*).

אויך געוויסע אָרטאָדאָקסישע פּערזענלעכקייטן און עסקנים באַמיען זיך צו באַקומען, דורך דער אָפּטיילונג פון דער אגודת ישראל אין דער שווייץ, אַזעלכע פּאַספּאָרטן. מען שרייבט בריוו צו ר׳ חיים ישראל א יי ז קיין צוריך.

האָבנדיק אַ פּאַסירשטיין ארויסצוגיין אויף דער אַרישער זייט, פיר איך די דאָזיקע קאָרעספּאָנדענץ. מ׳שרייבט אַ סך. וועגן די רבנים, וואָס געפינען זיך נאָך אין וואַרשע. וועגן די אָרטאָדאָקסישע עסקנים. איך שרייב אויך בריוו צו הרב ד״ר טוביה לעווענשטיין אין ציריך, וועלכן איך קען פון וואַרשע, ווען ער איז אַזמגעפאָרן און מרעיש עולמות געווען וועגן דער סכנה פון קאַלענדאַר־רעפאָרם. אָבער תשובות קומען אָן זעלטן. כאָטש מיר ווערן געוואָר פון אַנדערע קוועלן, אַז אונדזערע בריוו, אונדזערע ווייי־געשרייען, זענען דערהאַלטן געוואָרן. אַזוי שרייבט מיר למשל ר׳ ח יי ם

*) די דאזיקע פאמיליע איז געווארן אינטערנירט און איבערגעפירט קיין וויטעל: אבער דערנאך דעפארטירט געווארן פון דארט, טייל דעם 18טן אפריל 1944, טייל דעם 16טן מאי 1944 קיין דראנסי, און דערנאך קיין אשוויענטשים, צוזאמען מיט נאך 175 יידן. קיינער פון די דאזיקע איז נישט צוריקגעקומען.

ישראל אייז, אז מיין בריוו צו הרב ד״ר טוביה לעווענשטיין האָט ער געזען, אָבער ער, הרב לעווענשטיין, קען זיך דערמיט נישט פאַראינ־טערעסירן. ד״ר אברהם זילבערשטיין אין גענף ענטפערט לגמרי נישט אויף די בריוו פון פרוי פּראָפעסאָר תמר שאָר און מיינע. מיר שרייבן נישט וועגן זיך, וואָרום מיר האָבן שוין די פאַרלאַנגטע פּאַ־פּירן, נאָר וועגן ד״ר שיפּער, ד״ר שטיין, אברהם געפּנער און אנד. אָבער קיין ענטפער קומט נישט. און קיין פּאַפּירן אויך נישט. ה׳ שוואַלב, דער פירער פון „החלוץ״ אין גענף, ענטפערט יאָ. ס׳האָט מיר געוויזן זיינע בריוו ה׳ אַלעקסאַנדער לאַנדוי. ה׳ שוואַלב, זעט מען פון די בריוו, ווייסט אין וואָס ס׳גייט, און ער וועט שיקן. אויך ח. י. אייז, שיקט פּאַ־פּירן פאַר טייל אָרטאָדאָקסישע פּערזענלעכקייטן; אָבער ס׳גייט צו אַזוי פּאַמעלעך, און דאָ ברענט, און דאָ קען יעדע מינוט זיין צו שפּעט. צו שפּעט. הרב ד״ר שאול וויינגאָרט פון מאָנטרעי האָט געשיקט פּאַפּירן פאַר זיינע עלטערן און קרובים, צווישן זיי פאַר הרב שבתי ראַפּאָפּאָרט פון וואָדיסלאַוו-פּינטשעוו, דער באַקאַנטער מחבר ,פאַר הרב חיים לייבוש בערגלאַס פון קראָקע.

די דאָזיקע אויסלענדישע פּאַפּירן זענען די איינציקע רעטונג. מ׳גאַרט נאָך זיי, מ׳לעכצט נאָך אַ וואָרט, נאָך אַ צוזאָג פון אויסלאַנד. דעפּוטאַט יעקב טראָקענהיים, זישע פרידמאַן, א. ג. פרידענזאָן און יהודה לייב אָר־לעאַן האָבן שוין באַקומען צוגעזאָגט אויסלענדישע פּאַפּירן. אָבער דער־ווייל זענען זיי נאָך נישטאָ. און — דער באָדן ברענט אונטער די פיס *).

מיטן אָנקומען פון די אויסלענדישע פּאַפּירן איז נאָך נישט די גאַנ־צע הילף. מ׳מוז נאָך אָנקומען צו פאַרשידענע פאַרמיטלערס, מעקלערס, צו פאַרשידענע פּראָטעקציעס. און ס׳קאָסט נאָך אַ סך געלט...

בלויז נאָך גרויסע השתדלותן און פיל פּראָטעקציעס, ווערט מען אָנערקענט אַלס אויסלענדער און אינטערנירט. אָבער לאו כל אדם זוכה...

---

*) שפּעטער, אין מערץ־אַפּריל 1943, זענען די אויסלענדישע פּאַפּירן אָנגעקומען, אָבער מיטן אינטערנירן און אָנערקענען אַלס אויסלענדער איז שוין דעמאָלט געווען צו שפּעט. בלויז אָרלעאַן און די פאַמיליע ראַפּאַפּאָרט־פּרענקעל זענען אינטערנירט געוואָרן, אָבער שפּעטער אויך דעפּאָרטירט געוואָרן.

ד"ר צאַמבער פונעם „בונד"

פרייטיק, 25. סעפּטעמבער

היינט געהאַט אַ באַזוך: ד"ר ליפּמאַן צאַמבער, אַ לערער אין אַ „צישאָ"-שול. ער דערציילט מיר וועגן דער טעטיקייט פון די א. ג. „אָגע־ניסקאָס", אין די הייזער פון דער יידישער אָרימקייט אויף דער וואָלינסקע גאַס, שטשענשליווע, סאַבאַטשעווסקע, מילע א. אנד., וועלכע ווערן אָנגע־פירט דורך די פריערדיקע לערער און לערערינס פון די „צישאָ"-שולן. די דאָזיקע „אָגניסקאָס" זענען געשטאַנען אונטער דער השגחה פון „טאָז". זייער אויפגאַבע איז פאָרמעל בלויז אַ סאַניטאַרע, אָבער באמת זענען דאָס פולשטענדיקע שולן פאַר קינדער אין עלטער פון 7 ביז 14 יאָר. די יינגערע ווערן אויך געהאַלטן אין די קינדער־גערטנער, און ווערן גע־לערנט יידישע לידער, יידיש שרייבן. און דערביי ווערט געגעבן אַ דער־גענצונג-דערנערונג פון די פאָנדן פון „דזשאָינט".

סאָניאַ נאַוואַגרודזקאַ, אָזשעך און אַנדערע „בונד"-פירער זענען די אָנפירער פון דער דאָזיקער אַרבעט. ד"ר צאַמבער דערציילט מיר אויך וועגן די פאָלקס-קיכן, וועלכע זענען אָנגעפירט געוואָרן דורך דער לערער־שאַפט פונעם „צישאָ".

איך האָב טאַקע אַמאָל באַזוכט עטלעכע אַזעלכע קיכן. זיי ווערן זייער גוט געפירט. דער פּערסאָנאַל גיט זיך מי מיט דעם מאָגערן ביסל ירקות אַרויסצוברענגען גוטע מיטאָגן.

ד"ר צאַמבער דערציילט מיר אויך, אַז די פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען, וועלכע זענען אויפגעלייזט, טוען ווייטער אויפן געביט פון סאָציאַלע הילף. זיי געניסן פון דער שטיצע פונעם „דזשאָינט".

זאָל דאָס בלייבן לזכרון.

ס'גייט דאָ אַוועק אַ שמועס וועגן ארץ ישראל. איך ווייז אים אַ ידיעה, וועלכע כ'האָב דערהאַלטן אויף אַ נישט־לעגאַלן אופן, אַז הרב ר' שלמה דוד כהנא און אדוואָקאַט שמעון זיידעמאַן האָבן געשאַפן ביי דער יידישער אַגענץ אַ ביוראָ פאַר עגונות. ד"ר צאַמבער, אַ בונדיסט, חזרט איבער די אַלטע אַרגומענטן פונעם בונד־אַרסענאַל. צום סוף אָבער לאָזט ער זיך „בייגן":

— לאָמיר נאָר דערלעבן — זאָגט ער — װעט מען שױן צוקומען צו אַן עמק השוה. אַזױ װי ס'איז געװען װעט שױן נישט זײַן. און די אַרבע־טער־מאַסן פֿונעם „בונד" װעלן זיכער נישט שטײן פֿון דער װײַטנס פֿון דעם גראַנדיעזן אױפֿבױ־װערק אין א"י, װאָס אַנטהאַלט אין זיך אַזױ פֿיל סאָציאַלע דערגרײכונגען. לאָמיר נאָר דערלעבן...

דערװײַל שמועסט מען װעגן — ראַטעװען און װעגן װידערשטאַנד. דאָ זענען מיר אײניק. אַלע. נישט מער װאָס געװיסע בונד־טוער, געצײלטע, אמת, האָפֿן נאָך אױף הילף מצד דרויסן. דאָס זענען יענע, װאָס קענען נישט דעם דרויסן, האָבן נישט קײן קאָנטאַקט מיט אים. ד"ר צאַמבער געהערט נישט צו זײ. ער איז צו אינטעליגענט, ער זאָל גלױבן אין דער נישט עקזיסטירנדיקער „סאָלידאַריטעט" פֿון די פּױלישע סאָציאַליסטן. װען איך גיב אים אַ פֿרעג עפּעס דערװעגן, גיט ער אַ מאַך מיט דער האַנט מיט ביטול. װי אײנער זאָגט: לאָמיר בעסער נישט רעדן דערפֿון...

מ'שטודירט אין געטאָ

מאָנטיק, 28. סעפּטעמבער, א' חוה"מ סוכות.

אין מײַנע געטאָ־װאַנדערונגען באַגעגנט הײַנט אַ באַקאַנטע, פּרל. ד"ר אסתר מאַרקין. זי איז געװען אײנע פֿון די פּראָפֿעסאָרינס פֿון די יודאַ־איסטישע אוניװערזיטעט־קורסן, אָבער נישט פֿון אַ יודאַאיסטישן קענג־שטאַנד; זי האָט געהאַלטן לעקציעס איבער פּסיכאָלאָגיע. אין אַ שמועס מיט דער דאָזיקער גאַנץ יונגער געלערנטער, װעלכע האָט שױן אַ נאָמען — װער איך געװאָר, אַז די דרײַ דאָצענטינס אױפֿן הומאַניסטישן פֿאַקולטעט פֿונעם װאַרשעװער אוניװערזיטעט זענען אַלע געװען ייִדן. זי אַלײן, דאָצענטין פֿון פּסיכאָלאָגיע, פּרל. ד"ר שטײנבערג, דאָצענטין פֿון לאָגיק (אַסיסטענטין פֿון פּראָפֿעסאָר טאַדעאוש קאָטאַרבינסקי) און אַ דריטע, װעלכע הײסט נישט אַנדערש װי ד"ר עשרה־דבריא. אַלע דרײַ געפֿינען זיך, נאַטירלעך אין געטאָ. זײ לערנען װײַטער. בכלל לאָזט זיך הײַנט אין געטאָ מערקן אַ שטאַרקער דראַנג צו װיסן. דער עולם לערנט בהתמדה. מ'לאָזט נישט פֿאַר־גײן די צײַט לײדיק, מען שטודירט.

װען די מלחמה װעט נאָך דױערן אַ 5 יאָר, װעט אױסװאַקסן אין

וואַרשעווער געטאָ אַ דור פון געלערנטע, אַ דור דעה, — זאָג איך אין שפּאַס.

— יאָ, דער עולם לערנט, צוליב פאַרשידענע טעמים. ראשית, ווייל מען פאַרטרייבן די צייט און די טרויעריקע מחשבות; צווייטנס, גלייבט מען דאָך, אַז מ'וועט איבערלעבן, ווייל מען זיך באַוואָפענען מיט וויסן צום נייעם לעבן.

אַזוי איז עס געווען אין געטאָ פאַר דער דעפּאָרטאַציע, און אַזוי איז עס היינט אויך, הגם אין אַ פיל קלענערער מאָס.

במשך פון דער גאַנצער צייט געווען אַן אויסערגעוועגלעכער ביל־דונגס-דראַנג. די הויז־קאָמיטעטן, וועלכע האָבן עקזיסטירט אין יעדן הויז, האָבן איינגעאָרדנט קורסן, פון העברעאיש, פון פאַרשידענע אַנדערע קענגשטאַנדן; מ'האָט געלערנט אַ סך ענגליש. די ציש"אָ-קרייזן האָבן געשאַפן וואַנדערנדיקע ליי־ביבליאָטעקן, ד. ה. יוגנטלעכע זענען אַרומגעגאַנגען אין די הייזער מיט אַ קאָלעקציע ביכער, יידישע ס'רוב און זיי פאַרטיילט צווישן די לייענער. פאַר דער דערעפענונג פון די שולן האָבן אַ גרויסע ראָל געשפּילט די אַ. ג. „אַגניסקאַס", „ווינקעלעך" פאַר קינדער, וועלכע זענען איינגעאָרדנט געוואָרן דורכן „טאָז". דאָרט האָט מען נישט בלויז געגעבן די קינדער צו עסן, נאָר אויך מיט זיי געלערנט. דאָס סיס־טעם איז געווען פון אַ פּרעבל־שול, ס'זענען אָבער געווען עלטערע קינדער, מיט וועלכע מ'האָט געלערנט נאָרמאַלע שול־קעגנשטאַנדן, לויטן שול־פּראָגראַם.

אויך בעת ס'זענען געעפנט געוואָרן די שולן, איז אַחוץ זיי געווען אַ גרויסע נעץ פון אומלעגאַלע לערן־אַנשטאַלטן. די שולן האָבן נעמלעך נישט געקענט אַריינעמען אַלע קינדער. און זיי זענען געווען פאָלקס־שולן. די אומלעגאַלע האָבן געהאַט אַ פּראָגראַם פון מיטל־שולן.

טשערניאַקאָוו האָט איינגעאָרדנט לאַבאָראַטאָריעס, ווו אוניווערזי־טעט-פּראָפעסאָרן האָבן פאָרגעזעצט זייער אַרבעט. צווישן די דאָזיקע זענען געווען פּראָפ. צענטנערשווער, דער באַרימטער כעמיקער, פּראָפע־סאָר הירשפעלד און פּראָפעסאָר צווייבוים, ביאָלאָגן. עס זענען אפילו גע־מאַכט געוואָרן וויכטיקע אַנטדעקונגען אויף פאַרשידענע געביטן פון דער וויסנשאַפט.

און דאָס אַלץ אין די שווערסטע באַדינגונגען, מיט די באַשיידנסטע מיטלען.

איצט — ווי איז דאָס אַלץ אומגעקומען?

א קרבן אין געטאָ און בריוו פון סיביר

מיטוואָך, 30. סעפּטעמבער.

ווען מיר האָבן פאַרלאָזן נעבכטן, נחום רעמבאַ און איך, דעם רעוויזיאָניסטישן „בונקער" אויף זאַמענהאָף 21, און מיר זענען פּאַרזיכטיק צוגעקומען צום הויז-טויער, האָבן מיר באַמערקט אַ באַוועגונג, אַן אומרואיקייט אויף דער קופּיעצקע־גאַס, וואָס געפינט זיך גראָד אַנטקעגנאיבער. מיר ציען זיך צוריק און וואַרטן אַביסל אין הויף. ס'איז שוין טונקל אין דרויסן. נאָך אַ האַלבע שעה וואַרטן נעמען מיר זיך אָן מיט מוט און גייען אַרויס אויף דער גאַס. מיר טרעפן הרב שמחה טרייסטמאַן און הרב אליעזר יצחק מייזעל פון לאָדזש לויפן פאַרצווייפלטע. וואָס איז געשען?

— אַ „וויזיט" געווען, — ענטפערט מיר הרב מייזעל, — פון מייזינגער...

מיר פאַרשטייען וואָס דאָס הייסט. מייזינגער איז איינער פון די געשטאַפּאָ־סאַדיסטן, וואָס קומט אַלע פּאָר טעג אין אַ קליינעם אויטאָ אין געטאָ אַריין, און שיסט אויף די יידן, וואָס ער טרעפט אויף דער גאַס. אויך איצט, ערשט נישט לאַנג געווען פיר קרבנות. אויף עק קופּיעצקע און זאַמענהאָף־גאַס ליגט אַ דערשאָסענע די פרוי טרייסטמאַן, די פרוי פון הרב שלום טרייסטמאַן ,אַ מוטער פון פיר קינדער.

איר שוואָגער, הרב שמחה טרייסטמאַן פון לאָדזש לויפט זיך באַמיען זי צו ברענגען צו קבר ישראל. ס'גייט מיט אים יעקב מינץ פון מאָטל פינקערטס באַגרעבעניש-אַנשטאַלט.

-- איצט — זאָגט מיר הרב שמחה טרייסטמאַן — האָב איך באַקומען נאָך 3 קינדער, אחוץ מיינע.

הרב שלום טרייסמאַן, צוזאַמען מיט אַ זון געפינען זיך נעמלעך אין סיביר.

רעמבא זאָגט מיר:

— געדענקסט די „קעניגלעך־אסירישע" הערצל־געשטאַלט פון שלום טרייסטמאַנען, ווי ער פלעגט דערשיינען „מאַיעסטעטיש" צו א חופּה? ווי וואָלט ער זיך היינט געפּאַסט צו זיין א פירער פונעם יידישן אויפשטאַנד!

— וואָלט ער דאָ געווען, — זאָג איך, — וואָלט ער זיכער אָנטיילגענומען אין אונדזער באַוועגונג; ער האָט דאָך געהערט צו די רעוויזיאָניסטן, געהאָלפן שאַפן, צוזאַמען מיט יוסף שניידער, זייער רעליגיעזע גרופּע א. נ. „ישורון". היינט וואָלט ער געהאַט נאָך א סיבה צום קאַמף: נקמה פאַר זיין פרוי!

אָבער ער איז היינט אין אַרכאַנגעלסק, פאַרשיקט דורך די סאָוויעטן פון ביאַליסטאָק, וווהין ער איז אַנטלאָפן פון וואַרשע ביים מלחמה־אויסברוך.

מיר גייען אַרויף אין אַרכיוו. און מיר ברענגען די ידיעה וועגן די פרישע קרבנות. פאַלט מיר איין צו מאַכן א „סורפּריז" דעם פאַרזאַמלטן עולם (ד"ר שיפּער, ד"ר שטיין, הרב שפּיראָ, הרב שטאָקהאַמער, ד"ר שימקעוויטש).

— מערקווירדיק, — זאָג איך — גראָד באַקומען עטלעכע בריוולעך פון הרב שלום טרייסטמאַן, און אפילו נישט קיין צייט געהאַט זיי צו ווייזן זיין פרוי; אָט זענען זיי!

באמת זענען די בריוולעך פון צוריק מיט א יאָר; ער האָט זיי געשיקט צו מיין חבר און פריינט יוסף ש ר יי ב ע ר קיין פּשעמישל, און דער האָט זיי מיר איבערגעשיקט, אַלס אינטערעסאַנטע, און כ'זאָג אָן איבערטרייבונג — היסטאָרישע דאָקומענטן.

איך נעם זיי אַרויס פון צווישן די אַרכיוו־אַקטן און לייען פאַרן עולם אייניקע פראַגמענטן (און א באַהאַלטענע כוונה האָב איך אויך דערביי: זאָל עס זיין א מין „קדיש" אויפן פרישן קבר פון זיין איידעלער פרוי...).

— „ס'איז היינט ערב ראש השנה" — שרייבט הרב טרייסטמאַן פון „אַרכאַנגעלסקאַיאַ אָבלאַסט" — „מיר מוזן אַרבעטן אין וואַלד, ביי אויסהאַקןביימער, היינט און מאָרגן און איבערמאָרגן, אין קעלט און אין הונגער. נישטאָ קיין ימים טובים דאָ! מיר איז אָבער א גליק געשען: פאַרוווּנדעט א פוס און געווונען א טאָג פריי; קען איך שרייבן. דאָס איז

באמת א גליק. „ויזרח לו השמש, והוא צולע על ירכו" — א הינקען אויף א פוס איז דא א זון־שטראל.

— נא, ס'איז ערב ראש השנה. קיין שופר נישטא, קיין מחזור אויך נישט, אפילו קיין סידורל. אבער מ'גיט זיך אן עצה: דוד המלך האט אין זיין ווונדערלעכער „אפטייק", וווּ ס'איז פאראן רפואות אויף אלעמען, אזא מין קליין קאנדענסירט „רעצעפטל"; מיר וועלן עס היינט באנוצן:

— רבונו של עולם! „ראה עניי ועמלי ושא לכל חטאתי"...

דאס וועט מוזן גענוג זיין פאר אלע פיוטים און סליחות און תפילות און תחינות... — ענדיקט טרייסטמאן.

אגב, א צווייט בריוול, וואס ליגט דא אין דער אקטן טעקע פון „סי־ביר". פון בוכארא, פון דעם בארימטן גאון און צדיק הרב בעריש ווי י־דענפעלד, דעם רב און ראש ישיבה פון טשעבין. דאס בריוול איז געשריבן מוצאי יום כפור פון בוכארא צו זיין שוועסטער, מיין קרובה, פרוי לאה טירקל, אין ווארשע (איצט דעפארטירט).

— היינט א גאנצן טאג יום הקדוש געמוזט טאן מיין ארבעט: פאשען די שאף. קיין מחזור, קיין סידור. האב איך געוויזן אויף מיינע שעפעלעך און געזאגט „כבקרת רועה עדרו" מיט א כוונה, וואס קיינמאל נאך נישט האב איך זי דערהגרייכט:

— רבונו של עולם, זע, ווי איך היט די שעפעלעך, וואס מ'האט מיר איבערגעגעבן; היט דו די יינע שעפעלעך, דיין פאלק ישראל...

און נאך א בריוול פון הרב שלום טרייסטמאן. פון ערב סוכות.

— ס'איז ערב סוכות. נישטא קיין סוכה. נישטא קיין ארבע מינים; נישטא קיין בשר ויין, אפילו נישט קיין לחם משנה; נאר דאס הארטע שווארצע שטיקל ברויט מיט דער וואסערדיקער זופ. און דא זאגט אן דער פסוק ולקחתם, ושמחתם. לייכט צו זאגן... ושמחתם. ס'דערמאנט מיך אין דעם פאטאגראף פון מיין שטעטל, וועלכער איז געווארן דענטיסט. ווען דער פאציענט איז צו אים געקומען מיט א געשוואלן פנים נאך א שלאפ־לאזער נאכט, נערוועז, און זיך אנידערגעזעצט „על האבניים" און דער דענטיסט איז געשטאנען איבער אים ווי א רוצח מיטן צוואנג אין דער האנט, פלעגט ער, דער פריערדיקער פאטאגראף און איצטיקער דענטיסט, געבן א זאג, מחמת געוווינהייט:

— מאכט א פריילעך פנים!...

דאָס זעלבע מיטן היינטיקן „ושמחתם״... נאָר פונדעסטוועגן, — נישט געזאָרגט! נישט פארלירן דעם בטחון. ס׳וועט גוט זיין! ס׳גייט יום־טוב אויף גאַנס וועלט, די תורה האָט געהייסן פריילעך זיין, דער רבי האָט געהייסן פריילעך זיין; אלזאָ חי געלעבט, גם זו לטובה״...

א מערקווירדיקער בטחון און שטאַרקייט קלינגט פון די דאָזיקע בריוולעך.

יאָ, גם זו לטובה — זיין פאַרשיקונג איז געווען זיין רעטונג. די יידן אין ווייטן קאַלטן סיביר, זיי זענען געראַטעוועט. אפשר די איינציקע פון אונדז. זייער „אומגליק״, פון וועלכן זיי האָבן מיט אַלע מיטלען זיך באַמיט ארויסצובאַקומען, איז געווען זייער גליק.

אלהים חשבה לטובה...

אינסטיטוציעס אין געטאָ

דאָנערשטיק, 1. אָקטאָבער.

די דייטשן האָבן נישט געוואָלט האָבן צו טאָן מיט יידישע אינסטיטוציעס, מיט יידישע אָרגאַניזאַציעס, זיי האָבן געוואָלט אַלץ קאָנצענטרירן אין איין אינסטיטוציע, כדי אויסצואיבן א שטאַרקערע קאָנטראָל. זיי האָבן דעריבער אָפּגעשאַפט די אַלע יידישע פּראָפעסיאָנעלע און ווירטשאַפטלעכע אָרגאַניזאַציעס (די פּאָליטישע זענען לגמרי פאַרבאָטן געוואָרן) ווי אויך די הילפס־אינסטיטוציעס און זייערע פונקציעס איינגעגלידערט אין דער קהילה.

באמת אָבער האָבן די דאָזיקע ווייטער עקזיסטירט, אויף וויפל די באַדינגונגען האָבן עס דערלויבט, און נאָר לפנים געטראָגן דעם נאָמען פון קהילה־אָפּטיילונגען. די מענטשן, וואָס זענען געשטאַנען אין דער שפּיץ פון די דאָזיקע אָרגאַניזאַציעס פאַר דער מלחמה, האָבן ווייטער דערפילט זייערע פונקציעס. אַזוי איז דער פאָרזיצער פון דעם צענטראַלן סוחרים־פאַראיין פון דער סענאַטאָרסקע־גאַס, אברהם ג ע פּ נ ע ר, געווען ווייטער פאָרזיצער פון דער זעלבער אינסטיטוציע אונטערן נייעם נאָמען „האנדלס אָפּטיילונג ביים יודענראַט״ און דער דירעקטאָר פון דער דאָזי־

סאמועל הירשהאָרן

מנחם קירשענבוים

מ. קיפּניס

קער אינסטיטוציע איז װײטער געװען אינזשיניער אברהם שטאָלצמאַן. דער פּרעזעס און דירעקטאָר פֿונעם צענטראַלן קלײנהענדלער־פֿאַראײן פֿון לעשנע 40, אַדװאָקאַט בערנאַרד זונדעלעװיטש און א. נײפֿעלד, האָבן װײטער אָנגעפֿירט מיט דער דאָזיקער אינסטיטוציע, װעלכע איז געװאָרן אַן אָפּטײלונג אין דער קהילה. די אָנפֿירער פֿונעם צענטראַלן האַנטװערקער־פֿאַרבאַנד נ. ראָזענטאַל און אברהם װאָלפּאָװיטש, זענען װײטער געבליבן די אָנפֿירער פֿון דער דאָזיקער אינסטיטוציע, אַלס אָפּטײלונג פֿון דער קהילה.

באמת זענען זײ געװען אױטאָנאָם, האָבן זיך געהאַט זײערע ראַטן, זײער אָנגעשטעלטן־שטאַב. צוליב אָבער די אַלגעמײנע באַדינגונגען — צוליב דער פֿאַרקלענערונג פֿון דער צאָל טעטיקע יידישע סוחרים און האַנטװערקער — איז זײער אַרבעט קאָנצענטרירט געװען מער אױף הילף, אײדער אָרגאַניזאַציע און פֿאַרטײדיקונג פֿון זײערע פּראָפֿעסיאָנעלע אינטערעסן.

און נאָך אײן װיכטיקע ענדערונג: זײ האָבן אױפֿגעהערט צו זײן צענטראַלע אינסטיטוציעס פֿאַרן גאַנצן לאַנד, און זיך באַגרענעצט אױף לאָקאַלע טעטיקײט, בלױז פֿאַר װאַרשע.

אױך די הילפֿס־אינסטיטוציעס, דער „טאָז“, (געזעלשאַפֿט פֿאַר געזונט־שוץ) און „צענטאָס“, די „געזעלשאַפֿט פֿאַר שוץ פֿון די יידישע יתומים“, זענען פֿאָרמעל, אָבער טאַקע נישט מער װי פֿאָרמעל, — אײנגעגלידערט געװאָרן אין דער קהילה.

באמת האָבן זײ מיט דער הילף פֿון די פֿאָנדן פֿונעם „דזשאָינט“ און שפּעטער פֿון דער „יידישער זעלבסט־הילף“ אָנגעפֿירט אַ זעלבסטשטענדיקע און זײער פֿאַרצװײגטע הילפֿס־טעטיקײט.

דער „צענטאָס“ און „טאָז“ האָבן געגרינדעט און אױסגעהאַלטן הונדערטער „קינדער־װינקעלעך“, װוּ טױזנטער יידישע קינדער האָבן גענאָסן פֿון דערנערונג, השגחה, דערציאונג און אַלערלײ הילף. די דאָזיקע „װינקעלעך“ זענען געװען אַן אױסערגעװײנלעכער װיכטיקער פֿאַקטאָר.

אױך די „יידישע זעלבסט־הילף“ גופֿא איז געװען לפּנים אײנגעגלידערט אין דער קהילה; באמת אָבער איז זי געװען אַן אױטאָנאָמישע אינסטיטוציע, װעלכע האָט זיך געהאַלטן אין אײן צעװאַקסן און אַנט־

ווינקלען, און וועלכע איז איבערגעוואַקסן די קהילה, הן מיט איר צאָל אָנגעשטעלטע, הן מיטן פאַרנעם פון איר טעטיקייט אויף פאַרשידענע געביטן.

141 פאָלקס־קיכן, וווּ ס׳זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן צענער־טויזנטער מיטאָגן אַ טאָג, צענדליקער אַנדערע הילפס־אינסטיטוציעס, מאַטעריעלע שטיצע, וועלכע איז געגעבן געוואָרן טויזנטער יחידים, אַט דאָס אַלץ האָט געטאָן די „יידישע זעלבסט־הילף״. מיט דער צייט איז די „יידישע זעלבסט־הילף״ אויסגעוואַקסן צו אַ מין קאָנצענטראַציע פון די געזעלשאַפטלעכע כוחות, און איז געוואָרן נישט־ווילנדיק אַ מין קעגנגזאַץ צו דער קהילה. בעת אין דער קהילה האָבן די דעה געהאַט מענטשן „נייע״, „אומפּאַרטייאישע״, ד. ה. באמת אַזעלכע, וואָס רעפּרעזענטירן קיינעם נישט און גאָרנישט, זענען אין דער לייטונג פונעם „דזשאָינט״, אָדער פון דער „יידישער זעלבסט־הילף״, געווען פון לאַנג באַקאַנטע געזעלשאַפטלעכע עסקנים, פאָרשטייער פון די גרויסע פּאָליטישע פּאַרטייען, בעיקר פון די ציוניסטן (ד״ר יצחק שיפּער) פון דער אגודת ישראל (אַ. זישע פרידמאַן), פונעם „בונד״ (מויריצי אָזשעך), פון לינקע פועלי ציון (שכנא זאַגאַן). אַרום זיי האָבן זיך אין דער הילפס־אַרבעט גרופּירט אַ סך אַנדערע יידישע פּאָליטישע עסקנים פון די פאַרשידענע פּאַרטייען, זיי זענען דאָרט געווען באַשעפטיקט אין דער לייטונג, אין דער אַדמיניסטראַציע, וועלכע איז זיך אומגעהויער צעוואַקסן (דאָס איז נישט געווען שלא בכוונה: אַנשטאָט צו געבן די יידישע אינטעלעקטועלע נדבות, האָט מען פאַר זיי געשאַפן ספּעציעל באַשעפטיקונגען), און אויך אין די באַזונדערע אינסטיטוציעס, וואָס דער „דזשאָינט״ האָט געשאַפן און אויסגעהאַלטן.

באַלד ביים סאַמע אָנהייב פון דער אָקופּאַציע, ווען די יידישע זשורנאַליסטן האָבן זיך געפונען אָן ברויט און אָן באַשעפטיקונג, האָבן די זשורנאַליסטן ב. כ י ל י נ אָ וו י ט ש, נ. ג אַ וו ז ע, און בעיקר דער יונגער און ענערגישער משה מ אָ ר ק, וועלכער האָט אַרויסגעוויזן דאָ גרויסע אָרגאַניזאַטאָרישע פעאיקייטן און מוט (ריזיקירנדיק אָפט דאָס לעבן, לויפנדיק פון איין אינסטיטוציע צו דער אַנדערער, פון איין עסקן צום אַנדערן) — אָרגאַניזירט אַ הילפס־קאָמיטעט פון זשורנאַליסטן און ליטעראַטן, וועלכער איז דערנאָך איינגעגלידערט געוואָרן אין „דזשאָינט״,

און אירע מיטגלידער זענען געוואָרן אָנגעשטעלטע פונעם „דזשאָינט".
דאָס האָט באַדייט נישט בלויז מאַטעריעלע הילף, נאָר אויך אַ געוויסן שוץ
פאַר אַלערליי דייטשע פּרעניותן: אַרבעטס־לאַגערס, צוואַנגס־אַרבעט, פאַר־שיקונגען א.ד.גל. מיט דער צייט איז די צאָל פון די געוועזענע זשורנאַ־ליסטן און איצטיקע „דזשאָינט"־אָנגעשטעלטע געוואָרן אַלץ גרעסער און
גרעסער דער „דזשאָינט" האָט זיי איבערגעגעבן צו פירן פאַרשידענע
קיכן, „קינדער־ווינקלעך", און אַנדערע זיינע הילפס־אינסטיטוציעס. אַזוי
אַרום איז די יידישע זעלבסט־הילף (מיר וועלן בלייבן ביי דעם נאָמען)
געווען אַ צענטער פון יידישע זשורנאַליסטן, ליטעראַטן און געלערנטע.

ס'זענען געווען באַשעפטיקט אין דער „יידישער זעלבסט־הילף" און
אירע אינסטיטוציעס:

ד"ר יצחק שיפּער (מיטגליד פונעם דירעקטאָריום), זישע פרידמאַן
(מיטגליד פונעם דירעקטאָריום), ד"ר עמנואל רינגעלבלום (מיטגליד פו־נעם דירעקטאָריום), אהרן איינהאָרן, נחמיה פינקעלשטיין, נ. גאַוזע,
בערנהאָלץ (סעלים), מנחם קיפּנים (געשטאָרבן אין יאָר 1941), י. פּראָ־פּוס, מ. קרימסקי, ל. ראַקאָווסקי, אברהם און אַלעקסאַנדער ראָזענפעלד,
ליפּע קעסטין, יהודה וואַרשאַוויאַק, אברהם מרדכי ראַגאָווי, יצחק ראַ־זוויטש, אלימלך שטייער (געוואָרן שפּעטער דעפּאָרטירט פון מיעליץ קיין
דענביצע און אין דאָרטיקן אַרבעט־לאַגער פּוסטקאָוו אומגעקומען אין זו־מער 1942), וואָלף ליפּסקער און בער סאַקאַלאָוו; אלחנן צייטלין, יהודה
עלבוים, די שרייבער יקיר וואַרשאַווסקי, ישראל שטערן, רחל אויערבאַך,
ד"ר טולא נוסענבלאַט (הערצל־ביאָגראַף), ליבושיצקי, ד"ר נתן עק פון
לאָדזש, הרב הובערבאַנד פון פּיעטרקאָוו, דירעקטאָר מיכל בראַנדשטעטער
פון לאָדזש, יונה שפּער פון לאָדזש, סאַניא נאָוואָגראָדזקא, ד"ר ליפּמאַן
צאָמבער, ד"ר ראובן פעלדשו, די אַקטיאָרן: דירעקטאָר מרדכי מאַזאָ, יאָ־נאַס טורקאָוו, אייזיק סאַמבערג, זיידערמאַן א. אנד. די אַרטיסטן־פּלאַס־טיקער פעליקס פרידמאַן, וויינטרויב, רעגינא מונדלאַק, זיידענבייטל, אדאַם
הערשאַפט, אברהם אָסטזשעגא, מוריצי טרעמבאַטש, א. אנד.

די דאָזיקע יידישע שרייבער און אַרטיסטן האָבן פאַרנומען אַדמי־ניסטראַטיווע פּאָסטנס, ס'רוב פון נישט גרויסער באַדייטונג. זיי האָבן
אָבער נישט געוואָלט עסן קיין „נהמה דכסופי", און איינגעאָרדנט פאַר־שידענע קולטורעלע פאַראַנשטאַלטונגען, פאָרלעזונגען, רעציטאַציעס, רע־

פּעראַטן, פאַרשטעלונגען, קאָנצערטן, בילדער־אויסשטעלונגען א. ד. גל.
ס'האָבן זיך באַלד אויסקריסטאַליזירט 2 טענדענצן: אַ ציוניסטיש־העברעאישע און אַ סאָציאַליסטיש־יידישיסטישע. די ערשטע האָבן געביל־דעט אַ גרופּע א. נ. „ת ק ו מ ה" מיט אלחנן צייטלין, ד"ר עדמונד שטיין, ד"ר נתן עק, יהודה וואַרשאַוויאַק, דירעקטאָר א. ל. בלאָך בראש, און די צווייטע, אַ גרופּע א. נ. „י י ד י ש ע ק ו ל ט ו ר ־ אָ ר ג אַ ־ נ י ז אַ צ י ע", בקיצור גערופן „ א י ק אָ ר", אין וועמענס שפּיץ ס'זענען געשטאַנען שכנא זאַגאַן, סאָניא נאָוואָגראָדזקאַ מאַגיסטער מנחם לינדער און דירעקטאָר מאַזאָ.
אין דער „תקומה" זענען געווען אחוץ דעם זייער טעטיק דער רעצי־טאַטאָר זשאַק לעווי, יצחק קאַצענעלסאָן, וועלכער האָט דעמאָלט אינטענ־סיוו געשאַפן; כ'האָב אים געהערט פאַרלעזן זיינע אייגענע נייע ווערק „חניבעל", „במפקדה הראשית", „על נהרות בבל". די טעמאַטיק איז גע־ווען אַן אַקטועלע, אין אַן אַלעגאָרישער פאָרם. אויך ח. י. בונין פון לאָדזש, דער מחבר פון „תורת חב"ד" און זיין זון, די העברעאישע דיכטער נ. פּ אָ מ ע ר אַ נ ץ און מיין אוניווערזיטעט־חבר מלכיאל ל ו ס ט ע ר ־ נ י ק זענען געווען טעטיק אין „תקומה" (מ. לוסטערניק איז דערשאָסן געוואָרן, בעת ער האָט געפּרווט זיך אַרויסשמוגלען פונעם געטאָ אויף דער „אַרישער זייט"). איינער פון די טעטיקסטע עסקנים אין „תקומה" איז געווען דער יונגער סימפּאַטישער ד"ר טולא נוסענבלאַט.
איך האָב שטענדיק מיט גרויס אינטערעס געלעזן זיינע ווערק איבער ד"ר הרצל. אין געטאָ האָבן מיר אַ געוויסע צייט געוווינט אין שכנות און זיך זייער באַפריינדעט. ד"ר טולא נוסענבלאַט האָט געשטאַמט פון סטרי, יונג געמאַכט זיין דאָקטאָראַט אין ווין, רייך חתונה־געהאַט און אריינגע־לייגט זיין גאַנץ פאַרמעגן — און אויך זיין צייט און טאַלאַנט — (ער איז בכלל געווען אַ באַגאַבטער און אַלזייטיק טאַלענטירטער יונגערמאַן, אימ־פּראָוויזירט זייער לייכט לידער ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן) — אין דער ה ע ר צ ל ־ פ אָ ר ש ו נ ג. ער האָט זיך אָפּגעגעבן דערצו מיט גרויס ליבע און טאַלאַנט און געשאַפן אַ רייע גרונטזעצלעכע ווערק אויף דעם דאָ־זיקן געביט. דאָס אַלץ איז אָבער געווען בלויז אַ צוגרייטונג צו אַ גרויסע הערצל־ביאָגראַפיע. אויך אין געטאָ האָט ער אינטענסיוו געאַרבעט איבער

דעם דאָזיקן ווערק; און ער האָט מיר איבערגעגעבן, בעת דער „איבערזידלונג" פונעם „קליינעם" אין „גרויסן" געטאָ אריין, דעם 10טן אויגוסט 1942, דעם מאַנוסקריפּט צו באַהאַלטן אין ארכיוו. ווען מיר האָבן איבערגעפירט דעם ארכיוו פון גזשיבאָווסקע־גאַס אויף זאַמענהאָף־גאַס, האָב איך פון די ערשטע דאָקומענטן · איבערגעפירט נוסענבלאַטס הערצל-ביאָגראַפיע. ער איז מיר געווען זייער דאַנקבאַר און מיר צוגעזאָגט — אַ געדרוקטן עקזעמפּליאַר מיט אַ ווידמונג. איך האָב אים געענטפערט, — איך וועל אָננעמען זיין הערצל־ביאָגראַפיע (לכתחילה געשריבן אין דייטש) בלויז אין העברעאיש און דווקא אין פּראַכט-אויסגאַבע אין „אמונות"-פאַרלאַג אין תל־אביב...*).

אזוי האָט מען געווירקט, געאַרבעט אין די שווערסטע באַדינגונגען. באַמיט זיך מיט אַלע כוחות צו דערהאַלטן דעם גייסט, יעדער אויף זיין אופן. ס'האָט געבליט אין געטאָ אַ קולטורעל לעבן אין פאַרשידענע פאָרמען. יידישיסטישע קורסן, רעפעראַטן, רעציטאַציעס, קאָנצערטן, פאָרשטעלונגען. אַלץ באַהויכט פון אַ מערקווירדיק עקשנות, פון אַ גייסט פון „אף על פי כן..." אַלץ דורכגענומען מיט דעם טיפן גלויבן, אַז מ'וועט דורכהאַלטן, איבערלעבן; און דעריבער האָט מען זיך געגרייט צו אַ ניי בעסער לעבן...

מ'לערנט תורה אין שאָפּ „שולץ"

פרייטיק, הושענא רבא, 2. אָקטאָבער.

אַן אינספּעקציע היינט געמאַכט אין אַלע „שאָפּן" אין געטאָ. באַקומען אַ דערלויבעניש דערצו, כדי צו זוכן ספרים, ביכער, ביבליאָטעקן. אָבער געזוכט האָב איך — מענטשן. און געפונען. מענטשן — לעבעדיקע ספרים. „כמא טפשאי הני בבלאי, דקיימא קמא ספרא תורה ולא קיימא קמא גברא רבא", — זאָגט די גמרא, טאַקע אין תלמוד בבלי. מיר זוכן ספרים און דאָ וואַלגערן זיך, אין הונגער און נויט, גייסטיקע אוצרות, — לעבעדיקע.

---

*) ד"ר טולא נוסענבלאט האט אנטיילגענומען אין אויפשטאנד אין ווארשע אין אפריל 1943, ווו ער איז געפאלן. קיין גענויערע פרטים זענען מיר נישט באקאנט.

אַט בין איך אין „שאפּ״ פון שולץ. איך קום אָן, ווען דער עולם קלאַפּט טשוועקעס און זאָגט „הושענות״. דאָ האָט זיך, אַ דאַנק איינעם פון די דירעקטאָרן, ה׳ אברהם הענדעל, אָנגעזאַמלט די עליטע פון דער אָרטאָדאָקסיע: רבים, רבנים, תלמידי חכמים, רעליגיעזע עסקנים, באַוווסטע חסידים. אַט זיצט ביים ווארשטאַט פון פאַרריכטן שטיוול (די אַרבעט באַשטייט אייגנטלעך פון אַרויסשלעפּן מיט א צוואַנג די טשוועקעס), דער קאָזשעגלאָווער רב, הרב יהודה אריה פ ר אָ מ ע ר, דער פריערדיקער ראש ישיבה פון „ישיבת חכמי לובלין״. און — לא פסיק פומי מגירסא״. דער דאָזיקער ייד זיצט דאָ, און זיין גייסט דערהויבט זיך אין אַנדערע וועלטן. ער הערט נישט אויף אויסנווייניק צו לערנען. זיינע ליפּן האַלטן אין איין שעפּטשען. פון צייט צו צייט ווענדט ער זיך מיט א וואָרט צום פּיאַסעטשנער רבין, ר׳ קלונימוס שפּירא, דעם מחבר פון „חובת התלמידים״, וועלכער זיצט פּונקט אקעגן. און ס׳אַנטוויקלט זיך א שטילער „שמועס אין לערנען״; ס׳ווערן דורכגעוואָרפן ש״ס און פוסקים. און באַלד געפינען זיך „אויפן שוסטער-טיש״ — געצוויער: אין די מוחות און מיילער פון אַט־די גאונים, — דער רמב״ם און דער ראב״ד, דער טור און רמ״א, ראשונים און אחרונים; עס דעפּילירן אין דעם פאבריקס־חלל פּלעיאדן פון גאונים און גדולים — און ווער מיר ס. ס.־לייט, ווער מיר פאָלקס-דייטשן־אויפזעער, ווער מיר הונגער און טויט און נגישות און טויט־פּחד? — שוועבט מען דאָך אין העכערע וועלטן, זיצט מען דאָך נישט אין „שאפּ״ אויף נאָוואָליפּיע 46, נאָר — אין לשכת הגזית...

אזוי זינקען מענטשן אין נויט, און דערהויבן זיך צו גייסטיקע הויכקייטן, צו מדרגות. איך באַמערק ביים טיש זיצן מיין פריינט משה פנחס ה ע ר ץ, דעם ביאַלער עלוי, אַ יונגער מענטש מיט אַ פייערדיקן קאָפּ. ער רוט נישט, ער „שיט״ מיט רמב״מס און תוספותן און ר״ן, און — מ׳מוז אים איינשטילן: די ס.ס.־לייט קענען אַריינקומען. אַ יונגערמאַן אברהם שלמה ר א ב י נ אָ וו י ט ש, דעם ניישטעטער רבס זון און אַן איידעם פון ר׳ יוסף פ ר ע נ ק ע ל פון ביליץ, — זיצט זיך פון דער וויטנס, נעבן אים ר׳ אברהם אָ ס ט ר אָ וו ע ר און דער פּאַביאַניצער רב, ר׳ אברהם אַ ל ט ע ר, דער סאָסנאָוויצער רב, הרב דוד ה א ל ב ע ר ש ט א ם, דער מיזרחי־עסקן הרב ב ל ו מ ע נ פ ע ל ד;

פון צייט צו צייטווארפט הרב ר א ב י נ אָ ו י ט ש אריין „אַ וואָרט", דרך אגב, באשיידן, צו זיינע שכנים, איינער פון זיי גיט עס איבער ווייטער, און די אריות שבחבורה, דער קאָזשעגלאָווער רב א. אנד. האָרכן אויפ־מערקזאַם אויף: דער יונגערמאַן רעדט צו דער זאַך... און מ'הייבט אָן ווידער צו אַנאַליזירן, פּאַרשן, מעיין זיין.

שפּעטער זאָגט מיר דער קאָזשעגלאָווער רב: „דער יונגערמאַן וואַקסט אַ גאון. גאָרנישט געוווסט, אַז ער האָלט אזוי ווייט... גאָרנישט געוווסט..."

און אָט באַגעגן איך דאָרט רבקה אלטער־ראַפּאָפּאָרט; זי האָט נאָר איין זאָרג: ווי גייט עס ה' אָרלעאַן? (דער דירעקטאָר פונעם בית־יעקב־סעמינאַר) און — „וואָס זאָגט ער?" ווי מ'דערציילט מיר — איז זי פאַר־נומען אין קיך פון „שאָפּ"; אַרבעט זי אחוץ די 12 שעה אין מעת-לעת, נאָך עטלעכע נעכט אין דער וואָך, כדי צו זיין באַפרייט אום שבת; און אחוץ דעם אַרבעט זי איין נאַכט אויפן אָרט פון פרוי יוכבדל לעווין־אַל־טער (אַ שוועסטער פון הרב יצחק מאיר לעווין), כדי יענע צו באַפרייען פון חלול שבת. פאַר יענער אָבער איז עס נישט קיין „פּראָבלעם".

— ביי מיר איז עס קלאָר: אום שבת אַרבעט איך נישט! וואָס קען דען גאָר זיין? כ'מוז דווקא לעבן? אלנפאַלס דעם שבת האָב איך נישט צו פאַרקויפן, — זאָגט זי מיט אַנטשלאָסנקייט און פשוט.

די רבנים וואָלטן איר, נאַטירלעך, מתיר געווען, פקוח נפש; זי פרעגט אָבער נישט קיין שאלה. און יהודה לייב אָרלעאַן לערנט אַ שיעור מיט זיינע פאַרבליבענע תלמידות, און לערנט אריין אין „מיין" און אין דער כוונה יוכבדל לעווין־אַלטער; זי איז — אַ „טעמע" און אַ פּראָבלעם. אַ מענטש פון טיפן פאַרשטאַנד און ברייטע השגות — איז זי ארומגערינגלט מיט אכטונג פון אַלע קרייזן, אפילו פון די פרייע; נישט יעדער „האַלט דערביי", אָבער אין דער דאַזיקער קליינער, פּריצייטיק געעלטערטער פרוי זעט מען גרויסקייט. (איר זון פנחס, ביי 16 יאָר, באַזיצט השגות, ידיעות און הבנות פון אַ גדול).

דער „שאָפּ" שולץ איז אַ וועלט פאַר זיך. דאָרט איז דאָס מקום פון דעם אָרטאָדאָקסישן סולת. כ'טרעף דאָרט הרב סענדער פון פּויזן, הרב שמחה טרייסטמאַן פון לאָדזש, הרב ד"ר גליצענשטיין פון גרודזיאָנדז, דעם יונגן עלוי, דעם זון פון הרב מנחם זעמבאַ, אהרן, דעם מזרחי־עסקן

ראַדונסקי, די ברידער ראַפּאָפּאָרט פון ביליץ, די ברידער פון הרב יצחק מאיר לעווין: מאָטל, יוסף, לייבל. דאָרט איז אויך געווען רבי משה בצלאל, דעם גערער רבינס ברודער, רבי מאיר אַלטער, דעם גערער רבינס עלצטער זון, ר׳ בונם לעווין פון לאָדזש, ר׳ הערשל גור־אריה און זיינע קינדער; אַלע זענען זיי דעפּאָרטירט געוואָרן קיין טרעבלינקע.

די פאַרבליבענע זיצן און לערנען, לעבן אין נויט, אין הונגער און פּחד, אָבער אין גייסטיקע וועלטן. זיי דערהויבן זיך פון דער טרויעריקער ווירקלעכקייט צו — מדרגות.

משומדים

דינסטיק, 6. אָקטאָבער.

היינט אַ מערקווירדיקן באַזוך געהאַט: די אַלמנה פון דעם שריפט־שטעלער לעאָפּאָלד ב ע ל מ אָ נ ט. (בעלמאָנט איז געשטאָרבן אין געטאָ, זומער 1942, און באַגראָבן געוואָרן אויפן עוואַנגעלישן צעמענטאַר.) ס׳אינטערעסירט מיך צו וויסן, ווי איז די שטעלונג פון דעם פּוילישן קלער לגבי דעם וואָס ס׳איז געשעען און געשעט.

— „זיי באַדויערן״, — זאָגט מיר מאַדאַם בעלמאָנט....

— נישט מער? — פרעג איך. — און צי העלפן זיי די משומדים אין געטאָ?

זי אַליין ווייסט נישט, וואָרום זי איז אַן עוואַנגעליקערין, און די עוואַנ־געלישע גייסטלעכע ווערן אויך גערודפט. די דייטשן באַטראַכטן זיי פאַר „פאַררעטער״, וואָרום אַלס פּראָטעסטאַנטן געהערן זיי צום דייטשן קולטור־קרייז און — זיי זענען דאָך געווען פּוילישע פּאַטריאָטן. דאָס איז ריכטיק. איך דערמאָן זיך, אַז דער פּרעזעס פון די פּוילישע עוואַנגעליקער, דער סע־נאַטאָר וו. ל. עווערט, האָט מיר דערציילט, אַז די נאַציס האָבן איינגע־זעצט אין תפיסה די פּראָטעסטאַנטישע פּאַסטאָרן און געשטערט זיי אָפּ־האַלטן זייערע תפילות.

און די קאַטויליקן? אין געטאָ זענען פאַראַן אַן ערך פון אַ 3.000 משומדים, קאַטויליקן. זיי האָבן זייער קירכע אויף דער לעשנע־גאַס און זייערע גלחים. אויך משומדים. מ׳האָט פאַרגעוואָרפן, און נישט אָן רעכט,

טשערניאקאוו, אז ער פאוואריזירט זיי ביי באזעצן פאסטנס אין דער קהילה. פאקטיש איז דער שעף פון דער יידישער פאליציי, יוזעף ש ע ר י נ ס ק י, א משומד. אויך אנדערע משומדים ווי למשל פראפעסאר צענטנערשווער זענען געווארן פאוואריזירט דורכן קהילה־פרעזעס.

צי האט די פוילישע גייסטלעכקייט געהאלפן די דאזיקע משומדים, זייערע גלויבנס־גענאסן פון יידישער אפשטאמונג?

ווייזט זיך ארויס, אז ניין. דער אנטיסעמיטישער פוילישער קלער האט למעשה — הגם נישט טעארעטיש, ווייל דאס איז קעגן זייער לערע — אנגענומען די ראסיסטישע אידעאלאגיע: א ייד בלייבט אייביק א ייד. — און אן אנטיסעמיט בלייבט אן אנטיסעמיט אפילו — לגבי א געשמדטן ייד. אפילו א משומד אין 2טן און 3טן דור.

כ׳געדענק, ס׳איז צו מיר ערשט נישט לאנג געקומען א גלח פון א שטעטל ביי קעלץ. ער איז אן אייניקל פון א משומד. נישט ער, נישט זיינע עלטערן האבן נישט געהאט קיינמאל קיין שום שייכות מיט יידן. איצט האבן די נאצים אנטדעקט זיין יידישע אפשטאמונג און אים דעפארטירט מיט יידן צוזאמען קיין ווארשע. ער געפינט זיך אין א שווערע מאטע־ריעלע לאגע. ווארום פונוואנען זאל ער נעמען? איז ער געקומען צו מיר אלס שעף פון דער רעליגיעזער אפטיילונג ביי דער קהילה — נאך הילף; ער האט דאך זיכער א שייכות מיט רעליגיע, ניין? איז מיר אבער געווען די זאך אביסל פריקרע. די רעליגיעזע אפטיילונג פון דער יידישער קהילה זאל אויסהאלטן גלחים? און ווי אזוי וועט עס „קלינגען" אין בודזשעט, ווען ס׳וועט זיך געפינען אזא מין פאזיציע? (א: אינטערעסאנטער פרט, קלער איך מיר, פארן צוקינפטיקן היסטאריקער פונעם געטא...) פון דער אנדערער זייט: „אין בודקין למזונות", און „משום דרכי שלום"... וואס טוט מען דא? גיב איך דעם גלח אן עצה, ער זאל זיך ווענדן צום עפיסקאפאט. צו זיינע גלויבנס־גענאסן די גלחים. איך נעם זיך אונטער צו באזארגן א בריוו פון אים צו די געהעריקע אינסטיטוציעס, ווען כ׳וועל ארויסגיין אויף דער „ארישער" זייט. ער איז נישט איבעריק באגייסטערט פון מיין עצה, זע איך, אבער ער שרייבט דאך אן א בריוו און גיט מיר איבער. איך שיק אים איבער דורך א קריסט אויף דער „ארישער" זייט, מורא־האבנדיק אליין זיך צו ווייזן אין א קריסטלעכער אינסטיטוציע.

אין א וואָך אַרום קומט אריין צו מיר דער זעלבער גלח און ווייזט מיר אַן ענטפער: אַן אָפּזאָג, אָן מאָטיוון. ער פאַרשטייט נישט פאַרוואָס, זאָגט ער. איך פאַרשטיי יאָ: פאַר ז י י בלייבט ער שטענדיק אַ ייד.

איך געפין אַן אויסוועג: ער וועט באַקומען שטיצע פון דער אָפּטיילונג פאַר סאָציאַלער שוץ פון דער קהילה; דער לייטער פון דער דאָזיקער אָפּטיילונג, קאָלעגע מ. לוסטבערג, איז מסכים.

און ווען איך בין געווען אין „טראַנספּאָרט" צום „אומשלאַג", האָב איך באַמערקט צווישן דער מאַסע דעם גלח־משומד פון דעם קליינעם שטעטל ביי קעלן...

דער זעלבער גורל האָט געטראָפן אַלע משומדים אין געטאָ. צווישן זיי דעם גלח פון דער געטאָ־קירכע פּודינג, דעם משומד אַדוואָקאַט עטינגער, דעם אוניווערזיטעט־פּראָפעסאָר סערעיסקי.

ס'האָט מיר אַמאָל עמיצער פאָרגעשלאָגן, איך זאָל זיך ווענדן צו די משומדים, זיי זאָלן פועלן ביי זייערע אַרישע גלויבנס־גענאָסן ובפרט ביי דער קריסטלעכער גייסטלעכקייט, זיי זאָלן זיך אָננעמען פאַר יידן. דאָס איז מיר נישט געווען איבעריק געשמאַק. איך האָב אין מיר געשפּירט פון קינדווייז אָן אַ ווידערווילן און אַן עקל צו משומדים. דאָס איז דאָך געווען דער ערגסטער פּסול ביי יידן. אין געטאָ האָט זיך אין מיר דער דאָזיקער ווידערווילן נאָך געשטאַרקט. האָב איך נישט געקענט ברענגען איבער מיר צו ווענדן זיך צו א שערינסקי, צו אַ נאַטאַנזאָן, צו אַ לוקסעמבורג. לעצטנס האָב איך געהאַט געוויסנביסן: פּקוח נפש; געדאַרפט פּרוּוון דעם וועג. ס'גייט דאָך אין לעבן. איצט האָב איך זיך איבערצייגט: גאָרנישט פאַרלאָרן. די פּוילישע גייסטלעכקייט, וועלכע איז תמיד געווען אַנטיסעמיטיש, איז בעת דער אָקופּאַציע נישט בעסער געוואָרן. און אויך בעת די שרעקלעכע שחיטות זענען זיי געבליבן פיינטלעך־„נייטראַל"...

צווישן יידישע שרייבער

פרייטיק, 9. אָקטאָבער.

היינט געווען זוכן ספרים אין סטאָליאַר־„שאָפּ" „שולינג" אויף נאָוואָליפּיע. געטראָפן דאָרט באַקאַנטע. איך קום אַן אין סאַמע מיט „ברען" פון אַ וכוח צווישן דעם העברעאישן שרייבער מ. ט ש ו ד נ ע ר און

דעם העברעאישן דיכטער י צ ח ק ק א צ ע נ ע ל ס א ן. דער וכוח גייט אָן וועגן ש. י. עגנון. דאָן גייט מען איבער צו דער מעשה פון דער איליאדע־איבערזעצונג אין דער „התקופה": ווער איז געווען גערעכט, דוד פרישמאַן אָדער שאול טשערניכאָווסקי, און ווער איז מער מסוגל צו האָמער־איבערזעצונגען? קיין אַנדערע זאָרגן האָבן זיי נישט...

ניין. קאַצענעלסאָן האָט יאָ אַ זאָרג:

— וואָס וועט זיין מיט מיין „על נהרות בבל"? — פרעגט ער מיך.

ער האָט אָנגעשריבן די דאָזיקע דראַמע אין ווארשעווער געטאָ. נאָך פאַר דער „דעפּאָרטאַציע". אייניקע קאַפּיטלען, גאָר שטאַרקע, האָב איך געהערט אים רעציטירן אויף אַ געהיימען אָוונט פון רעוויזיאָניסטן (אַזעל־כע אומלעגאַלע קורסן וועגן העברעאישער ליטעראַטור). ווייל ער עס מיר געבן, איך זאָל עס באַגראָבן אין קעלער פון קהילה־ארכיוו. איך בין מסכים. דאָס וועט געשען.

טשודנער האָט צו מיר אַן אַנדערע בקשה: ער וויל „איבערגיין" אין ארכיוו. דאָרט, האַלט ער, איז מען זיכערער. וואָרום דאָ, אין סטאָליאַר־שאָפּ, איז חוזק. מ'האַלט אין איין הובלעווען די זעלבע ברעטער, זיי ווערן אַלץ דינער און דינער, טייל זענען שוין ווי ציגאַרעטן־פּאַפּירלעך, און ס'וועט דאָך סוף כל סוף נעמען אַן ענדע צו דער דאָזיקער פּיקציע. די דייטשן וועלן זען, אַז די ארבעט איז נישט „פּראָדוקטיוו" — און וואָס דאַן?

— און די „ארבעט" אין ארכיוו איז יאָ פּראָדוקטיוו? — פרעג איך אים.

ער וויל אָבער דאָך אַהין. ערשטנס, קען ער נישט זיצן צווישן מענטשן, וואָס קענען נישט קיין וואָרט העברעאיש, צווישן אמתע סטאָליאַרעס, ער ווערט „פאַרגרעבט", זאָגט ער. איז שוין דאָ איין קאַצענעלסאָן — קען ער מיט אים נישט אויסקומען; ער איז מיט אים מחולק איבער פרישמאַנען, איבער שמעונוביצן, איבער אליעזר שטיינמאַן און איבער ש. י. עגנון. וואָס ביי איינעם איז טייער און הייך, איז ביים אַנדערן — גאָרנישט, אָדער „סתם אזוי". אין ארכיוו אָבער זיצן מענטשן, וואָס האָבן אַ ידיעה אין די זאַכן, און — זיי וועלן ביי אים לערנען. אַ חוץ דעם,

אַט זאַמלט מען דאָך דאָרט ספרים, אפשר וועט ער טרעפן עפּעס אַ יקר המציאות. איבעריקנס, איז מען דאָרט דאָך זיכער.

איך בין מסכים און נעם אים מיט. אויפן וועג איז ער מסביר זיין כוונה: די גאַנצע משפחה האָט מען ביי אים צוגענומען. ער הונגערט צו. אין דער גאַנצער צייט פון געטאָ האָט ער אויך נישט געהאַט איבעריק. איז ער דאָך געשטאַנען מיט אַ וועגעלע אויף דער גאַס און פאַרקויפט זיינע ביכער. איצט איז ער גאַנץ אַליין.

— פונדעסטוועגן וויל איך נישט זיין — זאָגט טשודנער ערנסט, — פון די מיליאָנען יידן, וואָס די אַמעריקאַנער און ענגלישע „יאַהודים" וועלן איבער זיי איינאָרדענען אין די סינאַגאָגעס הזכרות, און דער אָבער־קאַנטאָר וועט זיך איבער אונדז צעגאָרגלען: „בעבור שנהרג על קידוש השם", און די „יאַהודים" וועלן צושאָקלען מיט זייערע צילינדערס... ניין! ס'איז מיר נישט כדאי! און אויך נישט, אַז דער ערצבישאָף פון קענטערבורי זאָל איינאָרדענען אַ גאָטעסדינסט און די ענגלישע און יידישע „פּני" זאָלן שעפּן נחת פון גויאישן אהבת ישראל... ניין! נישט כדאי! און אויך נישט, אַז מ'זאָל נאָך דער מלחמה אריינשרייען אין קבר: „זיי וויסן, טשודנער — היטלער האָט געהאַט אַ מפּלה!" ניין! כ'וויל אַליין דער־לעבן, כ'וויל אַליין מיט מיינע אויגן זען... פאַרשטייט איר מיך?..."

יאָ, כ'פאַרשטיי אים. איינס פון די פאַקטאָרן, וואָס שטאַרקן אַזוי דעם לעבנס־ווילן אין וואַרשעווער געטאָ, וואָס ווירקט, אַז די צום טויט פאַראורטיילטע קלאַמערן זיך קראַמפּהאַפט מיט איבערמענטשלעכע כוחות ביים לעבן, איז — דער פעסטער גלויבן אין ענדלעכן נצחון פון דער גערעכטיקייט. זיי ווייסן, זיי האָבן די פעסטע זיכערקייט, אַז די ממשלת הרשע וועט באַזיגט ווערן, — און ווילן דערלעבן. זיי זאָגן: „ייתי ואח־מיניא (זאָל קומען די גאולה, און איך וויל זי זען).

דערמיט דערקלערט זיך דער זעלטזאַמער פאַקט, וואָס אין געטאָ איז טראָץ די שרעקלעכע לײדן — נישט געווען כמעט קיין זעלבסט־מאָרדן. נישט בעת דער גאַנצער צייט פ א ר דער דעפּאָרטאַציע, נישט בעת דער דעפּאָרטאַציע גופא, און נישט דערנאָך, בעת דער „הפסקה".

זעלבסטמאָרדן זענען אין געטאָ געווען פיל זעלטענער, ווי פאַר דער מלחמה. די איינציקע, מיר באַקאַנטע פאַלן זענען געווען סאַמועל אַדאַל־

בערג (דער געוועזענער ראטגעבער פאר יידישע ענינים אין בילדונגס־מיניסטעריום), באלד ביים אנהייב אין דעצעמבער 1939, און פון סאַמועל הירשהאָרן (דער פובליציסט פון „נאַש פשעגלאָנד"), דעם 28טן יולי 1942. אגב, מערקווירדיק:ביידע נישט קיין גלויביקע יידן און נישט קיין ציוניסטן.

טשערניאַקאָווס זעלבסטמאָרד איז געווען א העלדישער טויט.

ס'האָט זיך איינגעבירגערט די איבערצייגונג, אז זעלבסטמאָרד איז דעפעטיזם, איז יאוש, איז — דעזערציע. און קיינער האָט נישט געהאַלטן, נישט ביי יאוש און קיינער האָט נישט געוואָלט דעזערטירן. אזוי שטאַרק איז געווען דער גלויבן! און אזוי שטאַרק דער לעבנס-ווילן!

דער לייטער פונעם סטאַטיסטישן אמט האָט מיר איבערגעגעבן מיט פארווונדערונג, אז די צאָל זעלבסטמאָרדן ביי יידן אין די יאָרן 1940 — 1942 איז געפאַלן אין פארגלייך מיט דעם יאָר 1939 מיט 65 פּראָצענט. איך האָב עס אים געפּרווט צו דערקלערן דערמיט, וואָס אין דעם אלגעמיינעם אומגליק, אין דער קאַטאַסטראָפע פון קאָסמישע מאַסשטאַבן, פארטרינקט דער יחיד זיין אינדיווידועל אומגליק, ווי ליבעס־טראַגעדיעס, נויט-לאַגעס, קרענק א.ד.גל. וועלכעס ווערט קלענער און פארשווינדט אין אַנבליק פון וועלט-אומגליק. און דער עיקר — מ'וויל איבערלעבן, כדי צו זען דעם סוף, וועלכער וועט דאָך באשטימט זיין א גוטער, און נאָך וועלכן ס'וועט זיך אָנהייבן א נייע תקופה, א ליכטיקע, א גליקלעכע.

אלע האָבן איין געדאַנק, איין ווילן: אויסדויערן, איבערהאַלטן, איבערלעבן!

„יידישע פאָליציי"

מאָנטיק, 12. אָקטאָבער.

היינט געהאַט ביי מיר צוויי באזוכן: דער יונגער יוסף טענענבוים, א זון פון דעם פאַרשטאָרבענעם מזרחי־פּרנס אליהו טענענבוים, און יעקב עהרליך. ביידע יידישע פאָליציאַנטן. אָבער וואָסער — חילוק! צוויי וועלטן. דער ערשטער — א יונגער אדוואָקאַט, אן אינטעליגענטער מענטש, שטענדיק גרייט א יידן א טובה צו טאָן, שטענדיק גרייט

צו העלפן, אפילו מיט מסירת נפש — און העלפט טאקע! — דער צוויי-טער — א טיפ פון דער אונטער־וועלט, א ריקזיכטסלאזער שאנטאזשיסט. אוןביידע זענען יידישע פאליציאנטן. וועלכער פון זיי דריקט אויס דעם אמתן כאראקטער פון דער דאזיקער אינסטיטוציע? ווער פון זיי רעפרע־זענטירט זי פאקטיש?

כדאי איצט, ווען דער סך־הכל איז אזוי טרויעריק פאר דער „יידישער פאליציי", זיך צו פארטראכטן איבער דער דאזיקער מערקווירדיקער אינ־סטיטוציע, און איבער איר ראל אין געטא. יוארשע!

די יידישע פאליציי איז א „שווער" און א ווייטיקלעך קאפיטל. שווער ארויסצוטראגן איבער איר אן אורטייל. אייגנטלעך, איז זי שוין פאראורטיילט געווארן. און איך האלט גארנישט ביים פארטיידיקן זי. איך וויל אבער אנצייכענען איר גענעזע, איר אנטשטיין און איר וועג — בארג-אראפ. איך וויל אויך פרווון געבן א תשובה אויף דער פראגע:

— ווי איז עס מעגלעך געווען? ווי איז עס מעגלעך געווען, אז יידן זאלן איבערגעבן אנדערע יידן צו פארניכטונג?

אייגנטלעך, דארף מען פרעגן: ווי איז עס מעגלעך „געווארן" ווארום די יידישע פאליציי איז נישט אנטשטאנען לכתחילה צו דעם צוועק צו שיקן יידן אויף פארניכטונג. ווען זי איז אנטשטאנען, האט די אממיינסטן פעסימיסטישע פאנטאזיע זיך נישט געקענט פארשטעלן אזא שרעקלעכע קאטאסטראפע. זי איז אנטשטאנען אונטערן אפיציעלן נאמען „יידישע ארדנונגס־דינסט", און איר צוועק איז געווען צו האלטן ארדענונג אין געטא. צו פארטרעטן די פוילישע פאליציי, וועלכע איז צוריקגעצויגן גע־ווארן (אלנפאלס, נישט אינגאנצן) פונעם געטא.

אין אנהייב איז עס געווען א מקום מקלט, נישט פאר דער עליטע. באלד אבער האט מען זיך ארומגעקוקט, אז דא קען מען געפינען אן ארט פון געוויסע פריווילעגיעס, הנחות, און אויך — הכנסות, און ס'האט זיך אנגעהויבן א געיעג אויף די פאסטנס פון פאליציאנטן. מצד דער קהילה האט זיך פארנומען מיט ארגאניזירן די פאליציי אדוואקאט בערנארד זונדעלעוויטש, דער פריערדיקער פרעזעס פונעם קליינהענדלער פארבאנד אין פוילן, א שוואכער מענטש, וואס האט באלד פארלארן די השפעה אויף דער פאליציי, און א געוויסער ה' קופטשיקער, א קליין

מענטשל, מיט ווייניק אינטעליגענץ און נאך ווייניקער געזעלשאפטלעכן חוש, וואס איז פּלוצים עולה לגדולה געוואָרן. אין שפּיץ פון דער יידישער פּאָליציי איז געשטעלט געוואָרן א געוויסער שערינסקי — א משומד! — וועלכער איז פריער געווען פּאָליציי קאָמיסאר ביי דער פּויילישער מלוכה-פּאָליציי. אמת, ס'זענען תחילת געווען אייניקע בעסערע, ערלעכע מענטשן אין דער פּאָליציי, ווי איר וויצע־קאָמאנדאנט אדוואָקאט ד"ר מאקסימיליאן שענפעלד, סטעפאן לובלינער, דער באוווּסטער אַקטיאָר עדמונד מינאָוויטש, יוסף טענענבוים, אדוואָקאט ד"ר גאָמבינסקי, אדוואָקאט מיעטשיסלאוו גאָלדשטיין, אדוואָקאט בראקמאן, אדוו. עטינגער, אדוואָקאט נאָוואָגרודזקי, אדוואָקאט לעווקאָוויטש, אדוו. פּשעדבארסקי א. אנד. באלד אָבער האָט דער ערגערער עלעמענט געוווּנען די אויבערהאַנט. אַלע אַנפירער אָבער, ס'רוב אדוואָקאטן, זענען געווען אסימילאנטן, פיל צווישן זיי מיטן קאָמענדאנט שערינסקי בראש — משומדים, — אַלע ווייט פון יידישקייט, פון די יידישע מאסן, אויף וועלכע זיי האָבן געקוקט מיט גרינגשעצונג און אָפט — מיט שנאה.

צו זיי איז צוגעקומען א חברה ביטרע געשעפט-מאכערס, „דרייערס" פון דער „גאָלדענער יוגנט" און סתם מענטשן, נישט פון די בעסטע.

זיי האָבן זייער פונקציע גענומען ערנסט. און דאס איז געווען דער עיקר־פעלער און די הויפּט־זינד זייערע. זיי האָבן זיך שטארק איבערגענומען מיט זייער ראָל און ארויסגעוויזן אייפער און פלייסיקייט אין איר דערפילן. צו פיל אייפער און צופיל פלייסיקייט. זיי זענען ס'רוב געווען ענערגישע מענטשן, און האָבן זייער ענערגיע ארויסגעוויזן, ס'רוב דאָרט ווו ס'איז אָמווייניקסטן געווען אויפן אָרט: ביים אויספירן די גזירות פון די דייטשן. א גרויסער טייל פון זיי, אסימילירט, ווייט פון די יידישע מאסן, פיינטלעך לגבי זיי, האָבן דאס אויספירן פון די דייטשע גזירות, נישט געטאָן עם „כמי שכפאו שד", נישט מיט קיין צעבראָכן הארץ, נישט מיט קיין קרעכץ און א זיפץ, נאָר אָפטמאָל מיט סאטיספאקציע.

ביים אָנהייב האָבן זיי נישט באקומען קיין שום שכירות פון דער

קהילה. זיי האָבן געאַרבעט „פּריוויליק״, „שלא על מנת לקבל פּרס״. — „ערן-פּאָסטנס״ אַזעלכע. „אידעאַליסטן״ אַזעלכע... היות זיי האָבן אָבער געמוזט לעבן, האָבן זיי זיך געזוכט הכנסות „פון דער זייט״. בעיקר האָבן זיי צוגעהאָלפן צום שמוגל פון לעבנסמיטל אין געטאָ. דאָס איז גראָד גע-ווען אַ נוצלעכע פונקציע (וואָרום אָן דעם וואָלט מען מיט די 12 דעקאַ ברויט-פּאַרציעס אַ טאָג אַלע אויסגעשטאָרבן פון הונגער), הגם זיי האָבן פאַרדינט דערביי.

ערגער איז אָבער געוואָרן, ווען זיי האָבן אַליין געמאַכט צוזאַמען מיט אַנדערע אינסטיטוציעס „גזירות״, ווי למשל די אַ. ג. „פּאַרוווקעס״. ווען מ'האָט אַנטדעקט אַ טיפוס-קראַנקהייט אין אַ הויז, האָט מען פאַר-מאַכט דאָס הויז, אין יוצא ואין בא, — ארויסגעגעבן אַ באַפעל די איינ-וווינער זיך צו גיין „באָדן״, ווו מ'האָט זיך ערשט געקענט אָנשטעקן מיט אַ קראַנקהייט, און נישט אַרויסגעלאָזט פונעם הויז אָן אַן אָפּצאָל. אַזעלכע „המצאות״ זענען געווען פאַרשידענע און אָפטע.

פונדעסטוועגן זענען געווען, ווי געזאָגט, צווישן די פּאָליציאַנטן אָנ-שטענדיקע מענטשן, וואָס האָבן זיך אויפגעפירט ווי ס'דאַרף צו זיין.

דאָס איז געווען ב י ז צו די מאַסאַקרעס, די אַ. ג. „דעפּאָרטאַ-ציעס״, אָדער „אַקציעס״.

אין מאָמענט פון דער „דעפּאָרטאַציע״ אַנטשטייט אַ גרינטלעכע ענ-דערונג אין דער יידישער פּאָליציי; אין איר פּסיכיק און אין איר האַנדלונג.

קודם כל עטלעכע ווערטער וועגן דער אַלגעמיינער אַטמאָספערע און פּסיכישער איינשטעלונג בעת דער „דעפּאָרטאַציע״.

מ'קען נישט צוגיין צו פאַראורטיילן האַנדלונגען אין געטאָ, בפרט בעת דער דעפּאָרטאַציע, מיט נאָרמאַלע קריטעריומס. מ'מוז נעמען אין באַטראַכט די אויסנאַם-אומשטאַנדן. און דעריבער דאַרף מען נישט זיין איילוק און פאַראורטיילן געוויסע יידן. וואָרום יידן בכלל זענען אין גלות אָן אָ ב י ע ק ט בלויז פון א ו י ס ע ר ל ע כ ע באַדינגונגען. און די דאָזיקע באַדינגונגען האָבן געשאַפן אַנדערע, די ד יי ט ש ן נעמ-לעך. די דאָזיקע באַדינגונגען האָבן געענדערט די מאָראַלישע און עטישע יסודות. מענטשן אין געטאָ, וועמענס מאָראַליש-עטישע העמונגען זענען

געווען שוואַכע, זענען דעמאָלט נאָך מער געפאַלן. שלעכטע זענען געוואָרן נאָך שלעכטער, פאַרדאָרבענע זענען געוואָרן נאָך מער פאַרדאָרבענער. (דערביי האָבן מענטשן אויף אַ הויכע עטישע מדרגה, זיך דערהויבן נאָך העכער!) דער טייטש פונעם „שפת אמת" אויף „וירעו אותנו המצריים" — דאַרף דאָך שטיין אַנשטאָט „אותנו", — „לנו", — נאָר זיי האָבן אונדז שלעכט געמאַכט; אַט דער טייטש האָט זיך אַרויסגעוויזן אַממיינסטן אין געטאָ. די דייטשן האָבן אָנגעווענדט אַלערליי מיטלען, אָרגאַניזירט אַ טייוולאָנישן אַפּאַראַט, כדי צו צעברעכן די מאָראַל פון די יידן, כדי זיי צו דעמאָראַליזירן, דערוועקן ביי זיי די ווילדסטע אינסטינקטן. זיי האָבן די „מלחמת הקיום" געמאַכט אַזוי שווער, אַזוי אוממענטשלעך. אַז יעדער איינער זאָל קענען לעבן בלויז אויף קאָסטן פונעם אַנדערן.

ס'דאַרף פעסטגעשטעלט ווערן, אַז אין דער גאַנצער פּאָליציי איז נישט געווען קיין איינציקער אָרטאָדאָקסישער ייִד; קיין איינציקער נישט! נישט פון דער אגודה, נישט פונעם מזרחי, און נישט קיין סתם רעליגיעזער ייִד*) די דאָזיקע האָבן זיך נישט געוואָלט ראַטעווען אויף יענעמס קאָסטן. זיי האָבן געהאַלטן אין דעם „מאי חזית דדמך סומק טפי?"...

ס'דאַרף אויך פעסטגעשטעלט ווערן, אַז כ'האָב אין דער וואַרשעווער יידישער פּאָליציי נישט באַגעגנט קיין איין באַקאַנטן ציוניסטישן עסקן.

די פּאָליציי איז באַשטאַנען פון אַ פאָלקס־פרעמדן אָדער גאָר פאָלקס־פיינטלעכן עלעמענט. און זיי זענען נישט עומדים בנסיון געווען. ווען עס איז אַנטשטאַנען די מעגלעכקייט — לויט זיי האָבן געמיינט, — זיך צו ראַטעווען אויף די קאָסטן פון יענעמס ליידן, האָבן זיי זיך קיין איין רגע נישט קיין וואַקל געטאָן.

און טייל פון זיי האָבן די מיסיע צו זיין די תלינים אויפן דייטשן באַפעל אויסגעפירט מיט ענערגיע און פעאיקייטן. די „פינצטערע מאַסע" איז ביי זיי געווען אַ מינדערוויכטיק עלעמענט. לגבי רעליגיעזע יידן האָבן זיי זיך פאַרהאַלטן מיט גרינגשעצונג און אפילו האַס. און לגבי יידן בכלל

---

*) דאָס זעלבע איז אויך געווען דער פאַל אין די לאַגערן. צווישן די אַלע „אויפ־זעערס, „קאַפּאָס" א. ד. גל. יידישע מושלים און שוטרים איז נישט געווען קיין רעל־יגיעזע יידן. דאָס שטעלן פעסט אַלע, וואָס זענען געווען אין די לאַגערן.

האָבן זיי נישט געהאַט קיין באַזונדער ברידערלעך געפיל, און איידעלע מענטשלעכע סענטימענטן האָבן זיי אויך נישט אַרויסגעוויזן.

ס׳דאַרף אָבער דאָך באַמערקט ווערן, אַז אַ סך יידישע פּאָליציאַנטן האָבן מיט מסירת נפש אָפּגעראַטעוועט פיל יידן.

מיטן שטייגן פון די דעפּאָרטאַציעס זענען אָבער אַנדערע אַלעמאָל ווילדער געוואָרן; אַלעמאָל נידעריקער געפאַלן. זיי האָבן געראַטעוועט זייערע משפחות. ס׳רוב פון זיי האָבן זיך אָבער אויך באַרייכערט, געלעבט אַ גוטן טאָג, געהוליעט און געשכורט (בכלל איז צוליב דער אומזיכערקייט פונעם מאָרגן געווען אַ שטימונג פון „חטוף ואכול, חטוף ושתה...).

איך דערמאָן זיך עטלעכע שוידערלעכע מאָמענטן: איך גיי אויף דער זאַמענהאָף־גאַס. ביים טויער נ״ר 11 הער איך אַ געשריי. איך גיי צו און זע ווי אַ יידישער פּאָליציאַנט אַמפּערט זיך מיט אַן עלטערן חסידישן ייד. דער פּאָליציאַנט שלעפּט אים און יענער רייסט זיך אַרויס. וווהין וויל ער אים נעמען? צום „אומשלאַג״־פּלאַץ...

איך קען זיך נישט איינהאַלטן און פרעג: אין וואָס גייט דאָ? הייבט אָן דער ייד מיר צו דערציילן, אַז דער פּאָליציאַנט האָט אים געפונען אין אַ באַהעלטעניש, און וויל אים נעמען צום „אומשלאַג״; ער האָט נישט קיין „נומערל״, מילא, איז ער גרייט צו גיין; אַ ברירה האָט ער? נאָר וואָס, ער וויל מיטנעמען טלית און תפילין — און דער פּאָליציאַנט איז נישט מסכים דערויף...

איך הייב אָן איינצוטענהן מיטן פּאָליציאַנט, אים בעטן, איבערצייגן; ס׳העלפט נישט. איך שטעל זיך פאַר פאַר אַ יידישן זשורנאַליסט, יענער, אַן אסימילירטער יונג, ווייסט נישט פון מיר. ענדלעך — אַ הונדערט זלאָטעס האָט דעם יידן אָפּגעראַטעוועט — דערווייל.

דאָס איז געשען יענע וואָך, ד. ה. שוין נאָך דער מאַסן־דעפּאָרטאַציע. די טאַט פונעם יידישן פּאָליציאַנט איז געווען אַלזאָ „בתורת נדבה״. אַזעלכע מאָמענטן זענען געווען אַ סך.

די יידישע אסימילאַציע האָט זיך אויך דאָ אין געטאָ אסימילירט צו די פּאָליאַקן... זיי האָבן געמיינט אַזוי זיך צו קענען ראַטעווען.

ווען מ׳פרעגט אָבער: ווי איז עס מעגלעך געוואָרן אַזאַ שרעקלעכע מאָראַלישע ירידה? דאַן ווייסן מיר: דאָס האָבן די נאַציס דערצו געבראַכט,

דאָס האָבן זיי געשאַפן אַזעלכע באַדינגונגען, אַז מענטשן, מאָראַליש שװאַכע, זאָלן נאָך פאַלן נידעריקער (*).

מענטשן, װאָס אין נאָרמאַלע באַדינגונגען װאָלטן זיי געװען גאַנץ אָנשטענדיקע בירגער, זענען נישט ביַיגעשטאַנען דעם נסיון פון שװערע באַדינגונגען, פון די שרעקלעכסטע, װאָס קענען נאָר געמאָלט זיין.

שמוגלערס

שבת, 17. אָקטאָבער

איך גיי היינט דורך דער פראַנציסקאַנער־גאַס און הער שיסן. אויף דער גאַס אַ פּאַניק. מענטשן באַהאַלטן זיך אין די הייזער, אין די קעלערס אין אַ מינוט װערט די גאַס ליידיק, טויט. איך לויף אַריין אין אַ װוינונג און טרעף דאָרט אַ גרופּע מענטשן ציטערנדיקע פאַר שרעק. איינער נעמט זיך אָן מיט מוט און גייט צו צום פענצטער: מ׳זעט קיינעם נישט. שטייט מען אַזוי און — מ׳װאַרט. מ׳װעט זען, װאָס ס׳װעט זיין װייטער. איז עס אָן „אַקציע", אָדער בלויז אַן איינצלנער פאַל. ס׳פאַרגייט אַזוי אַ שעה, צװיי ביז איינער, אַ הויכער יונג אין אַ לעדערנעם מאַנטל גייט אַראָפּ צום טויער געװאָר װערן װאָס מ׳הערט. אין אַ צען מינוט קומט ער צוריק מיט אַ באַרואיקונג:

— ס׳איז גאָרנישט. געשאָסן צװיי שמוגלערס...

יאָ, מ׳איז שוין געװוינט דערמיט. דערהרגעט צװיי מענטשן, דאָס איז „גאָרנישט". דאָס איז נאָרמאַל. איז עס דאָך אַ מעשה בכל יום.

דער ענין „שמוגל" איז אין געטאָ אַ װיכטיק קאַפּיטל. כדאַי זיך אָפּצושטעלן דערויף. כדאַי צו פאַרצייכענען לזכר. װאָרום אין דעם דאָזיקן, געװענלעך נישט־דערהויבענעם פאַך האָט זיך קאָנצענטרירט אַ סך העראָאיזם. און די שמוגלערס האָבן דערפילט אַ װיכטיקע געזעלשאַפטלעכע אויפגאַבע, נישט װייניקער, װאָלט איך געזאָגט, װי די אַלע סאָציאַלע הילפס־אינסטיטוציעס, הגם זיי האָבן געטאָן זייער אַרבעט נישט צוליב אידעאַליזם, נאָר כדי צו פאַרדינען זייער ברויט. אָן זיי װאָלט דער הונגער געװען אַ תל געמאַכט פון אַלע.

---

*) די יידישע קעמפער האבן ארויסגעטראגן איבער זיי זייער משפט און אויסגעפירט דעם טויט־אורטייל איבער די אנפירער פון דער דאזיקער פאליציי. יעקב לעיקין, יוזעף שערניסקי, ישראל פירסט, ערליך, שמערלינג, פירסטענבערג.

קיינמאל איז די מימרא „בנפשו יביא לחמו" נישט געווען אזוי צו־געפאסט, ווי ביי די שמוגלערס.

דאס געטא איז געווען ארומגערינגלט מיט מויערן 3 מעטער די הויך. אויף די מויערן זענען געווען שטעכיקע דראטן און גלאז־שטיקלעך. ביי די מויערן, פון ביידע זייטן, פון אינעווייניק און פון אויסנווייניק האבן זיך געדרייט מחנות פוילישע פאליציאנטן, וועלכע האבן געהיט מיטן גרעסטן פלייס, און דייטשע זשאנדארן. שוין דאס בלויזע דערנענטערן זיך צו א מויער, אדער צום טויער איז געווען פארבונדן מיט סכנת נפשות.

ביים מינדעסטן „חשד" האבן די דייטשע זשאנדארן געשאסן. און אמאל האבן זיי געשאסן אן א „חשד!" אזוי איז געווען איין דייטשער שומר פונעם געטא, וועלכער האט סתם געשאסן אויף יידן. מ'האט אים שוין געקענט אין געטא און מ'האט אים גערופן, כ'ווייס נישט פארוואס — „פראנקענשטיין" (עפעס אן אנצוהערעניש, ווייזט אויס, אויף א באַקאנטן מערדער). דער דאזיקער, האט מען געזאגט, „מוז" יעדן טאג שיסן א ייד.

דאס געטא איז אלזא געווען פארמאכט הערמעטיש און ארומגערינגלט מיט דער שארפסטער שמירה, פונקט ווי א תפיסה פון די געפערלעכסטע פארברעכער.

און אט אין דער פארמאכטקייט האט מען אריינגעשמוגלט אין די מאסן פון דער ארישער זייט די פארשידנסטע סחורות. קודם כל — לעבנסמיטל, אלערליי. קודם כל ברויט, מעל, ירקות, קארטאפל; אבער אויך צוקער, מארמעלאדע, פוטער, מיט איין ווארט — אלץ צום עסן.

אין דעם וואלט געווען געקומען צו א קאטאסטראפע נאך פאר דער סיסטעמאטישער פארניכטונג.

שווער זיך פארצושטעלן די אלע תחבולותן, אויפטועכצן, די אלערליי שפיצלעך און קונצן, וואס יידן האבן באוויזן, כדי אריינצושמוגלען אין געטא א זעקל מעל, א פאר ברויט, א פאר קילא קארטאפל.

תחילת זענען די מויערן ארום דעם געטא אזוי געבויט געווארן, אז זיי האבן פארמאכט א גאס, ד. ה. זענען געבויט געווארן צווישן איין הויז אין א צווייטן אקעגנאיבער. אזוי איז אויסגעקומען, אז פון צוויי שכנות־

דיקע הייזער האָט איינס געהערט צום געטאָ און דאָס צווייטע צו דער „ארישער" זייט. האָט מען דורכגעבויערט לעבער אין די שכנותדיקע ווענט, צווישן איין וווינונג און דער צווייטער, צווישן איין בוידעם און צווייטן.

זענען אָבער די דייטשן געוואָר געוואָרן דערפון און אויסגעבויט די מויערן אַנדערש: ארום די הייזער־בלאָקן. דאָס האָט הערמעטיש פאַר־מאַכט דאָס געטאָ. און דאָך האָבן יידן זיך אַן עצה געגעבן. מ'האָט אונ־טערגעקויפט די פוילישע פּאָליציאַנטן, און אָפט אויך די דייטשע זשאַנ־דאַרן. מ'האָט אויסגעפונען עפענונגען און לעבער, געהיימע אויסגאַנגען. מ'האָט ארויסבאקומען פון דער „טראַנספער־שטעלע" (דאָס דייטשע „צאָל־אַמט" פאַרן געטאָ) אַן ארייַנפאָר־דערלויבעניש אויף אַ געוויסן סאָרט און צאָל סחורה און — אריינגעפירט, באַהאַלטן, אַנדערע סחורות.

א גרויס אָרט פון שמוגל איז געווען דאָס בית החיים אויף גענשע־גאַס. דורך די מויערן, וואָס האָבן ארומגערינגלט דאָס בית־החיים און וועלכע זענען אָפט געווען דורכגעבראָכן, האָט מען אריינגעשמוגלט פאַר־שידענע לעבנסמיטל. איינער האָט באַוויזן אַ קונץ און אריינגעברענגט דורכן פּלויט אַ ...קו.

דאָס אינטערעסאַנטסטע און צוגלייך טרויעריקסטע קאַפּיטל איז געווען דער שמוגל, וועלכן ס'האָבן אויסגעפירט די קינדער, קליינע קינ־דער פון 6, 7, 8 יאָר, מיט שמאָלע אויסגעדאַרטע קערפּערלעך, האָבן זיך דורכגעשטופּט דורך די ענגע שפּאַרעס פון די געטאָ־מויערן, דורך די לע־כער פונעם וואַסער־אָפּפלוס און — זיך ארויסבאַקומען אויף דער ארי־שער זייט. דאָרט האָבן זיי פאַר אייניקע צענדליק זלאָטעס איינגעקויפט אביסל לעבנסמיטל. ס'רוב קאַרטאָפל, אַ ברויט א. ד. גל. און דאַן האָבן זיי, באַלאָדן אונטער די קליידער מיט דער דאָזיקער „סחורה", זיך גע־דרייט אַזוי לאַנג ביי איינעם פון די טויערן פון די געטאָ־מויערן (וואָרום מיט דער „סחורה" האָבן זיי זיך שוין נישט געקענט מער דורכשטופּן די ענגע שפּאַרעס), ביז די דייטשע וואַך האָט זיך פאַרקוקט, און — דאַן זע־נען זיי שנעל דורכגעלאָפן דורכן טויער און זיך געפונען ווידער אין געטאָ. ביים אריינגיין אין געטאָ איז די דייטשע וואַך שוין נישט אַזוי שטרענג, ווי ביים ארויסגיין.

ס'רוב איז דער קינדערשער שמוגל געלונגען. נישט איינמאל פלעג זיך אבער טרעפן, אז א פוילישער פאליציאנט, וועלכער האט זיך געדרייט נעבן די געטא־מויערן אין דינסט אדער סתם אזוי „פריוואליק" צו באוואכן די יידן, — האט באמערקט ווי א יידיש קינד וויל דורכגיין די מויער; ער האט זיך גענומען דאס קינד מערדערלעך שלאגן, אדער האט צוגערופן א דייטשן זשאנדאר, און דער האט דאס געטאן, אדער באלד דערשאסן דאס קינד אויפן ארט.

אזוי האבן די קינדער אפטמאל באצאלט מיט זייער יונגן לעבן פאר דעם שטיקל ברויט, וואס זיי האבן געוואלט האבן פאר זיך און פאר דער משפחה.

די קינדער האבן געמלעך אויסגעהאלטן טאטע־מאמע, די עלטערע ברידער און שוועסטער, וועלכע זענען געווען צו „אלט" זיך צו קענען דורכשמוגלען דורך די לעכער, און האבן געהונגערט, ווארטנדיק אין דער היים אויף דעם שטיקל ברויט, וואס ס'וועט פאר זיי ברענגען דער קליינער 7־יעריקער ברויט־געבער.

די דאזיקע קליינע קינדער שמוגלער־סוחרים זענען געווען זייער קלוג. זענען געהאדעוועט געווארן אין שווערער און סכנותפולער ארבעט, האבן זיך אויסגעשארפט די מוחות אין קאמפליצירטן משא־מתן פון די געטאגעשעפטן. זיי האבן גוט גערעכנט, נישט־לייכט געווען זיי אויסצונארן, אדער צו באשווינדלען. זיי זענען געווארן רייף פאר די יארן, גערעדט, געהאנדלט, געארבעט ווי דערוואקסענע. זיי האבן אויף זיך געטראגן די גאנצע שווערע לאסט פונעם נאצישן יאך און נאצישע רדיפות. זיי זענען געווען די הויפט־שאמפיאנען אין נישט־גלייכן קאמף מיטן שונא, וועלכער האט געוואלט אויסהונגערן די יידן אין געטא.

א סך זענען געפאלן אין דעם דאזיקן שווערן געראנגל. געפאלן אלס העלדן, אין געטריישאפט פאר זייערע נאענטע, אין ליבשאפט פאר משפחה, און א סך מאל געהאלפן אויך סתם־יידן מיט א שטיקל ברויט. זייער העלדנטום איז נישט ווייניקער ווירדיק ווי יעדעס אנדערע אין געטא און בכלל, הגם זיי האבן קיין אויסצייכענונג נישט באקומען. און זיי וואלטן אויך דעם דאזיקן קאמף געוווּנען, ווען נישט די מאסן־מאסאקרעס, וואס האבן געבראכן י ע ד ן ווידערשטאנד.

יידישע קינדער אין געטאָ אַלס פרנסה־געבערס, אַלס סוחרים, „אימפאָרטערן", אַלס „שמוגלער", — אַלס קעמפער קעגן דייטשער אויסהונגערונג־אַרבעט, אַלס סאָלדאַטן אָן מונדירן, אָן געווער, אַלס קליינע סאָלדאַטן און גרויסע העלדן, — אָט דאָס איז איינס פון די טראַגישסטע און רומרייכסטע קאַפּיטלען פון דעם ווידערשטאַנד אין ווארשעווער געטאָ.

די קהילה אָרגאַניזירט שול־קורסן

פרייטיק, 27. נאָוועמבער.

היינט האָט דער קהילה־פּרעזעס, אָדער ריכטיקער געזאָגט, יודענראַט־פּרעזעס, אינזש. מאַרק ליכטענבוים, גערופן אַ זיצונג פון אייניקע אָפּטיילונגס־לייטער פון דער קהילה און נאַציאָנאַלע עסקנים. איך באַמערק אויף דער זיצונג שמואל האָרענשטיין, דער פריערדיקער שעף פון דער שול־אָפּטיילונג, נחום רעמבאַ, זיין פאַרטרעטער, דירעקטאָר בראַנשטעטער פון לאָדזש, פרוי נאַטאַנבלוט, אַ פריערדיקע שול־אינספּעקטאָרין, פרוי זיגעלבוים, די פרוי פון דעם „בונד" פירער „אַרטור", וואָלפאָוויטש, דער פריערדיקער פאָרזיצער פון דער שול־אָפּטיילונג פון דער קהילה, ד"ר עדמונד שטיין, דער געוועזענער רעקטאָר פונעם יודאַאיסטישן אינסטיטוט אין ווארשע, און אייניקע אַנדערע. ס'זענען נאָך דאָ קינדער אין געטאָ, זיי גייען ארום ליידיק. דאַרף מען פאַר זיי גרינדן שול־קורסן. אין איין וועג וועט דאָס געבן באַשעפטיקונג די שול־לערער פון דער קהילה. ליכטענבוים דערקלערט, אַז ער קען דערויף באַקומען די הסכמה פון דער „בעפעל־שטעלע". (דאָס איז דער אָרגאַן פון דער דייטשער מאַכט, וועלכער האָט זייט דער דעפּאָרטאַציע די שליטה איבערן געטאָ).

די אַנוועזנדע רוקן אַרויס באַוואָרענישן. ראשית, צי דאַרף מען צוזאַמענעמען קינדער אויף איין אָרט. דאָס איז אַ געפאַר. צווייטנס, וואָס זאָל מען זיי לערנען? ס'שטעלט זיך די פראַגע: וואָס האָבן מיר די סינדער צו ענטפערן, ווען זיי וועלן אונדז פרעגן: פאַרוואָס? ווען זיי וועלן פרעגן, ווו זענען זייערע עלטערן, ברידער, שוועסטער, קליינע פריינד.

איך מאַך אויפמערקזאַם, פאַרוואָס מ'האָט נישט פאַרבעטן די באַ־

קאָנטע רעליגיעזע פּעדאַגאָגן און חינוך־עסקנים, ווי יהודה לייב אָרלעאַן, זישע פרידמאַן. פאַרוואָס האָט מען נישט איינגעלאַדן די רבנים? דער פּרעזעס ליכטענבוים זאָגט, אַז ער וועט זיי פאַרבעטן צו דער נאָענטסטער זיצונג, און בעט מיך דערווייל זיך צו פאַרשטענדיקן מיט זיי און הערן זייער מיינונג. ער פאַרזיכערט מיך, אַז די אָרטאָדאָקסישע עסקנים וועלן צוגעצויגן ווערן צו דער דאָזיקער אַרבעט.

איך קום אַהיים (איך ווין צוזאַמען מיט י. ל. אָרלעאַן און א. ג. פרידענזאָן) און גיב זיי איבער דעם פאַרלויף פון דער זיצונג. מ׳דרינגט דערפון, אַז די לאַגע האָט זיך „סטאַביליזירט", ד. ה. אַז מער קיין „אַק־ציעס" וועט שוין נישט זיין, אַ סימן, מ׳רעדט וועגן איינאָרדענען עפּעס דויערהאַפטעס.

צום ענין גופא דאַרף מען זיך מיישב זיין. קודם כל, שטעלט פעסט אָרלעאַן, אַז קינדער פון אָ ר ט אָ ד אָ ק ס י ש ע עלטערן איז דאָ זייער ווייניק. די דאָזיקע זענען געווען ווייניק געשיצט, נישט געהאַט נענוג געלט, פּראָטעקציע און איינפלוס צו קענען ראַטעווען די קינדער; אויב מ׳האָט זיך אַליין ווי נישט איז געראַטעוועט, האָט מען נישט גע־האַט גענוג מיטלען אויסצובאַהאַלטן די קינדער. ס׳רוב געבליבענע קינ־דער זענען דעריבער פון אַסימילירטע עלטערן (די דאָזיקע האָבן פאַר־מאָגט מער מיטלען מציל צו זיין זיך און די פאַמיליעס, געווען פּאָלי־ציאַנטן, אָנגעשטעלטע פון דער יידישער אַפּראָוויזאַציע, פון די „שאָפּן". וווהין פאַר אַ רעליגיעזן יידן איז געווען שווער אָנצוקומען...), די דאָזיקע קינדער זענען שוין אונטער דער השפעה פון פרוי נאַטאַנבלוט, אַ פעאיקע פּעדאַגאָגין און אַ קאָרעקטער מענטש, דאַרף מען צוגעבן, אָבער אַסימי־לירט. וואָס־זשע האָבן מיר דאָ צו טאָן? וואָס קענען מיר טאָן?...

כ׳רעד נאָך איבער מיט ד״ר עדמונד שטיין; ער איז, ווי געוועהנלעך, שטענדיק אַרבעט־גרייט און אָפּטימיסטיש. איצט? — זאָגט ער — איצט וועט מען לערנען די קינדער אַסימילאַטאָריש, ווען די גאַנצע אַסימי־לאַציע האָט אַזוי באַנקראָטירט? — מ׳וועט זיי לערנען העברעאיש, וועגן ארץ ישראל, און יהדות.

זישע פרידמאַן גיט מיר איבער, אַז פאַקטיש האָט ער אָרגאַניזירט אין געהיים און אומלעגאַל קליינע חדרים פאַר דעם ביסל קינדער, וואָס

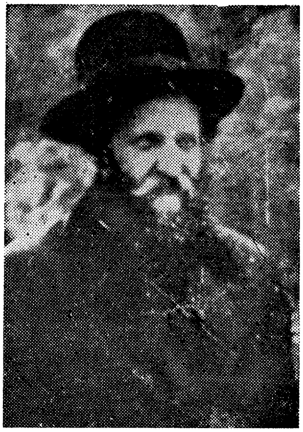

הרב ר׳ מנחם זעמבא

ר׳ זישע פרידמאַן

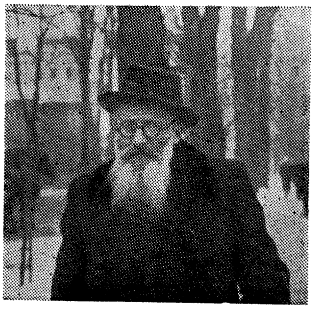

ר׳ אייזיק בער עקערמאַן

איז איבערגעבליבן; ער דארף נישט די שטיצע פון דער קהילה, ער האט די מיטלען פונעם „דזשאינט", און ער האט מורא פאר דער „לעגאליזאציע" פון די דייטשן...

איך פארשטענדיק זיך מיט עטלעכע חברים פון דעם ווידערשטאנד־קאמיטעט, זיי זענען קאטעגאריש דאקעגן איינצואָרדענען וועלכע ס'איז שולן אדער קורסן. זייערע ארגומענטן איבערצייגן מיך אמבעסטן. אי סיפא לא ספרא...

איך באשליס אפצוווענדן דעם יודענראט־פּרעזעס פון דעם געדאנק וועגן שולן. נישט קיין צייט דערויף איצט. בפרט מיטן חסד פון דער נאציבאנדע.

:: :: ::

נעכטן און היינט צוויי געשעענישן:

נעכטן: דער געשטאפא־רעפערענט פאר יידישע ענינים מ ע נ ד א האט פארעפנטלעכט און באפוילן צו אפישירן אויף די מויערן פונעם געטא פאלגנדיקע דערקלערונג:

„היות געוויסע אומפאראנטווארטלעכע אינדיווידואומס פארשפרייטען ידיעות וועגן א כלומרשטער בעפארשטייענדיקער אויסזידלונגס־אקציע, איז מען מודיע, אז די דאזיקע ידיעות זענען פולשטענדיק גרונטלאז; די פארשפרייטער פון די דאזיקע פאלשע ידיעות וועלן שטרענג באשטראפט ווערן פאר סאבאטאזש". —

(אונטערגעשריבען: מ ע נ ד א).

די דאזיקע דערקלערונג, צוזאמען מיט דער איניציאטיוו פונעם יודענראט צו ארגאניזירן שולן, האט געברענגט אביסל בארואיקונג אין געטא. כאטש דער גרויסער רוב באציט זיך מיט חשד און אומגלויבן צו די דייטשע דערקלערונגען. מ'האט שוין געהאט גענוג געלעגנהייטן זיך צו איבערציייגן אין זייער „אויפריכטיקייט"... טייל האלטן אפילו, אז דאס איז א סימן צו שלעכטן; נאך יעדער „בארואיקונג" — האט די דערפארונג געלערנט — קומט א גזרה.

א צווייט „געשעעניש":

מ'האט היינט פארלאנגט פון די „שאפן" צוזשטעלן א צאל פון קוואליפיצירטע שניידער מיט ניי־מאשינען אויף ארבעט קיין לובלין. ס'זענען ארויסגעפארן א 40 שניידער מיט מאשינען. מ'איז אין געטא נישט באאומרואיקט וועגן זייער גורל. כאטש ס'פעלן נישט קיין פעסי־מיסטן...

אין אלגעמיין איז „רואיק" אין געטא. זייט יום כפור נישט געווען קיין „אקציע". נאר מ'ווייסט נישט, צי איז עס א סוף פון דער פארניכ־טונג, צו בלויז א „הפסקה", א שטילקייט פאר א שטורעם.

די ידיעות, וואס קומען אן פון די פראווינץ־שטעט וועגן שטענ־דיקע „אקציעס", טראגן, נאטירלעך, נישט ביי צו קיין בארואיקונג. פיל מענטשן גרייטן זיך. יעדער אויף זיין שטייגער, און לויט זיינע מעגלעכ־קייטן. דער, וואס האט א סך געלט און באציאונגען מיט דער „ארישער זייט", באמיט זיך אהין איבערצוטראגן. אינזשינירן, טעכניקער בויען אונטערערדישע באהעלטענישן, א. ג. „בונקערס", פארזען מיט אלע כמעט וווינונגס־איינריכטונגען, עלעקטריש ליכט, גאז, וואסער, א. ד. גל. מ'פאר־זארגט זיך מיט שפייז־רעזערוון יעדער לויט זיינע מיטלען. און מ'גרייט זיך צו קאמף...

יידן וואס האבן געשאפן פאר פוילישער קולטור

זונטיק, 29. נאוועמבער.

איך בין היינט געווען ביי פראפעסאר מאיר באלאבאן. ער האט זיך שוין אויסגעשטעלט זיינע ביכער און זיצט און שרייבט. מיט וואס פארנעמט ער זיך היינט? בין איך טשעקאווע צו וויסן.

— הארט פאר דער מלחמה, האב איך כמעט שוין געהאט פארענ־דיקט — ענטפערט ער מיר אויף מיין פראגע — אן ארבעט א"נ „די יידן אין דער פוילישער קולטור". די דאזיקע ארבעט האט ביי מיר בא־שטעלט די קראקעווער וויסנשאפט־אקאדעמיע („אקאדעמיא אומיעיענט־נאשטשי"). ענדיק איך זי איצט אויס.

איך בלעטער איבער די דאזיקע ארבעט און א שלל פון מאטעריאל אנט־פלעקט זיך פאר מיר. באקאנטס און נאך מער — אומבאקאנטס. אויף באלאבאנס שטייגער, אן א שיעור נעמען, פאקטן, שילדערונגען.

— אָבער וואָס וועט עס באַווייזן? — פרעג איך מיין פּראָפעסאָר.
— מה קא משמע לן? דאָס קען העכסטנס צוגעגעבן ווערן אַלס אַנעקס צו דעם היסטאָרישן אָנקלאָגע־אַקט קעגן די פּאָליאַקן, פאַרוואָס זיי פאַר־האַלטן זיך אַזוי גלייכגילטיק, אַ ל ע, אויך די אינטעלעקטועלע, לגבי דעם מאָרד אויף דעם יידישן פאָלק אין פּוילן (אַ טייל האָבן גאָר מיט־געהאָלפן די מערדערס).

איך זע דאָרט יידישע נעמען, וואָס האָבן באַלייכט די פּוילישע קול־טור. מענטשן, וואָס האָבן זייער גאַנץ לעבן געווידמעט פּוילן. אַ סך פון זיי האָבן געהאַט בלויז זייער יידישע אָפּשטאַמונג; אַ טייל האָבן געווירקט פאַר יידן אויך. און אַלע האָבן היינט געטיילט דעם יידישן גורל.

ס׳רוב פון זיי זענען שוין נישטאָ. נישטאָ יאַנוש קאָרטשאַק, ברונאָ ווינאַווער, נישטאָ פּראָפעסאָר מויריצי אַלערהאַנד, פּראָפעסאָר בעק פון לעמבערג; און הונדערטער און טויזנטער אַזעלכע, וואָס זענען געווען די קרוין פון פּוילישער ליטעראַטור, וויסנשאַפט, קונסט.

איך קען נישט בשום אופן פאַרשטיין: האָבן דאָך די דאָזיקע מענטשן אַ גאַנץ לעבן פאַרבראַכט דווקא צווישן פּאָליאַקן; האָבן זיי דאָך אַן אַ שיעור געלייסטעט פאַר פּאָליאַקן; האָבן זיי דאָך געהאַט אַ סך תלמידים, אָנהענגער, פריינד; — האָט זיך קיינער נישט געפונען, וואָס זאָל זיי ביישטיין אין דער דאָזיקער צרה? קיין איינער נישט? ווי איז דאָס מעג־לעך?

איך קען עס נישט באַגרייפן.

איינס ווייס איך: אויב נאָך נויטיק אַ באַווייז פון דער אומזיסטקייט פון יידישער האָרעוואַניע פאַר פרעמדע, — האָבן מיר היינט אין פּוילן אַ טרויעריקן און בלוטיקן מוסר השכל דערויף...

כל רעינו בגדו בנו...

איוב-בשורות פון דער פּראָווינץ

מאָנטיק, 30. נאָוועמבער.

אַ באַזוך היינט געמאַכט אויף דער ניסקע־גאַס. דאָרט געפינט זיך די א. ג. „וווערט־ערפאַסונג“. דאָס איז אַן אָרגאַניזירטער רויב פון יידיש פאַרמעגן. די נאַציס נעמען צונויף דאָס פאַרמעגן פון די יידן, וואָס זענען

דעפארטירט געווארן און פון די, וואס לעבן נאך אין געטא, און שיקן עס אוועק קיין דייטשלאנד. זיי באשעפטיקן דערביי יידן. ס'ארבעטן דארט א סך יידן פון ווארשע און אויך די, וואס זענען לעצטנס אנגעקומען פון די ארומיקע שטעטלעך. איך גיי אריבער זיך דורכרעדן מיט די לעצטע און הערן, וואס ס'איז געשען אויף דער פראווינץ. מיין פריינד יהודה לייב ארלעאן האט מיך אויך געבעטן, איך זאל זיך אינפארמירן וועגן ווענגראוו (ביי ווארשע), ווו ער האט זיין פרוי און 5 קינדער. איך טרעף א ייד פון ווענגראוו. זיך געראטעוועט. איינער אליין פון זיין גאנצער משפחה, פון דער גאנצער קהילה.

און אט וואס ער דערציילט:

יום כפור, וועלכער איז אויסגעפאלן מאנטיק דעם 21סטן סעפטעמבער (1942), איז אראפגעקומען א באנדע ס.ס.-לייט און באפוילן, אז אלע יידן אן אונטערשיד פון עלטער און געשלעכט זאלן זיך פארזאמלען אויפן מארק. ווען דאס איז געשען, האט מען אלטע און קראנקע, וועלכע זענען נישט געווען טראנספארט-פעאיק, געשאסן אויפן ארט, אדער זיי געפירט אויפן יידישן בית-עלמין און דארט זיי דערשאסן. אלע איבעריקע יידן האט מען אוועקגעפירט. וווהין? — פרעג איך. „דארט ווו אלע יידן," פאלט דער ענטפער. „און מ'האט זיך נישט געקענט באהאלטן?" — וווּנדער איך זיך. „יא, א קליינע צאל יידן האט זיך באהאלטן; אין די קעלערס. אויף די בוידעמס, אין די וועלדער. האבן די דייטשן מודיע געווען, אז פאר יעדן געפונענעם יידן גיבן זיי א פערטל קילא צוקער. זענען קריסטלעכע קינדער, און אויך — דערוואקסענע, ארומגעגאנגען און געניסטערט אין אלע לעכער און באהעלטענישן, זוכנדיק באהאלטענע יידן. ווען זיי האבן געפונען אזעלכן, האבן זיי אים מיט גוואלד ארויסגעשלעפט פונעם באהעלטעניש, און אויב ער האט זיך קעגנגעשטעלט, האבן זיי אים מערדערלעך צעשלאגן, און — דאן אים איבערגעגעבן די נאציס. די גויים זענען געווען אן רחמנות. זיי האבן דערשמעקט, אז אויף א בוידעם איז באהאלטן א יונג יידיש יינגל פון א יאר 12, האבן די קריסטלעכע קינדער ארומגערינגלט דאס הויז, געווארפן שטיינער, אנגערייצט בייזע הינט, גענומען אונטערצינדן דאס הייזל, ביז זיי האבן אראפגעקריגן דאס קינד פון זיין באהעלטעניש און אין גרויס

פרייד און טריומף עס געפירט צו דער דייטשער קאמאנדאנטור. אין די אויגן פון דער גאנצער קריסטלעכער באפעלקערונג. און קיין איין פאַר ליאַק האָט זיך נישט אָנגענומען פאַר דעם דאָזיקן אומגליקלעכן קינד! די דייטשן האָבן גענומען דאָס ייִנגל און עס ארויסגעפירט אויפן בית עולם און עס געשאָסן אין די אויגן פונעם פוילישן המון, וועלכער איז געקומען בייוווינען די „עקזעקוציע”, — ווי זיי האָבן אָנגערופן די גרויזאַמע רציחות. קיין איין ייִד איז נישט געבליבן אין דעם שטעטל ווענגראָוו. אויך די, וואָס האָבן זיך באַהאַלטן אין די וועלדער, זענען דורך די פויערים איבערגעגעבן געוואָרן די דייטשן”.

א מיידל, וואָס איז געקומען פון מינסק־מאזאָוויעצק, פּרל. זאקאָן, דערציילט מיר וועגן חורבן פון דער דאָזיקער שטאָט:

„כמעט אַלע ייִדן זענען דעפּאָרטירט געוואָרן נאָך אין די חדשים יולי־סעפּטעמבער. ס'איז געבליבן בלויז א קליינע צאָל, לערך 180, וועלכע האָט געאַרבעט אויסער דער שטאָט. איר פאַמיליע אַליין, וועלכע האָט געהאַט אַן עסיק־פאַבריק, איז געבליבן אַלס אַרבעטער אין דער דאָזיקער פאַבריק. די איבעריקע האָבן געאַרבעט אין באַראַקן אויסער דער שטאָט. אויף איינמאָל איז פעסטגעשטעלט געוואָרן צווישן די אַרבעטנדיקע ייִדן א פאַל פון טיפוס. איז אַראָפּגעקומען א מחנה נאַצים, האָבן אַריינגעטריבן אַלע ייִדן אין א באַראַק און אונטערגעצונדן דעם באַראַק. אַלע זענען פאַרברענט געוואָרן לעבעדיקערהייט”.

אין אָטוואָצק (ביי ווארשע), דערציילט מען מיר, איז דער חורבן פאָרגעקומען אויף דעם „קלאַסישן” אופן פון די נאַצישע מעטאָדן. מ'האָט אויף איין טאָג געמאַכט א הפסקה אין דער פאַרניכטונג אין ווארשע (אין חודש אויגוסט) און די באַנדע איז ארויסגעפאָרן קיין אָטוואָצק, דאָרט אָפּטאָן זייער אַרבעט. נאָר דאָרט איז געווען אַן אָריגינעלער ניואַנס: „א סך ייִדן” — דערציילט מיר מיין פריינד ה' זאַלצבערג, א זון פון דעם באַוווּסטן חסידישן פענסיאָנאַט אייגנטימער יחיאל זאַלצבערג, וועמען ס'האָט זיך איינגעגעבן צו אַנטלויפן — זענען אַנטלאָפן אין די אַרומיקע וועלדער. האָבן די פּאָליאַקן אָנגעהויבן א געיעג אויף ייִדן אין די וועלדער. ווען זיי האָבן געכאַפּט א ייִד, האָט מען אים אי־

בערגעגעבן די דייטשן, וועלכע האָבן געגעבן אַ „פּרעמיע״ פאַר יעדן געכאַפּטן ייד. געווען אויך פאַלן, ווען פּויערים האָבן דעם ייד דערהרגעט אויפן אָרט, כדי ביי אים צוצורויבן זיינע שטיוול, זיין אַנטועכץ, זיין געלט״. אַ קליינע טייל איז אַנטלאָפן קיין רעמבערטאָוו, קיין קאַלאַביעל, און אויך שפּעטער געקומען קיין וואַרשע. קיין קאַלאַביעל איז אויך אַנט־לאָפן דער יונגער רב הרב ישראל וו י ד ע נ פ ע ל ד, דער איידעם פון ר׳ מנחם זעמבאַ, וועלכער איז געווען אין אַ סאַנאַטאָריום אין אָט־וואָצק. אויך די אַלע יידישע קראַנקע פון דעם סאַנאַטאָריום „בריאות״ און אַנדערע זענען דעפּאָרטירט געוואָרן. די גייסטיק קראַנקע פון „זאָפּ־יופקע״ זענען געשאָסן געוואָרן אויפן אָרט, צוזאַמען מיטן פּערסאָנאַל און דאָקטוירים. אין אָטוואָצק איז אויך געווען דער באַקאַנטער יידיש־פּוילישער געלערנטער און שריפטשטעלער ד״ר ברונאָ וו י נ א וו ע ר, וועלכער איז לעצטנס געווען שעף פון דער נאַטור־וויסנשאַפטלעכער פאַ־קולטעט ביי די יידישע אוניווערזיטעטס־קורסן, וועלכע זענען געגרינ־דעט געוואָרן אין געטאָ דורך פּרעזעס אינזש. טשערניאַקאָוו. אויך ברונאָ ווינאַווער איז אומגעקומען בעת דער פאַרניכטונג פון אָטוואָצק. קיין אָט־וואָצק זענען אויך נאָך פריער אַריינגעטריבן געוואָרן די יידן פון שרוד־באָרוו, שווידער און אַנדערע. פון פאַלעניץ האָבן די דייטשן נאָך דעם פריערדיקן ווינטער אַריינגעטריבן אַלע יידן קיין וואַרשע.

צווישן די פריש־אָנגעקומענע קיין וואַרשע געפינט זיך אויך הרב ז ע מ ע ל מ אַ ן, דער רב פון פשייטש. אויך ער דערציילט וועגן דער פאַרניכטונג פון די קליינע און גרעסערע יידישע קהילות אויף דער פּראָ־ווינץ. דער דאָזיקער רב — אַן אגודה עסקן און אַ גרויסער תלמיד חכם, — האָט אָנגעבונדן אַ קאָנטאַקט מיט געוויסע פּוילישע לינקע פּאַרטיזאַ־נען, ער שמוגלט זיך אָפּט אַרויס אויף דער אַרישער זייט, ווו ער האַלט זיך אויף אַלס ריינער „אַריער״ און ברענגט פון דאָרט רעוואָלווערן און אַמוניציע. ער רופט מיט גרויס ענטוזיאַזם צו ווידערשטאַנד. איך האָב היינט געהערט הרב ז ע מ ע ל מ אַ ן אויף אַ געהיימער פאַרזאַמ־לונג אין אַ „בונקער״. ער באַזיצט אַ גרויסן אָראַטאָרישן טאַלענט, און מיטן גאַנצן פייער פון זיין קאָכעדיקן טעמפּעראַמענט גיט ער איבער די שרעקלעכע בילדער פון דער פאַרטיליקונג פון גאַנצע עדות יידן, און —

רופט צו נ ק מ ה. „גדולה נקמה — ציטירט ער — שנתנה בין שתי אותיות. אל נקמות ה׳”. ער ברענגט פסוקים, מאמרים פון ש״ס, און רופט צו אן אויפשטאנד. ער רעדט נישט סתם מיט פראזן, נאר לייגט פאר א גענויען פלאן ווי אזוי צו קעמפן. און ער נעמט זיך אליין אונטער צו שאפן געווער און אמוניציע (וואס ער האט שוין איבעריקנס געטאן אין א גרויסער מאס). ער איז נישט נאר א נאה דורש, נאר אויך א נאה מקיים; אט האט ער היינט איבערגעגעבן דעם ווידערשטאנד־קאמיטעט 12 רעוואלווערן און עטלעכע שאכטלעך קוילן. ער באזוכט אלע רבנים און רבים, און אלע עסקנים, און פאדערט זיי אויף צו רופן צום אויפשטאנד. ער ברענט אינגאנצן מיט דעם דראנג צום קאמף. נעכטן, דערציילט מען מיר, איז ער געווען אויף א פארזאמלונג פון חלוצים, וועלכע בילדן דעם קערן פון ווידערשטאנד, ער האט שטארק באגייסטערט די יונגע חלוצים. יענע וואך איז געקומען צווישן אים און געוויסע „בונד”־פארשטייער צו א שארפן ווערטער־אויסטויש; בעת יענע האבן גערעדט וועגןווארטן אויף א סיגנאל פון אויסלאנד און פון די סאציאליסטישע חברים פון דער אַרישער זייט, האט ער אויפגעוויזן די נישטיקייט פון די דאזיקע פאלשע אילוזיעס...

אן ארץ־ישראל־ווינטל האט א בלאז געטאן...

פרייטיק, א׳ חנוכה, 4. דעצעמבער.

נעכטן א סענסאציע אין געטא: אנגעקומען ארץ־ישראל סערטיפי־קאטן. ביי יעדן פון אונדז פינקלט אויף א האפענונג: אפשר פאר מיר אויך...

ס׳ווייזט זיך ארויס, אז אנגעקומען זענען 54 סערטיפיקאטן, כמעט אויסשליסלעך פאר פרויען, וועמענס מענער געפינען זיך אין ארץ־ישראל. דער יידישער פאסט־לייטער ה׳ מ. יאשונסקי ברענגט מיר אריין אין אר־כיוו דאס פעקל בריוו און דאקומענטן, פרעגט אן עצה: ווי אזוי אויפ־זוכן די אדרעסאטן? די אדרעסן זענען אלע נישט־אקטועלע. יענע גאסן זענען שוין „אריזירט” געווארן. כ׳נעם די בריוו אין דער האנט אריין. דאס זענען סערטיפיקאטן ארויסגעשיקט געווארן דורכן פאלעסטינא־

אַמט אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל. ס'רוב פאַרזעען מיט פאָטאָגראַפיעס פון די באַטרעפנדיקע פרויען און קינדער. צו יעדן סערטיפיקאַט איז בייגע־לייגט אַ בריוו, אונטערגעשריבן ד"ר גאָלדין, אין וועלכן ס'ווערט געזאָגט, אַז נאָכן באַקומען אַן אויסרייזע־וויזע פון דער דייטשער מאַכט וועט מען באַקומען די טראַנזיט-וויזע דורך טערקיי און די רייזע הוצאות ביז ארץ ישראל.

כ'קוק איבער די נעמען און געפין אַ סך באַקאַנטע און פריינד: די פרוי און קינד פון ה' פנחס לעווין (מינדל און שרה), די פרוי און קינ־דער פונעם רעדאַקטאָר פונעם וואַרשעווער „טאַגבלאַט" שמואל ראָט־שטיין, די פאַמיליע קאַמינער פון דער צעגלאַנא גאַס 9, און אַ סך אַנדערע.

כ'קען צופעליק די אַדרעסן פון איניקע. זיי אַרבעטן אין די „שאָפּן". כ'גיב זיי איבער ה' יאַשונסקי. אָבער נאָך איידער די באַטרעפנדיקע האָבן באַקומען צוגעשיקט די סערטיפיקאַטן, זענען זיי שוין געוואָר געוואָרן — דער „אינפאָרמאַציע דינסט" אין געטאָ פונקציאָנירט זייער גוט, יעדע ידיעה צעגייט זיך אין משך פון אַ האַלבע שעה אומעטום. מ'קומט צו לויפן אין דער קהילה אַריין פרעגן אַן עצה: „איז עס עפּעס ווערט? ווי אַזוי רעאַליזירט מען עס? וואָס טוט מען דערמיט?"

ס'ווייזט זיך אַרויס, אַז אויף די 54 סערטיפיקאַטן געפינען זיך נאָך אין געטאָ נישט מער ווי אַ צענדליק באַזיצערינס פון די דאָזיקע. די אי־בעריקע אַדרעסאַטן זענען שוין דעפּאָרטירט...

דער וויצע־פּרעזעס פונעם קהילה־ראַט, אינזשיניער אַ. שטאָלצמאַן, פרעגט אין געשטאַפּאָ אַ שאלה: מה טיבו של עיבור זה?

— „אויף פּאַלעסטינאַ־אויסטויש", — פאַלט די תשובה.

ביי דער געלעגנהייט ברענגט שטאָלצמאַן אַן אַנדערע ידיעה: אָנגעקו־מען אין דער אויסלאַנד־שטעלע פון דער וואַרשעווער געשטאַפּאָ אַ ליסטע פון 21 פּערזאָנען*), וועלכע דאַרפן ווערן אויסגעטוישט קיין ארץ ישראל. די געשטאַפּאָ הייסט זיי זוכן אין געטאָ. אויף דער באַמערקונג פון שטאָלצ־מאַנען, אַז זיי זענען באַשטימט דאָס רוב דעפּאָרטירט, ענטפערט מען אים, אַז „מ'קען שיקן פאַרטרעטער"... „ווער וועט דען קאָנטראָלירן, אַז ווער איז ווער?" ...פאַלט אַן אָנצוהערעניש.

אַלזאָ — אַ שטיקל טיר פון האָפענונג. אַ גאַנץ שמאָלע שפּאַרע —

*) די דאָזיקע נעמען זענען ביי מיר פאַרשריבן.

אמת, אָבער דאָך... איצט שטעלט זיך אַ פראַגע: ווי אַזוי פירט מען צו די זאַך צו אַ טאָלק.

זיצן עטלעכע מענטשן. אַקטיווע געזעלשאַפטלעכע טוער און ס'פּאַלט אַ געדאַנק: צעטיילן די דאָזיקע בעלי־בתים־לאָזע סערטיפיקאַטן צווישן יידישע פּערזענלעכקייטן אין געטאָ. ס'ווערט באַלד געשאַפן אַ קאָמיטעט — די צייט איילט — און מען באַראַט זיך מיט גרוים ישוב הדעת: האַנדלט זיך דאָך אין דיני־נפשות. מ'גייט זען, ווער ס'זאָל האָבן דעם זכות געראַטעוועט צו ווערן. נאָך לאַנגע באַראַטונגען איז ענדלעך באַשלאָסן געוואָרן אַ רשימה פון די פּערזאָנען, וועלכע דאַרפן געניסן פון די אויסטויש-סערטיפיקאַטן: ד"ר יצחק שיפּער, דעפּוטאַט יעקב טראָקענהיים, ד"ר עמנואל רינגעלבלום, יצחק גיטערמאַן, מנחם קירשענבוים, זישע פרידמאַן, דוד גוזשיק, מוריצי אָזשעד, שמואל האָרענשטיין, ד"ר יעזשי הערשפינקעל, הרב דוד שפּירא, מאַדאַם נחמה ראַטנער, נחום רעמבא, יהושע פערלע, אברהם געפּנער, דר י. ראָטפעלד, ד"ר נ. וואהל, יוסף קעניגסבערג, י. קרגיש און איד.

ס'הייבט זיך אָן אַ פאָרעניש ביי די באַטרעפנדיקע דייטשע אַמטשטעלן; מ'באַמיט זיך צו רעאַליזירן די דאָזיקע רשימה, ביז שפּעט אין היינטיקן אָוונט איז מען געוואָר געוואָרן:

דער גאַנצער ענין איז דערווייל נישט אַקטועל...

„דערווייל"... און שפּעטער? וועט עס אַמאָל זיין אַקטועל?*) ווער ווייסט? דערווייל צעפלאַמען זיך חלומות, אילוזיעס, ס'באַווייזן זיך וויזיעס פון אַ ליכטיק לעבן אין ארץ ישראל, פון אַ רעטונג.

*) שפּעטער האָבן די דייטשן איבערגעשיקט אַ סך באַזיצער פון ארץ־ישראל־סערטיפיקאַטן אין דעם לאַגער פון בערגען־בעלזען ביי האַנאָווער. זיי זענען כמעט אַלע (אויסער די, וואָס זענען געשטאָרבן פאַר הונגער און טיפוס) ניצל געוואָרן. בעת די באַזיצער פון די דרום־אַמעריקאַנישע פּעסער זענען אַלע דעפּאָרטירט געוואָרן פון בערגען־בעלזען און זענען פאַרשוואונדן געוואָרן אָן אַ שפּור, זענען די באַזיצער פון וואָסער ס'איז באַווייז וועגן ארץ־ישראל־שייכות — געבליבן. אויך איז וויטעל זענען אַנערקענט געוואָרן די באַזיצער פון באַשטעטיקונגען פונעם פּאַלעסטינע־אַמט, אַז פאַר זיי איז באַשטימט א"י־סערטיפיקאַטן.

אין פּאַראַמערטן געטאָ־לעבן האָט אַ פּריש ווינטל, אַן ארץ־ישראל ווינטל אַ בלאָז געטאָן. האָפענונגען האָבן דערוואַכט. אפשר דאָך, אפשר דאָך... אפשר וועט זיך איינגעבן אונדזערע ברידער, שוועסטער, פריינד אין ארץ ישראל אונדז אויסצושטרעקן אַ רעטונגס־האַנט; אפשר וועט די ענגלישע רעגירונג דאָך עפּעס טאָן צו ראַטעווען דעם קליינעם רעשט, דעם שארית הפליטה...

וועלן די דאָזיקע חלומות מקוים ווערן?

ווער ווייסט?...*)

נקמה אָן „ליטעראַטור"

דינסטיק, 6. דעצעמבער.

מיר זיצן היינט אין ארכיוו פאַרמאַכט. אין יוצא ואין בא. אַ גע־שטאַפּאָ־אָפיציר באַווייזט זיך יעדע עטלעכע טעג אין געטאָ און שיסט יידן, וועלכע ער טרעפט אויף דער גאַס. געווען היינט 7 קרבנות. זיצט מען אין פחד. אייערנעכטן איז דער זעלבער געשטאַפּאָ־מערדער געקומען אין דער קהילה און פונדאַנען טעלעפאָנירט צו זיין שעף: „פינף יודען דערשאָסען". ווייזט אוים אַזאַ טאַקטיק. זענען מיר אַלע צונויפגעזאַמלט, און מ'וואַרט אויף בין השמשות. דעמאָלט איז ווייניקער סכנה זיך צו ווייזן אויף דער גאַס. די שעהן שלעפּן זיך שווער ווי בליי. רבנים „קוקן אַריין אין אַ ספר". אַנדערע דרייען זיך נערוועז. די אַטמאָספּערע איז „געשפּאַנט". מ'וואַרט.

אין דער דאָזיקער דערוואַרטונג וואַרפט עמיצער אַ וואָרט. דאָס וואָרט קייקלט זיך אין חלל און נעמט אָן אַלץ מער פאַרנעם. ווי אַ קליין שטיקל שניי, וואָס פאַלט אַראָפּ פון אַ הויכן באַרג, קייקלט זיך און קייקלט זיך, ס'וויקלט זיך אַרום אים אַלעמאָל נייע שיכטן, ביז ס'קומט צום טאָל — ווערט עס אַ — לאַווינע.

אַזוי האָט היינט עמיצער געפרעגט: וואָס וועט זיין דער סוף? האָט

*) ליידער איז די דאָזיקע האָפענונג נישט מקוים געוואָרן. קיינער פון די אויס־גערעכנטע איז נישט געראַטעוועט געוואָרן.

אן אנדערער „געענטפערט" מיט א פראגע אויף א פראגע; אויפן יידישן שטייגער: וואס איז דא אייגנטלעך געשען?

און מ'האט געפרווט זיך קלאר מאכן דעם ענטפער אויף אט־דער צווייטער שאלה, און מ'האט נישט געקענט. געזעסן מענטשן פון פאר־שידענע אנשויאונגען, פון פארשידענע וועלטן, מענטשן, וואס יעדער אויף זיין געביט האט עפעס באדייט, האט געהאט עפעס צו זאגן; און היינט זאגט מען אויך, אבער יעדער זעט ווי נישטיק־קליין זענען ווערטער אקעגן דער אומגעהויערלעכקייט פון דעם וואס ס'איז געשען. דאס לאזט זיך נישט אויפקלערן נישט מיט תורה, נישט מיט וויסנשאפט, נישט מיט לאגיק און נישט מיט געפיל, נישט מיט היסטארישע פרעצעדענסן און נישט מיט פאליטישע סברות.

ס'זיצן רבי מנחם זעמבא, הרב דוד שפירא, הרב שמשון שטאקהאמער, ד"ר יצחק שיפער, ד"ר עדמונד שטיין, דירעקטאר יהודה לייב אר־לעאן, דירעקטאר מיכאל בראנדשטעטער, שמעון רונדשטיין, ד"ר עמנו־אל רינגעלבלום, מוריציי אזשעך, יצחק קאצענעלסאן, אדאם הערשאפט, יעקב טראקענהיים, ד"ר שמואל שימקעוויטש, ד"ר וואהל, טשודנער, י. פערלע, יצחק גיטערמאן און אנדערע.

די דיסקוסיע איז אין פולן ברען. מ'וויל עפעס דערגיין. דער „עפעס" איז גאר גרויס: א בליק טאן אונטערן שווארצן פארהאנג פון דער צו־קונפט. אנגעהויבן האט זיך עס מיט דער פראגע: „וואס וועט זיין?" די אספיראציעס ווערן וואס א מאל קלענער: מ'וויל שוין בלויז דערגיין דעם „זיין" פון דעם, וואס איז ש ו י ן ג ע ו ו ע ן. יא, מ'באגנוגנט זיך שוין מיט דעם מינימום: מ'וויל בלויז געפינען א באצייכענונג, א דעפיניציע פון דעם וואס ס'איז דא פארגעקומען. געוועזן א האלב מיל־יאן יידן, געווען א מעכטיקער, יידישער קיבוץ, געבליבן א קליין הייפל צעבראכענע מענטשן, האלבע מענטשן, געוועזענע מענטשן, — וואס איז דא געשען?

ווייזט זיך ארויס, אז די „גוטע קעפ", וואס האבן זיך דא פאר־זאמלט, קענען עס נישט באגרייפן. פאראן, ווייזט אויס, קאטאסטראפעס, וואס גייען איבער דעם מענטשלעכן שכל, די מענטשלעכע אויפנעמעס־פעאיקייט, פאראן וויטיקן, וואס זענען טיפער ווי דער תהום.

נישטאָ קיין שום פסוק אין דער תוכחה, נישטאָ קיין שום דרש, קיין שום פירוש, וואָס זאָל דאָ קענען אָנגעווענדט ווערן.

אַן אַנדערער פּרוווט זוכן פּרעצעדענסן אין דער געשיכטע. אָבער באַלד פילן מיר אַלע: אומזין. נאָך נישט געווען אַזעלכעס! נישט אין אונטערזערער, הגם רייכע אין מאַרטיראָלאָגיע, און נישט אין אַלגעמיינער. נישט אין די שחיטות פון די אַרמעניער, נישט אין די „40 טעג פון מוזאַ־דאַג״ (וועלכע פראַנץ ווערפל האָט אַזוי מייסטערהאַפט אויפגעכאַפּט), און נישט אין חורבן בית ראשון און חורבן בית שני, און נישט אין גירוש ספרד, און נישט אין גזרת ת״ח (כמיעלניצקי). ניין! נאָך נישט געווען אַזעלכעס. דאָס איז איינמאַליק.

און קיינער פון אונדז, נישט די לומדים און נישט די היסטאָריקער, נישט די וויסנשאַפטלער און נישט די שרייבער זענען בכוח צו געבן דאָ אַ קלאָר באַגריף. מ׳איז פאַרטשמיעלעט דורכן מוראדיקן קלאַפּ.

אויך אַנדערע פעלקער האָבן געליטן. אָבער די סובסטאַנץ פונעם פאָלק איז געבליבן. אָפּגעשוואַכט, אָבער געבליבן. דאָ איז אָבער דער ספּעצי־פישער איינגעאַרטיקער פאָלקס־אָרגאַניזם, מיט זיינע איינגנטימלעכקייטן, מיט זיינע גייסטיקע, קולטורעלע און עקאָנאָמישע כוחות פאַרניכטעט. וואָרום דער יידישער קיבוץ אין פוילן און אין ליטע און אַלע זיינע ריכ־טונגען און שאַטירונגען און אַלע זיינע דערשיינונגען און שאַפונגען איז דאָך געווען אַן אָרגאַנישע אָריגינעלע נאַציאָנאַלע איינהייט. געווען אַ פאָלק, איין פאָלק. פאַר זיך אַליין, און אַ רעזערוואַר פאַר אַלע אַנדערע יידישע קיבוצים. און אָט דאָס איז פאַרניכטעט.

כ׳דערמאָן זיך, אַז ווען כ׳פלעג באַקומען אין דער האַנט צו פאַר־עפנטלעכן אַן אויפרוף, וואָס פלעגט זיך אָנהויבן אויפן היימישן באַמ־באַסטישן שטייגער, מיט די ווערטער „צום יידישן פאָלק אין פוילן!״ פלעג איך שטענדיק קאָריגירן, אויף „צו די יידן אין פוילן״, וואָרום, וואָס הייסט? איז דען דאָס יידישע פאָלק אין פוילן? — היינט, ווען איך הער זיך צו צו דער דיסקוסיע פון דער גרופּע יידישע אינטעלעקטועלע, זע איך איין: א י ך האָב געהאַט אַ טעות! יאָ, געווען אַ „יידיש פאָלק״, בפי־רוש — אַ יידיש פאָלק אין פוילן, און אפשר ד אָ ס יידישע פאָלק!

קיינמאָל אין דער יידישער געשיכטע, — דאָס באַשטעטיקן מיר די־

קאמפעטענטע יידישע היסטאריקער שיפער און רינגעלבלום, — איז נישט געווען אנגעזאמלט אויף איין ארט אזוי פיל פאלקס-כוחות אויף אלע געביטן ווי אין פוילישן יידנטום. דא איז געווען דער צענטער, דער רעזערוואר פון אלעם לעבעדיקן און שאפנדיקן אין יידנטום.

ס'איז נישט קיין קאטאסטראפע פון א יידישן קיבוץ, נאר פון דעם יידישן קיבוץ; א נאציאנאלע קאטאסטראפע.

שמעון דובנאוום היסטאריאזאפישע טעזע וועגן העגעמאניע־צענטערן, וואס האבן אין פארשידענע תקופות דערהאלטן דאס יידנטום, האט אין פוילן געפונען זיין פולסטע באשטעטיקונג. דא איז געווען דער העגעמאניע־צענטער.

ד"ר שיפער באריט דאס פראבלעם פון יידישן איינפלוס אויף דער פוילישער קולטור. ארלעאן ענטפערט, אז ער קען נישט הערן דאס ווארט פוילישע אדער אייראפעאישע קולטור; זענען דאך די דייטשן, זאגט ער, געווען די קולטור-טרעגער בהא הידיעה!...

ס'אנטוויקלט זיך א דיסקוסיע וועגן דער „יידישקייט" פון דעם קריסטיאניזירנדיקן יאקאב וואסערמאן, פון סטעפאן צווייג א. ד. גל. אדאם הערשאפט רעדט וועגן דעם מאלער ליבערמאן. פרוי יארעצקא, די בארימטע פוילישע שריפטשטעלערין, גיט־צו רעכט ארלעאנען. זי באדויערט, וואס זי האט געשריבן פויליש. ווען זי איבערלעבן, וועט זי זיך אויסלערנען העבעראיש, יידיש און אין די שפראכן שרייבן.

איך נעם די דאזיקע פראגע פון אן „אקטועלן" שטאנדפונקט, פונעם שטאנדפונקט פון — „נ ק מ ה". איך דערמאן פישל שניאורסאנס דערציילונג א. נ. „די יידישע נקמה". אונדזער נקמה, למשל, אין פוילן, איז געווען, וואס ס'האט זיך אזוי געמאכט, נישט צוליב אונדזער „שולד", אז די דריי גרעסטע מאדערנע פוילישע דיכטער — יוליאן ט ו ב י ם, יוזעף ו י ט ל י ן, אנטאני ס ל א נ י מ ס ק י, — זענען יידן. „וואס זיי זענען, זענען זיי, אבער יידן זענען זיי...".

און ווען כ'האב שטודירט אויפן ווארשעווער אוניווערזיטעט, און צוגעזען די ארומטרייבערייען פון די ענדעקישע סטודענטן־כוליגאנעס, — האב איך געשפירט א געפיל פון נקמה, ווען כ'האב פעסטגעשטעלט, אז די דריי גרעסטע קאפאציטעטן פונעם, איבעריקנס, נישט געגוג רייכן אין

פערזענלעכקייטן, ווארשעווער אוניווערזיטעט זענען יידן: שמעון א ש־כ נ ז י, דער גרעסטער פוילישער היסטאָריקער און בעסטער סטיליסט אין דער פוילישער וויסנשאַפטלעכער ליטעראטור; שמואל ד י ק־ש ט יי ן, דער באַרימטסטער מאטעמאטיקער, און זדיסלאוו ז מ י ג־ר י ד ע ר ־ ק אָ נ אָ פּ ק א, דער בעסטער אָראטאָר.

אָט דאָס איז אונדזער „נקמה״.

:: :: ::

אזוי ציט זיך די דיסקוסיע אָן א סוף, ביז ס׳קומען אריין, — יוסף טענענבוים מיט זיין פרוי אירענע, אַנילאָוויטש, פּרל. לאַנדוי, יחיאל רייזמאַן און פּרל. טאָשיא. זיי האָבן צו מיר אַנדערע ענינים, מער פּראַק־טישע. זיי רעדן אויך וועגן נקמה, אָבער אָן „גענדזנפיסלעך״ און אָן — ליטעראטור. איך האָב זיי צוגעזאָגט צו פאַרמיטלען ביים אריינבאַקומען געווער. וואָס איז דערמיט? פרעגן זיי.

וואָס זיי ענטפערן?

זייט צען טעג טו איך אין דעם דאָזיקן ענין. פריער געהאט א קאָנ־טאַקט מיט מיין באַקאַנטן פּאָליאַק, מיניסטעריאל־ראט, זיגמונט כשאָנ־סטאָווסקי, וועלכער איז געוועזן ביז צו דער מלחמה רעפערענט פון יידי־שע ענינים אין בילדונגס־מיניסטעריום. איז ער אָבער א גרויסער פחדן. נישט קיין חידוש; ער איז געזעסן אין תפיסה, אויפן פּאַוויאַק, און קוים אַרויסגעקומען. לעצטנס האָב איך אָנגעבונדן א קאָנטאַקט מיט וולאַדיס־לאוו ווילקאָש, א סוחר. אָפּגעהאַנדלט מיט אים א גאַנצע וואָך, געגעבן א היבשע סומע האַנט־געלט, און — גאָרנישט. זיי, די חלוצים פון גראָכאָוו, גיבן מיר צו פאַרשטיין פשוט: עס גייט נישט וועגן העלדישקייט. אויך נישט וועגן ווייזן דער וועלט, צו אַלדע... די וועלט, מיט איר מיטלייד און „הילף״... דער א. ג. „כבוד״, „ווירדע״, „פאַלן מיט כבוד״, צו אַלדע... דריקן זיי זיך אויס ברוטאַל. דאָס איז אַן ענין פאַר ציימונגס־שרייבער, גיבן זיי מיר א שטאָך. נאָר אויב שוין גיין צו דער שחיטה, ווילט זיך האָבן איין מינוט פאַרן טויט דאָס זיסע נקמה־געפיל, דערזען דאָס טרפהנע בלוט פון דער בעסטיע זיך גיסן. וועט זיין רעוואָלווערן, איז גוט. אַנישט — האָט מען אָנגעגרייט — מעסערס.

זיי גיבן מיר איבער, אז איך האָב נישט די ערשטע אנטוישונג. נישט איין מאָל האָבן „פריינד" צוגענומען דאָס געלט, און — גאָרנישט. איינמאָל האָבן זיי נאָך שאַנטאַזשירט, דראָענדיק מיט מסירה, און אויסגעפּרעסט נאָך אַלס צוגאָב לאַ־יחרץ־געלט... געשען נאָך אַן ערגערער פאַל: א חבר פון דער ווידערשטאַנדס־גרופּע, זאַלצוואַסער, א רעוויזיאָניסט, האָט זיך געשטעלט הארט לגבי א „צושטעלער" פון געווער, האָט אים יענער באַשטעלט אויף א ראַנדעוו, און ער איז שוין מער נישט צוריקגעקומען. נישט געווען גענוג פאָרזיכטיק. צו הייס־בלוטיק. דאָ מוז מען אָנווענדן אַנדערע מעטאָדן.

פון מיר פאַרלאַנגען זיי נאָר אָנצובינדן א „קאָנטאַקט", דאָס איבעריקע, אריבערשמוגלען אין געטאָ אריין א. ד. גל. נעמען זיי זיך אונטער אליין צו דערליידיקן.

ס'ווערט אָפּגעשמועסט, אַז מאָרגן גיי איך ארויס אויף דער „אַרישער" זייט; אויף וועלקאַ־גאַס האָב איך אַן „אַדרעס". כ'שרייב זיך אָפּ א „פּרעטעקסט". א נישט־געשטויגענעם באַדאַרף פון אַן אָפּשריפט פּונעם ארכיוו פונעם ציוילשטאַנד אויף דלוגאַ־גאַס. און מאָרגן זייגער 8 אינדערפרי גיי איך ארויס.

אזוי האָבן מיך די יונגע גראָכאָווער חלוצים אַראָפּגעשלעפּט פון די פילאָזאָפישע הויכקייטן אויף דער פלאַכער ערד פון הארטן קאַמף, פון נקמה אָ ן „ליטעראַטור"...

אונדזער אַרומוועלט...

פרייטיק, 9. דעצעמבער.

געווען היינט אויף דער „אַרישער" זייט. געזען זיך מיט עטלעכע פּאָליאַקן, באַקאַנטע פון פריער, און מיט אַזעלכע, צו וועלכע כ'האָב געהאַט רעקאָמענדאַציעס פון מיטגלידער פונעם יידישן נאַציאָנאַל־ראַט (ווידערשטאַנד־קאָמיטעט). געמאַכט א באַזוך ביי „וויקטאָרן" אויף זשאַליבאָזש, ביי „סטאַשעקן" אויף דער שעננאַ־גאַס. (פּסעוודאָנימען פון אונטערערדישע טוער), און אַנדערע. זיי זענען אַלע מיטגלידער פון א געהיימער באַוועגונג. זיי שטייען אין קאָנטאַקט מיט לאָנדאָן. זיי ווייזן

דערווייל נישט ארויס קיין גרויסע טעטיקייט. זיי ווארטן אויף א סיג־נאל, — זאָגן זיי. דערווייל פאַרשפּרייטן זיי געהיימע אויסגאַבן און צייטונגען. זיי גיבן מיר איבערצוקוקן עטלעכע פון זיי. ביים בלעטערן די צייטונגען טרעף איך אָן אויף פראַזן פון בולטן אנטיסעמיטיזם.

— האָ? אויך היינט?! — פרעג איך פאַרוואונדערט, — אויך היינט, ווען יידן ווערן פאַרטיליקט אין די מאַסן, און ווען מיר האָבן א געמיינזאַמען שונא, אויך היינט פירט מען אנטיסעמיטישע אגיטאַציע?!.....

מיינע אינטערלאָקוטאָרן זענען אביסל וזשעניִרט. זיי פאַרענטפערן:

—— דאָס זענען ענדעקעס, אָן אלטע געוווינהייט... מיר קענען אָבער נישט איצט אָנהויבן א פּאָלעמיק מכּוח דער יידן־פראַגע, מיר קענען צוליב יידן נישט אַרויסרופן א שפּאַלטונג אין דער איינהייטלעכער פּויליִשער אונטערערדישער באַוועגונג, — זאָגט מיר „וויקטאָר", איינער פון די פירער, וואָס געהער צו „פּ.פּ.ס.". גענוג מי געקאָסט ביז מיר האָבן דערגרייכט די דאָזיקע איינהייט...

איך קלער אויף די געפערלעכקייט פון דער דאָזיקער אגיטאַציע, די מוראדיקע טראַגישקייט פון איר. יידן ווערן פאַרטיליקט; טאָמער געלינגט עמיצן צו אַנטלויפן, פאַלט ער אריין אין די הענט פון דער פּויליִשער באַפעלקערונג, און די דאָזיקע גיט זיי איבער די דייטשן.

איך פרעג:

— פאַרוואָס, ווען איר, די פּוילישע אונטערערדישע באַוועגונג, מאַכט סאַבאָטאַזש־אַקטן, פאַרוואָס רייסט איר נישט אויף מיט דינאַמיט די שינעס, וועלכע פירן צו די טויט־לאַגערן? פאַרוואָס איז נישט געווען קיין שום סאַבאָטאַזש־אַקט מצד די באַנער, וואָס פירן די קרבנות קיין טרעבלינקע אָדער בעלזשיץ צום פאַרטיליקן? פאַרוואָס שווייגט די פּוילישע גייסטלעכקייט? די פּוילישע אינטעלעקטועלע? פאַרוואָס אַלאַרמירט איר נישט די וועלט, פאַרוואָס שווייגט אונדזער פּוילישע רעגירונג, פאַרוואָס רודערט זי נישט אויף אלע מלוכות? האָט איר דאָך א קאָנטאַקט מיט לאָנדאָן. האָט איר דאָך מעגלעכקייטן. פאַרוואָס ראַטעוועט איר נישט כאָטש יחידים, יידישע געלערנטע, פערזענלעכקייטן, יידישע קינדער? פאַרוואָס? פאַרוואָס?

אָבער מיינע שאלות בלייבן נישט פאַרענטפערט. ס'קומען נאָך אריין

עטלעכע אַנדערע פּ.פּ.ס.־טוער און אַנדערע פירער פון דער אונטערער־דישער באַוועגונג; זיי דאַרפן האָבן אַ באַראַטונג. איך גיב זיי איבער פאַקטן פונעם געטאָ, פון דעם שוידערלעכן אומקום. זיי פילן זיך פאַר־לעגן. זיי פאַרדאַמען אפילו דאָס אכזריות. אָבער וואָס זאָל מען טאָן? זיי קענען גאָרנישט העלפן...

איך דערצייל זיי, אַז פון די טויט־צוגן חלשט מען נאָך אַביסל וואַ־סער אויף די סטאַציעס, קינדער גייען אוים פאַר דאָרשט, די זון ברענט און דאָס ענגשאַפט איז שרעקלעך, — אָבער, — ווי ס'דערציילן די איינ־צלנע, וואָס האָבן זיך געראַטעוועט, אַנטלויפנדיק פון די טויט־צוגן, באַציט זיך די פּ ו י ל י ש ע באַפעלקערונג פיינטלעך־„נייטראַל". נישטאָ קיין איין פאַל, אַז מ'זאָל דערלאַנגען אַ טרונק וואַסער די קרבנות, וואָס מ'פירט צום טויט!

זיי הערן אוים שאָקלענדיק מיט די קעפּ. זיי ווילן זיך באַראַטן און ווילן מיר געבן תשובה. איך גיי אַרוים אין אַ שכנותדיקע שטוב און — וואַרט. ס'גייט פאַרביי אַ שעה, צוויי, דריי, איך זיץ אין אַנגסטן; עס וועט שוין טונקל, דער זייגער איז באַלד שוין 6, און נאָר ביז 7 אָוונט מעג מען זיך באַווייזן אין געטאָ... אין דעם זעלבן צימער זיצט אויך אַ יונגערמאַן.

ווי ס'ווייזט זיך שפּעטער אַרוים, אַ ייִד, געקומען פון קראָקע, אַ דעלעגאַט פון דער דאָרטיקער יידישער אונטערערדישער באַוועגונג. ער גיט מיר איבער, אַז ד"ר מיכאל וויכערט, וועלכער איז דער פאַרטרע־טער פונעם „דזשאָינט" אין קראָקע, האָט זיך געווענדט צו גראַף ראָני־קער, דעם פּרעזעס פונעם פּוילישן הילפס־קאָמיטעט „פּאָלסקי קאָמיטעט אָפּעקי", ער זאָל עפּעס טאָן פאַר יידן, ער זאָל זיך ווענדן צום ערצבי־שאָף אין קראָקע פירשט סאַפּיעהאַ, ער זאָל געבן אַ „ווונק", מ'זאָל אוים־באַהאַלטן יידן. אָבער גראַף ראָניקער האָט אים אָפּגעזאָגט. איבעריקנס, איז זיכער, אַז דער ערצבישאָף סאַפּיעהאַ וועט גאָרנישט טאָן פאַר יידן. האָט זיך דאָך צו אים געהאַט געווענדט אַ דעלעגאַציע פון רבנים, נאָך אין יאָר 1941, הרב שמעלקע קאָרניצער, הרב ראַפּאַפּאָרט און אַנד. און דער רעזולטאַט איז געווען בלויז דער, וואָס די דייטשן האָבן זיך דער־וווסט און מ'האָט זיי אַלע באַלד פאַרנומען קיין אָשוויענטשים, וווּ מ'האָט

זיי געשאָסן. (יאָ דאָס איז מיר גוט באַקאַנט, וואָרום די פרוי פון הרב קאָרניצער, מיין קוזינע פערל קאָרניצער, האָט באַקומען אַ דעפעשע, אַז דער מאַן איז „פּערשיעדען״ און שפּעטער — אַ קעסטעלע אַש...).

איך ווער דערביי געוואָר אַ צווייטן שווידערלעכן פאַקט: דער פרעזעס פון דער קהילה משערניאַקאָוו האָט מיך געהאַט געשיקט צו דעם פּוילישן סענאַטאָר וולאַדיסלאַוו לודוויק עוו ע ר ט, דעם פּרעזעס פון דער עוואַנגעלישער קירכע אין פּוילן, וועלכער איז געווען אַ פריינד פון סענאַטאָר יעקב טראָקענהיים און פּראָפ. ד״ר משה שאָר און צו וועלכן איך האָב געהאַט אַ בריוו פון סענ. טראָקענהיים, מיט דער בקשה, ער זאָל זיך ווענדן צו זיין קאָלעגע, דעם סענאַטאָר פירשט יאַנוש ראַדזיוויל, אַז דער זאָל דורך די גלחים זיך ווענדן צו די קאַטויליקן, זיי זאָלן העלפן יידן. דאָס איז געווען נאָך פאַר דער דעפּאָרטאַציע. סענאַטאָר עווערט, וועלכער איז אַליין געווען גערודפט דורך די נאַציס, האָט מיר צוגעזאָגט עפּעס צו טאָן פאַר יידן. איצט ווער איך געוואָרן פון דעם שליח פון קראָקע (און דאָס באַשטעטיקן מיר שפּעטער העכסט־קאָמפּעטענטע פּוילישע טוער), אַז פירשט יאַנוש ראַדזיוויל, וועלכער האָט אַ גרויסע השפעה צווישן די גלחים, האָט זיך געווענדט צו די וואַטיקאַנישע קרייזן און צו די הויכע קאַטוילישע ווירדנטרעגער, אַז זיי זאָלן זיך נישט אָננעמען פאַר יידן, ווייל דאָס קען שאַטן די פּאָליאַקן אין גענעראַל־גובערנעמענט....

איך דערוואַרט זיך ענדלעך דעם סוף פון דער לאַנגער באַראַטונג און „חבר וויקטאָר״ איז מיר מודיע:

— געווען אַ סך וויכטיקע פּונקטן אויף דער טאָג־אָרדענונג, און מ׳האָט נישט געקענט צוקומען צום „יידישן״ פּונקט. מ׳וועט עס באַהאַנדלען אויף אַ צווייטער זיצונג...

:: :: ::

איך געזעגן זיך שנעל און לויף בפחי נפש אַרויס צום געטאָ־טויער: 10 מינוט נאָך פאַר 7. די דייטשע וואַך פּירט ביי מיר דורך אַ גרינטלעכע רעוויזיע; דער רעזולטאַט: צוגענומען ביי מיר אַ גאָלדן האַנט־זייגערל, אַ פוטער־פעדער און 180 זלאָטעס. אָבער — ווער קלערט היינט וועגן אַ שאָדן. דאָס איז נישט וויכטיק.

וויכטיק איז, אַז די אילוזיע, וועלכע עטלעכע „בונד"־טוער האָבן געפלעגט אין געטאָ, אַז די פּוילישע סאָציאַליסטן וועלן אונדז העלפן, אַז זיי האָבן אַ „קאָנטאַקט", אַז מ'האָט זיי צוגעזאָגט הילף — איז צערינען. נישטאָ קיין שום אויסזיכטן אויף הילף פון דרויסן.

נאָר מיט איינעם האָבן זיי געהאַט רעכט: טייל צווישן דעם יידישן־נאַציאָנאַל־ראַט האָבן אַרויסגערוקט אַ סוגעסטיע, אַז מ'דאַרף זיך ווענדן צו דער פּוילישער גייסטלעכקייט, זיי זאָלן העלפן. אויך די אילוזיע האָט געפּלאַצט. קיין שום פּוילישע ריכטונג רופט זיך נישט אָפּ. אַלע זענען שונאים. איינע אָפן, די צווייטע באַהאַלטן. אָבער קיין הילף קענען מיר פון קיינעם נישט דערוואַרטן. פון קיינעם נישט פון זיי...

:: :: ::

איך קום גראָד אָן אויף אַ באַראַטונג פונעם יידישן נאַציאָנאַל־ראַט. איך הער זיך צו געדולדיק צו די רעדעס. ס'רעדט מוריצי אָזשעך, דער בונד־פאָרשטייער. ער חזרט איבער דעם פּזמון וועגן פּראָלעטאַרישער סאָלידאַריטעט. אָבער אָן גרוים איבערצייגונג. איך גיב איבער, וואָס איך האָב געהערט: סטענאָגראַפיש, אָן פּרושים. און אָן קאָנקלוזיעס.

אַ שוואַרצע מרה שחורה צעלייגט זיך אויף די פּנימער און — אויף די הערצער פון די פאַרזאַמלטע. ס'איז אַזוי פּשוט: אונדזערע שכנים זענען בדיעבד נישט אומצופרידן... דאָס „יידן־פּראָבלעם" ווערט „געלייזט". דאָס „נייע פּוילן", דאָס „פרייע", וועט שוין נישט האָבן דערמיט צו טאָן. דאָס איז „פּאָליטיק". דאָס איז אפשר העכערער „שטאַאַטס־רעזאָן"...

די פּסיכאָלאָגישע מלחמה קעגן אונדז

פרייטיק, 11. דעצעמבער.

געוועזן היינט אויף אַ באַראַטונג. מ'איז זיך צונויפגעקומען וועגן שאַפן שפּייז פאַר די ישיבה־בחורים און רבנים אין די ישיבה־בונקערס.

אַלע האָבן זיך וואָרעם אָפּגערופן. אפילו מענטשן ווייט פון פרומקייט.

נאָך דער באַראַטונג האָט זיך „געמאַכט" פון זיך אַליין אַ שמועס אויף דער אייביקער טעמע: וואָס ווייטער? וואָס וועט זיין? וואָס לאָזט זיך טאָן?

און ווידער אַמאָל איז אויפגעשוואומען, ווי אַ שוואַרצער געדיכטער נעפּל, אונדזער אומבאַהאָלפנקייט. אונדזער מאַכטלאָזיקייט.

מיר לעבן — צווישן איין שחיטה און דער צווייטער — כמעט נאָר־מאַל. מ'באַקומט, ווי נישט איז, צו עסן. מ'אָרדנט זיך איין אין די נייע דירות. מ'לייענט אפילו אַמאָל אַ בוך. שרייבער שרייבן, דיכטער דיכטן. מ'קומט זיך צונויף. אין די אָוונטן האַלט מען אפילו רעפעראַטן. מ'זעט נאָך וויפל ווערן, פעאיקייטן, ענערגיע, איז נאָך פאַרבליבן. אויף אַלע געביטן, נישט בלויז געלערנטע, שרייבער, נאָר אויך געניטע סוחרים, אינזשיניערן, בעלי־מלאכה.

און אַלע צוזאַמען ווייסן, אַז דער היינטיקער טאָג איז נישט מער, ווי אַ „הפסקה" צווישן איין מאָרד און צווייטן. מ'איז פאַראורטיילט. און מ'רייסט נישט קיין ווענט, מ'ברעכט נישט קיין מויערן. מ'לעבט עפּעס אין אַ בלינדער אָפּהענגיקייט. אין אַ מין פאַטאַליזם.

וואָס איז עס? איז עס עפּעס אַן איבערבלייבעניש פון אונדזער „אָריענטאַלישער אָפּשטאַמונג"?

מיר דאַכט זיך, אַז ניין. האָבן מיר דאָך שטענדיק אַרויסגעוויזן אַזאַ דירעוודיקע ענערגיע. נאָר מיר דאַכט זיך, אַז דאָס איז אַ פּראָדוקט פון דער קרענקלעכער „קאָלעקטיוויזאַציע", אין וועלכער מיר זענען אַריינ־געקוועטשט געוואָרן.

דאָס איז אַ טייל פון דער פסיכאָלאָגישער מלחמה, וואָס די דייטשן פירן לגבי אונדז.

מיר זענען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מאַסע.

דאָס מיינט: ס'זענען „אויסגעשאַלטעט" געוואָרן ראַציאָנעלע און קולטורעלע פאַקטאָרן, און ס'זענען געבליבן בלויז עמאָציאָנעלע.

אָנשטאָט דעם שכל, האָט געהערשט דער אינסטינקט.

דער יחיד פאַר זיך דענקט, וועגט אָפּ אַן ענין מיט אַלע זיינע „פּראָ" און „קאָנטראַס". און באַשליסט. ווען ער ווערט אָבער צונויפגעגאָסן מיט דער מאַסע, איז ער מוותר אויף זיין פאַרשטאַנד, און קומט אַראָפּ צום

אינטעליגענץ־ניווא פונעם המון, וועלכער איז ,געוועלעד, נישט קיין הויכער.

דער געלערנטער אין זיין קאבינעט פארלירט זיין חכמה אין שטראָם פון דער מאסע. דער וועלט־חכם ווערט נאאיוו ווי א קינד. און פונקט אזוי אומבאהאָלפן.

און דאָס איז געשען מיט אונדז.

איך זע מענטשן, און דערקען זיי נישט. נישט בלויז צוליב דער אויס־געמאטערטקייט, צוליב די איינגעפאלענע פנימער זייערע, נאָר אויך צו־ליב דער אינערלעכער אומוואנדלונג.

מיר ווערן אפגעטויט אויף „ראטעס".

אפילו בעת דער „הפסקה", — נאָך איידער מ׳פירט אונדז צום אומקום, זענען מיר שוין — „כצאן לטבח יובל"...

דער ווילן צום לעבן און דער טרוים פון גאולה

זונטיק, 13. דעצעמבער.

און דווקא איצט, אליין אין די טיירסטע, צעבראָכן, אין פיין און ליידן, — ווילן די מענטשן לעבן.

פון עפעס געהיימע לעבנס־קוואלן שטראָמט אין אומגעצוימטער ווי־טאלער ווילן צו איבערהאַלטן.

אין אלע שמועסן הערט זיך בלויז איין רעפרען:

— אז ס׳וועט געשען א נס און מ׳וועט איבערלעבן...

און דאן קומען פלענער אויף דער צוקונפט.

און די צוקונפט — שיינט אזוי ליכטיק, אזוי אָן זאָרגן, אזוי שיין!

וואָס קען דען פעלן, אז מ׳וועט נאָר איבערלעבן?! וואָסערע דאגות קען שוין בכלל האָבן א מענטש, וואָס וועט ארויסקומען פונעם שרעק־לעכסטן פון אלע גיהנומס!

מערקווירדיק, ווי מענטשן ווילן לעבן!

און ווי זיי ג ל ו י ב ן, אז טראָץ אלע ווארשיינלעכקייטן, וואָס ווייזן דאָס קעגנגעזעצטע — וועלן זיי דאָך איבערלעבן.

מ'ווייסט נישט ווי אזוי. מ'קלערט נישט ווי אזוי. מ'האָפט אויף „געשעעניש", חוץ לדרך הטבע: אויף ניסים.

מ'גייט ארום און מ'חלומט אין העלן טאָג.

ס'דאַכט זיך, אז אָט דאָס אַלץ, וואָס געשעט, איז בלויז אַ חלום.

און אויב מ'לעבט אין טרוים, פארוואָס־זשע זאָל מען שוין נישט טרוימען — שיינע, פריילעכע חלומות?

מ'טרייבט, אין די געדאַנקען, אוועק די פינצטערע ווירקלעכקייט. מ'לעבט ווי אין טראַנס.

אמת, עפעס א פינצטערער קאָשמאַר האָט זיך צעליינגט אויף די חו־שים, אָבער — א קאָשמאַר פארשווינדט. טרייבט מען אים: זאָל ער פאַר־שווינדן! וואָס גיכער! וואָס גיכער!

אוי, ווי־ל מען לעבן!

זאָל זיין אין די טיפסטע טיפענישן פון נויט און ליידן, — אבי לעבן. אוועק אלע „ליטעראַרישע" באגריפן פון הערָאָאיזם.

אוועק אלע „ראָמאַנטישע" שלייערן פון מארטירערטום, פון העל־דישקייט. געבליבן בלויז דער נאַקעטער ווילן צו לעבן.

— זאָל מען נאָר אויסהאלטן, איבערלעבן, וועט מען — ד ע ר ־ ל ע ב ן.

און דאָ הויבן זיך אָן פונאַנדערוויקלען פּלאַנען, פּראָיעקטן, אָבזיכ־טן, חלומות. זיי זענען די טעמע פון לאַנגע שמועסן אין געשפּענסטער־שעהן בייטאָג, און פון שלאָפלאָזע שוואַרצע נעכט.

און אַלץ דרייט זיך אַרום איין אַקס:

ארץ ישראל.

סאַראַ פּראַכט־שיינענדיקע מיראַזשן ס'באַווייזן זיך פאר צעווייטיק־טע הערצער אין פינצטערן געטאָ — וואַרשע!

ס'דאַכט זיך, ווי טויזנט־יעריקע בענקשאַפטן נאָך גאולה, ווי דור־רות־לאַנגע שטרעבונגען פון מיליאָנען האָבן זיך דאָ קאָנדענסירט אָט־דאָ אין די דאָזיקע טיפסטע „מעמקים" פון גלות.

יונג און אַלט, שוואַך און שטאַרק שטרעקן אויס פונעם אָפּגרונט זייערע פאַרחלשטע אָרעמס צו גאָט, צו דער וועלט, צו יידישע ברידער: ר ח מ י ם !

איך האָב דאָס דאָזיקע געשריי נאָך גאולה אַליין געהערט ערשט אַנומלט אין דער פראַגע פון אַ יונגער חברה פון בית"ר, פרל. פּאַלאַ פריד, וועלכע האָט אין אויסזיכטלאָזיקייט צו באַקומען אַ „נומער" (אַלס „שאָפּ"-אַרבעטערין) מיך געפרעגט:

— וועל איך שוין קיינמאָל נישט זען ארץ ישראל?

מיליאָנען האָבן געהאַט די דאָזיקע פראַגע אויף זייערע ליפּן אין די לעצטע מינוטן. ארץ ישראל צוזאַמען מיט שמע ישראל...

דער „בונד"

מאָנטיק, 14. דעצעמבער.

זיך צונויפגעקומען היינט מיט מויריצי אָזשעך, אינזשיניער קלעפּ־פּיש און אַנדערע אָנפירער פונעם „בונד".

זיי זענען פול מיט בונטאַרישקייט. די יאָרן פון קאַמף קעגן צאַר און קעגן פּוילישן אַנטיסעמיטיש־דיקטאַטאָרישן רעזשים האָבן אין זיי אויסגעשמידט אַ שטאַרקן ווידערשטאַנד־ווילן.

האָבן זיי אויך אַ כוח?

געוויס זענען נאָך פאַראַן אין געטאָ אַ סך „בונדיסטן", בפרט פון דער יוגנט, וואָס זענען גרייט צום קאַמף. זענען זיי דאָך געווען אין וואַר־שע האַרט פאַר דער מלחמה אַ כוח, וואָס האָט געקענט מיטרייסן די מאַסן; — ביי די שטאָט־ראַט־וואַלן אין יאָר 1938 האָבן זיי געוווּנען 17 מאַנדאַטן אויף 20 יידישע, — אָבער וויפל איז פון זיי פאַרבליבן?

די יידישע אָרימקייט איז — ווי תמיד — געווען דער ערשטער קרבן. טויזנטער יידישע אַרבעטער זענען אויסגעשטאָרבן פון הונגער אין עפּידעמיעס, נאָך אין די יאָרן 42־1940, פאַר דער מאַסן־שחיטה. און ווען ס'איז געקומען דאָס גרויסע אומגליק, זענען די אַרבעטער מאַסן ווידער גע־ווען די ערשטע צו דער שחיטה. זיי האָבן נישט פאַרמאָגט גענוג געלט און „באַציאונגען" זיך צו דעקן אין די „שאָפּן".

זענען די עלטערע אַוועק, די נעמלעך, וואָס האָבן נאָך געהאַט אין זיך די טראַדיציע פון יאָר 1905 און פון שפּעטערדיקע קאַמפן.

געבליבן איז אביסל פון דער יוגנט, אָרגאַניזירט אין „סקיף". זייער גייסט און מוט און זייער קאַמפּס-גרייטקייט איז צו באַוווּנדערן.

כ'האָב פיל מיט זיי גערעדט. ווי איך זע, שיילן זיך אויס פון זיי צוויי ריכטונגען (הגם ס'איז נישט פאַראַן קיין קלאָרע אָפּגרענעצונגען; טייל זענען וואַקלדיק און געהערן אָט צו איינע, אָט צו אַ צווייטער פון די דאָזיקע ניואַנסן), נעמלעך: טייל האַלטן, אַז די פּוילישע אַרבעטער דאַרפן זיין — און זענען — דער אָנהאַלט און רוקן פון אונדזער ווידער־שטאַנד; אָט די זענען נאָך אַלץ דורכגענומען מיט דער לאַנגיעריקער טראַ־דיציע און לערע וועגן אינטערנאַציאָנאַלער אַרבעטער־סאָלידאַריטעט; — אַנדערע ווידער האָבן, אין אָנבליק פון פאַקטן, אינגאַנצן פאַרוואָרפן יעדע האָפענונג אויף הילף מצד פּוילישע אַרבעטער. זיי לייגן דעם טראָפּ אויף נאַציאָנאַלער אחדות. זיי זענען גרייט צו גיין צוזאַמען מיט די חלוצים און אפילו מיט די רעוויזיאָניסטן. און זיי גרייטן געווער און אַמוניציע, און בונקערס.

— נאָך דער מלחמה, אַז מיר וועלן איבערלעבן, וועלן מיר זיך ווײַ־טער אַמפּערן; איצט זענען מיר אַלע יידן און נאָר יידן... — זאָגן מיר אייניקע — יונגע „בונדיסטן".

אויך יוסף יאַשונסקי, וועלכער איז אַלט שוין 70 יאָר, און וועלכער האָט אַ גאַנץ לעבן געגלויבט אין פּראָלעטאַרישער סאָלידאַריטעט, — איז היינט אינגאַנצן אַנטוישט אין איר.

אפילו דער „קאָנטאַקט" מיט „לאָנדאָן" איבערצייגט אים ווייניק.

— וואָס גיט מען אונדז „אינסטרוקציעס" און „עצות", — פרעגט יאַשונסקי, — זענען מיר דאָך „סוף כל סוף" (ער אונטערשטרייכט דעם „סוף כל סוף") בירגער פון דער פּוילישער רעפּובליק; איז עס דאָך די פליכט פון דער פּוילישער רעגירונג אונדז צו שיצן, אויפשטורעמען די גאַנצע וועלט!

— ווי אַזוי — זאָגט יאַשונסקי פאַרביטערט — וועט די פּוילישע רעגירונג זיך נישט שעמען אויפצוהויבן דעם קאָפּ נאָך דער מלחמה? — אָדער אפשר איז זי, די לאָנדאָנער פּוילישע רעגירונג, אין האַרצן צופרידן וואָס די יידן־פראַגע אין פּוילן ווערט „געלייזט?", — און אפשר — ענ־

דיקט ער — איז נישט ב ל ו י ז די פּוילישע רעגירונג צופרידן... ווער ווייסט...

אין דער וועלט פון טענער

זונטיק, 20. דעצעמבער.

ס'קומט היינט צו מיר צולויפן אַ פאַרסאָפּעטער, אַ פאַרזאָרגטער, דער יונגער מאַרצעלי ר יי ך *), דער שעף פון דער קאָרעספּאָנ־דענץ פון דער קהילה. וואָס איז געשען? פרעג איך אַ צעשראָקענער, — וואָרום איך ווייס, אַז רייך איז דער ערשטער אינפאָרמירט פון אַלע פּור־עניות. — ווייזט זיך אַרויס, אַז ער האָט גאָר אַן אַדערע זאָרג:

— פאַראַן אין די ווינונגען פון די באַקאַנטע דיריגענטן שמעון פּ ו ל מ אַ ן, פּ ו ר מ אַ נ ס ק י, זייער וווּנדערפולע נאָטן; קאָמפּאָ־זיציעס, וואָס זענען געשאַפן געוואָרן דורך יידישע קאָמפּאָזיטאָרן אין געטאָ, — מוז מען זיי (ד. ה. די קאָמפּאָזיציעס, וואָרום די קאָמפּאָזי־טאָרן זענען שוין נישטאָ!) ראַטעווען.

פאַרלאַנגט ער, אַז די עקיפּע, וואָס פאַרנעמט זיך מיט ראַטעווען ספרי קודש און וועלטלעכע ביכער, זאָלן אויך צוזאַמענגעמען די נאָטן פון די קאָמפּאָזיטאָרן. ער ווייסט, ווו די דאָזיקע נאָטן געפינען זיך, ער וועט אונדז פירן, ער וועט זיך פאַרנעמען מיט אָרדענען זיי, באַהאַלטן, ער וועט אָרגאַניזירן אַ נייע „אָפּטיילונג" אין אונדזער עקיפּע, אַ „מוזיק־אָפּטיילונג"...

דער סימפּאַטישער, געלאַסענער און ערנסטער יונגערמאַן, אַ מענטש פון אַ סך וויסן, און אַ גרויסער אַרטיסטישער באַגאַבונג, פלאַמט אינ־גאַנצן, ווען ער רעדט וועגן דעם דאָזיקן ענין. ער רעדט מיט ברען, מיט התלהבות. ס'גייט אים, זעט מען בנפשו.

---

*) מאַרצעלי רייך איז אַפּגעראַטעוועט געוואָרן. אַרויסשפּרינגענדיק פונעם וואַגאָן אויפן וועג קיין טרעבלינקע און געפינט זיך היינט אין וואַרשע, ווו ער איז אָנגע־שטעלטער אין אינערן מיניסטעריום. זיין יונגע פרוי, אויך געראַטעוועט, איז אַ באַ־רימטע מאַלערין.

איך דערמאָן זיך די ענערגיע, די באַגייסטערונג און די אַרבעט, וואָס אַ גרופּע מענטשן האָבן אַריינגעלייגט אין דער אונטערנעמונג, וואָס האָט געשפּילט אַזאַ גרויסע ראָל אין געטאָ, די סימפאָנישע קאָנצערטן. די מיטגלידער פון דעם סימפאָנישן אָרקעסטער אין געטאָ האָבן טאַקע געהונגערט, ווינטער געשפּילט מיט געפרוירענע פינגער אין אַ קאַלטן זאַל, אָבער די קאָנצערטן פון דעם ס י מ פ אָ נ י ש ן אָ ר ק ע ס ט ע ר אין געטאָ זענען געשטאַנען אויף אַ הויך, וואָס האָט געקענט קאָנקורירן מיט די גרעסטע אייראָפּעאישע הויפּט־שטעט.

די פאַרטריבענע יידן פון ווין, פון בערלין, וואָס וואַלגערן זיך דאָ אין די אָרימע אַזילן פון געטאָ, פילן אַן די זאַלן, וו ס'קומען פאַר די סימפאָנישע קאָנצערטן און זיצן מיט אָפענע מיילער, פאַרגאַפט אויף דעם וווּנדער פון דער געטאָ־מוזיק. זיי זאָגן, אַז „אונדזער" אָרקעסטער קען קאָנקורירן מיט די באַרימטע ווינער אָדער בערלינער אָרקעסטערס.

ס'האָבן זיך צוזאַמענגענומען אייניקע פענאָמענאַלע אַרטיסטן, ווי אַרקאַדי פלאַטוי, שמעון פולמאַן, פורמאַנסקי א. א. ווי אויך עטלעכע יינגערע דיריגענטן, וואָס האָבן זיך ערשט איצט אין געטאָ קונה שם געווען, ווי מאַריאַן נ יי ט יי ד, לודוויק ה אָ ל צ מ אַ ן, ווערא נ יי מ אַ ר ק, איגנאַצי ר ו ז ע נ ב ל ו ם, און קאָמפּאָזיטאָרן ווי ז. ק אַ ט אַ ש ע ק און האָבן געשאַפן אין געטאָ ווונדער איבער ווונדער.

און ס'וואָלט זיך געדאַכט: ווּעמען ליגן אין קאָפּ אַזעלכע „נאַרישקייטן"? ניין. דאָס געטאָ האָט געענטפערט וואַרעם אויף דער איניציאַטיוו פון דער דאָזיקער גרופּע אַרטיסטן. די קהילה סובווענציאָנירט די דאָזיקע אונטערנעמונג, דער „דזשאָינט", אָדער די יידישע זעלבסטהילף שטיצט זי אויך, און בעיקר — יידן פילן אוים דעם גרויסן זאַל פונעם קינאָ „פעמינאַ" אויף לעשנאָ־גאַס, ביז צום לעצטן פּלאַץ.

מענטשן הונגעריקע קומען אַהער זיך איינהערן אין די טענער פון מוזיק. מ'פאַרגעסט זיך אויף אַ צוויי שעה, און מ'שוועבט אין אַנדערע וועלטן, אין בעסערע.

אַזוי אַרום איז פאַראַן אויך אַ „מוזיקאַליש־לעבן" אין געטאָ. פאַראַן, נעמלעך, צוויי גרופּן אַרטיסטן, „אַלטע" און מאָדערנע, צווישן וועלכע ס'גייט אַ קאַמף מיט אינטריגן, מיט קאָנקורענץ און מחלוקת, אין

וועלכע ס'האט זיך אויך געקאכט דער יונגער מוזיק־קענער מארצעלי רייך, וואס איז געווען איינער פון די גרעסטע מבינים און קריטיקער פון דעם דאזיקן „מוזיקאלישן לעבן"... פולמאן האט זיך געהאט זיינע אנהענגער און פורמאנסקי האט זיך געהאט זיינע. און אפילו דער יונגער מאריאן נייטייך האט שוין אויך געהאט זיין „פארטיי"...

א חוץ דעם זענען נאך געווען אנדערע מינים קאנצערטן; קאטאשעק האט דיריגירט לייכטע מוזיק, און פיוווישים פון לאדזש האט— ביי דער צוזאמענארבעט פון ד"ר עדמונד שטיין — ארגאניזירט א פאלקס־כאר און אויסגעפירט מיט גרויס פאמפע דאס אראטאריום „חשמונאים".

און וואס האבן די דייטשן דערצו געזאגט?

זיי האבן נישט געשטערט. זיי האבן בלויז פארבאטן צו שפילן בעטהאווען, מאצארט, באך, און אנדערע דייטשע קאמפאזיטארן. האבן יידן זיך באגנוגנט מיט אנדערע. ספעציעל זיך גענומען צו די יידישע קאמפאזיטארן: האלעווי, מאירבער, בלאך, מענדעלזאן א. אנד.

אזוי ארום איז דער סימפאנישער ארקעסטער אויסגעוואקסן צו א גרויסע קולטורעלע אונטערנעמונג.

אינטערעסאנט, אז פאליאקן פלעגן אפט קומען אין געטא אריין, שמוגלענדיק זיך אריין דארט אונטער פארשידענע פרעטעקסטן, כדי צו הערן די סימפאנישע קאנצערטן. געווען אויך אנדערע ארטיסטישע אונטערנעמונגען אין געטא, טעאטער (סאמבערג, שמחה פאסטעל, יוסף קאמען, דירעקטאר מרדכי מאזא, יאנאס טורקאוו, מרים ארלעסקא, עדמונד מינאוויטש־פיצעלעס, סאנדלער, זיידערמאן, ובפרט אנדזשעי מארעק און זיין „טעאטער פון יונגע"), געווען רעציטאציע־אוונטן (וויערא גראן, ליפסקי, פאקשאנסקי, אין „שטוקא", דיאנא בלומענפעלד און זמחה זעליגפעלד), אבער די מוזיק קאנצערטן זענען געשטאנען אויפן העכסטן ניווא.

— נאך דער מלחמה, — האט מיר געזאגט דער אלטער כאר־דיריגענט פון נאזשיקס שול ד א וו י ד א וו י ט ש, — וועט נישט ווין און נישט בערלין זיין דער וועלט־צענטער פון מוזיקאלישן לעבן, נאר ווארשע, ד. ה. דאס ווארשעווער יידנטום.

דאס איז געווען צו פארדאנקען אויך דעם פאקט, וואס א סך יידישע

מוזיקער זענען געקומען פארטריבן פון דייטשלאַנד און עסטרייך און זענען דורך די דייטשן אַריינגעשטופּט געוואָרן אין געטאָ.

איצט, ווו זענען זיי?

נישטאָ, דאַכט זיך, היינט קיין איינער פון זיי אין געטאָ. ווען טויזנטער מענטשן האָבן געשטופּט זייערע הענט צו פאַרקויפן אין די שאָפּן פאַר שקלאַפן־אַרבעט, האָבן די איידעלע הענט, די לאַנגע פיינע פינגער פון די פענאָמענאַלע פּיאַניסטן, וויאָליניסטן, דיריגענטן, קיין שום ווערט נישט געהאַט. זיי זענען געווען „נישט פּראָדוקטיוו". ווערטלאָז פאַר דער דייטשער קריגס־פּראָדוקציע. און דעריבער — די ערשטע קרבנות.

היינט זאָרגט מ. רייך, זייער באַוווּנדערער, פאַר די נאָמען פון זייערע מוזיקאַלישע שאַפונגען, פאַרעט זיך ארום זיי, ווייל דערהאַלטן די טענער, וואָס זענען געבליבן נאָך זיי, לזכר; זאָלן זיי אַמאָל אָפּקלינגען אין דער צייט, וואָס קומט, און דערציילן וועגן די אויסשטראַלונגען פון יידישן זשעניע אין דער וועלט פון טענער.

די אסימילאַציע אין פייער־פּרווו

מאָנטיק, 21. דעצעמבער.

געווען היינט ביי מיר ד״ר פּשעדבאָרסקי, איינער פון דער דאָזיקער רייכער אסימילירטער יידישער פאַמיליע. ער זוכט עפּעס אַ פאַמיליען־דאָקומענט אין ארכיוו. מיט אים זענען אריינגעקומען צוויי זיינע פריינד, יידישע פאָליציאַנטן. ד״ר ש. שימקעוויטש זאָגט מיר אויף זיי אַלע דריי: דאָס איז די אַסימילאַטאָרישע „אַריסטאָקראַטיע".

— מיט וואָס זענען זיי אַריסטאָקראַטן? — פרעג איך.

— ערשטנס, — ענטפערט מיר מיין קאָלעגע שימקעוויטש — זענען זיי זייער רייך. צווייטנס, זענען זיי ווייט פון יידן און יידישקייט, און פאַלן אריין אין קעלבערנע התפעלות פון קלענסטן פּוילישן שרייבערל. איצט איז זיי צוגעקומען אַ נייער סימן פון „אַריסטאָקראַטיע": זיי זענען אין דער יידישער פאָליציי... ס׳רוב אין סאַמע שפּיץ...

יאָ. זיי, די אַסימילאַנטן, צוזאַמען מיט אונטערוועלט־מענטשן, זענען

היינט די „יידישע פּאָליציי". ס'איז מערקווירדיק, ווי די דאָזיקע צוויי עלעמענטן — די אַסימילאַנטן און אַפּשוים — אַרבעטן „האַרמאָניש". זיי פאַרשטייען זיך זייער גוט. זיי זענען האָפערדיק, זעלבסט־זיכער. זיי זע־נען איבערצייגט, אַז זיי מיינט מען נישט. זיי זענען אַ „נוצלעך עלע־מענט". זיי האָבן אַכטונג געגעבן אויף דער אָרדענונג אין געטאָ, און איצט פירן זיי אויס די באַפעלן פון דער דייטשער באַפעל־שטעלע. זיי זענען זיכער, אַז זיי וועלן בלייבן.

אמת, טייל פון זיי דערפילן די דייטשע באַפעלן „כאלו כפאו שד". זיי טוען מער לפנים, ווי ערנסט.

אַ סך אָבער ווייזן אַרויס אַ באַזונדערן אייפער. און אפילו סאַדיזם. די אַסימילאַנטן, וואָס זענען געווען ווייט פון יידישן לעבן, וואָס האָבן נישט געקענט נישט יידן און נישט יידישקייט, און האָבן זיך שטענדיק באַצויגן מיט גרינגשעצונג, און אַ טייל אפילו מיט האַס, צו די פינצטערע מאַסן, צו דער „טשעמנע מאַסע", שפּילט ביי זיי איצט נישט קיין ראָל קיין יידיש לעבן, אַבי צו ראַטעווען זייערע.

אפילו היינט באַטראַכטן זיי זיך נישט פאַר קיין יידן. און פאַר קיין פּאָליאַקן קענען זיי זיך אויך נישט האַלטן. זענען זיי דאָך אין געטאָ, און טיילן דעם יידישן גורל.

וואָס־זשע זענען זיי?

ווייזט אויס, אַז ס'איז נישט אַזוי ווי אַ טייל האָבן געמיינט, אַז פאַראַן אַ ווידערשפּרוך צווישן „ייד" און „מענטש". („הוי יהודי באהלך ואדם בצאתך" — לויטן משכילישן נוסח), נאָר פאַרקערט: אַז מ'איז נישט קיין גוטער ייד, איז מען נישט קיין גוטער מענטש.

נאַציע און נאַציאָנאַליטעט פון אַ מענטשן זענען אָרגאַנישע עלע־מענטן. אויב איינער באַזיצט עס נישט, איז ער אַ גייסטיק אויסגעוואַר־צלטער, אַ מאָראַליש אַנטגלייזטער...

דאָס האָבן באַוויזן די אַסימילאַנטן אין דער שעה פון נסיון. זיי זענען אים נישט בייגעשטאַנען, נישט אַלס יידן און נישט אַלס מענטשן.

זיי זענען אין איין מאָראַלישן אָפּגרונט מיט די נידעריקסטע אונ־טער־וועלט־מענטשן, מיטן אַפּשוים פון געטאָ.

מ'דערציילט אין ווארשע, אַז ווען מ'איז אַמאָל געקומען זיך באַ־

קלאָגן צו דעם באַוווּסטן אַסימילאַטאָר ד״ר העגריק נוסבוים, אַז פּאָליאַקן שלאָגן יידן אין זאַקסישן גאָרטן, האָט ער געענטפערט:

— נישט אמת; אָט בין איך אַ ייד און קיינער שלאָגט מיך נישט; און אָט בין איך אַ פּאָליאַק און איך שלאָג קיינעם נישט...

היינט זענען די היגע אַסימילאַנטן ביידע: זיי ווערן געשלאָגן, ווייל דער שונא באַטראַכט זיי אַלס יידן; און זיי שלאָגן, ווייל זיי זענען ביי זיך נישט קיין יידן...

די וועלט האָט אונדז פאַרראַטן!

דאָנערשטיק, 31. דעצעמבער.

איך זע אַ פּאָר מיין זוכעניש פון ספרים, ווי אַן אַמאָליקער יידישער רייזנדער, וואָס האָט געזוכט אַלטע ספרים אין פאַרשידענע יידישע קיבוצים. מיין רייזע איז אויך פאַרבונדן מיט סכנות. איך זוך ספרים און — געפין מענטשן. אָט בין איך היינט אין „קליינעם געטאָ“, אין געוועזענעם „קליינעם געטאָ“, וועלכעס איז איינגעשרומפּן אויף עלעכע „שאָפּן“; „טעבענס“ אויף פּראָסטאַ־גאַס און צעגלאַנע־גאַס; „דעהרינג“ אויף קאָמיטעטאָווע־גאַס און אין קהילה־הויף אויף גזשיבאָווסקע 26-28, אין דער געוועזענער געביידע פון ד״ר לודוויק נאַטאַנזאָנס האַנטווערקערשול. כ׳טרעף אומעטום היימישע, באַקאַנטע. ביי טעבענסן פּרל. ה א ל־ ב ע ר ן, די געוועזענע סעקרעטאַרין פונעם יידישן קלאָב אין סיים, פון גרינבוימס צייטן. זי דערציילט מיר, ווי גרינבוים האָט איר פאַרשאַפט אַ פּאָסטן אין ארץ ישראל; איז זי אָבער צוריקגעקומען. איצט... כ׳טרעף דעם חסידישן גביר ר׳ שמעון לאַנדוי, געווען אין ארץ ישראל, געקויפט אַ נחלה דאָרט, — און צוריקגעקומען...

כ׳טרעף ה׳ גאָדל ט ש ע ר נ אָ ל ע וו ס ק י, אַ געוועזענער רייכער פאַבריקאַנט פון לאָדזש, וואָס „כחט זיך“ אין בראַסלאַווער חסידות. ער שענקט מיר דאָס ספר „לקוטי מהר״ן“ פון רבי נחמן פון בראַסלאַוו, וועלכעס ער אַליין האָט אַרויסגעגעבן האַרט פאַר דער מלחמה. ער דערציילט מיר, אַז ער פאַרמאָגט אַ הויז, אַ פּלאַץ אין א״י, מיט וועלכן ס׳פאַרוואַלטעט מיין פריינד מאיר לייכטער (וואַידיסלאַווסקי). ער אַליין

איז געווען אין א״י, און צוריקגעקומען... כ׳טרעף די פרוי פון אינזשיניער ר ײ כ ע ר, א טאכטער פון דעם חסידישן הויזבאזיצער נתן בראמבערג, זי איז אן אגראנאם, זיך פארנומען אין געטא מיט דער לייטונג פון „טאַ־פאראל״, א געזעלשאפט צו פארשפרייטן לאנד־ארבעט צווישן יידן. אין געטא האט די דאזיקע געזעלשאפט אויסגענוצט יעדער שטיקל ליידיק פלאץ, יעדער חורבה און שטיקל הויף, צו פארזייען דארט אביסל גראז, א גערטנדל, א יונג ביימל, א ביסל זריעות, קארטאפל, ירקות, בלומען. איצט ארבעט זי דא, זי איז געווען אין ארץ־ישראל און — צוריקגעקומען...

כ׳טרעף דעם העברעאישן פעדאגאג און שרייבער צבי ר א ק א וו־ס ק י, די יידישע דיכטערין חנה י א ק ו ב א וו י ט ש, די מוטער פון מיין ליבן סימפאטישן קאלעגע און פריינד פונעם יודאאיסטישן אינ־סטיטוט אין ווארשע. זי איז געווען אנגעשטעלט אין ארכיוו, כ׳האב איר געגעבן צו מאכן אינדעקסן צו די מעטריקע־ביכער. אין אנהויב פון דער דעפארטאציע איז זי פארשוואונדן. איצט טרעף איך זי אין „קליינעם געטא״.

יעדער פרעגט מיך: וואס הערט זיך? וואס זאגט מען אין דער „גמי־נע״? וואס איז מיטן אויסלענדישן בירגערשאפט? וואס זאגט די וועלט?

די לעצטע שאלה חזרט זיך איבער אומעטום. יעדער פרעגט: ווייסט מען שוין „דארט״? (אין דער פרייער וועלט, הייסט עס) און אויב יא, וואס טוט מען דארט פאר אונדז?

תחילת האט מען פארשפרייט ידיעות, — און געגלויבט אין זיי, — וועגן אויסלענדישע בירגערשאפט פאר די פארבליבענע פוילישע יידן, וועגן א שוץ־גאראנטיע פון ענגלאנד, וועגן אנערקענונג פון אלע פוילישע יידן פאר ארץ־ישראל בירגער אויפן יסוד פון דער באלפור־דעקלאראציע, וועגן רעפרעסיעס לגבי די דייטשן מצד דער אמעריקאנישער רעגירונג, וועגן השתדלותן פון מארגענטוי, בערנארד בארוך, סעמועל ראזענמאן ביי רוז־וועלטן און וועגן דעקלאראציעס פון דעם לעצטן בנוגע יידן, וועגן אינ־טערווענצן פון האר־בעלישע און פונעם בישאף פון קענטערבורי און וועגן דראאונגען פון טשוירטשילן לגבי די נאצים...

היינט רעדט מען שוין נישט דערפון. אפילו די געשוווירענע אפטי־מיסטן זענען פארשוויגן געווארן. און פארשוואונדן זענען די האפענונגען

אויף דער הילף פון דער וועלט. מ׳האָט אונדז איבערגעלאָזט פּנים אל פּנים מיטן שונא. מ׳האָט אונדז געוואָרפן אלס קרבן דער ווילדער בעס־טיע. און — מ׳שטייט פון דער ווייטנס.

יעדער פילט עפּעס א שרעקלעכע פּוסטקייט. א ליידיקייט און איינ־זאַמקייט. קיין שום הילף, קיין שום אָנשפּאַר. מיר זענען אליין, איינע אליין אין דעם וועלט-חלל. איינע אליין מיט אונדזער פאַרצווייפלונג און מיט אונדזער ווייטיק. דאָס געשריי פון קינדער געמאַטערטע און געהר־געטע איז געבליבן הענגען אין דער לופט. האָט נישט דערגרייכט צו קיי־נעמס אויערן. איבער אונדזער קריוודע האָט זיך צעלייגט א שוואַרץ שוויי־געניש. דאָס „געוויסן פון דער וועלט״? פאַראַן אַזעלכעס?

ס׳איז פּשוט:

די וועלט האָט אונדז פאַרראַטן.

1943

די „אויסלענדער" אין „פּאַוויאַק"

פרייטיק, 1. יאַנואַר 1943.

באַקומען היינט אַ בריוול, אַרויסגעשמוגלט פון די יידן „אויסלענדישע" בירגער, וואָס זיצן אין דער תפיסה „פּאַוויאַק". זיי בעטן, מ'זאָל זיי שיקן שפּייז, ווייל זיי הונגערן. פאַראַן דאָרט בלויז געציילטע אמתע אויסלענדער. דער גרויסער רוב זענען „געמאַכטע", ד. ה. אַזעלכע, וואָס האָבן באַקומען דאָקומענטן אַלס אויסלענדער בעת דער מלחמה. ס'רוב זענען די דאָזיקע פּאַספּאָרטן, אָדער אַנדערע דאָקומענטן פון דרום־אַמעריקאַנישע און צענטראַל־אַמעריקאַנישע לענדער.

זיי זענען אינטערנירט געוואָרן דעם 17טן יולי 1942, ערב דער „דעפּאָרטאַציע".

נישט אַלע יידישע אויסלענדער געפינען זיך נאָך אין „פּאַוויאַק". אַ טייל פון זיי, נעמלעך די באַזיצער פון אויסלענדישע פּאַספּאָרטן פון נייטראַלע מלוכות, ווי אַרגענטינע, טשילע, אָדער פון „פריינטלעכע", ווי רומעניע, זענען „דעפּאָרטירט" געוואָרן פונעם „פּאַוויאַק" קיין טרעבלינקע. צווישן זיי דער „דזשאָינט"־דירעקטאָר גיישטאַט מיט זיין פרוי, די באַוווּסטע שוישפּילערין קלאַראַ סעגאַלאָוויטש, און דער באַקאַנטער וואַרשעווער אַדוואָקאַט אַלעקסאַנדער מאַרגאָלים (וועלכער איז אַרויסגעטרעטן אויפן פּשיטיקער פּראָצעס). זיי האָבן געהאַט אַרגענטינער פּעסער.

ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, ווי אַלע אויסרעכענונגען האָבן פאַרפירט; גראָד די פיינטלעכע אויסלענדער (אַ גליק וואָס פּאַראַגוויי, פּערו,

א.א.וו. האָבן דערקלערט מלחמה דייטשלאַנד) זענען געבליבן; מ'האָלט זיי אויסצוטוישן פאַר דייטשן, בעת די בירגער פון נייטראַלע און פריינט־לעכע מלוכות זענען געפירט געוואָרן קיין טרעבלינקע.

צווישן די אויסלענדער אין „פּאַוויאַק" געפינען זיך מאַדאַם תמר שאַר, די פרוי פונעם פּראָפעסאָר ד"ר משה שאָר מיט איר טאָכטער פעלי־ציא קאָהן און 3 אייניקלעך; 2 קינדער פון פרוי קאָהן און איין יינגל פון איר טאָכטער פרוי ארטור מילער.

ס'געפינט זיך דאָרט אויך די פּעדאַגאָגין און שרייבערין גוטא איי־זענצווייג, וועלכע האָט געשפּילט אזא וווּנדערלעכע ראָל אין קולטורעלן לעבן אין געטאָ. זי איז געווען דער רוח החיים פון אַ גאַנצער רייע העכערע בילדונג־אינסטיטוציעס אין געטאָ. גוטא אייזענצווייג האָט געלערנט אין פאַרשידענע הויך־שולן, אין ווארשעווער אוניווערזיטעט, ביי פּראָפעסאָר טאַדעאוש קאָטארבינסקי; אין יודאאיסטישן אינסטיטוט אויף טלאָמאַצ־קע, ביי פּראָפ. באַלאַבאַן, שאָר, שטיין און מתתיהו שוהם; און דערצו האָט זי אויך געענדיקט דעם קראָקעווער בית־יעקב־סעמינאַר.

אין געטאָ איז זי געווען נאָך אין 1940 די באַנייערין, צוזאַמען מיט ד"ר עדמונד שטיין און סעקרעטאַרין פונעם יודאאיסטישן אינסטיטוט, צוערשט אומלעגאַל, דערנאָך, אַלס אָפענע לערער־קורסן. זי האָט אויך באַ־נייט דעם בית־יעקב־סעמינאַר, צוזאַמען מיט פרוי רבקה אַלטער־ראַפּאָ־פּאָרט; נאָך דעם ווי דער סעמינאַר דירעקטאָר יהודה לייב אָרלעאַן איז געבראַכט געוואָרן פון קראָקע קיין וואַרשע.

גלייכצייטיק איז גוטא אייזענצווייג געווען די „רעכטע האַנט" פון אברהם געפּנערס הילפס־אַרבעט לטובת די יידישע יתומים־הייזער.

אממיינסטן האָט זי זיך אָבער אויסגעצייכנט מיט אירע פּראַכטפו־לע שריפטן, אויפרופן און באַטראַכטונגען אויף אַקטועלע טעמעס, וועלכע זענען פאַרשפּרייט געוואָרן, נישט בלויז אין וואַרשע, נאָר אויך אין אַלע שטעט און שטעטלעך אין פּוילן און האָבן אַריינגעבראַכט אביסל ליכט אין פאַרחושכטן געטאָ־לעבן.

הלל צייטלין, ש. י. סטופּניצקי, פּראָפעסאָר באַלאַבאַן און אַנדערע האָבן זיך אויסגעדריקט מיט באַגייסטערונג וועגן די שאַפונגען פון גוטא אייזענצווייג.

איצט איז זי צוזאמען מיט איר ערנווירדיקער מוטער זג״ן פאוויאק אלס „פאראגווייער״.

אנומלט זענען געבראכט געווארן יידן „אויסלענדער״ פון די פראָ־ווינץ־שטעט. צווישן זיי הרב שבתי הכהן ראפאפארט, דער פינטשעווער רבי, א מחבר פון ספרים אין דרוש און אין הלכה, — צוזאמען מיט זיין משפחה. זיין איידעם, דער עלוי און אויסערגעוויינלעך אינטעליגענטער יונגערמאן הרב חיים לייבוש בערגלאז פון קראקע, מיט זיין פרוי, די פע־דאגאגין אלטע ראפאפארט־בערגלאז.

ס׳זענען אויך דא אין פאוויאק די פאמיליע ווייגגארט פון ביליץ, פרוי שיין, די טאכטער פון דעם מזרחיסטישן טוער פון קראקע ד״ר בולווא.

זיי ווערן דארט באהאנדלט בעסער ווי די אנדערע ארעסטאנטן. מ׳לאזט צו זיי צו שפייז־פעקלעך. איך האב אויסגעפועלט ביי אברהם געפנער, דעם אפראָוויזאציע־אנפירער פונעם געטא, מ׳זאל זיי שיקן שפייז־פעקלעך.

ימים נוראים האט מען איינגעארדנט דארט א מנין צווישן די „אויסלענדער״, און היות ס׳איז נישט געווען קיין מחזור, האט — ווי מ׳שרייבט מיר — ד״ר אברהם וויינגארט אויסגעשריבן פונעם זכרון דאס דאווגען אויף א פאפיר, און פון דעם האט מען געדאוונט.

זיי ווארטן אויף אן אויסטויש קיין אמעריקע.

ווי מעכטיק ביסטו פאראגוויי!...

זונטיק, 3. יאנואר.

געווען ביי מיר היינט א ייד, אהרן בלומענקאפף פון דער מילא־גאס. ער האט א זון אין דער שווייץ, א דאקטאר מעדיצינער, האט ער אים גע־שיקט א פאפיר, געחתמעט פונעם פאראגווייאישן קאנסול אין בערן, אז ער, אהרן בלומענקאפף און זיין משפחה זענען אנערקענט פאר פאראג־ווייאישע בירגער.

ער פרעגט מיך מבינות אויף דעם פאפיר. מיר אלע אין ארכיוו בא־קוקן עס. מיר לייענען עס איין מאל און נאך אמאל. צו וואס לייקענען?

קנאה איז א מענטשלעכע זאך. קיין שום ספק — דער ייד און זיין משפחה זענען געראטעוועט. זענען דאך די באזיצער פון אזעלכע פאפירן שוין אינטערנירט און זיי וועלן אויסגעטוישט ווערן קיין אמעריקע אויף דאר־טיקע דייטשע בירגער.

אהרן בלומענקאפף און זיין משפחה זענען געראטעוועט!

מ'הייבט אן צו פרעגן דעם יידן, צו ער רעדט פאראגווייאיש? — זוו ליגט פאראגוויי? ווי הייסט איר הויפטשטאט? וויפל מענשן זענען דארט פאראן?

נישט בלויז ר' אהרן ווייסט נישט, — ער ווייסט אפילו נישט וואסער שפראך ס'ווערט דארט גערעדט, — נאר אפילו די היסטאריקער באלא־באן, שיפער, שטיין, ס'זאל זיי צו קיין חרפה נישט זיין, — ווייסן אויך נישט. מיט יידישער געשיכטע האט עס נישט צו טאן. מ'וועט אכטונג געבן, אז מ'וועט דארפן אין דער ענציקלאפעדיע.

בלויז ד"ר ש. שימקעוויטש, דער מיט־מחבר פון דעם פוילישן געא־גראפישן ווערטער־בוך ("סלאוניק געאגראפיטשני"), באלערט ר' אהרן בלומענקאפף, אז די הויפט־שטאט פון פאראגוויי הייסט אסונסיאן...

איך קוק אזוי אויף דער מאגישער "קמעה" מיט דעם נוסח:

"אויפן יסוד פון די באמיאונגען פון אייערע קרובים זענט איר אנער־קענט אלס בירגער פון פאראגוויי". אונטערגעשריבן: ר. היגלי.

איך קוק אויף דעם שטעמפל "גענעראל־קאנסול פון דער רעפובליק פון פאראגוויי", און טראכט ביי מיר:

אט זענען מיר געווען א פאלק פון 16 מיליאן מענטשן, — ווער ווייסט וויפל ס'זענען שוין היינט אויסגעהרגעט! — מיט אומגעהויערע לייסטונגען פאר דער קולטור, פאר דער מענטשהייט, — און אויך היינט געפינען זיך אין די פרייע לענדער יידן רייכע, בעלי השפעה אין די העכ־סטע מלוכה־קרייזן אין אמעריקע און ענגלאנד, — און מיר זענען הפקר.

און אט געפינט זיך ערגעץ אונטער די "הרי חושך" אין דרום־אמע־ריקע א קליין לאנד, מיט סך הכל איבער א מיליאן מענטשן, א לאנד, וואס האט דער וועלט נ י ש ט געגעבן קיין תנ"ך, און נישט באריי־כערט די מענטשהייט, — און אט דאס קליינע ווייטע לאנד האט א כוח

צו פארוואנדלען שוצלאָזע, צום טויט פאראורטיילטע שקלאַפן — אין בירגער, וואָס ווערן געשיצט און רעספּעקטירט!

וואָסער חריפות און ענערגיע, וואָסער גאונות און אויפטוערישקייט מיר האָבן באַוויזן אין אונדזער געשיכטע; מיר האָבן אָבער נ י ש ט באַוויזן זיך צו שאַפן כאָטש א קליינע מלוכה. כאָטש אַזוי אומבאַדייטנד ווי — פּאַראַגוויי, וועמענס מלוכהשער שטעמפּל שיצט און פארזיכערט אהרן בלומענקאָפּף פון דער מילא־גאַס זיין לעבן און פארמעגן.

פּאַראַגוויי! פּאַראַגוויי! ווי מעכטיק ביסטו, ווי רעספּעקטירט — דיין חתימה, ווי זיכער דיינע בירגער!

דער כוח פון מלוכה!

איך האָב עס היינט דערפילט אַזוי בחוש, אַזוי בלוטיק קאָנקרעט...

מ׳קומט צוריק פון דער ארישער זייט אין געטאָ אריין

מאָנטיק, 4. יאַנואַר.

באַגעגנט היינט מיינע באַקאַנטע יוסף טענענבוים, דעם זון פון דעם פארשטאָרבענעם מזרחי־עסקן אליהו טענענבוים, און זיין פרוי אירענע.

זיי קומען צוריק פון דער „ארישער זייט". ער גייט דאָרט אָן אַלס טערק, — ער האָט א צופיל יידיש אויסזען; זי האָט אָן עכט „אריש אויסזען", א בלאָנדע. זיי האָבן זיך איינגעאָרדנט פאַר א סך געלט ביי פּאָליאַקן, זי האָט א פּוילישע „קענקאַרטע" אויפן נאָמען העלענא סקאָטשילאָס.

— וואָס־זשע טוט איר דאָ? — פרעג איך זיי.

— ס׳איז דאָרט ערגער ווי אין געטאָ, — איז דער ענטפער. — דאָ לעבט מען כאָטש „רואיק" בעת דער „הפסקה". דאָרט לעבן מיר טאָג און נאַכט אין טויט־שרעק.

— פּאָליאַקן, — דערציילן זיי — האָבן זיך געמאַכט א פּרנסה פון שאַנטאַזשירן יידן. זיי דערשמעקן שוין ווער ס׳איז א ייד, און פּרעסן אויס דעם לעצטן גראָשן. און דערנאָך ערשט, ווען זיי האָבן שוין צוגערויבט דאָס גאַנצע געלט, מסרן זיי ערשט פאַר דער געשטאַפּאָ. א סך

מאָל גיבן טאַקע די פּוילישע „גאַסט־געבער״ צו וויסן זייערע פריינד, אז ס׳זענען ביי זיי דאָ יידן און מ׳קען ביי זיי אויספּרעסן געלט...

— מיר קענען מער נישט אויסהאַלטן דאָרט...

די טענענבוימס זענען נישט די איינציקע, וואָס זענען צוריקגעקומען אין געטאָ.

אַ סך יידן, וואָס האָבן זיך דאָרט אויסבאַהאַלטן, זענען צוריקגעקומען, נישט קענענדיק אויסהאַלטן דעם שאַנטאַזש און דעם פּחד.

— בעסער טויט — זאָגן זיי — איידער טויט־שרעק...

אַ סך ווידער טראַכטן זיך: אויב אומקומען, זאָל שוין זיין צווישן יידן...

פאַריתומטע ספרים...

דינסטיק, 5. יאַנואַר.

קאַלט און פראָסטיק היינט געווען. אויסגעהונגערט און אויסגעמאַטערט גייען מיר היינט איבער די פאַרלאָזענע הויפן ארויסנעמען די ספרים און איבערפירן אין אַרכיוו אריין. מיר קומען אריין אויף מוראַנאָווסקא 28. אויפן צווייטן שטאָק פראַנט — זאָגט מען אונדז — געפינען זיך אַ סך ספרים. מיר גייען ארויף. פאַקטיש, ספרים־שענק פול; איך נעם אין דער האַנט איין גמרא, איך לייען: „שייך להר׳ יצחק מאיר ע ל ב י נ ג ע ר״. אַ צווייט ספר: „שייך להר׳ יוסף עלבינגער״. יאָ, איך דערמאָן זיך: דאָ האָט געוווינט דער וואַרשעווער דאַזאַר י. מ. עלבינגער. ביי אים האָט אין די מלחמה־יאָרן געוווינט דער ס אָ כ אַ ט ש ע וו ע ר ר ב י, רבי דוד באָרנשטיין ז״ל. אַ זכיה געהאַט דער סאָכאַטשעווער רבי: איבערגעקומען די שווערסטע עטאַפּן פון דעפּאָרטאַציע, זיין אייניקל נתן באַהאַריע, אַ פעאיקער יונגערמאַן, האָט אים באַוויזן אויסצובאַהאַלטן, און נפטר געוואָרן מיט אַ נאַטירלעכן טויט; געקומען צו קבר ישראל. בלויז ער און דער ראַדאָמסקער רבי, פון אַלע רבים אין וואַרשע, האָבן געהאַט די דאָזיקע זכיה. אַ „לוקסוס־טויט״, — רופט מען עס אין געטאָ. איך בין געווען אויף דער לויה; אַ גאַנץ קליינע גרופּע האָט אים באַגלייט, צווישן זיי באַמערק איך ה׳ ישעיה שוויאַטלאָווסקי

פון לאָדזש, מיין פריינד לייבל עלבינגער, גאָרל טשערנאָלעווסקי, מיל־גראָם, ד״ר מאזור, שטיקגאָלד, אַן איידעם פון הרב מאזור ז״ל, דעם מז־רחי־ראַטמאַן יצחק ענגעלמאַן, יחיאל הערציג, נ. באַהאַריע.

דאָ אויפן טיש ליגן חסידישע ספרים, גמרות און זוהרס, אין וועל־כע ס׳האָט געלערנט דער סאָכאַטשעווער רבי. אַ קליינע ספר תורה געפין איך אין ספרים־שאַפע. אַלע טישן אָנגעלייגט מיט „שאלות ותשובות״. אַן אַלט באַלעבאַטישע חסידישע שטוב: תורה וגדולה. אַלץ האָט מען צו־גענומען: הויז־געשיר, מעבל, אַלערליי חפצים; בלויז ספרים האָט מען געלאָזט.

ווייזט אויס, אַז דער בעל הבית, י. מ. עלבינגער, האָט אויך ליב געהאַט אַ קוק צו טאָן אין אַנדערע זאַכן: מיר געפינען קאָמפּלעטן פון דער „הצפירה״, „היום״, „המגיד״, „המליץ״... מיר נעמען דאָס אַלץ מיט אין ארכיוו אריין.

דאַן גייען מיר אוועק אויף די נאַלעווקיס. מיר קומען אריין אין דער שול פון חברה ש״ס אויף נאַלעווקיס 39. אויף די טישן, בענק, פול ספרים. אויסגעקנייטשטע, אויסגעהאַרעוועטע. וויפל תורה איז דאָ גע־לערנט געוואָרן! איצט גייען מיר אין סערדינערס בית המדרש, נאַלעווקי 15; דאָ געפינען מיר מערסטנטייל סידורים, מחזורים, תהלים און אביסל חומשים. וויפל זיפצן און טרערן איז דאָ געלאָזן געוואָרן, וויפל תפילות האָבן יידן אויסגעגאָסן אין אָט דעם בית־המדרש, וואָס האָט אַ גאַנצן טאָג געווימלט פון מתפללים! דאַכט זיך, אַז אָט די סידורים, די ספרים, די ווענט אפילו — „כותלי בית המדרש יוכיחו״ — האָבן איינגעזאַפּט אין זיך ווי אַ שוואָם די אַלע תפילות און טרערן; און דאַכט זיך, אַז איך הער דעם אָפּקלאַנג פון יענע יידן — וווּ זענען זיי?

דערנאָך גייען מיר אויף נאָוואָליאַרסקע־גאַס אין דער וווינונג פון דעם רב הרב אברהם װ י נ ב ע ר ג, וועלכן מ׳האָט גערופן רב אברהמלי סטיטשינער. נאָך דעם 2טן אויגוסט איז ער „דעפּאָרטירט״ געוואָרן צוזאַמען מיט זיין גאַנצער פאַמיליע. איך קום אריין אין זיין וווינונג און טרעף אויפן טיש — אָפענע גמרות, אויף דף י״ט בכורות. ער איז אוועקגענומען געוואָרן פון אינמיטן שיעור, וועלכן ער האָט גע־לערנט מיט תלמידים. אַליין אַ באַקאַנטער גאון, אַ תלמיד מובהק פונעם

בעל „אבני נזר״, דעם ערשטן סאָכאַטשעווער רבין, איז ער געווען פון די גרעסטע תלמודישע אויטאָריטעטן אין פּוילן. ער האָט אויך געשמט מיט זיין צדקות. זיין אצילותדיק געשטאַלט, דורכגעשיינט מיט גייסט, שטייט מיר פאַר די אויגן: אַ קליין יידל, אין די מיטעלע יאָרן, אַן אויסגעדאַרטער גוף און פּנים, האָבן זיינע אויגן געשיינט מיט אַ ליכט פון אַ טיפקייט, נישט פון ד ע ר וועלט. געזעסן יומם ולילה על התורה ועל עבודה, מחנך געווען תלמידים, אויסגעטאָן געווען פון וועלטלעכע ענינים, און דערביי ווייט נישט געווען קיין בטלן. איך דערמאָן זיך, אַז ווען דער ראַבינאַט־משמש, דער באַרימטער ר׳ דן, האָט אים אָפּגעטראָגן די פּענסיע, איז ער צוריקגעקומען און מיר געזאָגט: „ביי אברהמלען איז די טיר פאַרמאַכט; ער מוז זיין אַ שוסטער ביי שולצן אין שאָפּ...״ ווייזט זיך אויס, אַז דאָסמאָל איז ר׳ דנס אינפאָרמאַציע נישט געווען גענוי, הגם באַגרינדעט אויף וואַרשיינלעכע השערות. הרב וויינבערג האָט געהאַט אַ ברודער, אַ גרויסער פאַבריקאַנט (און דווקא נישט קיין פרומער), וועלכער איז געווען איינער פון די הויפּט־דירעקטאָרן פון שולצס שאָפּ; אָבער ר׳ אברהמלע וויינבערג איז נישט געווען אין שאָפּ. ער איז געזעסן און געלערנט, ביז, ביז...

אין חלל טראָגט זיך דער אַלטער, באַקאַנטער היימישער גמראַ־ניגון: הוי אמר רבא, הוי אמר רבא... אָבער אַזוי טרויעריק, אַזוי אור־מעטיק.

און די ווערטער ביאַליקס:

אך מדי שמעי את קולכם, את קולכם
הבוכה בלילות כאנקת חללים
ישוע לבבי: הכחות הללו על מה המה כלים?

זיי האָבן היינט פאַר מיר אַן אַנדערן קלאַנג; נישט „כאנקת חללים״ נאָר טאַקע ממש — „א נ ק ת ח ל ל י ם״, און נישט — הכחות הללו על מה המה כלים״, נאָר — „על מה המה כלו?״

און אָט ליגן די אָפּענע, אויסגעקנייטשטע, אינדערמיטן פאַרלאָזענע גמרות, און — וואַרטן... און די פאַרשעמטע בלעטער פרעגן. מאָנען: פאַרוואָס, פאַרוואָס?...

די דאָזיקע גמרות זענען היינט איין קשיא, איין גרויסע קשיא, וואָס „לית נגר ובר נגר דיפרקני".

— לאָזט די אָפענע גמרות ליגן. רירט זיי נישט! — זאָג איך צו מיין „עקיפּע".

ס'דאַכט זיך מיר, אַז דאָס איז עפּעס קדשי קדשים, צו וואָס מ'טאָר זיך נישט צורירן. זאָלן אַזוי די גמרות בלייבן, ביז... ביז?

איך קלער ביי מיר: ס'וועט קומען אַ צייט, דערנאָך, נאָכן נצחון, ווען אַ נייע בעסערע וועלט וועט אויפגעבויט ווערן, — וועלן מיר ברענגען די מעכטיקע פון דער וועלט, די הויכע לייט, די רעגירער פון פעלקער און מלוכות פון דער פ ר יי ע ר וועלט, וואָס היינט שווייגן זיי, — אָט די אַלע וועלן מיר דורכפירן דורך די דאָזיקע אָפענע גמרות, און זאָלן זיי, די פאַריתומטע ספרים, אין סאַמע מיטן סוגיא פאַרלאָזענע — פרעגן:

— ווו זענט איר געווען, ווען אָט די וועלט איז פאַרשניטן געוואָרן?

און דאָס וועט זיין די האַרבסטע קשיא פון דעם אַלטן „מקשין העולם" פון דער וועלט פון געלייטערטן גייסט און — אָפענע אָפּגעריגטן, — צו דער וועלט פון מאַכט, וואָס רעדט וועגן דעמאָקראַטיע און גערעכטיקייט...

דער תהום און דער — סוף...

מיטוואָך, 6. יאַנואַר.

איך בין היינט געפאָרן אויף מאַריאַנסקע־גאַס צוזאַמען מיטן פריערדיקן קהילה־סעקרעטאַר שמואל האָרנשטיין, צו זוכן דאָרט כתבים פונעם רב מלאַדי און אנדערע, וואָס זענען דאָרט געווען באַהאַלטן, לויט די אינפאָרמאַציעס פון ה' גור־אריה.

מיר האָבן אָבער נישט געטראָפן די פערזאָן, וועלכע מיר האָבן געדאַרפט. מיר זענען צוריקגעפאָרן ליידיק.

אויפן וועג האָב איך באַטראַכט די גאַסן פונעם אַזוי גערופענעם קליינעם געטאָ. אַ מוראדיקע פוסטקייט. אַ בלוטיקער נישטאָ.

אָט זענען מיר אויף פאַנסקע־גאַס נומער 24 אין באַזאַר. ערשט נישט לאַנג האָט דאָ געברויזט מיט לעבן. מיט אָרימקייט און דחקות,

וואָס אַן אמת, אָבער מ׳האָט פאָרט געלעבט, און מ׳וואָלט איבערגעלעבט אויך.

עפּעס קוקט מיר אויס אזוי זינלאָז אונדזער פאָרען זיך אַרום כתבים, פּאַפּירן, ביכער. צו וואָס? פאַר וועמען?

איך קוק אַריין אין חלל פון די אויסגעליידיקטע הייזער און ס׳גיט אַ זעץ פון דאָרט מיט אַ שוואַרצן אומעט.

ווו נעמט מען דאָ אַ ירמיהו, ער זאָל אויסשרייען די ווייטיק. „שבר על שבר נקרא, כי שדדה כל ארץ, פתאום שדדו אהלי... ראיתי את הארץ והנה תוהו ובוהו...״ (ירמיהו 4. 20. 23).

אָט דאָ אין די גאסן גזשיבאָווסקא־טוואַרדאַ־פּאַנסקא — דערזע איך — דעם סוף. דעם סוף פון אַ פאָלק, פון פּוילישן יידנטום, מיט אַלע זיינע ראַנגלעניש, קאַמפן, ירידות און עליות. אַ סוף צו שמעון דובנאָווס טעאָריע וועגן נאַציאָנאַל־קולטורעלע אויטאָנאָמיע; צו חלומות וועגן אויסקעמפן גלייכבאַרעכטיקונג דורך דעמאָקראַטישע סיים־וואַלן; צו די אילוזיעס וועגן פעלקער־פאַרברידערונג און סאָציאַליסטישער אַרבעטער־סאָלידאַריטעט; אַ סוף צו די אַלע שאַפונגען פון תורה־צענטערן און חסידישע הויפן; אַ סוף צו אַלע פּאַרטייען און פּאַרטיי־קאַמפן.

איך האָב געזען דעם סוף. דעם סוף פון גלות, דעם שוואַרצן סוף, וואָס קיין שום שוואַרץ־זעער האָט נישט געקענט פאָראויסזען.

אָט דאָ אין די אויסגעהוילטע גאַסן פון גזשיבאָווער ראַיאָן, אין די „חורבות״ מצבות — האָט זיך געענדיקט די תקופה — וואָס היינט זע איך זי אַלס ג אָ ל ד ע נ ע תקופה פונעם פּוילישן יידנטום, אַלס איינע פון די שעפערישסטע פון אונדזער עבר.

אויך זי געהער שוין צום עבר. פּונקט ווי בבל ווי די תקופת ספרד, ווי די פראַנצויזישע תקופה פון די בעלי התוספות און ווי דאָס אַמאָל בליענדיקע רוסישע יידנטום און דייטשע יידנטום.

פאַרגאַנגענהייט... פאַרגאַנגענהייט... געשיכטע...

אין אונדזערע אויגן איז אַ בליענדיקע קעגנוואַרט, וואָס האָט געטראָגן אין איר שוים אַ גרויסע פּאָטענציעלע צוקונפט — געוואָרן „געוועזן״.. און מער נישטאָ. און מער נישט זיין...

יאָ, „נצח ישראל״, אָבער מיליאָנען ר׳ ישראלס וועלן שוין מער אויף

אייביק נישט זיין אין נצח ישראל. נישט זיי, נישט זייערע קינדער, נישט קיין זכר אפילו...

געוויס, נאָך דאָ צוויי גן פונעם פוילישן יידנטום, צעשפּרייטע אין גאַר דער וועלט; אָבער זיי האָבן געצויגן זייער יניקה פונעם שטאַם. און דער שטאַם איז אויסגעריסן געוואָרן מיט די וואָרצלען.

יאָ. איך האָב אַריינגעקוקט אין די טיפסטע טיפענישן פונעם תהום. איך האָב דערזען — דעם סוף...

רעוויזיאָניסטן פּאַראַניקט אין ווידערשטאַנד

מיטוואָך, 6. יאַנואַר.

דער ווידערשטאַנדס־קאָמיטעט, אָדער נאַציאָנאַל־ראַט, ווי ס'האָבן עס גערופן אַ טייל, האָט היינט באַאויפטראָגט נחום ר ע מ ב א און מיך זיך צו פאַרשטענדיקן מיט דער רעוויזיאָניסטישער ווידערשטאַנד־גרופּע. רעמבאַ איז צוגעפאַלן די דאָזיקע מיסיע צוליב „מחותנימשאַפט" מיט די רעוויזיאָניסטן. זיין ברודער, אייזיק רעמבאַ, איז זייערס אַ פירער. איך בין סתם באַפריינדעט מיט אייניקע פון זיי: מיטגעאַרבעט אין „מאָמענט", ווען ער איז געוואָרן זייער אָרגאַן. אַ חוץ דעם בינדט מיך מיט זיי „שכנות": אין דעם זעלבן הויז, וווּ איך האָב געוווינט אויף גזשיבאַווסקע 22, האָבן געוווינט די יונגע עסקנים פון בית"ר אשר פרענקעל און פּאַלאַ פריד. היינט זענען זיי דעפּאָרטירט; דער ערשטער פון הרר־ביעשאָוו, ווו ער האָט געגרינדעט און אָנגעפירט אַ ציוניסטישן הכשרה־קיבוץ; די צווייטע פון וואַרשע, ווו זי איז געווען די הויפּט־פאַרשפּרייטערין פון דעם רעוויזיאָניסטישן אומלעגאַלן צייטונג־ביולעטין „אף על פי כן".

שמועסן מיר זיך אָפּ און גייען ביידע זייגער זעקס אָוונט אין שכנותדיקן הויז פון דער קהילה־געביידע אויף זאַמענהאָף־גאַס 21.

מיר גייען אַרויף אויף אַ בוידעם, פון דאָרט דורך אַ לאָך לאָזן מיר זיך אַראָפּ אין אַ שטיבל אָן טירן; די טירן זענען פאַרמויערט, בלויז אַ שמאָל פענצטער געפינט זיך דאָרט. דער רעוויזיאָניסטישער קאָמיטעט איז דאָרט שוין פאַרזאַמלט; נישט אַלע זענען מיר באַקאַנט. כ'טרעף

דאָרט אַלעקסאַנדער ר אָ ז ע נ פ ע ל ד (מיטאַרבעטער פונעם „מאָמענט"), דעם יונגן טאַלאַנטירטן שרייבער סעווערין ל י ו ו א, ר אָ ד א ל, דער ראַדאָמער קאָרעספּאָנדענט פונעם „מאָמענט" (כ'קען אים פונעם פּשטיקער פּראָצעס, ווו איך בין געווען עקספּערט קעגן גלת משעציאַק), צבי ז י ל ב ע ר ב ע ר ג, דער רעוויזיאָניסטישער עסקן, וועלכער איז געקומען פון לובלין, ד"ר ס ט ר י ק אָ וו ס ק י, וועלכער האָט אין דער גאַנצער צייט פון דער דעפּאָרטאַציע נישט אויפגעהערט צו רעדן וועגן ווידערשטאַנד, מרדכי א ו נ ג ע ר, נ. פ י נ ק ע ל־ ק ר ו י ט פון די יידן שטאַטלער, זאַלצוואַסער, אהרן פרענקעל, נ. שטשערבאַטי, „שמחהלע", אַן איידעם פון יוסף קעניגסבערג פון ראַדאָם, און אייניקע אַנדערע, וועלכע כ'קען נישט; צווישן די ווידערשטאַנדלער איז אַ מנהג נישט פאָרצושטעלן זיך. בעסער, אַז מ'ווייסט נישט קיין נעמען. דער גרויסער רוב טראָגט פּסעוודאָנימען. איך אַליין הייס אויך „אייזענצווייג".

די רעוויזיאָניסטן זענען געווען די הויפּט־פּרעדיקער פון ווידערשטאַנד. הגם זיי האָבן נישט געבילדעט קיין אָפּגעזונדערטע גרופּע, — מ'האָט קיינעם נישט געפרעגט, און קיינער האָט נישט געוווסט גענוי, ווער צו וועלכער פּאַרטיי מען געהערט, — האָט זיך אָבער פון זייערע רייען רעקרוטירט אַ גרויסע צאָל פון ווידערשטאַנדלער. פון זיי זענען נישט געווען קיין יידישע פּאָליציאַנטן; טאָמער האָט זיך געטראָפן איינער, האָט ער זיך אויטאָמאַטיש געפונען מחוץ פון זייער מחנה.

בעת דעם אויפרוף מכח זיך פרייוויליק שטעלן צום „אומשלאַג" פאַר דריי קילאָ ברויט און 1 קילאָ מאַרמעלאַדע, האָבן די רעוויזיאָניסטן ארויסגעגעבן די ערשטע אַ וואָרענונג נישט צו גיין צום „אומשלאַג".

וואָס טוען זיי היינט?

דערווייל אינפאָרמירט אונדז אַלעקסאַנדער ראָזענפעלד:

— מיר האָבן אַ מיליטערישע אָרגאַניזאַציע אונטערן נאָמען „ארגון צבאי לאומי". מיר האָבן קאָנצענטרירט אונדזערע חברים אויף דער „פלאַצוווקע" (ארבעטס־פּלאַץ) ביי דער א. ג. „אָסט־באַן", אויף דער סטאַציע וואַרשע־פּראַגע, פון וואַנען מיר שמוגלען געווער.

איך ווייס שוין פון פריער, אַז דאָס האָבן זיי אויסגעפירט די טויט־

אורטײלן פונעם װידערשטאנד־געריכט אויף יעקב לעיקין, דעם קאמענדאנט פון דער יידישער פאליציי, און אויף ישראל פירסט, פארװונדעט שערינסקין, דעם הויפט־פירער פון דער יידישער פאליציי, און שמערלינגן דעם קאמענדאנט פונעם „אומשלאג־פלאץ".

מיר מאכן א פארשלאג, זיי זאלן נישט באהאלטן באזונדער דאס געװער, װאס זיי שמוגלען, נאר עס איבערגעבן אין די אלגעמיינע ארסענאלן. די פארהאנדלונגען פארציען זיך. די רעװיזיאניסטן רוקן ארויס חששות: די אייניקע „בונד"־פארשטייער האבן אומפארזיכטיק אנגעבונדן א „קאנטאקט" מיט פוילישע פארטיזאנען. דאס זענען אפילו לינקע פארטיזאנען, פון די פ.פ.ס.־קרייזן (פוילישע סאציאליסטן), אבער לויט די אנװייזונגען פון לאנדאן הערשט „אחדות" צװישן די פוילישע פארטיזאנען, דאס איז דער פשט, אז די סאציאליסטן ארבעטן מיט מיט די ענדעקעס און א. ג. ר. האבן די רעװיזיאניסטן מורא, אז די פוילישע פארטיזאנען, מיט װעלכע די עטלעכע „בונד"־מענטשן חברן זיך אזוי, זאלן נישט פארראטן.

רעמבא מאכט צונישט די דאזיקע חששות. ערשטנס, זאגט ער, זענען די בונדיסטן פארנומען מיט שרייבן באריכטן קיין לאנדאן; שנית, גלויבט ער כלל נישט אין זיין „קאנטאקט" מיט די פוילישע סאציאליסטן; ער באצייכנט עס אלס מויל־מלאכה.

איך בין נישט אינגאנצן בארואיקט בנוגע די חששות פון די רעװיזיאניסטן. איך האב זיך אליין איבערצייגט, בעת מיינע „אונטערהאנדלונגען" מיט די לינקע „פארטיזאנען", געװיער פארטיזאנען “in spe” על שם העתיד, אין זייער מענטאליטעט און באציאונג צו יידן. די מורא פון די רעװיזיאניסטן איז דעריבער כלל נישט אזוי אומבאגרינדעט.

נאר װאס טוט מען נישט צוליב אחדות?

די רעװיזיאניסטן גופא האלטן כלל נישט ביים אפטיילן זיך. זייער גרופע אליין באשטייט נישט בלויז פון זייערע חברים; זי איז נאר „רעװיזיאניסטיש" צוליב די אנפירער. זיי װילן זיך נאר באזארגן פאר „סיורפריזן". און װארענען אונדז אויך.

איך פארשטיי זיי, און לאז איבער רעמבאן די מיסיע זיי צו איבערצייגן; איך אליין בין גיכער איבערצייגט פון זייערע ארגומענטן. איך

באשלים ביי מיר אויפמערקזאם צו מאכן הרב זעמעלמאן, הרב האָרוויץ, קירשענבוימען און אַנילעוויטש, אַז זיי זאָלן זיין פאָרזיכטיק מיט די „קאָנטאַקטן" מיט די פוילישע פּאַרטיזאַנען.

נאָך אַ לאַנגן שקלא וטריא ווערט באַשלאָסן זיך צו ווענדן צום ד"ר ראובן פעלדשו און ד"ר ווָדאָווינסקי, זיי זאָלן פאַראָרדענען די צוזאַמענאַרבעט פון דער א. ג. רעוויזיאָניסטישער גרופּע מיטן אַלגעמיינעם קאָמיטעט. זיי זאָלן אויך זיין די פירער פון דער דאָזיקער גרופּע. וואָרום עס פעלן פירער. ד"ר פעלדשו און ד"ר ווָדאָווינסקי געפינען זיך ערגעץ אין די „שאָפּן" און נישט אויפן שטח פונעם קליינעם געטאָ, ווו די אַרבעט איז קאָנצענטרירט, און פונוואַנען דער קאָנטאַקט מיט זיי טרעפט אָן אויף שוועריקייטן. ס'ווערט באַשלאָסן, אַז אַלעקסאַנדער ראָזענפעלד, וועלכער איז אַ „ווערק-שוצמאַן" (און אַרבעט דערצו נאָך אין דער בעקעריי פון קאַגאַן) און וועלכער האָט באַוועגונגס-פרייהייט, זאָל דערהאַלטן דעם קאָנטאַקט מיט די דערמאָנטע.

דערווייל ווערט אָפּגעשמועסט, אַז די ברידער ראָדאַל און סעוועדין ליוואַ זאָלן קומען אויף די זיצונגען פונעם אַלגעמיינעם ווידערשטאַנד-קאָמיטעט. איך פאַרלאַנג און נעם מיט מיר אונטערן מאַנטל אייניקע עקזעמפּליאַרן פון די געהיימע אויסגאַבן, וואָס די רעוויזיאָניסטן האָבן אַרויסגעגעבן, אָפּגעשלאָגן אויף פאַרפילפעלטיקונג-מאַשינען „געשטעטנער„ א. ג. "Morituri te salutant Judeo!" און אונטערן מאָטאָ ביאַליקס: „אין טעם למותכם כמו שאין טעם לחייכם"...

די דאָזיקע אויסגאַבן זענען גוט רעדאַגירט. איך טרעף דאָרט צווישן אַנדערע אויך אויסצוגן פון י. מ. ניימאַנס אַרטיקל אין „היינט" א. ג. „הער ענגלאַנד!" וועלכעס איז געווען פאַרעפנטלעכט מיט אַ 15 יאָר צוריק און וועלכעס איז אַזוי אַקטועל אויך היינט; אַן אַרטיקל פון אורי צבי גרינבערג פונעם „מאָמענט"; אַן אויסצוג פון „מסדה" פון יצחק למדן; עטלעכע זאַצן פון אחי-מאיר און אייניקע פּאַסאַזשן פון ד"ר וואָלפגאַנג פאָן ווייזעלס אַ רעדע אין טאַרנאָפּאָל, וואָס איך האָב זיי איבערגעגעבן.

צווישן דעם אַלעמען געפינט זיך אויך אַ וואָרט פון רבי מנחם זעמבאַ און אַ רוף פון הרב איידעלבערג פון מאַקאָוו.

אַ שטאַרק אַרטיקל פון ד"ר סטריקאָווסקי פאַרענדיקט דעם נומער.

די נעמען פון די לעבנדיקע אין געטא זענען נישט פארעפנטלעכט, נאָ־טירלעך, נאָר ראָדאָל גיט מיר איבער, ווער ס'זענען די מחברים.

ער דערציילט מיר אויך וועגן דער טעטיקייט פון עטלעכע פון די רעוויזיאָניסטן פאר דעם ווידערשטאנד.

פאָגעל, א זון פון דעם מנהל פון א תלמיד תורה אין ווארשע, משה מעלניק, שמחה האַלצבערג (וועלכן מ'רופט „דער חסיד"), „וואָלאָדעק" — א פסעוודאָנים, בעניעק קייזער, שמעון קאַמינסקי, — זיי אַלע באַזאָרגן טאג־טעגלעך פיל געווער אין געטא אריין. זיי קויפן דאָס פאר א סך געלט, ביי פוילישע פארטיזאנען, ביי פוילישע פּאָליציאַנטן, און אָפט אויך ביי דייטשע זשאַנדאַרן. די א. ג. „שופּאָ", וועלכע זענען נישט אַזעלכע פארביסענע סאַדיסטן ווי די געשטאַפּאָ.

— ווו נעמט איר געלט? — פרעג איך.

מ'גיט מיר איבער עטלעכע קוועלן. קודם כל ביי די רייכע יידישע „שאָפּן"־לייטער, וואָס האָבן זיך איצט באַרייכערט; ביי די ליפעראַנטן און גראָסיסטן פון דער יידישער אַפּראָוויזאַציע, וועלכע האָבן לעצטנס געמאַכט גרויסע געשעפטן. אזוי דערציילט מיר ראָדאָל, אז ביי מלאַווסקין, א רייכן קאָלאָניאַל־סוחר, וועלכער ארבעט איצט מיט דער יידישער אַפּ־ראָוויזאַציע אויף פראַנצישקאַנער 31, האָבן זיי גענומען, באונס וברצון, 200 טויזנט זלאָטעס. מ'ווייזט מיר א ליסטע פון ווייטערדיקע קאָנטרי־בוציעס, אויף וועלכע איך באמערק די נעמען פון פישעל פייגענבוים, נ. בורשטין, האָפענפעלד, פרענקעל א. אנד.

ס'ווערט באַשלאָסן, אז די רעוויזיאָניסטישע גרופּע ווערט איינגע־גלידערט אַלס „איינהייט" אין דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג. די פירער פון דער דאָזיקער גרופּע וועלן אריינגיין אין דער הויפּט־קאָמאַנדע פון דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג.

מיר פארלאָזן דעם בונקער מיט א באַזונדער געפיל פון דערלייכ־טערונג: דערפילט א שליחות!

איך זאָג צו רעמבאָן:

— געדענקסט וויפל קאָנפערענצן, אונטערהאַנדלונגען, קאָנטאַקטן ס'האָט פארלאַנגט אמאָל דאָס צושטאַנדקומען פון עפעס א יידישער פאר־איייניקטער קערפּערשאַפט, א בשותפותדיקע וואַל־ליסטע, אָן אחדות־פראָנט? היינט, אין א פערטל שעה איז דער ענין געוואָרן דערלייקט.

גוט וואס באטש איצט גייען מיר פאראייניקט. ווי ס'זאל נישט זיין, וועלן מיר קעמפן צוזאמען, און אויב פאלן, פאלן צוזאמען.

שטימען פון יענער וועלט

דאנערשטיק, 7. יאנואר.

א „ליטעראַרישן אָוונט" היינט איבערגעלעבט. צוזאמען מיט מיינע פריינד הרב הובערבאנד פון פיעטרקאָוו, א תלמיד חכם און א ידען אין היסטאָריע (אַן איידעם פון הרב זילבערשטיין פון ווארשע-פראגע, חתונה געהאט אין דער מלחמה —), ד"ר שמואל שימקעוויטש, דעם געוועזענעם צענזאָר פון דער יידישער פרעסע און ווארשעווער רעגירונגס-קאָמיסאריאט, און דעם יונגן באגאבטן שרייבער סטאניסלאוו ציבולסקי (טראָץ זיין עכט-פוילישן נאָמען, א נאציאנאלער יונגערמאַן, א תלמיד פונעם יודאאיסטישן אינסטיטוט), זיך גענומען דורכקוקן און אָרדענען די ליטעראַרישע שאפונגען פון די שרייבער אין געטאָ, וועלכע מיר האָבן געזאמלט, אָדער וועלכע זענען דעפאָזירט געוואָרן אין ארכיוו אין די לעצטע צייטן.

דאס האָט מיך זיינערצייט, נאָך אין יאָר 1941, מאַגיסטער מנחם לינדער „מיט געוואלט" אריינגעשלעפּט אין דער דאָזיקער ארבעט. כ'האָב זי געטאָן צוזאמען מיט אלחנן ציטלין, דעם דיכטער הערשעלע (דאנילאָוויטש) און שלמה גילבערט. ווען אלחנן ציטלין איז קראַנק געוואָרן, הערשעלע איז געשטאָרבן און שלמה גילבערט איז דעפּאָרטירט געוואָרן, בין איך געבליבן אליין, און איך האָב צוגעצויגן צו דער זאמל-ארבעט די דערמאָנטע פריינד מיינע.

היינט האָבן מיר באשלאָסן צו פארגראָבן די דאָזיקע שריפטן. היות זיי זענען געווען צעשפרייט אין פארשידענע ערטער, ווייל דער ארכיוו איז איבערגעפירט געוואָרן פון גזשיבאָווסקע-גאס 28 עטאפּנווייז און לאָקירט געוואָרן אין פארשידענע געביידעס, האָבן מיר געמוזט אָפּגעבן עטלעכע טעג אויף צוזאמענגעמען די דאָזיקע בלעטער. זענען מיר זיך צוזאמענגעקומען דורכזען וואס ס'איז דאָ, און מאכן אַן אינווענטאר. געהייסן האָט עס אזוי אויף א שעה. ווען מיר האָבן זיך אָבער גענומען

איבערצוקוקן די שריפטן, איז אוועק נישט איינע נאָר דריי שעה, ס'איז געוואָרן שפעט, און היות מ'טאָר נישט ארויסגיין אויף דער גאס שפעטער ווי זיבן אין אָוונט, זענען מיר שוין געבליבן אַ גאַנצע נאַכט אין ארכיוו, אַ משמר געהאַט, לייענענדיק און לייענענדיק...

די לידער זענען בעיקר פון ווארשע, אָבער אויך האָבן מיר באקומען פון קראָקע, לעמבערג, לאָדזש, פיעטרקאָוו און קעלץ. אין יידיש, העב־רעאיש און פויליש.

איך לייען די אָפטמאָל אָפגעריבענע קוים לייענבארע שריפטן און — אָפגעריסענע זיך פאַר מיר. אָפגרינטן פון אומגליק און ווייטיק. באגריפן, וואָס זענען פריער קיינמאָל נישט מעגלעך געווען — טוי־בן אויף פון דעם דאָזיקן תהום.

צי האָט די וועלט־ליטעראטור אַזא מין זאַץ, ווי:

„...ווי אַזוי ווארפן אַ גרינעם קראַנץ

אויף אַ קבר אויסגעגראָבן אין דער לופט?..."

בלויז אין דער אומגעהויערלעכקייט פון אונדזער גרויסער קאטאס־טראָפע איז מעגלעך געוואָרן, אַז אַזעלכע אויסדרוקן זאָלן זיין אמת, זאָלן אָפשפיגלען די —ווירקלעכקייט.

אַ בינטל לידער פון אַן אַנאָנימען אויטאָר „מיטן טויט פּער דו"... דאָ זעט מען באמת אַ מענטש, פנים אל פנים מיטן טויט. נישטאָ קיין אילוזיעס, נישטאָ קיין אויסוועג. מ'לעבט, מ'וויל לעבן, מ'האָט גאָר־נישט קיינעם פארשולדיקט, און — מ'שטייט אין אָנבליק פון אַ גרויסער עלעמענטארער זאָוויערוכע פון פארניכטונג. זי קומט אָקעגן נישט דווקא געאיילט, זי דערנענטערט זיך לאַנגזאַם, אָבער אומפארמיידלעך. נישטאָ קיין אַנטרינען.

דער ווינט פון די געשעעענישן האָט פארווייעט אין ארכיוו עטלעכע בלעטלעך פון לידער־זכרונות, לידער־כראָניק פון דער 16־יעריקער י אַ נ ק אַ ה ע ש ע ל ע ס, אַ טאָכטער פונעם שעף־רעדאַקטאָר פון דער ציוניסטישער צייטונג אין פוילישער שפראַך „ כ וו י ל י א " פון לעמבערג (הענריק העשעלעס אליין איז ארעסטירט געוואָרן נאָך דורך די סאָוועטן, אוועקגעפירט געוואָרן, באפרייט געוואָרן, צוריקגעקומען קיין לעמבערג, דאָ ווידער ארעסטירט געוואָרן דורך די נאַציס, ווידער באַ־

פרייט געוואָרן און צום סוף דעפּאָרטירט געוואָרן קיין בעלזשיץ). אין די דאָזיקע קינדעריש־נאַאיווע און פּרימיטיווע אָבער דערפאַר ספּאָנטאַניש־אמתע לידער, רעדט זיך וועגן דעם ווי —

„מיטן רויך אַוועק טאַטע־מאַמע,
און ווו איז זייער געביין און ווו זייער קבר,
ווו אַ טרער לאָזן, ווו אַ בלום לייגן?״

די קליינע יאַנקאַ העשעלעס דערציילט דאָרט, ווי זי איז אַנטלאָפן פונעם געטאָ און געקומען צו אירע קרובים — נישט־יידן — געבעטן, מ׳זאָל זי באַהאַלטן, און יענע האָבן פאַר איר פאַרמאַכט די טיר...*).

פאַראַן לידער פון ירחמיאל גרין, דעם מחבר פון „די וועבער פון קאָלאָמיי״, וואָס איז געווען געדרוקט אין פאָרזעצונגען אין „היינט״. ער איז היינט אין לעמבערג. ער דרוקט אויס מיט אַ ניכטערנעם רעאַליזם די גרויסע קאַטאַסטראָפע. אַ ליד פון דעם קראָקאָווער יידישן דיכטער אלישע ווײַנטרויב א. נ. „מיר טרינקען מיטן טויט לחיים...״ שפּיגלט אָפּ די מוטיקע האַלטונג אין אָנבליק פון טויט. אַ הערלעך פאָלקס־ליד פון דעם פאָלקס־דיכטער געבירטיג, דערציילט די פאַרניכטונג פון קראָקעווער אוראַלטן קאַזשימיעזש.

צוויי רירנדע לידער פון דעם פאַרשטאָרבענעם אין געטאָ יידישן פאָלקס־דיכטער הערשעלע. זיי דערציילן וועגן דער נויט פון די פאָלקס־מענטשן, וועגן דעם אומקום פונעם וואַרשעווער „עמך״.

און אָט אַן אַנדער ליד פון הערשעלען: „געט׳ס אַ זופּ״. דאָ זעט מען אַ מוטיק קוקן דעם טויט אין די אויגן אַריין. מ׳ווייסט אַז ער גייט אַקעגן, אַז ער מוז קומען, שוין, געשווינד, אין די בעסטע, יונגע יאָרן און — מ׳קוקט אים גלייך אין די אויגן.

אַנדערע פּרוּוון זיך נאָך ווערן, פּרוּוון האָפן, דורכקומען. דאָס קומט צום אויסדרוק אין ליד פון דעם טאַלאַנטירטן יידישן דיכטער אין דער

---

*) יאַנקאַ העשעלעס איז געראַטעוועט, די איינציקע פון דער גרויסער משפּחה העשעלעס אין לעמבערג. זי געפינט זיך אין קראָקע צוזאַמען מיט ד״ר יהושע טאַנענבאַום, פּרוי ראַסטאַווא, און אַרבעט אין דער דאָרטיקער יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע.

פױלישער שפּראַך ל ע אַ נ י ד פּ אַ ק ש אַ נ ס ק י. איך דערמאָן זיך, אַז איך האָב אים אַלײן געהערט דאָס דאָזיקע ליד רעציטירן אין דעם קאַפע־הױז „ש ט ו ק אַ" אין װאַרשע, אױף לעשנאָ 2, בעת אַ „לעבעדיקער צײַטונג", װעלכע מ'פלעגט דאָרט אײַנאָרדענען אָפט. געװען איז עס האַרט פאַר דער דעפּאָרטאַציע. דאָס ליד הײסט „אַ באָקסער־מעטש". ס'װערט דאָרט דערצײלט, מיט װאָסער מאַכט דער געטאָ־ייד װערט זיך קעגן — גורל. װאָסערע איבערמענטשלעכע כוחות ס'ברענגט אױף דער שװאַכער, ער זאָל קענען בײַשטײן, ער זאָל נישט פאַלן.

איך דערמאָן זיך דעם אומגעהױערן שװונג, מיט װעלכן אָט דער דאָזיקער יונגער, עטלעכע און צװאַנציק יעריקער דיכטער האָט אױסגעדריקט דעם דאָזיקן נישט־גלײכן קאַמף. און די האָפענונג, אַז דער געטאָ־ייד װעט סוף כל סוף אַרױס דער זיגער. געװען אַן אומגעהױערע קראַפט אין דאָזיקן ליד. און אַ עכט־ייִדישער בטחון.

הײַנט?

נישטאָ מער פּאַקשאַנסקי, „דעפּאָרטירט" געװאָרן קײן טרעבלינקע. און זײַן ליד איז בלױז אַ היסטאָרישער דאָקומענט (אױך פון אַ גאַר הױכן ליטעראַרישן װערט) װי אַזױ ייִדן האָבן געגלױבט, אַז מ'װעט איבערהאַלטן און מיט איבערמענטשלעכע כוחות געװאָלט איבערהאַלטן.

אַן ענלעכן װילן שפּיגלען אָפּ די לידער פון דעם פאָלקס־דיכטער פון קראָקע ג ע ב י ר ט י ג.

אַ לירישע פאַרחלומטקײט שװעבט איבער די צאַרטע לידער פון דעם ייִדיש־פּױלישן דיכטער מ ש ה ש י מ ע ל פון לעמבערג.

קאָנדענסירט, פעסט, קלאַסיש װאָלט איך געזאָגט, זענען די לידער פון מ. ב אָ ר װ י ט ש, אַ דיכטער־קעמפער פונעם לעמבערגער לאַגער אױף יאַנאָװסקע. זײַנע לידער זענען רײף, אױסגעענדיקט, אױף אַ ניװאָ. זײ װעלן בלײַבן אין דער ליטעראַטור, װי אַ דענקמאָל *)

---

*) מ. באָרװיטש איז אַנטלאָפן פונעם לאַגער אױף יאַנאָװסקאַ. געװען שפּעטער קאָמאַנדאַנט פון אַ פאַרטיזאַנען־גרופּע בײַ לובלין. און איז איצט פרעזעס פון דער היסטאָרישער קאָמיסיע אין קראָקע, װו ער אַרבעט איבער ייִדישע היסטאָרישע מאַטעריאַלן צוזאַמען מיט יוסף װולף, פרױ ראַסטאָװע (טאָכטער פון ד"ר יהושע טאָן) און ד"ר פיליפּ פרידמאַן פון לאָדזש.

אַט עטלעכע נאָוועלן, לידער, שילדערונגען פון שלמה ג י ל ב ע ר ט, יאַקיר וו אַ ר ש אַ וו ס ק י, שמעון ה אָ ר אָ נ ט ש י ק, ב. ט ש ע ב ו צ ק י, ישראל ש ט ע ר ן. זיי האָבן געליטן הונגער און נויט, און דאָך געשאַפן אין די שווערסטע באַדינגונגען. אלחנן צייטלין האָט מיר געזאָגט, אַז ס'זענען פאַראַן צווישן זיי גאָר שטאַרקע זאַכן פון אַ גרויסן ליטעראַרישן ווערט.

זייער געלונגען זענען די לידער פון וו. ל י פּ ס ק י, מוריצי ב אָ ר ע ן פון קראָקע, וולאַדיסלאַוו ש ל ע נ ג ע ל, י ו ר אַ נ ד אָ ט, אין פּוילישער שפּראַך. אַלע מיט אַ סאַטירישן אונטערשלאַג. „לאָמיר לאַכן מיט יאַשטשערקעס"... זיי לאַכן פונעם ביטערן גורל. זיי גייען אַקעגן דעם טויט מיט אַ שמייכל אויף די ליפּן.

אויך די צוויי לידער פון ז י ג מ ו נ ט ש אָ ר פון לעמבערג זענען סאַטירעס, נאָר פון אַן אַנדערן סוג: זיי לאַכן אָפּ פון די ניי־אויפגעקומענע יידישע מושלים פונעם יודענראַט, פון דער יידישער פּאָליציי, פון די פאַרשידענע „קאָמיסיעס" און „לייטונגען"... די סאַטירע איז דאָ דאָס געוועער פון די שוואַכע...

פון לאָדזש האָב איך באַקומען אַ רירנד לידל פאַר קינדער פון נטע ירוחם ב ע ר ל י נ ע ר. ס'איז אַ וויג־ליד, נאָר ס'וויגט איין צום — אייביקן שלאָף... מיין פריינד נ. י. בערלינער האָט אויסגעדריקט דאָ זיין גאַנצע צאַרטע נשמה. אַ מאָדנע רואיקייט ווייעט פון די דאָזיקע אומעטיקע פערזן. בעת איך בין געווען אין טראַנספּאָרט קיין טרעבלינקע, און כ'האָב געזען נעבן מיר די קליינע קינדערלעך, צוגעטוליעט צו די פאַרצווייפלטע מוטערס, האָבן אין מיינע אויערן געקלונגען די פערזן פון נ. י. בערלינערס קלאָג־וויג־ליד, נישט ווי עפּעס באַרואיקנדיקס, נאָר ווי טויזנטער גלאָקן פון געשטאָלטער אָפּגרונט־טיפער פּיין...

און ווידער אַ ליד פון דוד פ ר ע נ ק ע ל פון לעמבערג וועגן די אויסגעלאָשענע יידישע שבת־ליכט אין לעמבערגער געטאָ. און עטלעכע בלעטער זכרונות פון העלענאַ פ ר ע נ ק ע ל, דאַכט זיך, זיין פרוי.

אַ גרויסן רושם האָט אויף מיר געמאַכט דאָס ליד אין פּויליש פון יעקב וו ע ר ט ה יי ם א. נ. „די בריק". וועגן דער בריק איבער דער כלאָדנע־גאַס, וועלכע האָט פאַרבונדן דאָס „גרויסע געטאָ" מיט דעם

„קליינעם”, און ווי דער דיכטער דריקט אויס זיין האָפענונג, אַז די דאָ־זיקע בריק, איבער וועלכער עם פּאַסירן טעגלעך די טיפּסטע מענטש־לעכע ליידן, וועט פירן צום איבערלעבן, צום דערלעבן דעם נצחון. נישט מקוים געוואָרן אויך די האָפענונג. היינט איז די דאָזיקע בריק פאַרלאָזן, נישטאָ מער קיין „קליין געטאָ” און די בריק פירט אין ערגעץ נישט...

באַזונדער אָרדענען מיר די העברעאישע שירים. צוויי זענען פון אַלכסנדר זישע פ ר י ד מ אַ ן. ער האָט זיך אין זיי דערהויבן צו אַן אומגעהויערער מדרגה. שפּיגלט ער דאָך אָפּ זיין פּערזענלעכע שרעק־לעכע טראַגעדיע. איין ליד איז געווענדט צו זיין 13־יאָריקער בת־יחידה, וועלכע מ'האָט אַוועקגעריסן פון אים. ער שרייבט, ער ווייסט נישט, צי זאָל ער מתפּלל זיין, אַז ער זאָל זי נאָך אַמאָל זען, אָדער — זי זאָל האָבן אַ לייכטן שנעלן סוף, זי זאָל נישט ליידן...

אַ זייער טיפע דראַמע פון יצחק ק אַ צ ע נ ע ל ס אָ ן, אַ. נ. „על נהרות בבל”, געשריבן אין תשרי תש”ב, אַלזאָ נאָך פאַר דער דע־פּאָרטאַציע.

פאַראַן אויך עטלעכע צייכענונגען פונעם געטאָ. זיי זענען פון גרויסן דאָקומענטאַרישן אָבער אויך אַרטיסטישן ווערט. זיי זענען פון אַדאַם ה ע ר ש אַ פ ט, פעליקס פ ר י ד מ אַ ן, פריץ ק ל יי נ מ אַ ן פון לעמבערג (אַ רעפּראָדוקציע), פון דער יונגער גראַפיקערין פרוי ר יי ך, פון רעגינאַ מ ו נ ד ל אַ ק און אָטאָ ש ל ע ז י נ ג ע ר פון לעמבערג (אַ רעפּראָדוקציע).

צוויי קליינע נאָוועלן פונעם געטאָ אין ווארשע פון גוסטאַוואַ י אַ ר ע צ ק אַ. איך קען זי. זי אַרבעט אין קהילה־סעקרעטאַריאַט אַלס סטענאָטיפּיסטקע. איר בוך „שטאַנדאַרי” (פאַנען), אין פּויליש, האָט אַרויס־גערופן באַגייסטערטע אָפּשאַצונגען און איר געמאַכט אַ נאָמען אין דער פּוילישער ליטעראַטור. איך דערמאָן זיך, ווי אין אויגוסט 1942, בעת אַ „סעלעקציע” צווישן די קהילה־אָנגעשטעלטע, איז זי באַשטימט געוואָרן פאַרן „אומשלאַג”. ס'שטייט מיר פאַר די אויגן דאָס טראַגישע בילד, ווי זי, מיט אירע צוויי קליינע קינדערלעך, איינס געטראָגן אויף די פּלייצעס, דאָס צווייטע געהאַלטן ביי דער האַנט, איז שווייגנדיק געגאַנגען צום „אומשלאַג”, ד. ה. צום אומקום, וואַרפנדיק בלויז אַ תחנונימדיקן בליק

צו אונדז געבליבענע, געראַטעוועטע, אָבער מאַכטלאָזע. נחום רעמבאַ האָט זי אָבער אַרויסגעראַטעוועט, און איצט אַרבעט זי ווייטער אין דער קהילה. זי קלאַפּט אויף דער מאַשין, און די צוויי קינדערלעך שטייען אין דער זייט — שטיל, איבערגעשראָקן, הונגעריק.

אַ גרין ביכעלע יידישע לידער פון פרוי חנה יאַקובאָוויטש פון קאַליש.

און אָט קורצע נאָטיצן פון מיינע חברים פונעם „מכון לחכמת ישראל", וועלכע געפינען זיך אין גאַליציע, און וועלכע כ'האָב געבעטן מיר מודיע צו זיין וועגן גורל פון יידישע שרייבער, געלערנטע.

יוסף שניידער פון פשעמישל, אַן עלוי און אַ ליבער חבר, איז מיר מודיע, אַז מתתיהו מיזעס און ד"ר יוסף מיזעס (דער פריערדיקער מיליטערישער הויפט־רב) אַרבעטן ביידע וויסנשאַפט־לעך. דער ערשטער פאַרברייטערט זיין ווערק, וועלכעס ער האָט שוין לאַנג אַרויסגעגעבן א. נ. „אין דער פראַגע פון ראסן־האס", דער צווייטער זעצט פאָר זיין פוילישע איבערזעצונג פון תנ"ך, ער האַלט ביי ירמיהו.

פון לעמבערג שרייבט מיר מיין ברודער משה, אַז דאָרט געפינען זיך און אַרבעטן ליטעראַריש און וויסנשאַפטלעך, מיין פריינד ד"ר הירש פעפער פון קראָקע, ד"ר מ. קאַנפער, דער באַוווסטער ליטע־ראַטור־היסטאָריקער און רעדאַקטאָר פונעם קראָקעווער „נאָווי דזיענניק". ד"ר ישראל אָסטערזעצער, דאָצענט פונעם מכון למדעי היה־דות, איז „פאַרנומען" געוואָרן אין לעמבערג נאָך אין יוני 1941, און בישטאָ קיין זכר פון אים. דאָס זעלבע ד"ר גאַליגער.

פון טאַרנאָוו שרייבט מיר מיין פריינד שאול וואָלף (פון בי־ליץ), אַז דאָרט איז געשאָסן געוואָרן פראָפ. בן־ציון ראַפּאַפּאָרט, וועלכער האָט — אין נויט־באַדינגונגען — אָנגעשריבן אַ גרויס פילאָ־זאָפיש ווערק אין העברעאיש, און עס באַהאַלטן אין אַ פלאַש. די פלאַש האָט מען פאַרגראָבן דאָרט.

אַזוי האָבן יידישע ליטעראַטן, דיכטער, געלערנטע, געשאַפן אין די שרעקלעכסטע באַדינגונגען. יעדער האָט געוואָלט דער וועלט עפּעס זאָגן. דאָס לעצטע וואָרט. יעדער האָט געוואָלט זיך געזעגענען.

איך לייען און לייען... פון די פּאַפּירן שטייען פאַר מיר אויף גע־

שטאלטן, מענטשן פון גייסט, פון טאלאנט. מענטשן מיט הערצער און מענטשן מיט מהות, שטרעבנדיקע, שאפנדיקע, חלומנדיקע. מענטשן, וואס האבן אין די פינצטערסטע מינוטן און אין די פינצטערסטע ווינקעלעך אריינגעברענגט א שטראל פון זייער נשמה. מענטשן, וואס האבן אין זיך פארמאגט מעגלעכקייטן, גייסטיקע פאטענצן, געהאט א סך צו זאגן... און זייער לעבנס־ליד אינדערמיט איבערגעריסן.

נישט קיין פארמלאזע מאסע איז דא פארניכטעט געווארן, נאר וועלטן, ברויזנדיקע, שטורעמדיקע, בליענדיקע. וועלטן פון א גרויסער פארבנרייכקייט און שעפערישקייט.

און געבליבן זענען אט די פאפירן. יעדער זאץ — א רוף פון קבר, יעדעס ווארט — א צוואה, און יעדעס אות — אן אפענע וווּנד...

דאס קאפיטל „גאנצווייך"

פרייטיק, 8. יאנואר.

א סענסאציע היינט:

— גאנצווייך האט זיך ווידער באוויזן אין געטא.

דער ענין „גאנצווייך" איז א מערקווירדיק קאפיטל אין דער געשיכטע פון ווארשעווער געטא. כדאי זיך אפצושטעלן דערויף.

אברהם גאנצווייך, איז געווען פאר דער מלחמה א העברעאישער לערער אין א תרבות־שול אין קאנין. געווען א ציוניסט. אן ענערגישער יונגערמאן, זיצט ער נישט איין רואיק אין זיין קליין שטעטל. ער קומט קיין לאדזש — מיט פלענער. ווענדט זיך צו פארשידענע יידישע עסקנים מיט פראיעקטן. גיט ארויס א קליין וואכנבלאט, און — באקומט דעם טיטל „רעדאקטאר". דער דאזיקער טיטל האט זיך צו אים צוגעקלעפט, און ער זארגט שוין דערפאר, ער זאל בלייבן אויף אים הענגען, ווי א שילד. אין ווארשע באווייזט ער זיך ערגעץ אין יאר 1941, טאקע אלס „רעדאקטאר"; אפילו נישט אלס געוועזענער, נאר רעדאקטאר סתם, הגם קיינער קאן זיך נישט דערמאנען צו האבן געלייענט פון אים א צוויי שורות. דא אין ווארשע א צוויי צענדליק רעדאקטארן פון גרויסע טאג־צייטונגען פון פאר דער מלחמה; ביי קיינעמס נאמען הענגט נישט אזוי עקשנותדיק

דער טיטל „רעדאַקטאָר", ווי ביי גאַנצווייכן. וואָרום ער דאַרף נויטיק אַ „שילד", אַ „דעקונג". ער איז, נעמלעך, אַ מענטש מיט „באַציאונגען" (מיט געשטאַפּאָ) און וויל דערביי דערהאַלטן אַ קאָנטאַקט מיט דער יידי־שער געזעלשאַפטלעכקייט, זוכט זיך צו חברן מיט יידישע שרייבער, זשורנאַליסטן, מעשה „קאָלעגע", זוכט צו אונטערשטיצן די נויט־ליידנדיקע צווישן זיי. נישט תמיד געלינגט עס אים. די יידישע זשורנאַליסטן, מיט קליינע אויסנאַמען, מיידן אים אויס.

ער האָט, ווי געזאָגט, „באַציאונגען". אין געטאָ ווייסט מען דאָס, און על כל צרה ווענדט מען זיך צו גאַנצווייכן. ער העלפט, נישט אומזיסט. ער האָט נעמלעך „הוצאות": פּרעזענטן, אויפנאַמען, טרינקעכצער, און געלט בעין. מענטשן לאָזן זיך קאָסטן, אבי ניצול ווערן פון אַ צרה, ראַטעווען אַ נפש.

ער פאַרנעמט נישט קיין שום אַמט. ער איז אַליין אַן „אַמט". ער האָט אונטער זיך סעקרעטאַרן, אַדיוטאַנטן, משרתים און יוצר משרתים, מקורבים און סתם „מענטשן", וואָס דרייען זיך אַרום אים, טראָגן צו אים פּראָטעקציע, פאַרשאַפן אים קליענטן, פאַרמיטלען... ער האָט אַ גאַנצן שטאַב, צווישן וועלכן פאַראַן מענטשן אינטעליגענטע, ס'רוב פון לאָדזש, אַדוואָקאַטן, ווי אַדוואָקאַט שאַראַגראָדער, ד"ר שיראָטאַ, געוויסע געוועזענע יידישע קאָמבאַטאַנטן פון דער פּוילישער אַרמיי, א. אנד.

ער איז „פּאָפּולער" אין געטאָ. מ'דערציילט וועגן זיינע בעלער, וועלכע ער אָרדנט איין אין זיין וווינונג, וועגן די טובות וואָס ער טוט, וועגן די „מענגלעכקייטן", וועלכע ער האָט. דאַרף מען האָבן אַ פּאַסירשיין צו פאָרן אויף דער באַן (וואָס איז פאַר יידן פאַרבאָטן), גייט מען צו גאַנצווייכן, אַרעסטירט מען אַ יידן, „על לא חמס בכפו", ווידער צו גאַנצ־ווייכן; און ער טוט וואָס מ'דאַרף.

איך האָב אים קיינמאָל נישט באַגעגנט.

אויף איינמאָל, חול המועד פּסח 1940 איז עס געוועזן, באַקום איך אַן איינלאַדונג אונטערגעשריבן פון „רעדאַקטאָר" גאַנצווייך, אין — העב־רעאיש, געשריבן אויף אַ העברעאישער שרייב-מאַשין, אין וועלכער ער פאַרבעט מיך צו קומען צו אים אויף אַ — „חוג עברי"; מיט אַ באַגרינ־

דונג, אז מ׳דארף זארגן פאר פארשפרייטן אין געטא, בפרט צווישן דער יוגנט, די העברעאישע שפראך און ליטעראטור...

כ׳בין נישט געגאנגען.

כ׳האב פארשטאנען, אז גאנצווייך וויל מאכן אי „קאריערע", אי געלט, אי זיך „דעקן" פאר דער צוקונפט...

דאס ערשטע מאל האב איך אים געזען דעם ערשטן טאג חנוכה 1940. כ׳האב אים באזוכט אין אן עת צרה, צוזאמען מיט מיין קוזין יעקב פרענקעל פון ביליץ. מ׳האט געמלעך דעמאלט ארעסטירט און אוועק־געשיקט קיין אשוויענטשים איניקע רבנים אין קראקע, צוליב א מעמאָ־ריאל, מיט וועלכן זיי האבן זיך געווענדט צום ערצבישאף פירשט סאַ־פיעהא, בעטנדיק אים א השתדלות לטובת יידן. צווישן די דאזיקע איז אויך געווען מיין קוזין הרב שמעלקע ק א ר נ י צ ע ר. מיר האבן געבעטן גאנצווייכן ארויסצוהעלפן פון דער צרה. יעקב פרענקעל האט אים צוגעזאגט א סך געלט (און אויך געגעבן א געוויסע סומע). גאנצ־ווייך האט צוגעזאגט זיך משתדל צו זיין. פאקטיש איז די איינציקע הילף באשטאנען אין דעם, וואס ער האט פאר אונדז ארויסבאקומען פאסירשיינען צו מעגן פארן מיט דער באן קיין קראקע.

דאס צווייטע מאל האב איך זיך געווענדט צו אים דעם 2טן יולי 1941, ווען כ׳האב באקומען פון לעמבערג א ידיעה, אז מ׳האט דארט ארעסטירט דעם רײשער רב דעפוטאט הרב ר׳ אהרן לעווין און דעם באַ־באווער רבין האלבערשטאם. אויך דעמאלט האט גאנצווייך מיר צוגע־זאגט זיך משתדל צו זיין. ער האט געגעבן אזא עצה — (אן אריגינעלע זיינע המצאה): היות ער האט באקאנטע דייטשן אין דער אפטיילונג פאר דעוויזן־קאנטראל, וועט מען לאזן מסרן דעם הרב לעווין און דעם באבא־ווער רבין, אז זיי האבן עפעס חוטא געווען אויפן דעוויזן־געביט; מ׳וועט זיי ארויספאדערן קיין ווארשע צו אן אויספארשונג, און דא וועט ער זיי שוין ארויסבאקומען אויף דער פריי.

מיר האבן, נאך א פארשטענדיקונג מיט לעמבערג, דעם דאזיקן פלאן אקצעפטירט. ווי איך בין דערנאך געוואר געווארן, האט גאנצווייך טאקע אים אנגעהויבן אויסצופירן, ווארום מ׳האט געזוכט טאקע אין לעמ־בערג דעם באבאווער רבין פאר עובר זיין אויפן דעוויזן־פארבאט (און

מ׳האָט אַרעסטירט אַן אַנדערן יידן מיטן נאָמען האַלבערשטאַם); אָבער ליידער, איז עס געווען צו שפּעט: הרב לעווין און דער באָבאָווער רבי זענען באַלד דעם זעלבן טאָג פון זייער אַרעסט, דעם 2טן יולי 1941, דערשאָסן געוואָרן אין הויף פון דער תפיסה אויף לאָנצקי־גאַס.

גאַנצווייך האָט אָפּטמאָל אָפּגענאַרט, קיין איש אמת איז ער ווייט נישט געווען. אָבער אָפּט האָט ער אויך געהאָלפן. פאַר געלט, אָבער נישט־זעלטן אויך אָן געלט.

אום ווינטער 1941 האָט ער געשאַפן מיט דער דערלויבעניש, פאַרשטייט זיך, און אונטערשטיצונג פונעם געשטאַפּאָ אַ נייעם אמט אין געטאָ, א. נ. „אמט צו באַקעמפן פרייז־טרייבעריי״.

דאַכט זיך אַ גאַנץ נוצלעכער אמט. דאָס יקרות איז דאָך געווען זייער גרויס אין געטאָ. באמת אָבער האָט גאַנצווייך געשאַפן אונטער דעם דאָזיקן דעקמאַנטל אַ מין פּאָליציי, און וועלכער ס׳האָבן זיך רעקרוטירט נישט דווקא בעסערע מענטשן. דער דאָזיקער אמט, וועלכער האָט זיך כּלל נישט פאַרנומען מיט דעם, וואָס האָט פאָרגעזען זיין נאָמען, — איז געוואָרן אַן עיר מקלט פאַר אַלערליי אויסוואורפן, פאַר שאַנטאַזשן, טונקעלע געשעפטן. קאָרופּציעס א.ד. גל. דאָס איז געווען אַ פּלאָג פאַרן געטאָ.

אין געטאָ האָט דער נאָמען „לעשנע 13״ (דאָס זיץ־אָרט פון דעם דאָזיקן „אמט״) אָדער, ווי מען האָט עס אָנגערופן בקיצור „דאָס דרייצענטל״ — אָנגעוואָרפן אַ שרעק. ס׳איז דאָרט געווען אַ גאַנצע „היעראַרכיע״, מיט גראַדן און שטערן, מיט אַן אייגענער פּאָליציי. זיי האָבן באַקומען פאַרשידענע פריווילעגיעס. אַזוי למשל איז זיי איבערגעגעבן געוואָרן די אַדמיניסטראַציע פון 80 הייזער אין געטאָ, וועלכע זיי האָבן ווידער איבערגעגעבן צו פאַרוואַלטן זייערע מענטשן. דאָס איז אויך געווען אַ מקור פון הכנסה פאַרן „דרייצנטל״.

טשערניאַקאָוו, דער קהילה־פּרעזעס, האָט געפּרוווט באַקעמפן דאָס „דרייצענטל״.

נאָך לאַנגע באַמיאונגען האָט דער „קאָמיסאַר פאַרן יידישן וווינבאַצירק״, ד. ה. פאַרן געטאָ, א ו י ע ר ס וו א ל ד, פאַראָרדנט צו

שליסן דאָס „אמט פאַר באַקעמפן פרייז־טרייבערײ״, און די אַקטן אי־בערגעבן אין ארכיוו פון דער קהילה.

דעמאָלט האָב איך צום דריטן מאָל זיך געטראָפן מיט גאַנצווייכן. צוזאַמען מיט די מיטגלידער פונעם יודענראַט ד״ר גליקסבערג און אינ־זשיניער סטאַניסלאַוו שערשעווסקי קומען מיר צו גאַנצווייכן; מיר ווייזן אים אַ שריפטלעכע פאַראָרדענונג פון קאָמיסאַר אויערסוואַלד. ער הערט אוים רואיק, און — זאָגט אָפּ צו שליסן זיין אמט, און אויך איבערגעבן זיינע אַקטן אין קהילה־ארכיוו.

מיר מאַכן נישט קיין לאַנגע טענות, מיר ווייסן, אַז ער האָט אונ־טער זיך שטאַרקערע „פּלייצעס״ איידער אויערסוואַלד, און מיר לאָזן זיך אַוועקגיין. גאַנצווייך פאַרהאַלט מיך און גיט אַ זאָג צו מיר:

— כ׳ווייס, אַז אייך אינטערעסירן „פּאַפּירן״, קומט אַריין, וועל איך אייך עפּעס ווייזן...

מיר גייען אַריין אין אַ חדר מיוחד און גאַנצווייך נעמט ארוים אַ פּאַק פּאַפּירן און ווייזט מיר. איך הויב אָן צו בלעטערן. דאָס זענען אָפּ־שריפטן פון באַריכטן פונעם געטאָ אין ווארשע, וואָס גאַנצווייך לייגט פאַר וועכנטלעך דער געשטאַפּאָ.

וואָס אַנטהאַלטן זיי?

קודם כל אַן איבערבליק איבער דער טעטיקייט פון דער קהילה פון דער „יידישער זעלבסט־הילף״ און אַנדערע יידישע אינסטיטוציעס, אַ סטאַטיסטיק פון טויט־פאַלן, אַ כראָניק פון געשעענישן. דאָס אַלץ אין אַ לאַיאַלן, זאַכלעכן טאָן. דאַן קומען פאַרשידענע ידיעות, ווי למשל: „וואָס זאָגט מען אין געטאָ וועגן דער לאַגע אויפן פראָנט?״, „וואָס דערציילט מען אין געטאָ וועגן די מלחמה־געשעענישן?״

כ׳מוז צוגעבן, אַז די דאָזיקע לעצטע צוויי רובריקן זענען זייער גוט דערדאַגירט. פונעם פאַכמענישן זשורנאַליסטישן שטאַנדפּונקט זענען זיי גוט באַאַרבעט. ווער רעדאַגירט דעם באַריכט? — פרעג איך. גאַנצווייך זאָגט מיר אַ נאָמען פון אַ דייטשן ייד, אַ געוועזענער מיטאַרבעטער פונעם „בערלינער טאַגעבלאַט״. יאָ, מ׳דערקענט באַלד אַ פאַכמענישע פעדער.

די דאָזיקע רובריקן אַנטהאַלטן זייער אינטערעסאַנטע איינצלהייטן און אָפּשאַצונגען. גאַנצווייך דערציילט מיר, אַז יעדן דינסטיק, דער טאָג

ווען ער ליגט פאַר זיינע באַריכטן, דערוואַרט מען זיי מיט אומגעדולד אין דער געשטאַפּאָ־צענטראַלע אויף אַלעיע שוכא 25. — „פונדאַנען", זאָגן זיי, „קענען מיר זיך דערוויסן, וואָס ס'געשעט באמת אויפן פּראַגט און אין דער ברייטער וועלט... דאָס איז אונדזער איינציקע ריכטיקע קוועלע..."

זענען די דאָזיקע באַריכטן (כ'האָב אדורכגעבלעטערט אַ צענדליק פון זיי) מסירות?

דאָס וואָלט איך נישט געקענט זאָגן. אדרבה, זיי אַנטהאַלטן געוויסע סוגעסטיעס, געשיקט פאַרשלייערט אין „אָביעקטיוויטעט", — וועלכע דאַרפן איבערצייגן די דייטשן, אַז אין זייער אינטערעס ליגט צו באַגיין זיך געמעסיקט מיט די יידן. זיי אונטערשטרייכן די ווירטשאַפטלעכע לייסטונגען פונעם געטאָ. פונדעסטוועגן איז זיכער דאָרט פאַראַן געוויסע אומפאַרזיכטיקייטן, וואָס אויב זיי זענען נישט קיין מסירה, זענען זיי אָבק מסירה. צווייטנס, ליגט נישט אין אונדזער אינטערעס, אַז די דייטשן זאָלן זיין אינפאָרמירט וועגן דעם, וואָס ס'טוט זיך ביי אונדז.

דריטנס, — און דאָס איז דאָס וויכטיקסטע — וויים איך דען, וואָס ער שרייבט אין יענע באַריכטן, וועלכע ער האָט מיר נישט געוויזן?

איך גיי נישט אורטיילן. איך נאָטיר בלויז פאַקטן און השערות.

דעם 14טן אַפּריל 1942 האָבן זיך באַוויזן אויף די מויערן פונעם געטאָ טויט־אורטיילן און שטעק־בריוו אויף אברהם גאַנצווייך (צוזאַמען מיט אַנדערע, ווי זיין שותף שטערנבערג, אַ געוויסער זאַכאַריאַש). די געשטאַפּאָ איז אים געקומען נעמען ביינאַכט; ס'איז אים געלונגען זיך צו באַהאַלטן, — איצט האָט מען אים פאַראורטיילט צום טויט און מ'זוכט אים.

דאָס האָט אַרויסגערופן אַ פאַרשטענדלעכע סענסאַציע אין געטאָ. מ'האָט עס אויסגעטייטשט אַלס פועל יוצא פון אַ ריוואַליזאַציע צווישן צוויי קליקעס אין געשטאַפּאָ, איינע איז פאַר גאַנצווייכן, די צווייטע קעגן אים.

זייט דעמאָלט איז גאַנצווייך פאַרשוווּנדן.

ביים אָנהייב פון דער „דעפּאָרטאַציע" האָט מען אָנגעהויבן צו

„מורמלען" אין געטא, אז ער איז דא, אז ער וועט זיך ווידער באווייזן. מ'האט נישט געגלויבט.

היינט האט ער זיך ווידער באוויזן. ער וווינט אויף דער „ארישער" זייט לעגאל, האט א דערלויבעניש דערויף; ער קומט פון צייט צו צייט אין געטא אריין אויף קופיעצקא־גאס, וווּ ער איז א שותף צום שאפ „פאן שעהנע" און „שאניאווסקי". לעצטנס שמועסט מען אין געטא, אז ער זאל ווערן פרעזעס פונעם יודענראט.

אויף דער „ארישער" זייט „נעמט ער אויף" צוזאמען מיט זיין שותף צו געשעפטן, שטערנבערג 1) — אין א קאפע־הויז אויף סענאטארסקע־גאס. ער האט דארט אויך זיין שטאב, צו וועלכן ס'געהערן צווישן אנדערן וולאדיסלאוו ליפסקי 2), די טענצערין פראנציסקא מאן 3).

זיין „שטערן" האט ווידער אויפגעלויכטן...4).

אויף ווי לאנג?

אין א בונקער

מוצאי־שבת, 9. יאנואר.

א מערקווירדיקן באזוך היינט געמאכט: אין דער א ו נ ט ע ר־ ע ר ד י ש ע ר וו ע ל ט. אינדערפרי קומען צו מיר צוויי יונגעלייט,

1) שטערנבערג איז פאראורטיילט געווארן צום טויט דורכן יידישן ווידערשטאנד־געריכט (די פארטיי) און דער אורטייל איז אויסגעפירט געווארן. ער איז דערשאסן געווארן דורך דער פארטיי דעם 3טן מאי 1943.

2) ליפסקי האט פאר דער מלחמה מיטגעארבעט אין דעם פוילישן סאטירישן זשורנאל „שפילקי". אין דער מלחמה פארפאסט און רעציטירט אקטועלע לידער אין דער „לעבעדיקער צייטונג" אין קאפע־הויז „שטוקא" אויף לעשנע גאס 2.

3) פראנציסקא מאן, א באוווסטע טענצערין, איז שפעטער דעפארטירט געווארן קיין מאידאנעק און פון דארט דעם 24טן יולי 1943 קיין אשוויענטשים. בעת מ'זן האט זי געוואלט אריינטרייבן אין דער גאז־שטוב, האט זי ארויסגעכאפט דעם רעוואלווער ביי א ס.־ס.מאן און אים דערשאסן. זי איז, פארשטייט זיך, דערשאסן געווארן אויפן ארט.

4) גאנצוווייך איז דערשאסן געווארן דעם 24סטן נאוועמבער 1943 דורך דער „פארטיי" (יידישע ווידערשטאנד־באוועגונג).

די ישיבה-תלמידים מאנעס ראָזענשטרויך און הענדעלעס, און זאָגן מיר: „מען קומט זיך צוזאַמען היינט זייגער 5 נאָכמיטאָג אויף נאַלעווקי־גאַס 35. איר דאַרפט אויך דאָרט זיין". מער נישט. „מען קומט זיך צוזא־מען"... ווער קומט, ווער רופט? צוליב וואָס דאָס צוזאַמענקומען? אין געטאָ פרעגט מען נישט אַזעלכע שאלות. און אַז מען זאָגט: איר דאַרפט אויך זיין דאָרט, הייסט עס: איר מ ו ז ט זיין. און דאָס צו דער צייט, פּינקטלעך. וואָרום אַזאַ מין „ידיעה" איז אַ באַפעל. מ'האָט זיך צוגע־וווינט צו אַ מיליטערישער דיסציפּלין.

אַלזאָ, פינף מינוט פאַר פינף אַזייגער, קום איך צו צום טויער אויף נאַלעווקעס 35. אַ יונגער בחור אין אַ יידיש היטל (זיי זענען היינט די איינציקע, וואָס האַלטן זיך אין דער טראַדיציאָנעל־יידישער טראַכט; אַלע אַנדערע אָרטאָדאָקסישע יידן טראָגן היינט „קאַשקעטן"), שטייט שוין ביים טויער און וואַרט, ווי ער דערזעט מיך, גיט ער אַ זאָג: „קום": ער גייט פאָראויס און איך נאָך אים. דאָס הויז איז מיר באַקאַנט, געהער עס דאָך צו אונדזער פריינד דעפּוטאַט יעקב טראָקענהיים. אָבער איצט באַמערק איך, אַז ס'געפינען זיך דאָרט עפּעס אַן אַ שיעור דורכגאַנגען. מיר גייען דורך איין הויף, דעם צווייטן, דעם דריטן, דאַן גייען מיר אַריין אין אַ קעלער, אַ צוויי שטאָק טיף; מיר גייען און גייען און דאַן קומען מיר אַרויס אויף קופּיעצקאַ־גאַס 11. מיר גייען אַרויף אויף די טרעפּ, אויפן העכסטן שטאָק געפינט זיך אַ קליין שטיבל, אין וועלכן ס'שטייט אַ לייטער, וואָס פירט צום בוידעם. מיר קומען אַרויף אויפן בוידעם און מיר גייען און גייען, דורך קאָרידאָרן, מיר שטופּן זיך דורך, דורך לעכער, ביז מיר קומען אַרויס אויף זאַמענהאָף 38. דאָרט גייען מיר אַראָפּ. דאָס דאָזיקע הויז איז גענצלעך פאַרמאַכט, אָפּגעשלאָסן. מיר גייען אַריין אין אַ צימערל אויפן פּאַרטער, געווען דאָרט אַ בית־המדרש; פון דאָרט אין אַ צווייט שטיבל, דאָרט געפינט זיך אַן אויוון, מיין מורה־דרך גייט זיך אַריין אין אויוון אַריין און — פאַרשווינדט. איך בלייב שטיין אין דרויסן; באַלד הער איך אַ קול: „קום!"; איך קריך נאָך אים אין אויוון אַריין; דאָרט געפינט זיך אַן עפענונג, וואָס פירט אין אַ קעלער. איך לאָז זיך אַראָפּ אויף אַ לייטער פון שטריק, אַלץ טיפער און טיפער, ס'נעמט נישט קיין סוף; ענדלעך בלייב איך שטיין אויף אַ פעסטן באָדן, כ'קוק זיך

אום: א גערוימיקע שטוב, ריין, ליכטיק, עלעקטרישע באלייכטונג. ביי די ווענט שטייען לאנגע בענק, אינמיטן שטוב א לאנגער טיש, אן אימפראַ־וויזירטער, פון נישט־אָפּגעהובליעוועטן האָלץ.

מ'פירט מיך אַריין אין אַ קליין צימערל, דאָרט ווייזט מען מיר אַ וואַסער־לייטונג, אן עלעקטרישע קיך און אַ גאַז־קיך, און אין אַ שאַפע היפּשע רעזערוון פון לעבנסמיטל. אויף ווי לאַנג זענט איר פאַרזאָרגט? — פרעג איך. — געווענדט וויפל מענטשן ס'וועלן דאָ זיין. דער „סטאַק" איז אויסגערעכנט אויף 120 מענטשן אויף 8 חדשים; „מער וועט עס דאָך נישט דויערן", — זאָגט מיר עמיצער מיט אַ זיכערקייט.

אַלזאָ, איך געפין זיך אין אַ „בונקער".

פאַרשידענע ווערטער האָבן אין געטאָ באַקומען אַ נייע באַדייטונג און אַ נייעם זין. אַ „בונקער", דאָס איז געווען ביי די דייטשן — אַ נעסט, וווּ ס'זענען געווען איינגעבויט מאַשינען־געווער און פון וואַנען מ'האָט באַשאָסן דעם פיינט. אַ סיסטעם פון בונקערס איז געווען אַ פאַר־טיידיקונג־זאָנע. אין געטאָ האָט אַ „בונקער" געהייסן אַן אונטערערדישע וווינונג, עטלעכע שטאָק אונטער דער ערד, מיט אַ שטאַרק פאַרמאַסקירטן איינגאַנג.

אָט למשל דער „בונקער", אין וועלכן כ'געפין זיך איצט, איז אויס־געבויט געוואָרן דורך עטלעכע פעאיקע יידישע אינזשיניערן, ווי אינזשי־ניער קלעפּפיש, אינזשיניער אָפּענהיים, אינזש. זיידענבייטל א. אנד. דער „בונקער" געפינט זיך אונטער אַ באָמבאַרדירט הויז. פון דרויסן זעט מען בלויז אַ הויפן מיט ציגל און שוט; דער טויער און די איבערבלייבענישן פון די ווענט זענען פאַרזען מיט שטאַכל־דראָט. קיינעם קען זיך נישט חלומען, אַז דאָ, טיף אונטער דער ערד, לעבן מענטשן.

און דאָך געפינט זיך דאָ אַ וווינונג, אויסגעשטאַט מיט אַלע — ב'וואָלט געוואָגט צו זאָגן, „קאָמפאָרטן". עלעקטריש ליכט, וואַסער־לייטונג, גאַז, רעזערוואַרן פון וואַסער און אַן אייגענער ברונעם, היגיענישע איינריכטונגען און אַ „סטאַק" פון לעבנסמיטל, מעל, ירקות, קינסטלעכער האָניק, געטריקנט ברויט, קאַרטאָפל. אַ חוץ דעם אַ רעזערוו פון קוילן און אַ רעזערוו פון ליכט, נאַפט־לאָמפּן און נאַפט — אין פאַל ווען ס'וועט נישט זיין קיין עלעקטרישער שטראָם.

דאָס אַלץ איז אויסגעפּלאַנט געוואָרן, אויסגעאַרבעט געוואָרן אין לאַנגע טעג און נעכט, מיט אומגעהויערער מי, טראָץ אויסערגעוויינלעכע שוועריקייטן, טראָץ פּחד. וואָרום מ'האָט דאָך בכלל נישט געטאָרט באַמערקן, אַז ס'געפינט זיך אויף דעם דאָזיקן שטח אַ לעבעדיק נפש, און אַ קל וחומר שוין, אַז מ'טוט עפּעס, אַז מ'פּלאַנט עפּעס און מ'רעאַליזירט אויך.

באמת אַ וווּנדער פון פעאיקייט, אונטערנעמונגס־גייסט און — טעכניק. (כ'קלער מיר אַזוי: נאָך דער מלחמה וועט מען רעדן וועגן אַלערליי טעכנישע לייסטונג אין קריג; וועל איך ברענגען די קריגס־טעכניקער אַ ה ע ר און ווייזן: אַט דאָס האָבן יידן און אין אַ זעלכע אומשטאַנדן באַוויזן).

נאָכן באַוווּנדערן די „טעכניק" באַקען איך זיך מיט די מענטשן: קודם כל גרשון ס י ר אָ ט אַ, דער וועלט־באַרימטער חזן. זיין זון, דער פירער פון דער יידישער רעטונגס־געזעלשאַפט, האָט אים דאָ „איינסטאַלירט". דאַן פ יי ו י ש י ס, דער דירעקטאָר פונעם יידישן פאָלקס־כאָר פון לאָדזש, וועלכער האָט אין געטאָ אויסגעפירט די אָראַטאָריע „השמנאים". דאַן דער באַרימטער דיריגענט שמעון פּ ו ל מ א ן, וועלכער האָט דיריגירט אין געטאָ דעם סימפאָנישן אָרקעסטער אין זאַל פון דעם קינאָ „פעמינאַ" אויף לעשנע, וואָס ס'האָט אַרויסגערופן גרויס באַגייסטערונג ביי די מבינים. עפּעס פונקט אַ צוזאַמענקום פון מוזיקאַלישע גדולים... כאָטש אָרדן איין אַ קאָנצערט...

אָבער באמת אַ קאָנצערט הער איך פון דער ווייטנס; עפּעס אַ גאָר באַקאַנטער היימישער נגון: דער גמרא־ניגון. איך הער זיך איין פאַרוווּנדערט. אָנשטאָט מיך אויפצוקלערן פירט מיך איינער אַריין אין אַ צווייט שטיבל. און וואָס איך זע, דערמאָנט מיך אין די באַשרייבונגען פון די תנאים, וואָס האָבן געלערנט תורה אין די מערות, פון דער תקופה פון די אנוסים אין שפּאַניע, נאָר דאָ איז עס די זעלבע ווירקלעכקייט:

אַרום אַ לאַנגן טיש זיצן ביי אָפענע גמרות אַ צוויי צענדליק ישיבה־בחורים און לערנען געשמאַק, בעיון, מיטן גאַנצן ברען. זיי האַלטן גראָד נדרים דף נ"ב, ביים גרויסן שטיק ר"ן „וקשיא לי לרבבתא"... זיי זענען

פּאַרטאָן אינגאַנצן אין שקלא וטריא פון „אזלינן בתר שמא או אזלינן בתר עצם"...

די פּנימער בלאַס, די אויגן פלאַקערן מיט אַ פייערל נישט פונדאַנען. זיי זענען אין אַן אַנדערער וועלט. די גרעסטע טייל זענען געבליבן אַליין, אָן עלטערן, אָן משפחה, און אפילו אָן אַ רבין. יאָ, זיי האָבן אַ רבין, וועלכער זאָגט דאָ אַ שיעור צוויי מאָל אין דער וואָך, אין הלכות קדשים, דאָס איז דער קאָלאָביעלער רב, הרב יהודה לייב ל אַ נ ד ו י, דער געוועזענער ראש ישיבה פון ישיבת חכמי לובלין. אַ שאָד, וואָס ער איז היינט נישטאָ. ער לערנט אויף מילאַ־גאַס מיט אַ 30 תלמידים. דאָרט לערנט ער טאָג און נאַכט.

איך דערקען אייניקע היימישע בחורים, ה י נ ד ע ל עס, דער זון פון דעם פריערדיקן פרנס בנימין זאב הינדעלעס, מאַנעס ר אָ ז ע נ־ ש ט ר ו י ך, אַ זון פון אליעזר ראָזענשטרויך, ע ל ב י נ ג ע ר, אַן אייניקל פונעם לובלינער רבין, רבי שלמה אייגער, נתן ב אַ ה אַ ר י ע, אַן אייניקל פונעם סאָכאַטשעווער רבין, אהרן ז ע מ ב אַ, אַ זון פונעם הרב ר' מנחם זעמבאַ, לייבל אַ ל ט ע ר, אַן אייניקל פונעם גערער רבין, און צווישן זיי דער באַקאַנטער ביליצער פאַבריקאַנט פון מאַנופאַקטור־סחורה סענדער פ ר ע נ ק ע ל. דער לעצטער איז בלויז „האָספּיטאַנט", ער קומט נאָר פון צייט צו צייט. שטענדיק זענען זיי אין שאַפ „טעבענס" אויף לעשנע. איך טרעף אויך דאָ דוד אלימלך ק אַ־ פ ע ר און אברהם זקן פ ע ל ד וו ע ב ע ל, צוויי חנוך־עסקנים פון דער אגודת ישראל.

ס'ווייזט זיך אַרויס, אַז דאָס „שטיבל" איז אַ „סובלאָקאַטאָר" ביי די אינזשיניערן אין „בונקער". ס'קאָסט אַ סך געלט די דירה. תחלת האָבן די פרייע שכנים זיך זייער געקרומט אויף די פאַנאַטישע חסידישע בחורים, וואָס ווילן אפילו נישט רעזיגנירן פון די יידישע היטלען און פון די לאַנגע פאות. שפּעטער האָבן זיי אָנגעהויבן זיך צוקוקן דערצו מיט פאַראינטערעסירטקייט: „עקזאָטיק"... דאַן האָבן זיי אָנגעהויבן צו באַוווּנדערן דאָס עקשנות פון יענע „ווילדע"; ביז ענדלעך זיי האָבן אָנגעהויבן צו קוקן מיט — דרך ארץ...

און ווען איינער, אַ באַוווּסטער אסימילאַטאָר, זיידענבייטל, דער־

ציילט מיר, ווי גאנצע געבט זיצן זיי און לערנען, ווי זיי דאווענען בצבור, „פונקט ווי אין דער סינאגאגע", ווי אום שבת זינגען זיי אויס אלע זמי־רות און אלע מאדזשיצער נגונים, — ער ברומט מיר אונטער עטלעכע באקאנטע חסידישע מעלאדיעס, וואס ער האט שוין באוויזן זיך אויס־לערנען דא אין בונקער, — ווען ער גיט מיר איבער עטלעכע אינטערע־סאנטע חסידישע געדאנקען, וואס יענע האבן אים אריינגעהאקט אין זיין אסימילאטארישן ראציאנאליסטישן מח, — פיל איך, ווי ער רעדט מיט — דרך ארץ.

און געמישט מיט אביסל קנאה אויך.

— זיי, — זאגט מיר ד"ר פשעדבארסקי, — ווייסן כאטש פאר וואס זיי ליידן...

— אשריך ר' עקיבא שנתפסת על דברי תורה, — ענטפער איך אים מיט א מאמר חז"ל.

אבער גערופן האט מען מיך נישט אויף צו „באקוקן" דא, — דער־מאנט מיך סענדער פרענקעל. לאמיר רעדן צו דער זאך.

— אין וואס גייט דא?

א הויכער דארער בחור מיט אן אסקעטיש פנים און טיף־דורכ־דרינגענדיקן בליק „רעפערירט" אין וואס דא גייט:

— יוסף שטשעראנסקי, דער אמאליקער עסקן פון „ישיבת חכמי לובלין", האט אונדז געשיקט זאגן, אז מ'קען אונדז „לעגאליזירן" ביים „שאפ" פון „הערמאן ברויער" אויף נאלעווקי 28-38; מיר קענען באקומען נומערלעך, אריינציען זיך אין „שאפ", ארבעטן דארט און אויפהערן צו זיין „ווילדע" (אזוי רופט מען די אלע, וואס באזיצן נישט קיין נומער־לעך). מיר וועלן אויך באקומען ברויט־קארטן און ברויט און זופ. מ'וועט מאכן א כשרע קיך ביי דער קהילה.

— האבן מיר אייך געשיקט רופן, כדי צו פרעגן: זאלן מיר עס טאן?

— און וואס איז אייער דעה? — פרעג איך צוריק.

קיינער ענטפערט נישט. אלע שווייגן פארטראכט. — פלוצים הייבט זיך אויף דער יונגער עלבינגער, אן אייניקל פונעם לובלינער רבין, א בחורל פון א יאר 18 און גיט א זאג:

— פאַר מיר האָב איך מיר שוין געפּסקנט: איך גיי נישט. איך בלייב דאָ! פאַרן כּלל דאַרף מען זיך אָבער מיישב זיין.

— און וואָס איז דיין סברה? — פרעג איך אים.

— מיין סברה איז פשוט: מ׳גיט זיך נישט איבער אַליין דעם שונא אין די הענט אַריין. וויפל זענען געווען „רעגיסטראַציעס", „ציילונגען", „פאַרשרייבונגען" אין משך פון די אַלע דריי יאָר? 5? 6? 7? 10? איך האָב זיך צו קיינע נישט געשטעלט. וואָרום איז עס אַזאַ פּשוטע זאַך, האָב איך מיר געקלערט, זיך צו פאַרשרייבן צו אַרבעט אפילו בלויז? און וואָס וועט זיין מיט שמירת שבת? און מיט מאכלות אסורות? האָב איך זיך מיישב געווען: איך גיי נישט! וואָס? דער דייטש האָט געדראָט מיט טויט־שטראָף פאַר נישט רעגיסטרירן? האָב איך געקלערט, וועט מען מיך דען קאָנטראָלירן דעם ערשטן? וועל איך הערן, אַז מ׳האָט עמיצן קאָנטראָלירט, וועל איך מיך דעמאָלט באַהאַלטן (און מ׳האָט דאָך טאַקע נ י ש ט קאָנטראָלירט קיינמאָל). אַז באַהאַלטן דאַרף מען זיך סיי ווי סיי פאַרן שונא האָט טאַקע מיין נאָמען קיינמאָל זיך נישט געפונען אויף די תרפ״ט ליסטעס, אויף די אויפפאָדערונגען צו צוואַנגס־אַרבעט, צו די מעדערלעכע אַרבעט־לאַגערן און אַנדערע מיתות משונות. איך האָב קיינמאָל נישט געדאַרפט אָפּנוצן „פּראָטעקציע" ביי די קהילה־טוער, כ׳האָב אפילו זיך נישט געפונען אויף אייער „רבנישער" ליסטע, און נישט געקומען צו אייך נאָך טובות, נאָך באַפרייאונג, נאָך פּריווילעגיעס... א יאָ, איר האָט מיך קיינמאָל נישט געזען ביי אייך אין ביוראָ?... — ענדיקט ער מיט אַ ביסל איראָניע און סאַטיספאַקציע...

— „אָפיציעל" האָט מען מיך די גאַנצע צייט נישט געטשעפּעט. איך בין דאָך נישט געווען פאַרשריבן, רעגיסטרירט, לעגאַליזירט... און ביי נישט־אָפיציעלע „כאַפּענישן" און צרות „המתרגשות לבוא לעולם", — האָב איך זיך באַהאַלטן. בעסער ווי אַנדערע. וואָרום איך בין דאָך געווען „טרפה"; נישט געהאַט קיין טויג לעגיטימאַציעס, (וואָס האָבן געהאָלפן ווי אַ טויטן באַנקעס...) — און השי״ת האָט מיך אָפּגעהיט.

— איז געקומען די שחיטה, וואָס איר רופט אַזוי שיין אָן „אַקציעס", אָדער „דעפּאָרטאַציעס", בין איך נישט געלאָפן אין די „שאָפּן", און נישט נאָך אַרבעטס-קאַרטן, נאָר ווייטער געווען „אומלעגאַל", אַ „ווילד־

דער״, און זיך ווייטער באהאלטן. — ווען די ס.ס.־לייט האבן ארויסגע־
געבן א באפעל:

— „אלע יודען הערויס!״

— בין איך נישט אראפגעלאפן אין הויף. נאר געבליבן אין א „בלינד״ שטיבל. זיך באהאלטן. וואס האב איך מורא? מ׳וועט מיך כאפן, וועט מען מיך שיסן? און, אז כ׳וועל אליין אראפגיין, וואס וועט זיין? נישט דאס זעלבע?

— האט מען געגעבן א באפעל — זעצט ער פאר — אז אלע יידן זאלן זיך פארזאמלען אין „קעסל״ אויף וואלינסקע־מילע, בין איך נישט געגאנגען; נאר געבליבן באהאלטן אויף נאלעווקי, אט דא אין שכנות; און נישט דורכגעמאכט קיין „סעלעקציע״. ווארום איך בין דאך געוועזן א „טרפהנער״. איך האב דאך נישט געהאט קיין פאק מיט פאפירלעך... און השי״ת האט מיך אפגעהיט, ווי איר זעט.

— איצט, אבער האנדלט זיך דאך וועגן א כלל, — ענדיקט ער, — ווילן מיר זיך מיט אייך בעראטן; איר זיצט דאך אין דער „גמינע״, און אין אייער ארכיוו האט מען דאך איינגעזאמלט אזוי פיל קלוגע און גע־לערנטע מענטשן... וואס זאגט איר? וואס זאגן זיי?

— אויב דו ביסט געוועזן די גאנצע צייט ביי אט דער מיינונג, — ענטפער איך אים, — און נישט אפגעשטאנען טעג גאנצע, זיך צו רעגיס־טרירן פארן דייטש, און נישט געלאפן נאך לעגיטימאציעס און נישט זיך סומך געווען אויף זיי, — קומסטו איצט זיך מיט מיר בעראטן? אדרבה, איך וואלט ביי אייך פרעגן אן עצה! זע איך דאך, אז איר זענט געוועזן ביים ריכטיקן דעת. ווארום מ׳זעט דאך, אז דווקא איר, די „ווילדע״, די „אומלעגאלע״, די אין פלוג אמיינסטן בעדראטע, האבן זיך גע־ראטעוועט אין א פארהעלטעניש־מעסיק פיל גרעסערער צאל, איידער די „לעגאלע״, „פארזיכערטע״, מיט ארבעט־אויסווייזן, לעגיטימאציעס און נומערלעך...

— וויל איך גיכער הערן א יי ע ר מיינונג, — ענדיק איך, — איבעריקנס, איז דאך פאראן צווישן אייך אויך דעת ה ת ו ר ה.

ס׳אנטוויקלט זיך א קליינער שמועס. ס׳שווימט אויף א צווייטע פראגע: וואס תאמר מה נאכל? ווו וועט מען נעמען רעזערוון אויף איבער־

צוהאלטן? די באלעבאטים פונעם „בונקער" האבן אויך אויסגענומען, אז די תלמידים מוזן האבן אן אנטשפרעכנדיקן רעזערוו פון לעבנסמיטל, מער וויניקער ווי זיי האבן. ווארום, ווען ס'זאל זיך ביי זיי אויסשעפן, וועט דער גאנצער „בונקער" זיין באדראט. ס'טאר נישט זיין דא קיין הונגעריקע מענטשן. הונגעריקע מענטשן זענען א קאטאסטראפע פאר א „בונקער"... דער לעבנסמיטל־רעזערוו מוז זיין פאר אלע, מער וויניקער, גלייך.

איך פראפאניר, אז איך וועל פארלייגן די דאזיקעביידע פראגן, ד.ה. צי מ'זאל זיך לעגאליזירן, און אין פאל ווען נישט, — ווו נעמען צו עסן, — די רעליגיעזע אויטאריטעטן און עסקנים, — הרב ר' מנחם זעמבא, הרב דוד שפירא, הרב לייב פראמער פון קאזשעגלאוו, א. ז. פרידמאן, ווי אויך די פינאנס־מענטשן, אברהם געפנער, יצחק גיטערמאן און גוזשיק, וועלכע וועלן זיכער נישט אפזאגן זייער פינאנציעלע הילף.

איבעריקנס עקזיסטירט דאך דער קאמיטעט „עזרת תורה" מיט יוסף קעניגסבערג, הרב דוד שפירא, הרב שמשון שטאקהאמער, סענאטאר יעקב טראקענהיים אין דער שפיץ. זיי זארגן פאר די לויפנדיקע הוצאות פון די לומדי תורה, זאלן זיי זארגן פאר רעזערוון פאר די באהאלטענע אויף דער צוקונפט. איך נעם זיך אונטער די דאזיקע פראגע אויך פארצושטעלן דער פינאנץ־קאמיסיע פונעם ווידערשטאנד־קאמיטעט, ווארום אויך דאס, דאס לערנען תורה אין די „בונקערס", און איבערהאלטן דארט, איז א פארם פון ווידערשטאנד. (איבעריקנס פארטרעט איך דאך צוזאמען מיט אייניקע אנדערע דעם שטאנדפונקט, אז מיר דארפן פונקט אזוי זארגן פאר   ה צ ל ה   ווי פאר ווידערשטאנד, און לויט מיין מיינונג — פיל מער!).

איך זאג צו צו געבן תשובה אין משך פון צוויי טעג.*)

---

*) די רעליגיעזע אויטאריטעטן האבן געהייסן בלייבן איז די „בונקערס". און די פינאנס־מענטשן האבן געשאפן די מאטעריעלע באדינגונג דערצו. בעת דעם אויפשטאנד דעם 22־19 אפריל 1943 האבן די ישיבה־בחורים אונטער דער אנפירונג פון הרב זעמעלמאן פון פשייטש (אגודה־עסקן) און הרב ראובן הארוויץ פון אליקע (מזרחי־עסקן) גענומען א זייער אקטיוון אנטייל אין קאמף. זיי האבן געבילדעט איין אפטיילונג צוזאמען מיט אנדערע און זיך אויסגעצייכנט מיט מסירת נפש.

בעת איך וויל פארלאזן דעם „בונקער", שטעלט מיך אפ א שוואר-צער בחור; ער האט מיט מיר צו רעדן ביחידות:

— מ'דארף קלערן וועגן געווער... איך זאל אויספועלן ביים ווידער-שטאנד־קאמיטעט א געהעריקע צאל רעוואלווערן און אמוניציע. הרב זעמעלמאן פון פשייטש און הרב ראובן הארוויץ האבן דאס געזאגט. אבער דערווייל האבן זיי נאך גארנישט באקומען. ווי א זאך מאכט זיך, דארף מען זיין גרייט, — זאגט ער מיר. לדורן — האט נישט געפועלט; לתפי-לה, דאס טוען מיר; אבער מיר דארפן אויך זיין גרייט — ל מ ל ח מ ה. יעקב אבינו האט אונדז געלערנט, ווי אזוי מ'דארף זיך באגיין מיט עשון...

איך בין אינגאנצן איבערראשט פון אט דער דאזיקער פאדערונג. כ'זאג צו זי צו דערפילן *).

מ'פירט מיך ארויס מיט די זעלבע געדרייטע אונטערערדישע לע-כער און באהאלטענע וועגן פון דעם „בונקער". — ווען איך געפין זיך שוין אין דרויסן און קוק אויף דעם הויפן גרוז און ליים, אונטער וועלכן ס'לעבן מענטשן, העלדן נאך פ א ר דעם אויפשטאנד, וואס לייסטן ווידערשטאנד, נאך פ א ר דעם „ווידערשטאנד", זע איך פאר זיך א גרויסקייט, וואס פליסט פון די טיפסטע טיפענישן פונעם יידישן גייסט.

מ'לערנט גמרא בעיון, מ'פארטיפט זיך אין תורה און מ'גרייט זיך צום קאמף אין פשוטן ווערטלעכן זין פונעם ווארט.

איוב-בשורות פון לעמבערג און ליטע

זונטיק, 10. יאנואר.

געקומען היינט איינער פון ל ע מ ב ע ר ג. בין איך באלד געלאפן געוואר ווערן, וואס הערט מען דארט. און אט וואס איך הער:

זייט אויגוסט 1942 קומען פאר „אקציעס". פון 130 טויזנט יידן זענען פארבליבן בלויז א 25 טויזנט. די דאזיקע געפינען זיך אין לאגער

*) דער דאזיקער „בונקער" האט טאקע באקומען א געוויסע צאל געווער און זיך דערמיט גוט באנוצט ביים אויפשטאנד.

אויף יאנאָווסקאַ־גאַס און אין פאַרשידענע דייטשע „ווערקשטעלן" אין שטאָט גופא.

— איך בין אַוועק קוים מיטן לעבן — דערציילט מיר דער „פליט" ה' קלינגהאָפער — פון דער לעצטער „אַקציע", וועלכע איז פאָרגעקומען דעם 1טן יאנואר 1943. מ'האָט נישט האָנאָרירט קיין שום לעגיטימאַציעס דעמאָלט. ווער ס'איז נאָר אונטערגעקומען אונטער דער האַנט, ד. ה. ווער ס'האָט זיך נישט געקענט באַהאַלטן, איז פאַרנומען געוואָרן.

איך ווער געוואָר, אַז דער לעצטער ראש הקהל פון לעמבערג, ד"ר הענריק לאַנדסבערג איז אויפגעהאַנגען געוואָרן צוזאַמען מיט נאָך 21 יידן, ווייל מ'האָט געשאָסן אויף אַ ס.ס.־מאַן אין שכנות פון די טויערן פונעם געטאָ.

לעמבערג האָט געהאַט במשך פון דער דאָזיקער קורצער צייט פיר ראשי הקהל, אָדער פאָרזיצער פונעם יודענראַט: ד"ר יוסף פ א ר נ א ס. דער באַוווסטער אינדוסטריעלער און נדבן, — פאַרפייניקט געוואָרן דורך די נאַציס — ד"ר אַדאָלף ראָ ט פ ע ל ד, — דער פריערדיקער גענעראַל־סעקרעטאַר פון דער ציוניסטישער עקזעקוטיווע אין לעמבערג, — געשטאָרבן פאַר צרות. ד"ר הענריק ל א נ ד ע ס ב ע ר ג, אויך ער אומגעקומען פון די רוצחישע הענט; איצט איז אַדוו. ד"ר ע ב ע נ־ז אָ ן.

איך ווער געוואָר פּרטים וועגן דעם טראַגישן אומקום פון נאָך אַנדערע יידישע פערזענלעכקייטן. הרב אהרן ל ע וו י ן, דער ריישער רב און פריערדיקער סיים־דעפּוטאַט, איז געווען אין לעמבערג בעת דער סאָוועטישער אָקופּאַציע; ער איז געזעסן און געלערנט תורה, און פאַרענדיקט דעם 5טן טייל פון זיין באַקאַנט חבור „הדרש והעיון" (אויף דברים). עטלעכע טעג נאָך דעם ווי די דייטשן האָבן פאַרנומען לעמבערג, דעם 21סטן יוני 1941, איז ער אַרעסטירט געוואָרן און באַלד דערשאָסן געוואָרן אין דער תפיסה אויף לאָנצקיעגאָ־גאַס. אין דער זעלבער צייט און אין די זעלבע באַדינגונגען איז אומגעקומען דער ב אָ ב אָ־וו ע ר רבי, הרב ה א ל ב ע ר ש ט א ם צוזאַמען מיט דער גרעסטער טייל פון זיין משפּחה (בלויז אייניקע פון זיי האָבן זיך געראַטעוועט קיין אונגאַרן).

דעם הוסיאַטינער רבינס איידעם הרב נחום פ ר י ד מ אַ ן, וועלכער האָט געוווינט לעצטנס אין לעמבערג, און וועמענס הויז ס'איז געווען אַ צענטער פון חסידות, איז פאַרנומען געוואָרן קיין בעלזשיץ סוף נאָוועמבער 1942. דער באַיאַנער רבי הרב מ. פ ר י ד מ אַ ן איז גע־ ווען אַ טערקישער בירגער; אויסלענדער האָבן די דייטשן נישט דעפּאָר־ טירט; אים אָבער האָבן זיי אַרעסטירט, שרעקלעך אים געפּייניקט, אויס־ געריסן ביי אים די באָרד, און צום סוף — איז ער פאַרשוווּנדן אָן אַ שפּור. די לעמבערגער רבנים, הרב משה אלחנן אַ ל ט ע ר, הרב וואָלפסבערג, הרב ר אַ פּ אַ פּ אָ ר ט א.אנד. זענען אַלע „דע־ פּאָרטירט".

אויך אַנדערע יידישע פּערזענלעכקייטן האָט דער ביטערער גורל נישט פאַרשוינט. דער באַרימטער אַדוואָקאַט ד״ר לייב ל אַ נ ד ו י, דער פּאַרטייִדיקער אין שטייגער־פּראָצעס, האָט זיך אויסבאַהאַלטן צווישן קריסטן; ער האָט אָבער געוואָלט ראַטעווען זיינע נאָענטע און פריינד, און אַרויסגעגאַנגען פון זיין באַהעלטעניש און — איז געכאַפּט געוואָרן.

צווישן די קרבנות פון דער לעצטער אַקציע זענען געווען דער רעדאַק־ טאָר פון דער יידיש־פּוילישער צייטונג „כווילאַ" הענריק ה ע ש ע־ ל ע ס, דער פּרעזעס פון אגודת ישראל משה ה י ר ש פּ ר ו נ ג, ה' הנוך אַ ש כ נ ז י, דער באַוווסטער פּאַרטייִדיקער אַדוואָקאַט ד״ר אַ ק ס ע ר, ה' שלום וואָלאַך ה' משה מ אַ י ר, און זייערע משפּחות.

באַזונדער טראַגיש איז געווען דער גורל פון דעם באַקאַנטן גע־ לערנטן אוניווערזיטעט־פּראָפעסאָר ד״ר משה אַ ל ע ר ה אַ נ ד, דער פּריעדדיקער ראש הקהל. ער האָט זיך געווענדט צו פאַרשידענע זיינע פריינד פּאָליאַקן, איז ער דאָך אַזויפיל יאָרן געווען אוניווערזיטעטס־ פּראָפעסאָר און דערציִער פון דורות אַדוואָקאַטן; האָט ער געבעטן, מ'זאָל אים העלפן. אָבער זעלטן ווער האָט זיך אָפּגערופן. 2 אָדער 3 האָבן אים אויסבאַהאַלטן, אָבער בלויז אויף אייניקע טעג. דאַן האָט ער געמוזט פאַרלאָזן דאָס באַהעלטעניש און איז אַריינגעפאַלן אין די הענט פון די נאַציס. ער איז דעפּאָרטירט געוואָרן קיין בעלזשיץ.

אין לעמבערג איז אויך אָנגעקומען (אין יולי 1941) דער יונגער־

געלערנטער דאָצענט פונעם יודאַאיסטישן אינסטיטוט אין װאַרשע ד״ר ישראל אָ ס ט ע ר ז ע צ ע ר מיט זיין שװער דעם ציוניסטישן עסקן ליפּאַ ג א ל ע ר פון פּשעמישל און לעצטנס מיין פריינד ד״ר הערש פּ פ ע פּ ע ר, װעלכער איז לעצטנס אויפגענומען געװאָרן אַלס ד״ר טהאָנס נאָכפאָלגער אין קראָקעװער טעמפּל, און װעלכער איז פון דאָרט אװעק אין זיין היימשטאָט טאַרנאָפּאָל, און פון דאָרט קיין לעמבערג.

איך װער געװאָר, אַז מיין פריינד ד״ר טאַדעאוש ז א ד ע ר ע צ־ ק י, דער באַװוסטער קריסטלעכער תלמוד־געלערנטער, האָט אין א דאָרף ביי לעמבערג אויסבאַהאַלטן אייניקע יידן. ער אַליין האָט אָבער געמוזט זיך שפּעטער באַהאַלטן פאַר די דייטשן. באַקומען א גרוס פון אים דורך זיינע חברים שלום ברוינער און יוסף שואל צוקער, װעלכע זענען שוין אויך — װי כ׳װער איצט געװאָר — דעפּאָרטירט.

:: :: ::

דעם זעלבן טאָג א בריװ פון מיין משפחה אין לעמבערג; פון מיין ברודער משה זיידמאַן, מיין שװאָגער משה בלוישטיין, מיין שװעסטער רחמה און מיין ברודער אַנשיל. זיי שרייבן מיר, אַז זיי אַרבעטן אַלע אין א „שאָפּ״ אין דער קאָאָפּעראַטיװ „טעקסטיליא״ אין פּאַסאַזש הויסמאַן נומ׳ 6. זיי באַזיצן אַלערליי לעגיטימאַציעס, אָבער קיין — האָפענונג.

פון יעדן װאָרט אין בריװ שרייט אַרויס פאַרצװייפלונג. מיין ברו־ דער דערציילט מיר אין די בריװ: דער פעטער אונדזערער הערצל האָר־ װיץ (באַקאַנט אין לעמבערג מיט זיין צדקות און אהבת ישראל, מיט זיין מסירת נפש פאַר יידן) איז געשטאָרבן אין געטאָ אין נויט און אין צרות. געקומען צו קבר ישראל. קיינער פון זיינע קינדער, אונדזערע קוזינען, זענען שוין נישטאָ. בלויז איינער פון זיי, ישראל אייבעשיץ, שרייבט צו: „א גרוס פון מיר דעם איינזאַמען״.

און מיין שװאָגער משה בלוישטיין שרייבט:

„נישטאָ קיין האָפענונג. מיר זענען פאַראורטיילט. מיר גריסן דיך. און א גרוס אייך פון טאַנטע נ ק מ ה!״

מיין ברודער משה שיקט מיר אַריין זיין פאָטאָגראַפיע מיט פאָלגנדי־ קער צושריפט:

„החייני אלי אך למחר,
אולי אפתור את החלום..."

:: :: ::

און קומענדיק א היים האב איך געטראָפן א קארטל פון מיין ברודער משה. ער שרייבט:

„ליבער ברודער! איך קען עס פאר דיר מער נישט באהאלטן. דעם 10טן אויגוסט 1942 האט מען דעפּארטירט אונדזער ליבן פאָטער; מ'האט אים פארהאלטן אויף דער גאס, ווען ער איז געגאנגען צו דער ארבעט, עס האט געפעלט א שטעמפּל אויף זיין ארבעטס־קארטע, האט מען אים פארנומען. פונעם באנהויף האט ער דורך א יידישן פּאָליציאַנט צוגעשיקט פאָלגנדיק בריוול:

„איך געזעגן זיך מיט מיינע זין, טעכטער, איידעמס, און בעט, זיי זאָלן מיר מוחל זיין, אויב כ'בין עפּעס זיך שלעכט באַגאַנגען לגבי זיי. — זייט געזונט! זייט מודיע הללן".

מיין ברודער שרייבט מיר ווייטער:

„מ'דאַרף נישט פארלירן די האָפענונג. געקומען בריוו פון מענטשן עלטערע פונעם טאַטן, אַז זיי אַרבעטן.

און ווייטער:

„דריי טעג דערנאָך האט מען פארנומען אונדזערע שוועסטער שרה און רעביל; מ'זאָגט, אַז אויף פעלד־ארבעט".

:: :: ::

אָבער ביי מיר איז דאָס האַרץ פאַרשטאַרצט. נישטאָ קיין האָפענונג. און דאָך לעבט מען ווייטער. אין ווייטיק, אין יאוש — און דאָך...

עפּעס איז אָפּגעטעמפּט ביי אונדז דאָס געפיל. אין נאָרמאַלע צייטן אַזאַ אומגליק, וואָלט איך עס אפשר נישט איבערגעלעבט. אין נאָרמאַלע צייטן וואָלט דער ווייטיק אויפגעריסן אַלע חושים. און היינט „גייט מען ווייטער", מ'זאָרגט ווידער וועגן עסן, וועגן ראַטעווען זיך, וועגן פאַרזיכערן זיך.

יעדן דאַכט זיך, אַז זיין פאָטער, זיין שוועסטער אָדער ברודער, זע־נען די בעסטע.

איך ווייס אָבער, אַז אָביעקטיוו גענומען זענען זיי מיט זייערע מע־לות און מידות געשטאַנען אַ סך העכער פונעם דורכשניט. איז דאָך מיין פאָטער אברהם זיידמאַן הי"ד, געווען באַקאַנט ווייט און ברייט מיט זיינע אויסערגעוויינלעכע מעלות און מידות, מיט זיינע קענטעניש, לומ־דות, חסידות. דעת און מסירת נפש פאַר יידן. און האָב איך דאָך שטענ־דיק אַרויפגעקוקט צו אים מיט טיפער ליבע און יראת הכבוד צוגלייך.

און היינט — עס ברענט אין מיר דער ווייטיק, אָבער גלייכצייטיק פיל איך עפּעס אַ פאַרשטאַרצקייט.

:: :: ::

דאָס באַמערק איך אויך ביי יעדן איינעם פון אונדז. יעדער איז אַ געטראָפּענער, אַ טיף צעבראָכער, — אָבער מ'גייט ווייטער מיטן לעבן; מ'זאָרגט ווייטער וועגן ברויט וועגן ראַטעווען זיך, וועגן איבערקומען דעם טאָג.

ס'ווייזט זיך אַרויס, אַז דאָס מענטשלעכע באַוווסטזיין פון אומ־גליק און די מענטשלעכע עמפינדלעכקייט אויף ווייטיק — איז נישט אומבאַגרענעצט. מיר זענען פּעאיק אויפצונעמען אין זיך געשעעניש, עמפינדונגען בלויז ביז צו אַ געוויסער גרענעץ. אפשר דאָס רופן די פסי־כאָלאָגן „די שוועל פון באַוווסטזיין". און אונדזער אומגליק איז אַזוי אומגעהויער, אונדזער ווייטיק — אַזוי טיף, — גדול כים שברך, — אַז מיר זענען גאָרנישט אימשטאַנד עס צו באַגרייפן. מיר גיבן זיך נישט אָפּ קיין רעכענונג וואָס דאָ איז געשען. דאָס וואָס האָט אונדז און מיט אונדז פּאַסירט, איז שוין אויסער די גרענעצן פון מענטשלעכן באַוווסטזיין.

נישט דער יחיד און נישט דער כלל גיט זיך אָפּ רעכענונג וואָס דאָ האָט פּאַסירט. אַ סך פון אונדז „נעמען עס נישט צו קענטעניש". מ'לעבט אַזוי, גלייך ווי דאָס וואָס איז געשען, איז נישט געשען. מ'לעבט אין אַן אַנדערערווירקלעכקייט, אין אַ ווירקלעכקייט פון פ א ר ן אומגליק. בפרט די, וואָס האָבן נישט אַליין געזען מיט אייגענע אויגן דעם אומ־

קום פון זייערע טייערסטע — און דער גרעסטער טייל פון די איבערלע־בנדיקע האָבן עס נישט געזען! — לעבן מיט זיי אין געדאַנק, און יענע, די אומגעקומענע לעבן אין אונדז. דאָס איז עפּעס אַ מין „שעפערישע אומגעקומענע, לעבן אין אונדז. דאָס איז עפּעס אַ מין „שעפערישע „ווירקלעכקייט", מער לעבעדיקע און אַנוועזנדיקע ווי די — ר ע אַ ל ע. מיר לעבן אין דער רעאַלער וועלט, אין דער ווירקלעכער ווירקלעכקייט, ווי אין אַן „עולם הדמיון". בעת דער עולם הדמיון איז אין אונדז אַ ממשות. אזוי לעבן מיר אין אַ ד ו אַ ל י ז ם. אין צוויי וועלטן. אין איינער, וואָס איז אומברחמנות פאַרטיליקט געוואָרן, אָבער „עקזיס־טירט" נאָך א י ן אונדז, און אין אַ צווייטער, וואָס איז אַ ר ו ם אונדז, אָבער מיר האָבן זי נאָך נישט „געגומען צו קענטעניש". דעריבער פאַרשטייט מען אונדז נישט, אונדז — וואָס מיר קומען פון דאָרטן.

און די תפילה פון „אל מלא רחמים" איז מקוים געוואָרן: „ותהיה נשמתו צרורה בצרור החיים!"... יאָ, זייערע נשמות ז ע נ ע ן אָנ־געבונדן אין בונד פון לעבן; פון אַ ו נ ד ז ע ר לעבן.

מיר טראָגן אין זיך זייער פּיין און זייערע ליידן, זייערע חלומות און זייערע אידעאַלן.

:: :: ::

נאָך אַ באַזוך געהאַט היינט: געקומען פון ווילנע און קאָוונע מיינס אַ באַקאַנטער, ה' זאַלצוואַסער. איך פרעג אים אויס וועגן גורל פון די דאָרטיקע יידן, וועגן יידישע פּערזענלעכקייטן אין ליטע, און — אָט וואָס איך הער:

— געבליבן בלויז אַ גאָר קליין הייפל פונעם ליטווישן יידנטום. דער חורבן איז אומגעהויער. די פאַרטיליקונג האָט ארומגענומען כמעט אַלע. און דאָס צוליב דער מיטהילף פון די ליטווינער. זיי האָבן געהאָלפן די דייטשע רוצחים און דערצו נאָך געמאַכט פּאָגראָמען אויף אייגענער האַנט.

— דער אַלטער ציוניסטישער עסקן פון ווילנע ד״ר וויגאָדזקי איז מוראדיק געפּייניקט געוואָרן דורך די נאַציס. דאַן איז ער דערשאָסן גע־וואָרן. דער זעלבער גורל האָט געטראָפן נח פּרילוצקי, אין מינסק, וווּ ער איז געווען אונטער די סאָוועטן פּראָפעסאָר אין דאָרטיקן אינסטיטוט

פאַר יידישער קולטור און אַנדערע יידישע שרייבער פון וואַרשע.

דעם 15טן יוני 1941, אַ קורצע צייט נאָכן אַריינקומען פון די דייטשן קיין ווילנע, האָבן זיי פאַרנומען דעם גאַנצן יודענראַט, צווישן זיי הרב יוסף שוב, דעם רעדאַקטאָר פון דער אָרטאָדאָקסישער צייטונג דאָס „וואָרט", זיי ארויסגעפירט אין וואַלד אין פאָנאַרי, און זיי אַלע דערשאָסן. ס'איז אויך דעמאָלט אומגעקומען הרב אייגעס, אינזשיניער קראַקאָווסקי, דער באַקאַנטער עסקן, א זון פונעם לעצטן ווילנער שטאָט־מגיד, און אַנדערע יידישע עסקנים.

— אין קאָוונע — דערציילט מיר ווייטער ה' זאַלצוואַסער — זענען אומגעקומען אַלע באַרימטע גאונים און ראשי ישיבות, צווישן זיי דער קאָוונער רב הרב שפירא, דער סלאָבאָדקער רב הרב ירושלמי. דעם 3טן טאָג נאָך דעם ווי די דייטשן האָבן פאַרנומען קאָוונע, געווען איז עס מיטוואָך דעם 25סטן יוני 1941, זענען זיי אינדערפרי זייגער 8 באַפאַלן די פאָרשטאָט סלאָבאָדקע. ארויסגעשלעפּט מענטשן און זיי דערשאָסן אויפן אָרט, אָדער אוועקגעפירט.

זיי זענען אריין אין הויז פונעם ראש ישיבה פון סלאָבאָדקע הרב אברהם גראָדזענסקי. זיי טרעפן דאָרט אייניקע רבנים און ראשי ישיבות, צווישן זיי רבי אלחנן וואַסערמאַן, דעם ראש ישיבה פון באַראַנאָוויטש. רבי אלחנן וואַסערמאַן איז איינער פון די גרעסטע אויטאָריטעטן נישט נאָר אין ליטווישן יידנטום. ער איז געווען באַטראַכט ווי א נאָכפאָלגער פונעם „חפץ חיים"; אַרום אים האָט זיך גרופּירט דאָס גאַנצע רעליגיעזע לעבן אין ליטע, און זיין השפעה האָט דערגרייכט ווייט אין אַנדערע לענדער. ער איז האַרט פאַר דער מלחמה געווען אין אויסלאַנד, אין אַמעריקע; ער איז אָבער צוריקגעקומען, נישט וועלנדיק איבערלאָזן די ישיבות אויף אייגענעם באַראָט. אין משך פון דער גאַנצער צייט פון דער סאָוועטישער הערשאַפט אין ליטע איז ער געווען דער מיטלפונקט פון אַלע הצלה־אונטערנעמונגען. איצט האָט ער זיך געפונען מיט זיין משפחה אין ליטע. די ס.ס.־לייט זענען אריינגעפאַלן מיט זייער אייגנטימלעכער רציחה אין הויז פון הרב אברהם גראָדזענסקי און באַלד פאַרנומען רבי אלחנן וואַסערמאַן און אַנדערע רבנים. ער האָט געבעטן, מ'זאָל אים דערלויבן מיטנעמען זיינע קינסטלעכע ציין, וועלכע ער האָט דעמאָלט נישט געטראָגן; די

דייטשן האָבן עס נישט דערלויבט. האָט ער געגומען אַ חומש, וואָס איז גראָד געלעגן אויפן טיש, און זיי האָבן אים אוועקגעפירט. די ס. ס. האָבן אים געוואָלט פירן צווישן 7טן און 9טן פאָרט אין קאָוונע, ווו ס'זענען פיל יידן אומגעקומען. איינער פון זיי האָט אָבער אין מיטן וועג געגעבן אַ באַפעל, מ'זאָל אים אַריינפירן אויף אַ שכנותדיקן פלאַץ און דאָרט האָבן זיי אים דערשאָסן.

ר' אברהם גראָדזענסקי גופא איז שפּעטער אַרויסגענומען געוואָרן פונעם בונקער, ווו ער האָט זיך באַהאַלטן און פאַרברענט געוואָרן.

אויך הרב ב ל אָ ך, דער ראש ישיבה פון טעלז, הרב באַקשט, דער רב פון שאַוועל, די ראשי ישיבות פון פּאָנעוועזש, פון קעלם, פון קולי, זענען אַלע אומגעקומען דורך די נאַצישע רוצחים, ס'רוב שוין אין די ערשטע וואָכן פון זייער ממשלה.

פון די טויזנטער ישיבה-תלמידים, ראשי ישיבות, משגיחים, מד־ריכים רוחניים, איז קיינער נישט געבליבן.

בלויז אַ קליינע טייל האָט זיך געראַטעוועט קיין שאַנכיי, קיין אַמע־ריקע, נאָך בעת דער סאָוועטישער ממשלה. דאָס אַרויספאָרן אָבער פון ליטע איז געווען פאַרבונדן מיט גרויסע שוועריקייטן, און פאַר אַ סך — אוממעגלעך. אַ סך רבנים, ראשי ישיבות און תלמידים, וואָס האָבן שוין געהאַט וויזעס קיין אַמעריקע, סערטיפיקאַטן קיין ארץ ישראל, זענען געבליבן שטעקן אין ליטע, ווייל די סאָוועטישע מאַכט האָט נישט אַרויסגעלאָזט. זיי זענען שפּעטער אַלע געפאַלן אַ קרבן פון די נאַצים.

אַזוי איז פאַרניכטעט געוואָרן אַ צענטער פון תורה, פון יידישן שאַפן אויף אַ ל ע געביטן, וואָס האָט געשטראַלט אויף דער גאַנצער יידישער וועלט.

פאַרלאָשן געוואָרן אַ גרויס ליכט אין ישראל.

אַ זיצונג פונעם ווידערשטאַנד - קאָמיטעט

מאָנטיק, 1. יאַנואַר.

היינט זיך באַוויזן ווידער שמיעות וועגן אַן „אַקציע", וואָס זאָל פאָרקומען דעם 15טן יאַנואַר. איז זיך צונויפגעקומען דער ווידערשטאַנד־קאָמיטעט. נישט אַלע מיטגלידער זענען אָנוועזנד. ס'זענען געקומען:

מנחם קירשענבוים, ד״ר עמנואל רינגעלבלום, אַניעלעוויטש, ראָזענבוים, טאָשיאַ, מוריציאָזשעד, יוסף טענענבוים, וויקטאָר, צוויי פאָר־שטייער פון „החלוץ״, איין פאָרשטייער פון „סקיף״, נחום רעמבאַ, ישראל האַלצקענער (פון צעירי אגודת ישראל) און נאָך דריי יונגעלייט, וואָס דערשיינען אונטער פּסעוודאָנימען און רעפּרעזענטירן השומר הצעיר און הפועל המזרחי. שפּעטער איז אָנגעקומען אַלעקסאַנ־דער לאַנדוי. מיר זענען געווען 16 פון 25 מיטגלידער. ס׳ווערט אויפגעוואָרפן די פראַגע: זאָל עס שוין איצט פלאַצן? זאָל מען זיך קעגנ-שטעלן שוין ביי דער „אַקציע״ דעם 15טן יאַנואַר? אַ פאָרשטייער פון „סקיף״, וועלכער איז געווען באַאויפטראָגט צו שטעלן זיך אין קאָנטאַקט מיט די פּוילישע פּאַרטיזאַנען, דערקלערט אַז די דאָזיקע זאָגן, אַז ס׳איז נאָך פריצייטיק. זיי זענען נאָך נישט גרייט. זיי קענען נישט פאַרזיכערן קיין הילף. זיי ראָטן: — וואַרטן. מ. אָזשעך אונטערשטיצט די דאָזיקע עצה. ער קומט פון דער אַרישער זייט, ווו ער באַהאַלט זיך אויס אויף אַרישע פּאַפּירן; ער גלויבט נישט אין גיכער הילף מצד די פּוילישע פּאַרטיזאַנען, וועלכע זענען אַליין שוואַך אָרגאַניזירט. די אַנדערע זאָגן זיך אָבער אַרויס פאַר זאָפאָרטיקן (ביי דער ערשטער געלעגנהייט) ווידערשטאַנד. דער „סקיף״־פאָרשטייער (בונדישע יוגנט־אָרגאַניזאַ־ציע) דערציילט, ווי דרך אגב, אַז דער שעף פון דער אונטערערדישער באַוועגונג (פון די לינקע פּוילישע) האָט אים געזאָגט, אַז ער האָט פאַר אונדז 15 מיליאָן זלאָטעס*). פונוואַנען? ווייסט מען נישט גענוי. טייל זאָגן: דאָס האָט מען אונדז געשיקט פון לאָנדאָן דורך געהיימע שליחים, טייל זאָגן — פון אַמעריקאַנער „דזשאָינט״.

מ׳רעדט וועגן געווער. קירשענבוים זאָגט, אַז ער האָט צו דיספּאָזי־ציע 143 רעוואָלווערן און 4 מיטראַליעטן. און אויך אַן אַנטשפּרעכנדע צאָל אַמוניציע. דאָס האָט מען געקויפט פון פּוילישע פּאָליציאַנטן, פון פּוילישע פּאַרטיזאַנען און סתם שמוגלערס. פאַר אַ רעוואָלווער איז גע־צאָלט געוואָרן פון 3000 ביז 4000 זלאָטעס. אין דעטייל צאָלט מען

*) דאָס האָט מען געזאָלט שיקן פון אַמעריקע. זיי זענען אָבער קיינמאָל נישט אָנגעקומען אין יידישע הענט.

5000 זלאָטעס. מ׳רעדט אַרום דעם בודזשעט. ס׳איז נישטאָ קיין געלט. ס׳ווערט באַשלאָסן אַרויסצולייגן אַ קאָנטריבוציע אויף אידישע „שאָפּ״־לייטערס, וועלכע האָבן געמאַכט אַ סך געלט ביי דער דעפּאָרטאַציע, און אויף דעם יודענראַט. פון דעם לעצטן ווערט פאַרלאַנגט 5 מיליאָן זלאָטעס. ס׳ווערט באַשטימט אַ קאָמיטעט (אויסער די אָנוועזנדע), וועלכער דאַרף — מיט געווער אין דער האַנט — אויפמאָנען, אָדער עקזעקוטירן די פעסטגעשטעלטע סומעס. דאָס דאַרף געשען אין משך פון 3 טעג.

איך גיב דאָן אָפּ אַ באַריכט פון מיין „מיסיע״; מ׳האָט מיך געמלדעט באַאויפטראָגט אָנצובינדן אַ קאָנטאַקט מיט געוויסע פּ.פּ.ס.-טוער, פּאַרטיזאַנען־פירער און סתם פּוילישע פּאַטריאָטן. מ׳האָט מיר אָנגעוויזן אַדרעסן. אויסנוצנדיק מיין פּאַסירשיין אַרויסצוגיין מחוץ דעם געטאָ, אַלס אַרכיוו־דירעקטאָר, האָב איך מיין שליחות דערפילט. דער רעזולטאַט: אַ פּולשטענדיקער פיאַסקאָ. קיינער האָט נישט צוגעזאָגט קיין הילף. מיט פאַרשידענע תירוצים. איינער האָט מיר געזאָגט: נאָך נישט געקומען די צייט. דער צווייטער: מיר וואַרטן אויף אַ סיגנאַל. דער דריטער איז געווען מער אויפריכטיק: „מיר קענען נישט „קאָמפּראָמיטירן״ די פּוילישע ווידערשטאַנד־באַוועגונג אין די אויגן פון די פּוילישע מאַסן, אַז מיר העלפן יידן. זוֹאַרום די פּוילישע מאַסן זענען קעגן אייך...״

אָט דאָס איז דער סך הכל פון מיין מיסיע. מיר זענען אָנגעוויזן אויף זיך אַליין. יאָ, געווען איינער, וואָס האָט מיר געזאָגט: ווייזט נאָר אַרויס עפּעס אַ ווידערשטאַנד און מיר וועלן אַלע קומען אייך צו הילף. — אָבער מ. אָזשעך, וועלכער קען אים, זאָגט מיר אַז דער צוזאָגער האָט נישט די מינדעסטע השפּעה.

אָזשעך, דער בונדישער פירער, גלייבט אמווייניקסטן אין דער הילף פון פּוילישע פּאַרטיזאַנען. פאַרשידענע סיבות זענען דאָ, זאָגט ער געהיימניספול. די ציוניסטישע מיטגלידער און אַ טייל פון די אָרטאָדאָקסישע האַלטן, אַז מ׳דאַרף איבערהויפּט נישט דערוואַרטן קיין הילף פון דרויסן. ווייסט מען דאָך, אַז די פּאָליאַקן מסרן יעדן ייד, וואָס באַווייזט זיך

אויף דער אַרישער זייט, גיבן אים איבער אין דייטשע הענט. פיל פּאָ־ליאַקן האָבן זיך געמאַכט אַ פּרנסה פון שאַנטאַזשירן יידן, וואָס באַהאַלטן זיך אויס אויסער דעם געטאָ.

דער פאָרשטייער פון דער בונדישער יוגנט־אָרגאַניזאַציע „סקיף" וויל אָבער נישט אַזוי לייכט שלום מאַכן מיטן געדאַנק, אַז נישט פאַראַן קיין פּראָלעטאַרישע סאָלידאַריטעט. מ'דאַרף נאָר אָנטרעפן, זאָגט ער, דעם ריכטיקן אַדרעס, מ'דאַרף זיך ווענדן צו די אמתע סאָציאַליסטן. ער אַליין, דער יונגער בונדיסט, קען אַזעלכע, זיינע חברים האָבן אַזעלכע פאַרבינדונגען, מ'טאָר נישט אויפגעבן די האָפענונג, מ'דאַרף פאָרזעצן די פּרווון פון אָנבינדן קאָנטאַקטן מיט דרויסן.

— אויב ס'איז פאַראַן פּראָלעטאַרישע סאָלידאַריטעט, אויב ס'זע־נען בכלל פאַראַן צווישן די פּאָליאַקן איידעלע מענטשן, פריינד פון גע־רודפטע יידן, — זאָלן מיר אויסנוצן די דאָזיקע איידעלע געפילן אויף צו ראַטעווען נפשות, — פּראָפּאָניר איך. — פאַראַן אין געטאָ אַ סך קליינע קינדער, ס'זענען פאַראַן געוויסע יידישע פּערזענלעכקייטן; לאָמיר זיך ווענדן צו יענע אונדזערע פריינד מיט דער בקשה, זיי זאָלן אויסבאַהאַלטן די קליינע קינדערלעך, די עטלעכע יידישע פּערזענלעכקייטן. איך בין גרייט צו גיין צו זיי; זאָל מען מיר געבן די אַדרעסן. איך בין זיכער, — זאָג איך, — אַז דער „דזשאַינט" וועט נישט זשאַלעווען קיין געלט פאַר אויסהאַלטן די קינדער ביי נישט־יידן; אויך יידישע פאַרמעגלעכע מענטשן וועלן שפּענדן גרעסערע סומען אויף דעם צוועק. לאָמיר זיך נישט באַ־שרענקען אויף ווידערשטאַנד, נאָר אויך עפּעס טאָן פאַר הצלת נפשות. לאָמיר כאָטש אַ טייל ראַטעווען. געפינט איר נישט — ווענד איך זיך צו די בונדישע פאָרשטייער — צווישן אַלע אייערע פריינד און חברים פון פּ.פּ.ס. (פּוילישע סאָציאַליסטישע פּאַרטיי), פון די פּראָפעסיאָנעלע פאַר־איינען, קיין מענטשן, וואָס זאָלן אונדז העלפן אין דער דאָזיקער עת צרה?

די בונדישע פאָרשטייער שווייגן. זיי קענען נישט די אַדרעסן, ווייל זיי זענען קאָנספּירירט. זיי וועלן אפשר אַליין עפּעס פּרווון, — זאָגן זיי מיט אַ שוואַכער שטים, און מיט ווייניק איבערצייגונג...

איך גיב איבער, אַז מיט די, צו וועלכע מ'האָט מיך געשיקט וועגן

הילף פאַרן ווידערשטאַנד, האָב איך אויך געדערט וועגן אַנדערע הילף — וועגן אויסבאַהאַלטן קליינע קינדער און געוויסע יידישע פּערזענלעכקייטן; זיי האָבן זיך אָבער אויסגעדרייט מיט פאַרשידענע תירוצים.

אַ פאַקט איז, אַז נאָך דעם ווי 450 טויזנט יידן זענען שוין פאַרניכטעט געוואָרן אין וואַרשע, איז דורך א י ד ע א י ש ע באַציאונגען, דורך ה ו מ א נ י ט א ר ע ר איינשטעלונג קיין איין ייד נ י ש ט א ו י ס-ב א ה א ל ט ן ג ע ו ו א ר ן ד ו ר ך א פ א ל י א ק! אויב ס'זענען באַהאַלטן איינציקע הונדערט יידן, זענען עס אַזעלכע, וואָס האָבן אַ סך געלט, און צאָלן גאָר גרויסע סומעס.

ביי אַזאַ מין מצב צעפליסן זיך די אַלע אילוזיעס, וועלכע טייל האָבן פאַרשפּרייט צוליב רוטינע און דאָקטרינערישע טעמים, וועגן דעם, אַז מ'וועט אונדז העלפן פון דרויסן. אויך דער „בונד" גיט עס היינט צו אויפריכטיק.

פונדעסטוועגן שוואַכט עס נישט אָפּ דעם דראַנג צו ווידערשטאַנד. זאָל מען כאָטש פאַלן מיט כבוד. מ'רעדט ארום פאַרשידענע פּלענער פון „בונקערס", פון פאַרזאָרגן מיט אַמוניציע, געווער, מיט עסנוואַרג, פון אויסבויען די נייטיקסטע איינריכטונגען. ס'ווערט נאָמינירט אַ טעכנישע קאָמיסיע פון יונגע אינזשעניערן און בוי־טעכניקער. ס'פאַלט אַ באַשלוס: אין פאַל פון אַן „אַקציע" זאָל מען אונטערצינדן געוויסע הייזער, וואָס געפינען זיך ביי די מויערן פון געטאָ און זיך קעגנשטעלן מיט געווער. די, וואָס וועלן קענען זיך ראַטעווען דורך אַנטלויפן, זאָלן עס טאָן. די, וואָס וועלן זיך קענען באַהאַלטן אין די בונקערס, זאָלן זיך באַהאַלטן. און די וואָס זענען מאָביליזירט צום ווידערשטאַנד, זאָלן קעמפן. אַלנפאַלס — ג ו ט ו ו י ל י ק וועט מען זיך צו דער פאַרניכ־טונג נישט צושטעלן!

ד"ר אלפרעד נאָסיג — אַ פאַרעטער?

דינסטיק, 12. יאַנואַר

איך האָב היינט אַנטייל גענומען אין אַ טראַגישער „זיצונג"; אין אַ געריכט איבער ד"ר אַלפרעד נאָסיג. ס'איז פאַראַן זייט עטלעכע חדשים אַ געריכט אין געטאָ צו משפטן מוסרים, געשטאַפּאָ־אַגענטן, פאַררעטער.

געווען שוין פיל משפּטים, שוין אַרויסגעגעבן עטלעכע אורטיילן, וועלכע זענען אויך אויסגעפירט געוואָרן. היינט איז באַטראַכט געוואָרן די אָנקלאַגע קעגן ד״ר אַלפרעד נאָסיג: צושטעלן באַריכטן וועגן געטאָ דער געשטאַפּאָ, מסירה, פאַרראַט.

נישט אַלע מיטגלידער פון געריכט ווייסן, וועמען מ׳גייט דאָ משפּטן. זיי זענען ס׳רוב יונגע מענטשן, וואָס האָבן קיינמאָל נישט געהערט פריער זיין נאָמען. זיי ווייסן בלויז: נאָסיג — דער געשטאַפּאָ־אַגענט. האָב איך מיר געגומען די מי און אויפן יסוד פון געלעזענע ביכער, דערציילטע זכ־רונות פון ד״ר יהושע ט ה א ן, פּראָפעסאָר ד״ר באַלאַבאַן, ד״ר יצחק שיפּער, ד״ר הענריק לעווענהערץ און ארכיוור־דאָקומענטן, האָב איך אויפ־געמישט פאַרן געטאָ־געריכט די מגילה פונעם שטרעבן און לעבן פון ד״ר נאָסיג, וואָס איז אַ קאַפּיטל פון דער געשיכטע פון שטרעמונגען און קאַמפן אין יידישן לעבן אין לעצטן האַלבן יאָרהונדערט.

איך האָב פאַרגעלייענט אַ בריוו־אויסטויש צווישן ד״ר טעאָדאָר הערצל (אין אַ קאָפּיע), אַדאָלף שטאַנד, דעם ציוניסטישן פירער אין גאַלי־ציע און — ד״ר אַלפרעד נאָסיג. די דאָזיקע בריוו (שטאַנדס און נאָסיגס אין אָריגינאַל) האָבן זיך געפונען צווישן די פּאַפּירן פון פּראָפ. באַלאַבאַן, וועלכע ער האָט איבערגעגעבן בעת דער דעפּאָרטאַציע אין קהילה־אַרכיוו. הערצל ווענדט זיך צו דער ציון־גרופּע אין לעמבערג (ד״ר ראובן בירער) מיט אַ פאָרשלאָג מיטצואַרבעטן אין דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, וועלכע ער גייט שאַפן. דערויף פרעגט אָן אַדאָלף שטאַנד ביי ד״ר נאָסיג, וועלכער געפינט זיך דעמאָלט אין ווין, וואָס פאַר אַ שטעלונג מ׳זאָל אָנ־נעמען צו הערצלס פאָרשלאָג. נאָסיג איז געמלעך דעמאָלט (אין יאָר 1894), באַטראַכט געווען פאַר דעם גייסטיקן פירער פון דער פאַר־הערצלישער ציוי־ניסטישער באַוועגונג אין גאַליציע. דערויף קומט דער ענטפער פון נאָסיגן, דאַטירט דעם 4טן יאַנואַר 1894, (היינט 49 יאָר): „פאַרבעט ד״ר הערצל, וועלכער איז מיר אומבאַקאַנט, אויף אַ קאָנפערענץ קיין לעמבערג, הערט אים אויפמערקזאַם אויס, און דאַן לייגט מיר פאָר דעם ענין צו אַ דע־ציזיע...״

פאַרשידענע גלגולים האָט נאָסיג דורכגעמאַכט ביז זיין היינטיקן משפּט. געווען אַן אַסימילאַנט, געטראָגן די פּוילישע נאַציאָנאַלע טראַכט,

אַ „קאנטוש״, דאַן געוואָרן אַ סאָציאַליסט. ענדע פונעם פאָריקן יאָרהונ־דערט איז ער געוואָרן אַ ציוניסט; נאָך פאַר הערצלען געווען פון די הויפּט־אָנפירער פון דער יידישער נאַציאָנאַלער באַוועגונג אין גאַליציע, דער שעף פון דער ציוניסטישער אַקאַדעמישער יוגנט אין לעמבערג, פון וועלכער ס׳זענען שפּעטער אַנטשטאַנען די קאַדרעס פון די ציון־קעמפער אונטער ד״ר הערצל. שפּעטער האָט נאָסיג פאַרלאָזט די ציוניסטישע באַוועגונג און ווידער געוואָרן אַן אַסימילאַנט. א ו מ ע ט ו ם האָט ער געשפּילט אַ וויכטיקע, אויב נישט די וויכטיקסטע ראָלע.

וואָרום ער איז געווען אויסערגעוועלנלעך טאַלענטירט. אויף פאַרשי־דענע געביטן. מיט זיינע אַלזייטיקע טאַלענטן איז ער געווען אַ טיפּ פון דער רענעסאַנס־עפּאָכע. שטעלט אייך פאָר: אַ שריפטשטעלער, מחבר פון פיל ראָמאַנען, אַ דיכטער, אַ זשורנאַליסט, אַ דראַמאַטורג, זיינע טעאַטער־שטיק האָבן זיינערצייט געהאַט דערפאָלג; און דערביי אַן ערודיט, דריי דאָקטאָראַטן: פילאָזאָפיע, מעדיצין, יורי; דערצו איז ער נאָך אַ מוזיקער פון גרויס טאַלענט (פאַרפאַסט ליברעטאָס צו פאַדערעווסקיס אָפּערעטעס), אַ קאָמפּאָזיטאָר, און — צום סוף אַ סקולפּטאָר פון גאָר גרויסן פאַרנעם. לעצטנס, פאַר דער מלחמה, האָט ער פּראָיעקטירט אַ גרופּע סקולפּטורן „משה״, פון וועלכע אַ גרויסע טייל איז שוין געווען פאַרטיק, און איז אי־בערגעפירט געוואָרן פון בערלין קיין וואַרשע (געפינט זיך אין קהילה־אַרכיוו). דאָס דאָזיקע ווערק איז שטאַרק געריטמט געוואָרן דורך דער פאַך־קריטיק, טייל האָבן עס אָנגערופן געניאַל, און ס׳האָט געזאָלט אויפגע־שטעלט ווערן אַלס מאָנומענטאַלער דענקמאָל אין ארץ ישראל; אַ ספּעציע־לער קאָמיטעט פון מעצענאַטן און קונסט־קענער איז געשאַפן געוואָרן, כדי צו רעאַליזירן דעם דאָזיקן פּלאַן.

ביי דעם אַלעמען האָט ער געשפּילט א באַדייטנדיקע פּאָליטישע ראָלע. פון זיינע אַלע פּאָליטישע טעטיקייטן, האָב איך היינט דערמאָנט בלויז 2: (איך דאַרף דאָך נישט פאַרגעסן, אז איך בין נישט אויף א זיצונג פון א היסטאָרישער געזעלשאַפט, נאָר פון געריכט, וועלכעס גייט משפּטן צום טויט...): בעת יענער וועלט-מלחמה איז נאָסיג געווען אַ פאָרשטייער פון דער עסטרייכישער רעגירונג אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, ווו ער איז גלייכ־צייטיק געווען קאָרעספּאָנדענט פון דער „נייער פרייער פּרעסע״. ער האָט

געאַרבעט, אַז טערקיי זאָל צושטיין צו דער מלחמה אויף דער זייט פֿון די צענטראַל־מלוכות: עסטרייך און דייטשלאַנד. (אהא, — רייסט מיר איבער מנחם קירשענבוים — שוין דעמאָלט געווען אַ דייטשער אַגענט!). און ער האָט פּיל ביינגעטראָגן דערצו, אַז דאָס זאָל געשען. ער האָט אָבער אויך אריינגעברענגט דאָ אַ יידישן מאָמענט. ער וויקלט אויף די אידעע הערצלס וועגן אַ „טשאַרטער" פאַר יידישער אימיגראַציע און פּאָליטישע רעכט אין ארץ ישראל. ער מאַכט באַמיאונגען און באַקומט געוויסע צוזאָגן מצד דער טערקישער רעגירונג (אַ וואָך פאַר דעם מלחמה־אויסברוך האָב איך באַקומען דאָס בוך פֿון ד"ר מ. נ. געלבער „הצהרת באלפור", ירושלים, 1939, ווו ס'געפינען זיך אינטערעסאַנטע און אויטענטישע פּרטים וועגן די דאָזיקע דעמאָרשן נאָסיגס). נישט מער וואָס ער האָט געשפּילט אויף „אַ פאַלש פערד". ער האָט געגלויבט אין זיג פֿון די צענטראַל־מלוכות, און האָט געהאַט אַ טעות. ווען נישט, האָט מיר אַמאָל געזאָגט ד"ר שיפּער, וואָלט ער געווען — ווייצמאַן...

דער צווייטער עפּיזאָד אין זיין פּאָליטישער טעטיקייט, אויף וועלכן ס'לוינט זיך אָפּצושטעלן, איז געווען זיין איניציאַטיוו פֿון דער פּויליש־יידישער „אוגאָדאַ" אין יאָר 1926, וועלכע איז געשלאָסן געוואָרן צווישן ד"ר לעאָן רייך און ד"ר יהושע טהאָן פֿון דער יידישער זייט (ביי דער שאַרפער אָפּאָזיציע פֿון יצחק גרינבוים) און פֿון פּראָפעסאָר סטאַניסלאַוו גראַבסקי און גראַף אַלעקסאַנדער סקשינסקי — פֿון דער פּוילישער. נאָסיג האָט דאָ געשפּילט אַ גרויסע ראָל. און וואָלט עס געווען געלונגען, וואָלט ער געהאַט אַ גרויס פאַרדינסט. דאָס איז געווען זיין לעצטע פּאָליטישע אונטערנעמונג.

זיין לעצטע? ניין. אין נאָוועמבער 1939, באַלד נאָך דער דייטשער אָקופּאַציע, איז ער אויפגעשוומען אין וואַרשע. דאָס ערשטע מאָל האָב איך זיך מיט אים צונויפגעטראָפן דעם 11טן פעברואַר 1940. די געשטאַפּאָ האָט דעמאָלט גערופן פאַרשיידענע יידישע פּאָליטישע פאַרשטייער; צווישן זיי זענען געווען הרב יצחק מאיר לעווין און איך. נאָך דעם, ווי מ'האָט מיך „דערוויילע" געצוווּנגען אויף אַלע שוכא 25 צו טראָגן אַרויף גערויבטע ביי יידן שניט־סחורה, זענען מיר ביידע אויפגענומען געוואָרן דורך איינעם פֿון די באַנדע־פירער מיטן נאָמען ד"ר

שמידט. ער האָט אונדז גאַנץ העפלעך אויפגענומען, אויסגעפרעגט וועגן דער אָרטאָדאָקסיע; מיר האָבן גערעדט בלויז וועגן דער עמיגראַציע־טעטיקייט פון פאַר דער מלחמה, און אים פאָרגעלייגט אַ פּראָיעקט פון עמיגראַציע פון יידן פון פוילן איצט, בעטנדיק זיין אונטערשטיצונג. ער האָט אויפמערקזאַם אויסגעהערט און געהייסן דאָס פאָרלייגן שריפטלעך. דאָס איז געשען. און שפּעטער האָב איך אים נאָך באַזוכט עטלעכע מאָל, פרעגנדיק אויף ענטפער. ער האָט געענטפערט, אַז דאָס איז אוועקגעשיקט געוואָרן קיין בערלין. דאַן האָט ער פאַרלאַנגט באַווייזן, אַז ענגלאַנד וועט אונדז אַריינלאָזן. ס'האָט זיך געהאַנדלט בעיקר וועגן עמיגראַציע קיין ארץ ישראל, אָבער מיר האָבן דערקלערט: זאָל זיין ווו ס'איז. זאָל זיין מאַדאַגאַסקאַר, האָנאָלולו (אַבי אַרויס — האָבן מיר געטראַכט ביי זיך).

דעם 10טן פעברואַר 1940 דערציילט מיר דער קהילה־פּרעזעס אינזשעניר אַדאַם טשערניאַקאָוו, אַז ד״ר נאָסיג אַרבעט אויס אַ פּראָיעקט פון עמיגראַציע פון יידן פון פוילן. טשערניאַקאָוו שלאָגט מיר פאָר, איך זאָל זיך מיט אים פאַרשטענדיקן וועגן דעם דאָזיקן ענין. דאָס איז געשען. איך האָב אים דערציילט וועגן אונדזערע שריט אין דעם דאָזיקן ענין, האָב אים פאָרגעלייגט די אָפּשריפטן פון די מעמאָריאַלן, וועלכע מיר האָבן אַריינגעטראָגן, און ער האָט מיר פּראָפּאָנירט, מיר זאָלן ביידע אַריבערגיין אויף אַלעיע שוכא 25, כדי די זאַך צו באַשפּרעכן. ווען איך בין מיט אים צוזאַמען דאָרט געווען, האָב איך באַמערקט, אַז מ'נעמט אים אויף מיט אַ באַזונדערער אויפמערקזאַמקייט. בעת דער קאָנפערענץ בין איך געווען אומאַנגענעם פאַרוואונדערט, הערנדיק, ווי ער רעדט בלויז וועגן אַנדערע לענדער, בעיקר וועגן מ אַ ד אַ ג אַ ס ק אַ ר (ער האָט געזאָגט, אַז ער קען מיט דער הילף פאַרשטייט זיך פון דייטשלאַנד אויספועלן ביי דער פראַנצויזישער רעגירונג אַ דערלויבעניש דאָרט איינצורייזן, פאַררופנדיק זיך אויף די פאַרבערייטונגען פון דעם פוילישן מאַיאָר ל ע פּ ע צ ק י). איך האָב געפּרוווט באַשיידן דערמאָנען ארץ ישראל, אָבער נאָסיג האָט אַוועקגעמאַכט מיט דער האַנט. ס'איז געבליבן ווייטער דאָס זעלבע: אויסאַרבעטן מעמאָריאַלן, פּלאַנען; און — שאַפן אין דער קהילה אַן אָפּטיילונג פאַר ע מ י ג ר אַ צ י ע. אַזאַ אָפּטיילונג איז געשאַפן געוואָרן. ס'איז

אבער גארנישט דערפון ארויסגעקומען. ווי פון אלע אנדערע אונטערנע־מונגען נאסיגס...

שפעטער איז נאסיג געווארן אן אנגעשטעלטער אין דער קהילה; ער האט גענומען א הויכע פענסיע, באקומען א באקוועמע וווינונג; א חוץ דער פענסיע האט ער צוגעשטעלט רעכענונגען פון פארשידענע אויסגאבן, וועלכע טשערניאקאוו האט שטענדיק געדעקט, נישט פרעגנדיק קיין ווארט. ער פלעג האבן אפטע געהיימע קאנפערענצן מיטן קהילה־פרעזעס און נאך אפטערע באזוכן ביי דער געשטאפא. טייל האבן אים באטראכט פאר א מין „פארבינדונגס-מאן" צווישן דעם יודענראט און געשטאפא, ווו ער האט געהאט א פרייען איינטריט. א פאקט איז, אז ער האט געשריבן באריכטן פאר דער געשטאפא וועגן יידן. וואס ער האט דארט געשריבן, האט קיינער נישט געוווסט, און נישט געקענט וויסן. אלץ ארום אים איז געווען איינ־געוויקלט אין א שלייער פון סודות. ער האט געמאכט אויסשניטן פון דער דייטשער פרעסע וועגן — יידן און וועגן — מוזיק־קאנצערטן... ער האט געהאט פאפירן, וואס האבן אים געשיצט. ער איז קיינמאל נישט באאומ־רואיקט געווארן מצד די דייטשן. ער האט גענאסן פון פארשידענע פריי־ווילעגיעס. בעת דער דעפארטאציע האט מען אים נישט געטשעפעט. אויך דעמאלט, און שפעטער, האט ער געשריבן באריכטן.

וואס האט ער דארט געשריבן? האט ער געמסרט? האט ער צוגע־האלפן די נאצים אין זייער ארבעט קעגן יידן? האט ער זיי געליפערט מא־טעריאל קעגן יידן? — דאס קען מען נישט פעסטשטעלן. וועגן דעם, אז ער האט געליפערט באריכטן, האט אויך געוווסט טשערניאקאוו, וועלכער האט אים (ווארשיינלעך אויפן באפעל פון די נאצים) צוגעשטעלט אלע טעכנישע מיטלען. טשערניאקאוו, באלאבאן א. אנד. האבן זיך באצויגן צו אים מיט חשד. פונקט ווי צו יעדן, וועלכער האט געהאט א שייכות מיט געשטאפא. קיין באווייזן, אז ער האט עמיצן געמסרט, א יחיד אדער דעם גאנצן כלל, איז נישט געווען.

היינט משפט מען אים. מענטשן זענען פארביטערט. יעדער איז פאר־וויטיקט: פארלארן די נאענטסטע, טייערסטע; אפשר האט ער, נאסיג, אויך געהאט א חלק דערין, — איז צום טויט. א חוץ דעם — מיר גרייטן

זיך צו ווידערשטאנד, צו קאמף; מוז מען אויסראָטן די פאַררעטער צווישן אונדז. איינער פון זיי איז נאָסיג.

— זיינע פאַרדינסטן פון פריער? זיינע טאַלענטן? אדרבה. דאָס לייגט אויף אים אַרויף נאָך מער אחריות. אַזאַ מענטש דאַרף זיך אַנדערש האַלטן, — זאָגט דער יונגער אַ נ י ל ע וו י ט ש, און פרל. ט אָ ש י א, די חלוצה, שטימט צו.

— מיר גרייטן זיך צום קאמף. נישט צייט פאַר סענטימענטן, — האַלט ישראל ה א ל צ ק ע נ ע ר, אַ יונגער עסקן פון צעירי אַגודת ישראל.

איך שלאָג פאָר: נאָסיג איז אַ היסטאָריש געשטאַלט. מ׳טאָר אים נישט משפטן בלויז אויף פאַרדאַכטן. זאָל אים משפטן נישט אונדזער געריכט, פון יונגע היציקע מענטשן, נאָר אַ צ י ו נ י ס ט י ש געריכט, אָדער אַ געריכט פון פאָרשטייער פון אַלע ריכטונגען, פון עלטערע באַוווסטע אויטאָריטעטן; איך שלאָג פאָר: הרב ר׳ מנחם זעמבאַ, ד״ר יצחק שיפּער און מוריצי אָזשעך.

ס׳אַנטוויקלט זיך אַ דיסקוסיע. די צייט איילט. מיר מוזן דערלייזן דעם ענין באַלד, ווייל אין פאַל פון אַן אויפשטאַנד, ווילן מיר נישט האָבן קיין פאַררעטער צווישן אונדז. און יענער געריכט קען אָפּשלעפּן. קירשענבוים בעיקר איז פאַר א באַלדיקן טויט-אורטייל. ער ווערט אונטערשטיצט פון די חלוצים-פאָרשטייער. צום סוף ווערט דאָך באַשטימט אָפּצולייגן דעם אורטייל און אויסהערן פריער עטלעכע עדות פון דער קהילה *).

איך קום צוריק אין דער קהילה, און גיב איבער ד״ר שיפּער דעם פאַרלויף פון דעם משפּט. ער הערט מיך אויס אויפמערקזאַם און גיט דאָן אַ זאָג:

— פ ל אַ וו י ו ס . . .

*) אויף א צווייטער זיצונג פון דעם זעלבן געריכט איז נאסיג פאראורטיילט געווארן צום טויט. און דער אורטייל איז אויסגעפירט געווארן דורך די באוואפנטע יידישע ווידערשטאנד־כוחות אין ווארשעווער געטא דעם 12טן מערץ 1943.

די „געוועזענע מענטשן" און די „נייע מענטשן"

דינסטיק, 12טן יאַנואַר.

היינט געווען אויף אַ „קאָנפערענץ" אין דער קהילה. ס'זענען אָנוועזנט די יודענראַט־מיטגלידער און די לייטערס פון די קהילה־אָפּטיילונגען. מ'רעדט אַרום „אַקטועלע" פראַגן: ווו נעמט מען געלט אויף צו דעקן די קאָסטן פון די נייע מויערן, וועלכע די קהילה מוז אויפשטעלן אויף דער לענג פון דער גרענעץ, נאָך דעם ווי דאָס „גרויסע" געטאָ איז קליין געוואָרן... אָרגאַניזאַציע־פראַגן; דאָס דאַזיקע איז, מערקווירדיק, היינט „באַפרידיקנדיק", מ'האָט באַקומען נייע צוטיילונגען, וואָס וועלן דערווייל גענוגן; די יידישע אָרימקייט, דער פּראָלעטאַריאַט, איז „דעפּאָרטירט" געוואָרן, אַזוי איז „געלייזט" די דערנערונגס־פראַגע. נישטאָ היינט קיין הונגער־טויט אויף די גאַסן. דער הונגער איז באַזייטיקט געוואָרן צוזאַמען מיט די הונגעריקע. דאַן רעדט מען וועגן אָפּשיקן טייל קהילה־אָנגעשטעלטע אין די „שאָפּן". וואָרום די קהילה האָט צופיל אָנגעשטעלטע און אומנוציקע. ס'וועט קומען אַ סעלעקציע, מ'דאַרף זיך ריכטן אויף איר יעדן טאָג, און דאַן איז אַ גרויסער טייל פון אונדז פאַרלוירן.

ס'רעדן ס'רוב די „וויכטיקע" באַאַמטע און יודענראַט־מיטגלידער; די וואָס פאַרנעמען זיך מיט בויען מויערן, מיט צושטעלן פאַרשידענע פּאַכמענער פאַר די דייטשן א. ד. גל. מיר, די „אומוויכטיקע", שווייגן. מיר ווילן נישט, מ'זאָל אונדז אָנזען. איך קוק זיך צו צו די אָנוועזנדע. איך אָבסערוויר זיי און וויל אַריינדרינגען אין זייערע געדאַנקען, אין זייער פּסיכיק. וואָס דענקען זיי, יענע וואָס זענען נאָך היינט האָפערדיק, מאַכן זיך „וויכטיק", גוט אָנגעגעסן און — איבערהויבן?

געווען שטענדיק אין געטאָ צוויי קאַטעגאָריעס: „געוועזענע מענטשן" און „נייע מענטשן". איצט, נאָך דער דעפּאָרטאַציע, איז די ליניע צווישן די דאָזיקע צוויי „קלאַסן", וואָלט איך געזאָגט, נאָך מער בולטער.

די ערשטע ווילן זיך בלויז „דורכשלאָגן", איבערלעבן; זיי לעבן בלויז מיטן נעכטן, ווען זיי האָבן עפּעס באַדייט, ווען זיי האָבן וויי־

ביקסטנס, געלעבט א נארמאל, אנשטענדיק, מענטשלעך לעבן; און מיטן — מארגן, ווען זיי וועלן צוריקקומען צו זייער נארמע. דעם היינט ווילן זיי בלויז דורכשמוגלען; דורכשטופן דעם טאג. זייער הויפט־שטריך איז — פראוויזארישקייט.

די „נייע מענטשן" זענען היינט „פון אויבן" און זעז נישט, ווי נידעריק זיי זענען אין די אויגן פון די דייטשן, מיט וועלכע זיי האבן א „קאנטאקט". דאס מיינט מען נישט, אז זיי זענען מוסרים: ניין און ניין! (געווען ווייניק, געציילטע אין געטא, מ'האט זיי אלע געקענט, און קוים האט מען זיי געקענט אויפציילן אויף די פינגער פון ביידע הענט, ביי א באפעלקערונג פון א האלב מיליאן יידן!), נאר זיי ווילן לעבן, ווילן ראטעווען זיך און ס'ווייב און קינדער, און זוכן און האבן געפונען, דאכט זיך זיי, ד ע ם וועג. דעם וועג פון „קאנטאקט". נאכגעבן דעם שונא, וואס ער וויל, אבי צו ראטעווען דאס נפש. דאס איז פארשטענדלעך, און וואלט נישט געווען קיין עוולה.

פאראן אבער צווישן די דאזיקע „נייע מענטשן" אזעלכע, וואס פארגעסן געוויסע גרענעצן, וואס געוווינען זיך אזוי צו צו געוויסע נויט־ווענדיקייטן און געוויסע אומשטאנדן, אז ס'ווערט ביי זיי „נארמאל". זיי לעבן און טוען אזוי, גלייך ווי ס'וואלט געדארפט זיין אויף שטענדיק. זיי טוען, וואס זיי מוזן טאן, נישט „כמי שכופאו שד", נאר מיט אן ענער־גיע און מיט א — זעלבסט־צופרידנקייט... זיי טוען זייער ארבעט בשלמות, און ווייזן ארום צופיל פלייס...

בכלל איז דער דענקונגס-האריזאנט און געפיל־האריזאנט געווארן איינגעשרומפן, ענג. ביי א סך מענטשן איז די פערספעקטיוו געווארן אזוי קליין, אז זיי קענען נישט אפשאצן די געשעענישן אין און ארום דעם געטא, און אוודאי נישט אין דער גרויסער וועלט.

דער הויפט־פעלער אבער אין דענקונג-אפאראט פון די „נייע מענטשן" איז דאס, וואס זיי באטראכטן דעם מצב פאר א ס ט א ב י ל ן. זיי לעבן נישט אין א פראוויזאריום, נאר אזוי, גלייך ווי אזוי דארף עס שוין בלייבן. אויף שטענדיק. דאס הייסט נישט, אז זיי גלויבן אין דייטשן נצחון — נישטא אזעלכער אין געטא! — נאר זיי האלטן די דייטשע

מפלה פאר אזוי װײט, אז זײ זעען זי נישט כמעט, זײ דערגרײכן זי נישט מיט זײער ענגער פערספעקטיװ.

טײל מענטשן זענען בעת דעם פעריאד פון „דעפארטאציע" אנדערש געװארן. מענטשן קלײנע זענען געװארן נאך קלענער. שלעכטע — נאך שלעכטער. מענטשן זענען געװארן בײזע, היפער־עמפינדלעך בנוגע דער אײגענער פערזאן. מ'ציטערט נעמלעך שטארק פארן לעבן. יעדער קלענסטער ענין, יעדער ביסן ברויט, למשל, װערט א לעבנס־פראגע, אן ענין פון פקוח נפש.

ס'דארף דא פעסטגעשטעלט װערן אײן פאקט, װעלכער איז אנער־קענט דורך אלע:

די רעליגיעזע יידן זענען בעסער איבערשטאנען געװיסע נסיונות, אײדער אנדערע. איך װיל נישט זאגן, אז זײ זענען הײליקע, אז זײ װײזן ארויס עפעס א באזונדער גײסטיק העלדנטום; זײ קעמפן װעגן זײער לעבן, װילן זיך ראטעװען; אבער דערבײ צײכענען זײ זיך אויס מיט צװײ כאראקטער־שטריכן!

ערשטנס, דערהאלטן זײ זײער „איך". זײ זענען „שוסטערס" גע־װארן און שלעפן טשװעקעס פון דײטשע שטיװל, אבער לײגן יעדן טאג טלית און תפילין, דאװנען, לערנען, היטן שבת; און דאס אלץ מיטן גרעסטן מסירת נפש, און גרעסטער סכנה. מ'גיט מיר איבער: א גרופע חסידישע יונגעלײט אויפן „אומשלאג" שבת פארנאכט; צװישן זײ מײנע פרײנד שלמה גפן, יצחק אײזנער, ד"ר אהרן לאנגלעבן, דער סעקרעטאר פון אגודת הרבנים, מרדכי לאנגער פון ביליץ, ישראל אײזענבערג, דוד שאפראן, — זײ געפינען זיך דארט פארן טראנספארט קײן טרעבלינקע; געפינט אײנער א שטיקל ברויט און אביסל װאסער, מ'װאשט זיך „שלושה סעודות" און מ'זאגט „אתקינא סעודתא" און „ה' רועי לא אחסר..." און — מ'איז אין אנדערע װעלטן. (דאס האט מיר איבערגעגעבן אײנער פון דער גרופע, װעלכער האט זיך געראטעװעט פונעם „אומשלאג"). אין די שװערסטע באדינגונגען האט מען נישט פארגעסן, אז מ'איז יידן און רעליגיעזע יידן; נישט פארלוירן די אמונה.

א צװײטער פאקט:

רעליגיעזע יידן האבן זיך געװאלט ראטעװען פונקט װי אנדערע,

אָבער דאָך נישט „פונקט ווי אַנדערע״; ווייל קיינמאָל נישט אויף יענעמס קאָסטן. שטענדיק האָבן זיי געדענקט אין כלל: „מה חזית דדמך דידך סומק טפי״. פון רעליגיעזע יידן זענען נישט געווען קיין פּאָליציאַנטן (קיין איינער נישט!), קיין „כאַפּערס״, קיין „מאַכערס״, קיין „קאַפּאָס״ (עלטסטע נוגשים אין לאַגערס), קיין געשטאַפּאָ־אַגענטן; קיין איינער נישט!

דאָס איז אַ פעסטגעשטעלטער פאַקט, וואָס אַלע, אַפילו די קעגנער פון אָרטאָדאָקסישע יידן, באַשטעטיקן דאָס *).

אַ חוץ דעם האָבן זיי, אין די ענגע ראַמען פון זייערע מעגלעכקייטן, געהאָלפן אַנדערע. דער גרויסער חורבן, דער מאַסנהאַפטער מאָרד האָט נאָך ביי זיי נישט אָפּגעטעמפּט דאָס רחמנות־געפיל. בעת אַנדערע האָבן נישט געוווסט ווי ווייט יוצא צו זיין מיט דעם „חייך קודמין״, — האָבן רעליגיעזע יידן נישט פאַרגעסן קיינמאָל אין דעם „וחי אחיך עמך״.

זייערע געדאַנקען און זייער פּערספּעקטיוו האָט נעמלעך שטענדיק געגרייכט אַביסל ווייטער, און אָפטמאָל — גאָר ווייט און גאָר הויך...

אַ וועלט איז חרוב געוואָרן...

מיטוואָך, 13. יאַנואַר.

נעכטן אינדערפרי, ווי נאָר כ'בין געקומען אין מיין ביוראָ אין דער קהילה, קומט צו מיר מיין חבר הרב גאָלדשטיין (דער געוועזענער מילי־טער־ראַבינער אין לאָדזש) און דערציילט מיר, אַז די קהילה האָט באַ־קומען צוגעשיקט אַ ליסטע פון מענטשן, וועלכע זי דאַרף צושטעלן אויף דער „בעפעל־שטעלע״ פון די נאַציס, אויף דער פאַרניכטונגס־קאָמאַנדע, אייזענגאַס 103; און אויף דער ליסטע פיגוריר איך אויך. איך לויף

*) אויך אין די פארשידענע לאגערן אין אשוויענטשים, בוכענוואלד, בערגען־בעלזען אדג״ל, איז די האלטונג פון רעליגיעזע יידן געווען אן אנשטענדיקע. פון זיי זענען נישט געווען די „קאפאס״ און די אלע, וואס האבן געפייניקט זייערע חברים. אפטמאל האבן רעליגיעזע יידן ארויסגעוויזן מסירת נפש פאר ראטעווען אנדערע. ספעציעל ווערן געלויבט די איידעלע טאטן פון די בית־יעקב־לערערינס און שילע־רינס. דאס באשטעטיקן אלע ביים לעבן געבליבענע דעפארטירטע.

שנעל אין קהילה־סעקרעטאַריאַט געוואָר וווערן, וואָס דאָס באַדייט, און עס שטעלט זיך אַרויס אַט וואָס:

דאָס איז אַ ליסטע פון די 20 יידישע ראַטמענער, געוויילטע דעם 18טן דעצעמבער 1938 צום וואַרשעווער שטאָט־ראַט. די ליסטע איז אונטערגעשריבן דורך דעם פּוילישן קאָמיסאַרישן שטאָט־פּרעזידענט אינזש. ק ו ל ס ק י. איך בעט מ'זאָל טעלעפאָנירן צו קולסקין און אים אויפקלערן, אַז כ'בין נ י ש ט אַריין דעמאָלט אין שטאָט־ראַט. ער אַליין האָט מיר דעמאָלט געפּסלט 16 שטימען, און ער זאָל מיך שטרייכן פון דער ליסטע, וועלכע איז אַ טויט־אורטייל (וואָרום פון דער באַפעלשטעלע קומט מען זעלטן צוריק...). נאָך עטלעכע געשפּרעכן, השתדלות, ענטפערט ער, אַז דעפּוטאַט יעקב טראַקענהיים האָט אין יאָר 1939 רעזיגנירט פון זיין מאַנדאַט, און איך, אַלס דער, וואָס האָט געהאַט אַמ־מייניסטן שטימען נאָך אים, בין געוואָרן ראַטמאַן אויף זיין אָרט. פּאַקטיש פיגורירט טראַקענהיים נ י ש ט אויף דער דאָזיקער ליסטע. איך בין שוין ווייטער זיך נישט משתדל, ווייל, ערשטנס, איז עס ריכטיק; טראַקענהיים האָט מיר דעמאָלט די „טובה" געטאָן, כ'בין געוועזן פיר וואָכן ראַטמאַן; צווייטנס, געפינט זיך דאָך טראַקענהיים אין געטאָ מיט זיין גאַנצער פאַמיליע. פון די אַלע יידישע ראַטמענער, וואָס געפינען זיך אויף דער ליסטע, זענען דאָ אין וואַרשע בלויז מאָוריצי אָזשעך, ש. גילינסקי און איך. איך פאַרשטענדיק זיך מיט אָזשעכן; ער איז שוין אַריבער אויף דער „אַרישער זייט". ער האָט דאָרט פריינד. גילינסקי איז אויך פאַרשוווּנדן. וואָס זאָל איך טאָן?

זיצן אין קהילה־ביוראָ ווייטער איז נאַטירלעך אויסגעשלאָסן. דאַרף איך זיך באַהאַלטן. איך קלאַפּ אָן פאַרשידענע טירן; יעדער וואָלט גערן געוואָלט העלפן, אָבער מ'האָט מורא. ענדלעך געפין איך אַ קעלערשטיבל אויף פראַנציסקאַנער 22. איך שאַף זיך איין אַביסל עסן־רעזערוו, אייניקע ספרים, קאַיעטן, נאָטיץ־ביכער, און — אַ קאָנטאַקט מיט דרויסן. דער דאָזיקער קאָנטאַקט ווערט פאַרזאָרגט דורך עטלעכע פון מיינע פריינד: ד"ר שימקעוויטש, א. ג. פרידענזאָן, ד"ר טולאָ נוסענבלאַט, שמחה גפן, פנחס ליטמאַן, מאַניע ראָזענשטרויך.

פון צייט צו צייט קום איך אַרויס אין די פאַרנאַכט־שעהן אין דער

קהילה, געוואָר ווערן „נייעס“. און איבערוואַרטן ביז־ביז — די זאַך וועט נשתקע ווערן. וואָרום די באַפעלשטעלע קימערט זיך נישט אָפּט וועגן אויספירן פון אירע באַפעלן; זענען דאָך אַלע יידן פאַראורטיילט צום טויט, וואָס־זשע איז די נפקא־מינא?

איך קום אין ארכיוו נעמען נאָטיצן און אַקטן צו מיין מאָנאָגראַפיע איבער דער וואַרשעווער קהילה בעת דער דייטשער אָקופּאַציע. כ׳פיל, אַז ס׳איז מיין פליכט, אַ הייליקע פליכט זי איצט צו שרייבן. האָב איך דאָך יאָרן געווידמעט אויף מיין דאָקטאָר־דיסערטאַציע „די געשיכטע פון דער יידישער קהילה אין וואַרשע“*); צוגעפירט זי ביז 1939; איצט, ווייזט אויס, איז מיין טרויעריקע מיסיע, צופירן זי ביזן סוף.

איך וואַרף זיך אַריין אין דער אַרבעט און — געפין פאַרגעסן פון די אַלע דורכגעמאַכטע צרות, און — די וואָס גייען אויף מיר...

איך באַדויער נאָר וואָס איך קען נישט, ווי אַמאָל, זיך אַנידערזעצן אין גרויסן נייעם לייען־זאַל פון דער וואַרשעווער יודאַאיסטישער ביבליאָטעק אויף טלאָמאַצקע און בלעטערן אין די אַלטע ספרים, קאָמפּלעטן פון יאָרגענג פון אַמאָליקע צייטשריפטן; וואָס איך קען נישט שווימען צווישן די פאַרשידענע כתבי־יד, וואָס וואַרשע איז געווען רייך מיט זיי.

וויפל אַזעלכע גייסטיקע אוצרות, ביבליאָטעקן, אַלטע ספרים, אוניקאַטן, ווערטפולע מאַנוסקריפּטן זענען צוגערויבט אָדער פאַרניכטעט געוואָרן דורך די וואַנדאַלן!

די סינאַגאָגע־ביבליאָטעק האָבן זיי צוגענומען נאָך אין דעצעמבער 1939; וווהין? קיין מינכען**) האָט איינער געזאָגט; „צערשטאַמפּט“ — האָט אַן אַנדערער דערקלערט. איצט, די ספרים פונעם ראַבינאַט, פון פון די אַלע רבנים, שולן, חסידים־„שטיבלעך“ און פּריוואַטע יידן תלמידי חכמים, חובבים פון ספרים; ווו זענען אַהינגעקומען?

אָבער — וואָס טראַכט איך וועגן ספרים, ווען לעבעדיקע ספרים

*) די דאָזיקע אַרבעט, אין כתב יד, איז מיר געלונגען אָפּצוראַטעווען און זי געפינט זיך אין מיין באַזיץ.

**) זייענדיק אין מינכען אין נאָוועמבער 1945, האָב איך נאָכגעזוכט נאָך די דאָזיקע ביבליאָטעקן, אָבער — אָן רעזולטאַט, דערווייל.

זענען אומגעבראַכט געוואָרן, און אפילו נישט געקומען לקבר ישראל.
„כמא טפשאי הני בבלאי דקיימא קמא ספרא תורה ולא קיימא קמא גברא רבא" — זאָגט דער תלמוד.

איז דאָך אַ גאַנצע וועלט פאַרניכטעט געוואָרן. אַ וועלט פון אַ רייַכער פאַרגאַנגענהייט, קעגנוואַרט און — צוקונפט.

פאַר מיינע אויגן שטייען אויף די פרנסים פון ווארשע בערעק יאָסעלעוויטש, די עפשטיינס און נאַטאַנזאָנס, די בערסאָנס און ראַטוואַנדס, די פּאָזנערס און אייגערס, די רבנים פון אַמאָל — ר' שלמה ליפשיץ, דער „חמדת שלמה", ר' חיים דאַווידזאָן און ר' בעריש מייזעלש, דער רעוואָלוציאָנער און קעמפער אין אויפשטאַנד; דער אייזערנער ווילן ר' יעקב געזונדהייט, — ביז צו די לעצטע רבנים, — ס'גייען דורך אין מיין מוח תקופות פון קאַמף און ליידן, פון שטרעבן און האָפענונג, — ביז איך קום צו צו דער הייַנטיקער תקופה, ווער ווייסט, צי נישט די לעצטע...

און ווידער דערמאָן איך זיך אין די אַלע מענטשן, וואָס האָבן געלעבט און געווירקט אין דער ווארשעווער קהילה, יעדער מיט זיינע מעלות און חסרונות, יעדער מיט זיינע שוואַכקייטן און שטאַרקייטן, — וואָס אין נאָרמאַלע באַדינגונגען וואָלטן זיי אַ ל ע געווען ווירקנדיקע און שעפערישע מענטשן, אָבער אין די באַדינגונגען זענען טייל אויסגעקרימט געוואָרן, טייל צו שוואַך געווען, און אַלע זענען געווען געצוווּנגען צו פאַרטכלעווען זייערע כוחות פאַר סיזיפישע אַרבעט אָדער פאַר אויספירן די גזירות פון די אכזריותדיקע מושלים. פּונקט ווי די אָרדנער אין אַרבעט־לאַגערן, אין די קאָנצענטראַציע־לאַגערן, אין די „שאָפּן". וואָרום זענען זיי דען געווען ריכטיקע פרנסים, מנהיגים? זענען זיי דאָך אייַנגעשפּאַנט געווען אין אַ שווערן יאָך.

און דאָך האָט, ווייניקסטנס, דער גרויסער רוב פון זיי, זיך באַמיט צו דינען דעם כלל, העלפן די נויטלייַדנדיקע ברידער. און אויב אַ טייל פון זיי האָבן צופיל יוצא געווען לגבי דעם כלל „חייך קודמין", — ווער קען זיי משפטן?

אָבער נישט מיין אויפגאַבע צו פאַרטיידיקן אָדער פאַראורטיילן. איך וויל בלויז פעסטשטעלן פאַקטן. און זאָל די געשיכטע — פון אַ גענעריקער פערספעקטיוו און דיסטאַנץ — פאַרשטיין און אורטיילן (אויב

ס'איז בכל מעגלעך פאר עמיצן, וואס לעבט אין נארמאלע באדינגונגען, צו באגרייפן דאס לעבן אין די שרעקלעכסטע באדינגונגען, וואס קיין שום פאנטאזיע איז נישט אומשטאנד אויסצוקלערן!). איך וויל בלויז פעסטשטעלן, אז זעלטן ווען אין דער יידישער געשיכטע האט זיך אנגעזאמלט אין איין צייט און אויף איין ארט אזויפיל תורה און חכמה, אזוי פיל וויסן און קולטור, אזוי פיל טאלאנט און קונסט, אזוי פיל ענערגיע און אונטערנעמונגס־גייסט, ווי אין ווארשעווער געטא!

און טראץ די שרעקלעכע באדינגונגען און טויט־פחד האבן יידן געשאפן אויף א ל ע געביטן פון גייסטיקער און מאטעריעלער קולטור. אראפגעשליידערט אויף די נידעריקסטע שטופן פון נויט און אומגליק, — דארט ווי אנדערע וואלטן שוין אראפגעזונקען צו דער שטופע פון חיות, — האבן יידן זיך דערהויבן אויף די העכסטע מדרגות פון גייסט. ס'האבן זיך באוויזן העלדן פון עטיק און מאראל. ס'האבן זיך אנטפלעקט גרויסע כוחות אויף יעדער געביט פון מענטשלעכן שאפן.

די דאזיקע כוחות האבן געקענט וועלטן אויפבויען. באפרוכפערן און אויפהויבן יידישע קיבוצים אין גאר דער וועלט. זיין א ברכה פארן פאלק ישראל און פאר דער וועלט.

אומענדלעך גרויס איז דער חורבן. אומענדלעך גרויס איז דאס פארברעכן.

געלט פאר ווידערשטאנד

מיטוואך, 13. יאנואר.

אויב זיך קעגנשטעלן, מוז מען האבן געווער, אמוניציע. דאס קען מען באקומען בלויז פאר געלט. אלע הבטחות צו ג ע ב ן געווער אן געלט האבן זיך אויסגעלאזט מיט גארנישט. מוז מען האבן געלט. א סך געלט. א געווענלעכער רעוואלווער קאסט פון 3000 ביז 5000 זלאטעס. ווו־זשע נעמט מען געלט?

פאראן אין געטא נאך א סך יידישע גבירים. אזעלכע, וואס באזיצן נאך ווערט־זאכן, פון פריערדיקע צייטן. און אזעלכע, וואס האבן פאר-

דינט געלט בעת דער אָקופּאַציע. פאַראַן אייניקע, וואָס האָבן געמאַכט געלט אין די „שאָפּן". האָט מען אויף זיי אַ בייז האַרץ. און מיט רעכט. דערמאָנט מען זיך נאָך אין דער חרפּה פ אַ ר דער דעפּאָרטאַציע: מענטשן זענען אויסגעגאַנגען ממש אויף די גאַסן פון הונגער; און מענטשן האָבן געלעבט אין לוקסוס און ווילטאָג!

האָט די „פּאַרטיי" באַשלאָסן צוזאַמענגעמען געלט מיט גוואַלד. צו געוויסע מענטשן קען מען נישט רעדן מיט עטיק וועגן נאַציאָנאַלער פּליכט; פאַר זיי איז די איינציקע פאַרשטענדלעכע שפּראַך: דער רעוואָל־ווער. מ'מוז באַנוצן ט ע ר אָ ר. בלויז אויף ד ע ם אופן קען מען אַרויסבאַקומען ביי געוויסע גבירים געלט.

ווערן אָרגאַניזירט פאַרלעך צונויפצונעמען דאָס דאָזיקע געלט. צו צוויי פאַרלעך, באַוואָפנטע מיט רעוואָלווערן. זיי נעמען משכנות — מענטשן, אַ זון, אַ טאָכטער. זיי קומען אַריין ביינאַכט אין אַ וווינונג, פאַרלאַנגען געלט — און באַקומען.

נישט בלויז ביי יחידים נעמט מען צונויף אויף אַזאַ אופן געלט. אויך ביי אינסטיטוציעס. אַזוי איז מען באַפאַלן דעם קהילה־פרעזעס אינ־זשיניער מ. ליכטענבוים און מ'האָט פון אים פאַרלאַנגט פון דער קאַסע פונעם „יודענראַט" 5 מיליאָן זלאָטעס. ער האָט אָפּגעדונגען אויף 3 מיליאָן זלאָטעס. און — ווי מ'זאָגט, — איז ער בכלל נישט געווען אומ־צופרידן פון דעם דאָזיקן „רויב", פון דעם „כופין אותו, עד שיאמר רוצה אני". ער האָט געוווסט, אַז דאָס געלט איז געגאַנגען אויף אַ וויכטיקן יי ד י ש ן צוועק.

געווען דערביי אַ סך מענטשן, וואָס האָבן גערן און גוטוויליק גע־געבן געלט פאַרן ווידערשטאַנד־קאָמיטעט. אויך די רבנים האָבן גוטוויליק זיך באַשטייערט פאַרן ווידערשטאַנד־קאָמיטעט. איך האָב געזען ביי רבי מנחם זעמבאַ אַ באַשטעטיקונג אויף 17 טויזנט זלאָטעס, וועלכע ער האָט איבערגעשיקט דעם ווידערשטאַנד־קאָמיטעט. אויך ר' שמעון לאַנדוי האָט צוגעשיקט אַ גרעסערע סומע פאַר דער „פּאַרטיי". געווען אַ סך אַזעלכע גוטוויליקע באַשטייערונגען.

פון דער צווייטער זייט זענען פאָרגעקומען אַ סך מיסברויכן און רויבערייען אויף דעם דאָזיקן באָדן. געווען אין געטאָ פאַרברעכערישע

טיפן, וואָס זענען באַפאַלן פאַרשידענע מענטשן, ביינאַכט, צוגערויבט געלט, פאַרשטעלנדיק זיך, אַז זיי זענען פון דער „פּאַרטיי״, בעת באמת האָבן זיי „געאַרבעט״ אויף „אייגענער האַנט״...

זיי פלעגן ביינאַכט זיך אַריינרייסן אין שטובן, באַוואָפנטע מיט רעוואָלווערן, און קודם כל צונעמען דאָס אַנטועכץ; זיי האָבן, נעמלעך, געוווּסט, אַז יידן האָבן איינגענייט אין דער קליידונג געלט און ווערט־זאַכן, מורא־האָבנדיק עס צו טראָגן אָפן.

אַזוי אַרום האָט אין געטאָ געהערשט אַ געוויסער אינערלעכער טעראָר; אַ נאַטירלעכע באַגלייט־דערשיינונג פון אַזעלכע באַדינגונגען. נעבן דעם אידעאישן טעראָר, האָט אַזוי אַרום געהערשט, אַלנפאַלס, אין אַ קליינער מאָס, אַ געוועגלעכער באַנדיטישער טעראָר.

די „פּאַרטיי״ באַקעמפט אָבער שטרענג די דאָזיקע אומגעווונטשענע „קאָנקורענץ״. אין אַ קורצע צייט פאַרשווינדט זי פונעם געטאָ.

אויך דער „דזשאָינט״ גיט געוויסע סומען פאַר דער „פּאַרטיי״.

אויף איינע פון די זיצונגען ווערט אַרומגערעדט דער ענין פון דעם געלט, וואָס האָט געזאָלט קומען פון אויסלאַנד פאַר הילף די יידן אין די לאַגערן, פאַר רעטונג און ווידערשטאַנד.

דער פאַרשטייער פון „סקיף״ און „צביה״ גיבן איבער, אַז געוויסע פּאַרטיזאַנען־פאַרשטייער האָבן זיך „אַרויסגעכאַפּט״, אַז ס׳איז געשיקט געוואָרן פון לאָנדאָן געלט „פאַרן געטאָ״. זיי, די פּאַרטיזאַנען־פאַרשטייער, ווייסן נישט וו ע ר אין געטאָ איז בארעכטיקט דאָס געלט צו באַקומען. דאָס געטאָ, זאָגן זיי, עקזיסטירט נישט מער. ס׳זענען דאָ בלויז שאָפּן. זיי ווייסן אויך נישט גענוי פאַר וואָסער צוועק דאָס געלט איז געשיקט געוואָרן.

יחיאל רייזמאַן און אברהם וואָלפאָוויטש לייגן פאָר, אַז מ׳זאָל „האַנדלען״ מיט די פּוילישע פּאַרטיזאַנען, ד. ה. מ׳זאָל פאָר דעם געלט ביי זיי קויפן געווער; אפשר וועט מען עס אויף אַ זאַ אופן אַרויסבאַקומען. אויף קיין אַנדערן אופן וועט עס נישט גיין. ס׳איז זיי געמאַכט געוואָרן אַזעלכע פאָרשלאָגן. די בונדיסטן האָפמאַן און אינזשיניער קלעפּפיש האָבן שוין אונטערהאַנדלט וועגן דעם, אָבער אָן רעזולטאַט.

מ׳קען זיך אַפילו נישט דערוויסן װ י פ ל געלט ס׳איז אָנגעקומען, ווען און פון וועמען.

אומגעקערט, די פּאַרטיזאַנען־פּאַרשטייער, ווען מ׳האָט זיך גע־וווענדט צו זיי וועגן דעם דאָזיקן ענין מצד דעם יידישן קאָמיטעט, — האָבן זיי קודם כל געמאַכט אַן א ו י ס פּ א ר ש ו נ ג, — ווי אַזוי מיר זענען געוואָר געוואָרן פון דעם געלט. זיי זאָגן, אַז דאָס מוז זיין שטרענג „קאָנספּירירט״, אַפילו פאַר אונדז אויך, — די אַדרעסאַטן...

פון עפּעס אַרויסבאַקומען פון זיי איז קיין רייד נישט. זיי זענען מדחה מיט פאַרשידענע תירוצים. אויך מויריצי אַזשעך, וועלכער געפינט זיך אויף דער „אַרישער״ זייט, האָט זיך באַמיט ביי זיינע פּוילישע חברים־סאָציאַליסטן אַרויסבאַקומען עפּעס, פאַר הילף, פאַר אויסבאַ־האַלטן יידישע קינדער, פאַר — באַוואָפנטן ווידערשטאַנד, — אָבער אָן רעזולטאַט.

יוסף שטשעראַנסקי — וועלכער פאַרנעמט זיך מיט די פינאַנצן פון דער „פּאַרטיי״, זאָגט:

— מיר האָבן זיך אויף „זיי״ פאַרלאָזט וועגן הילף קעגן דעפּאָר־טאַציע, זיי האָבן געזאָלט אויפרייסן שינעס אויפן וועג קיין טרעבלינקע, מיר האָבן זיך אויף זיי פאַרלאָזט בנוגע הצלה, אויסבאַהאַלטן, מיר האָבן פון זיי דערוואַרט געוווער, — שטענדיק און אומעטום זענען מיר אָפּגע־נאַרט געוואָרן; זאָלן מיר זיך שוין איצט מיאש זיין פון באַקומען געלט פון זיי; כאָטש ס׳איז אונדזערס. דאָס וועט אונדז בלויז פאַרפירן. מיר מוזן אויך דאָ, זיך אַליין העלפן.

און אַזוי בלייבט עס.

יאָ ווידערשטעלן זיך — נישט ווידערשטעלן זיך?

דאָנערשטיק, 14. יאַנואַר.

זיצט מען אַזוי אין קהילה־אַרכיוו, אין פּחד. מאָרגן דאַרף „עפּעס״ געשען... וואָס ס׳באַדייט דער „עפּעס״ שטויסט מען זיך אָן. וועט עס געשען, אָדער וועט עס נישט געשען? — די אייביקע טעמע פון אַ לעבן

אין שאָטן פון טויט. היינט אָבער איז אויפגעשווומען נאָך אַ פראַגע, אַ „טיפערע":

— פ אַ ר װ אָ ס ?

זיצן רבנים, געלערנטע, פּאָליטיקער, פילאָזאָפן; יעדער פּרוּווט עפּעס זאָגן; ס'איבערצייגט אָבער קיינעם נישט, — אויך נישט דעם „זאָגער" גופא... אַ האַרבע קשיא. לית נגר ובר נגר דיפרקנא... קיינער קען נישט פאַרענטפערן.

שווימט אויף אַ צווייט פּראָבלעם: דער זין פון די „געשעענישן". אויך דאָס קען קיינער נישט דערגרונטעווען. נישט מיט אמונה, נישט מיט לאָגיק, און נישט מיט מעטאַפיזיק.

ד"ר עדמונד שטיין, דער געלערנטער און ראָמאַנטיקער באַדויערט:

— נישט געווען אין אונדזער אומגליק קיין סימן פון העראָאיזם. קיין פונק פון קידוש השם. מ'איז געגאַנגען כצאן לטבח יובל.

— נישט מעגלעך געווען זיך קעגנצושטעלן, — ענטפערט ד"ר שיפּער. — יעדער איינער האָט געמיינט, אַז נישט אַלע וועט מען אומ־ברענגען, אַז אַ טייל וועלן געראַטעוועט ווערן, ווי אַזוי־זשע האָט מען גע־קענט נעמען אויף זיך דאָס אחריות איינשטעלן אין סכנה דאָס לעבן פון די אַנדערע, פון די נאָענטסטע, פונעם כלל? ווייסט מען דאָך, אַז די דייטשן וועגדן אָן אַ קאָלעקטיווע פאַראַנטוואָרטלעכקייט.

— נישט געווען וואָס צו פאַרלירן, — זאָגט ד"ר שימקעוויטש — געווען באַדאַרפט זיך באַלד אַקעגנשטעלן. דעמאָלט ווען מיר זענען גע־ווען אַ האַלב מיליאָן.

— יעדער איינער האָט געמיינט, אַז אים מיינט מען נישט, — זאָגט י. ל. אָרלעאַן. — די נאַצי־רוצחים האָבן עס אַזוי טייוולאָניש אָרגאַני־זירט, אַז זיי האָבן ביי יעדן איינגעפלאַנצט די אילוזיע, איצט זעט מען, אַז ס'איז געווען נישט מער ווי אַן אילוזיע, — אַז ער בלייבט. האָבן זיי דאָך אַפּישירט, אַז די קהילה־אָנגעשטעלטע, די דזשאָינט־אָנגעשטעלטע, אַלע אַרבעטער פון די שאָפּן, אַלע, וואָס קענען אַרבעטן, בלייבן. אַזוי, אַז טעאָרעטיש, איז בלויז אַ קליינער טייל פון יידן געווען באַדראָט פון דעפּאָרטאַציע. האָט מען נישט געקענט מאַכן אַ ווידערשטאַנד, וואָס וואָלט גורם געווען די תיכפדיקע פאַרניכטונג פון אַלע.

— ס׳איז געווארפן געווארן א געדאנק באלד אין די ערשטע וואכן פון דער „אקציע״, אונטערצינדן דאס געטא און אין אלגעמיינער אומ־ארדענונג אנטלויפן פון געטא. א האלב מיליאן מענטשן איז נישט לייכט צו כאפן, — דערמאן איך. — פארוואס איז דער דאזיקער פלאן נישט צושטאנד געקומען, ווייס איך נישט.

— איך ווייס יא, — ענטפערט הרב ד״ר אפרים זאנענשיין פון בראמבערג. (אויך אן „אנגעשטעלטער״ פונעם ארכיוו) — דער פלאן וואלט געקענט אויסגעפירט ווערן בלויז, ווען מיר זאלן געווען האבן די פוילישע באפעלקערונג מ י ט זיך, און נישט, ווי ס׳איז דער פאל, ק ע ג ן זיך.

— און וואס ווייטער? — פרעגט א. ג. פרידענזאן. — וואס וועט איצט זיין?

— יעדנפאלס האט מען נישט געדארפט גיין אליין צום „אומשלאג״, — זאגט הרב ר׳ מנחם זעמבא. — מ׳האט געדארפט זיך קעגנשטעלן. נאר מ׳איז געווען פארנארט. מ׳האט צוגענומען דעם שכל ביי דעם חכם ונבון. מ׳האט אלץ געגלויבט טאמער דאך... איבעריקנס, האט מען געהאט א יסוד צו גלויבן, אז די וועלט וועט אונדז ראטעווען. אז אונדזערע ברידער, בפרט די גרויסע בעלי השפעה אין אמעריקע און ענגלאנד וועלן עפעס טאן פאר אונדז. הערן מיר דאך שטענדיק פון אונדזערע שונאים וועגן דעם „יודע״ בערנארד בארוך, וועגן דעם „יודע״ מארגענטוי, וועגן דעם „יודע״ האר בעלישא; פארוואס זאלן זיי טאקע זיך אליין אויך נישט דערמאנען, אז זיי זענען אונדזערע ברידער. האט מען גע־גלויבט און געהאפט, אז די רעטונג וועט סוף כל סוף קומען. האט מען געוואלט איבערהאלטן. וואלט מען נישט געהאט די אילוזיע, — וועלכע איז געווען פאר זיך גאנץ לאגיש — וואלט מען אפשר געווען אנדערש גע־האנדלט. א חוץ דעם איז אונדזער פעלער געווען, וואס מיר האבן באַ־טראכט דעם שונא פאר א נאר און זיך פאר קלוגע. „אם יאמרו אין חכמה ביון, אל תאמין״, — זאגט די גמרא. פון דער צווייטער זייט איז ביי אונדז געווען מער פקחות ווי חכמה. און נישט שטענדיק איז גוט צו זיין קלוג. אט זאגט די גמרא: הניא ליה שטותא, דאס נארישקייט האט אים גאר געהאלפן... נישט תמיד העלפט פקחות. קרח שפקח היה — מה

ראה לשטות זו — צו זיין אַ פּקח; אַמאָל איז אַ שטות צו זיין אַ פּקח. געדאַרפט באַלד פאַרשטיין, אַז דאָ גייט לעקור את הכל. און מיר האָבן געדאַרפט אָנווענדן אַלע מיטלען, שוין פון סאַמע אָנהייב צו אַלאַרמירן די וועלט. מויערן דורכרייסן. איצט דאַרף מען זיך קע-גנשטעלן! מ׳טאָר זיך נישט איבערגעבן דעם שונא אין די הענט.

איך דערמאָן, ווי אַ קורצע צייט פאַר דער מלחמה האָב איך זיך באַגעגנט אין וואַרשע און שפּעטער אין טאַרנאָפּאָל מיט ד״ר וואָלפגאַנג פאָן ווייזעל. האָט ער מיר געזאָגט: „איך האָב איין מיסיע; איך פאָר פון לאַנד צו לאַנד, פון שטאָט צו שטאָט, און זאָג: יידן לערנט אייך שיסן!" אָט דאָס איז די וויכטיקסטע דערציאונג, וועלכע איך וויל פּראָ־פּאַגירן; פאַר אַלט און יונג, — האָט מיר געזאָגט דעמאָלט ד״ר ווייזעל, מיט זיין אייגענטימלעכן ענטוזיאַזם.

ס׳גייט אַוועק אַ וכוח וועגן כח און גייסט, וועגן סיפא און ספרא. ווען איך זע, אַז מיינע אַרגומענטן זענען צו שוואַך צו איבערצייגן די אָנוועזנדיקע, נעם איך מיר צו הילף נישט קיין אַנדערן, ווי דעם „נשר הגדול" דעם רמב״ם. אָט אַזוי האָט געשריבן דער רמב״ם אין אַ בריוו צו די חכמי מרשיליא, צו די קלוגע פון מאַרסיליע:

„... וזאת שאבדה מלכותנו והחריבה בית מקדשנו והאריכה גלו־תנו והגיעתנו עד הלום, מפני שאבותינו חטאו ואינם, לפי שמצאו בספ־רים רבים כאילו הדברים על דברי החוזים בכוכבים, שדברים אלו הם עיקר ודמו שהם חכמת מפוארות ויש בהם תועלת גדולה, ולא נתעסקו בלמידת מלחמה ולא בכבוש ארצות, אלא דמו שאותן החכמות יועילו להם, לפיכך קראו אותם הנביאים סכלים ואווילים".

אַלזאָ, דער רמב״ם האָט קריטיקירט דאָס פאַרנעמען זיך מיט אַס־טראָלאָגיע, וועלכע איז געווען דעמאָלט זייער אָנגענומען ביי די אַראַ־בער און יידיש-אַראַבישע געלערנטע און געפאָדערט מיליטערי-שע אויסבילדונג! אין קעגנזאַץ צו ריין טעאָרעטישע אינטעלעקטועלע פאַרשונגען. דאָס טאַקע, מיט וועלכן מיר האָבן זיך אייביק פאַרנומען, פאַרנאַכלעסיקנדיק אַנדערע מער פּראַקטישע פאַכן,

צווישן אַנדערע — מיליטערישע אויסבילדונג. מ'האָט געדאַרפט זיך פאַרנעמען „בלמידת מלחמה וכבוש ארצות".

רבי מנחם זעמבא גיט דאַן אַ זאָג מיט ערנסטקייט:

— פאַראַן פאַרשידענע דרכים פון קידוש השם. װאָלט מען היינט געצוואונגען יידן צו שמד, װאָלט מען געקענט זיך ראַטעווען מיט שמד, ווי בעת גירוש ספרד, אָדער גזרת תתנ"ו, — וואָלט דאָס אומקומען אליין געווען אַ קידוש השם. דער רמב"ם זאָגט אפילו, אַז ווען אַ ייד ווערט גע־הרגעט, און ווען ער זאָל נישט זיין קיין ייד, וואָלט ער נישט געהרגעט געוואָרן, איז ער אַ קדוש. און אַזוי איז די הלכה. היינט אָבער איז דער איינציקער וועג מקדש השם זיין בפועל — באַוואָפנטער ווידערשטאַנד.

אַלע הערן אויס אין יראת הכבוד די ווערטער פון גאון. אַ שווער שווייגעניש הילט איין די אָנוועזנדיקע. נישטאָ מער קיין דיסקוסיעס. נישטאָ מער קיין חלוקי דעות. געפאַלן דער פּסק.

אויף די נאַלעווקעס...

פרייטיק, 15. יאַנואַר.

מיר האָבן זיך ענערגיש גענומען צונויפזאַמלען די ספרים און וועלט־לעכע ביכער פון די פאַרלאָזענע יידישע וווינונגען אויף די נאַלעווקעס 33 — 41 און איבערפירן זיי אין דעם קהילה־אַרכיוו. האָב איך גאַנץ פרי, זייגער 6.30 אָרגאַניזירט אַ גרופּע אויסצופירן די דאָזיקע אַרבעט. די גרופּע פון די ספרים־זאַמלער האָט זיך פאַרגרעסערט; זי באַשטייט היינט פון: יהודה לייב אָרלעאַן, אליעזר גרשון פרידענזאָן, גוסטאַווא יאַ־רעצקאָ, יחיאל רייזמאַן, ד"ר עדמונד שטיין, ד"ר וואָהל, הרב שמואל בעער, ד"ר שמואל שימקעוויטש, יונה שפּער, מאַרצעלי רייך, אהרן זעמ־באַ, שלום זאַלבע, ח. פינקעלשטיין, אַלעקסאַנדער ראָזענפעלד, יצחק ראָזענשטראָך, אַדוואָקאַט ד"ר ראָטפעלד און אַנדערע.

גייען מיר אַזוי אַ גאַנצן טאָג מיט 2 טרעגערישע האַנט־וועגעלעך איבער די פאַריתומטע יידישע גאַסן, מוראַנאָווסקע, זאַמענהאָף, נאַלעווו־

קעס, פראַנציסקאַנסקע, קופּיעצקע, נאָוויניאַרסקע, שווענטאָ־יערסקאַ, באָניפראַטערסקאַ.

א מוראדיקע שטילקייט. די אויסגעליידיקטע הייזער קוקן אויף אונדז מרה־שחורהדיק מיט זייערע אָפענע אָן־שויבנדיקע פענצטער, ווי אויגן־לעכער פון א מת. איבער די אַמאָל רוישנדיקע יידישע הויפן האָט אויס־געשפּרייט זיינע פליגל דער שאָטן פון טויט. די גאַסן פון יידישן פערטל — א בית־עולם. נאָר אונטער זיי זענען נישטאָ קיין קברים. ס'וואָלט זיך וועלן א זיפץ טאָן — קלער איך — אויף די קברים, א טרער לאָזן, ס'ווילט זיך וויינען און קלאָגן אויף דעם אויסגעלאָשענעם לעבן; אָבער ווי קען מען א טרער לאָזן אויף א קבר, וואָס איז אויסגעגראָבן אין — חלל?...

יעדער שטיין אויף אָט די נאַלעווקעס דערציילט בענדער פון ליידן און פריידן, פון לעבן און שטרעבן, פון שאַפן און קעמפן. אבן מקיר תזעק...

יעדע וואַנט איז — א כותל מערבי. אָבער די וואָס זענען אונטער איר געשטאַנען, וועלן זי שוין מער קיינמאָל נישט זען.

אומעטום א פּוסטקייט, א ליידיקייט, א שטומקייט. פון דאַנען האָט מען זיי אַרויסגעשלעפּט. געבליבן אין חלל זייער פּחד. געבליבן די פאַר־לאָזענע היימען — די שוים פון טויט.

ס'דאַכט זיך מיר: דאָס גאַנצע גרויסע געטאָ — איין גרויסע לויה. גאַנצע שורות הייזער גייען מלווה זיין טויזנטער מענטשן. און אָט זענען זיי שטיין געבליבן אין פאַרשטיינערטן אבלות.

איך דערמאָן זיך:

א פריינד מיינער „פאַרוואַרפן" קיין אַמעריקע (בנימין וואָלף העני־דעלעס), האָט מיר ערשט פאַר דער מלחמה געשריבן: „פאַראַן מינוטן, בפרט אין די שבתים און ימים טובים, ווען איך וואָלט געוואָלט קושן די שטיינער פון די נאַלעווקעס...". און ס'קומט מיר אין זכרון וואָס אלבער לאַנדר, דער מחבר פונעם בוך „דער בלאָנדזשענדיקער ייד", האָט מיר אַמאָל געזאָגט:

— ווען אליהו הנביא וועט דאַרפן אָנזאָגן די בשורה פון גאולה, — וווּ וועט ער זיך אַנידערשטעלן, כדי א בלאָז טאָן מיט זיין שופר? — און ער ענטפערט:

— אָט דאָ, אויף דעם עק גענשע־נאַלעווקעס... וואָרום אָט דאָ איז אַממייסנטן אין דער וועלט קאָנצענטרירט די יידישע מאַסע, דער יידישער כוח, און — יידישקייט. וועט קומען דער טאָג, און אליהו הנביא, דער מבשר פון גאולה, וועט זיך אנידערשטעלן אָט דאָ, און וועט געבן אַ בלאָז מיט דעם שופר של משיח, און ס'וועלן זיך געבן אַ שיט פון דער פראַנ־ציסקאַנער און פון דער וואָלאווע, פון דער סמאָטשאַ און פון דער זאַ־מענהאָף־גאַס, פון דער שוויענטאָ־יערסקאַ און פון דער נאָוואָליפּיע, יידן, יידן, יידן מיט באָרד און פּיאות, און אָן באָרד און פּיאות, מיט לאַנגע כאַלאַטן און קורצע „מאַרינאַרקעס", אַלטע און יונגע, מענער און ווייבער, חסידישע יידן און וועלטלעכע, און קינדער, און קינדער, יידישע קינדער מיט פאַרחלומטע אייגעלעך און בלאַסע פּנימלעך; אָט זייער אויסגעחלומטער אליהו הנביא, אויף וועלכן זיי האָבן געוואַרט אַזוי פיל פּסח־סדרים, נישט וועלנדיק גיין שלאָפן, ביז „ ע ר " וועט קומען אויסטרינקען זיין כוס, און אומזיסט געוואַרט, — אָט זיי וועלן זיך ענד־לעך — דערוואַרטן, די ליכטיקע יידישע קינדערלעך...

אַזוי האָט פאַנטאַזירט דער פראַנצויזישער שריפטשטעלער. און כדי איך זאָל אים נישט האַלטן חלילה פאַר קיין פאַנטאַזיאָר, האָט ער עס מיר באַגרינדעט „לאָגיש", על פּי שכל; „באַוויזן" כמעט „מאַטעמאַ־טיש":

— פון אַלע יידישע קיבוצים איז דער גרעסטער און יידישסטער — פּוילן, (אַמעריקע האָט ער נישט גענומען אין באַטראַכט צוליב זיין צעשפּרייטקייט און ווייניקער יידישקייט); פון פּוילן — וואַרשע, און פון וואַרשע — אָט דער עק נאַלעווקי־גענשע. קומט אויס, אַז דאָ און נישט ערגעץ אַנדערש איז דער סאַמע מ י ט ל פּ ו נ ק ט פון דער יידישער וועלט...

היינט בין איך טאַקע דורכגעגאַנגען אָט דעם דאָזיקן „מיטלפּונקט". ליידיק, פאַרלאָזן גלייך ווי אַנדערע געטאָ־גאַסן. ג ע ו ע ן דאָ אַמאָל אַ לעבן, היינט זענען די נאַלעווקי־הייזער מצבות אויף דעם פאַרשניטע־נעם לעבן מצבות אָן אויפשריפטן, אָבער זיי דערציילן מער, ווי אַלע באַשרייבונגען...

און אין מיין זכרון טויכט אויף אַ מאמר פון אַ גרויסן חסידישן

דבין: פאַרוואָס איז דאָס בית המקדש געבויט געוואָרן נישט אויפן באַרג סיני, נאָר אויפן הר המוריה? — ווייל דאָרט, וווּ אַ ייד האָט זיך מקריב געווען אויף קידוש השם, איז גרעסער ווי דאָס אָרט, וווּ ס'איז געגעבן געוואָרן די תורה.

און וווּ און ווען זענען אַזוי פיל יידן געפאַלן אויף קידוש השם, ווי אָט־דאָ אין די דאָזיקע גאַסן פון וואַרשעווער געטאָ?! יעדע גאַס אַ הר המוריה! און יעדער שטיין אַן עקדה!

און אַ משונהדיקער געדאַנק פּייניקט מיין מוח:

אַז גאָט וועט מיר טאָן אַ נס און איך וועל איבערלעבן, וועל איך — ווען כ'וועל זוכה זיין עולה זיין קיין ארץ־ישראל, — מיטנעמען פון דאַנען אַ ציגל, אַ שטיין פון אָט די גאַלעווקעס, און אים אַנידערשטעלן נעבן דעם כותל מערבי. און יידן פון גאָר דער וועלט וועלן אַהין עולה רגל זיין און באַגיסן מיט זייערע טרערן אויך אָט דעם שטיין, און באַוויינען דעם חורבן פון זייערע טייערע, נאָענטע, פון אַ גרויסן פאָלקס־שטאַם אַ מוטער אין ישראל, און וועלן באַקלאָגן דעם חורבן פון קיבוץ פוילן „היעודה לתורה ולתעודה מיום סור אפרים מעל יהודה", — פונקט ווי דעם חורבן בית המקדש.

ב ר י װ . . .

פרייטיק, 15. יאַנואַר.

אַ „סענסאַציע" היינט אין איינגעשרומפּענעם געטאָ: בריוו אָנגעקומען. בריוו פון אויסלאַנד. בריוו פון דער „ברייטער" אָפענער וועלט...

אַ פונק פון פרייד גלאַנצט אויף אין אונדזער פאַרחושכטן לעבן: די וועלט האָט זיך דערמאָנט אין אונדז... אַ סימן: מ'שרייבט. דאָך נישט פאַרלאָזן.

די עטלעכע אָנגעשטעלטע פון דער געטאָ־פּאָסט נעמען זיך ענערגיש צו דער אַרבעט, צום סעגרעגירן און פאַרטיילן. קודם כל, ווען מ'אַרבעט, איז מען דאָך נויטיק, נוצלעך, וועט מען אפשר אויסגעמיטן ווערן ביי דער נעכסטער „דעפּאָרטאַציע"; צווייטנס: עפּעס אַזוי אָנגענעם זיך

צו פארען ביי אט די בריוו. מ׳קומט אין בארירונג מיט דער וועלט, זייענ־דיק אליין פארמאכט אין תפיסה. איך קום אריין אין דער יידישער פאסט און באמערק פרל. רבקה ל ע ו ו י ן (א קוזינע פון הרב יצחק מאיר לעווין) סארטירן די בריוו. איך גיי צו: אדרעסן „נישט־אקטועלע", ווייטע, פארעלטערטע. אויף יענע גאסן נישטא מער קיין יידן. די טווארדע־גאס, די גזשיבאווסקע, די פאנסקע — זענען דאך אזוי וויט! זיי זענען שוין זייט דעם 10טן אויגוסט „יודען־ריין". וואלט זיך דארט א ייד באוויזן איז — טויט־שטראף. ווער־זשע קען אהין דערגרייכן? פון זאמענהאף־גאס קיין ארץ־ישראל — שווער צוצוקומען, אבער פון זאמענהאף אויף גזשיבאווסקע — אויך נישט פון די לייכטע זאכן.

מ׳באשליסט צו זוכן די אדרעסאטן אין די „שאפן". מ׳קלאפט אפ אויף דער מאשין די נעמען און מ׳פארטיילט אין די שאפן די ליסטעס פון די אדרעסאטן. מען אפישירט זיי אויך אויף די ווענט פון דער קהילה־געביידע. אבער פארנאכט ווייסט מען שוין די רעזולטאטן: זייער זוייניק, איינצלנע מענטשן, האבן זיך אפגערופן. די איבעריקע — נישטא, „דעפארטירט"...

וואס־זשע טאן מיט די בריוו, וואס זייערע אדרעסאטן זענען נישטא?

האט דער דירעקטאר פון דער יידישער פאסט, ה׳ יאשונסקי, אויסגעפונען אן אדרעסאט, איין אדרעסאט פאר אלע: הלל זיידמאן, דעם דירעקטאר פון דעם קהילה־ארכיוו... זאל ער די דאזיקע בריוו באהאלטן.

ס׳איז שוין שפעט אין אוונט, און אט מאכט זיך אויף די טיר פון מיין ביורא אין ארכיוו און צוויי יידישע בריוו־טרעגער, איינער א קאלעגע, ה׳ מיכעלזאן (דער זון פון הרב מיכעלזאן), ברענגען אריין א זאק מיט בריוו „צו באהאלטן" — „לגניזה", ווי ס׳הייסט אין דער אלטער העברעאישער ליטעראטור....

אבער מיין הארץ לאזט מיך נישט זיי אזוי אוועקלייגן, נישט־געעפנט, נישט־געלייענט, אט די פאריתומטע, נישט־דערגאנגענע, צו שפעט־אנגעקומענע בריוו. איך עפן דעם זאק: ס׳גיבן זיך א שיט בריוו, ס׳רוב אויף פארמולארן פונעם אינטערנאציאנאלן רויטן קרייץ, אבער אויך געוועהנלעכע בריוו און קארטלעך. קורצע, לאקאנישע ווערטער (ס׳איז דערלויבט צו שרייבן אויף רויטן־קרייץ־בלאנקעטן בלויז 25 ווערטער מיט

דעם אדרעס), אָבער אין די פּאָר ווערטער — וויפל האַרץ! וויפל בענקשאַפט! וויפל טרייַשאַפט און אומרו. און וויפל פּיין!

פון אַלע עקן וועלט קומען די בריוו. ס׳רוב פון ארץ ישראל און פון אַמעריקע, אָבער אויך פון ענגלאַנד, פון שאַנכאַי און כּארבין, פון קאָבע, אין יאַפּאַן, פון ווייטן יאָהאַניסבורג, פון פראַנקרייך און פון אַנטווערפּן, פון ניי־זעעלאַנד און פון טריעסט, פון אַלע לענדער און וועלט־טיילן. פון אומעטום שרייבן, רופן די טריי־געבליבענע, בענקענדיקע יידישע קינדער צו טאַטע־מאַמע, שוועסטער־ברודער, צו פריינד, צו קרובים:

— לאָזט פון אייך הערן. פאַרוואָס קיין שרייבן? פאַרוואָס פאַרוואָס שווייגט איר?

— „איך האָב חתונה־געהאַט״, — שרייבט אַ חלוצה פון הרצליה אין ארץ ישראל — „מיין מאַן אויך אַ וואַרשעווער פון אַ באַקאַנטער משפּחה פון פּראָגע. איך וואָלט געווען גליקלעך; אָבער וואָס איז מיט אייך?״.

— „איך פאַרדין גוט, האָב אַ פּראַכטפולן באַי, ער גייט שוין; אָבער וואָס מאַכט איר?״ — שרייבט פון ניו־יאָרק אַ זון צו די עלטערן.

— „פאַרוואָס שרייבט נישט משה? שרייבט מיר דעם אמת, ס׳האָט געמוזט עפּעס געשען״, — יאָמערט אַ קאַרטל פון באַלטימאָר.

— פאַרוואָס האָט איר זייט יולי אויפגעהערט צו שרייבן?״ — פרעגט מען פון בריסעל. — „וואָס איז געשען?״

— „ביי אונדז גאָט צו דאַנק, אַלץ אין אָרדענונג, מיר אַרבעטן און פאַרדינען. מיר זענען אָבער אומרואיק וועגן אייך...״ — שרייבט מען פון תל־אביב.

— „ווען דער טאַטע זאָל זען ווי מיין קליינער באַי לערנט חומש, וואָלט ער אָנגעקוואָלן פאַר נחת, זאָגט אַ בריוו פון ברוקלין צו די עלטערן.

— „מיר האָבן אייך דורך קאָנסטאַנטינאָפּאָל אַרויסגעשיקט סערטיפיקאַטן; האָט איר באַקומען?״ — פרעגט מען פון חיפה.

— „אויפן וועג קיין אַמעריקע זענען מיר געבליבן שטעקן דאָ. ס׳איז דאָ אויך נישט שלעכט. מ׳פאַרדינט אויף חיונה. פאַראַן דאָ יידן. מ׳דאַ־

זונט אפילו מיט מנין, — דערציילט אַ בריוו אין פיינעם יידיש פון שאַנכאַי.

— „באמת זיך אומבאַדינגט צו געבן אַ ידיעה וועגן אייך. איך בין קראַנק פאַר אומרואיקייט. זייט יולי קיין שום שרייבן פון אייך. פאַר־וואָס? איז די מאַמע געזונט?" — שרייבט מען פון טאָראָנטאָ. איך גיב אַ בליק אויף דעם אדרעס: זשעלאַזנע־גאַס. נישטאָ מער קיין זשעלאַז־נע־גאַס, „יודען־ריין". און נישטאָ מער די מאַמע...

— „איך שיק אייך גלייכצייטיק אַרויס פעקלעך דורך ליסאַבאָן. פאַרוואָס שרייבט איר נישט דורכן רויטן קרייץ? פאַרוואָס?" אַזוי פרעגן אין אנגסטן הונדערטער בריוו.

„פאַרוואָס? פאַרוואָס" — שרייט אַרויס פון די דאָזיקע בריוו. יע־דעס וואָרט צאַפּלט מיט בענקעניש, אומרואיקייט. יעדעס אות איז אָנגע־זאַפּט מיט טרערן, מיט זיפצן פון שלאָפלאָזע נעכט, מיט יסורים פון מאַכטלאָזן צוקוקן זיך פונדערווייטנס צו פיין פון טאַטע־מאַמע, פון ברי־דער, שוועסטער, קינדער... יעדער בריוו — אַ פאַרשטיקט וויינען, און יעדעס וואָרט — אַ גוואַלד־געשריי!

ס'איז שוין שפּעט אין דער נאַכט, און איך זיץ אַזוי אין ארכיוו און לייען און לייען. דער זייגער קלאַפּט 3, אין דרויסן הערט זיך די שווערע ספּעציפישע דייטש־רוצחישע טריט פון דער געטאָ־וואך. איך קען זיך נישט אָפּרייסן פון לייענען. איך טראָג זיך איבער מיט די גע־דאַנקען אין יענע ווייטע לענדער, וו יידן, קינדער פון ווארשעווער געטאָ, לעבן פריי, נאָרמאַל, און ציען אויס אַ האַנט צו אונדז, צו זייערע נאָענט־סטע — צום טויט פאַראורטיילטע. ווייסן זיי שוין דאָרט? שפּירן זיי? — יאָ, זיי מוזן שפּירן. אַ יידיש האַרץ איז ווי אַ סייסמאגראַף: טוט ערגעץ אַ יידן וויי, רופט זיך אַ צווייט האַרץ אָפּ. אויב אַזוי וועלן זיי דאָך נישט שווייגן. וועט־זשע זייער אָפּרוף זיין אַזוי שטאַרק, ווי שטאַרק ס'איז דער ווייטיק און דאָס אומגליק? וועלן זיי קענען אונדז ראַטעווען? געוויס יאָ. זיי וועלן, אונדזערע ברידער, מויערן דורכברעכן, די וועלט איינרייסן, און — אונדז ראַטעווען. יאָ, איך בין עס זיכער.

איך בלעטער ווייטער אין די בריוו, ווי איך וואָלט געפונען אין זיי האָפענונג, שטאַרקונג. נעמען באַקאַנטע, „געוועזענע", און אומבאַקאַנטע,

און דאָך — אַזוי נאָענטע, ווייל אַזוי היימישע, האַרציקע, גלייך. ווי פון מיין ברודער... ס'איז שוין פאַרטאָג. 6 אַזייגער. איך לייג צונויף די בריוו און קאַרטלעך מיט יראת הכבוד. כ'גלעט זיי ליבלעך, מיט דרך ארץ. ווי אַלטע הייליקע שמות. איך לייג זיי אַוועק צווישן די וויכטיקסטע, בכבור־דיקסטע אַלטע היסטאָרישע אַקטן פון דער וואַרשעווער יידישער קהילה. זענען זיי דאָך 'זיכער געשריבן מיט די ריינסטע כוונות, מיט די ערלעכ־סטע געפילן פון קינדישער טריישאַפט.

הייליקע כתבים פון יידישער האַרציקייט!

נאכבאמערקונג: און שפעטער, דעם 28סטן אפריל 1943, ווען די נאַציס האבן אונטערגעצונדן דעם קהילה־ארכיוו אויף זאמענהאף 19, זענען אויך יענע בריוו פארברענט געווארן. צוזאמען מיט די טויזנטער ספרים, וואס זענען דארט געווען און וויכטיקע היסטאָרישע אקטן. אבער די געפילן, וואס האבן איז יענע בריוו געלייכט, שוועבן ווייטער אויף די חורבות פון ווארשעווער יידנטום: „גוילין נשרפין ואותיות פורחות".

„ידיעות" און „נביאות"

זונטיק, 17. יאַנואַר.

היינט זיך פאַרשפּרייט ווידער אַ בשורה טובה אין געטאָ. אייגנט־לעך איז עס נישט קיין „נייעס"; שוין עטלעכע מאָל איבערגעחזרט, נאָר היינט איז עס שוין „אָפיציעל": אַ רעגירונגס־דעקרעט אין ענגלישן פּאַרלאַמענט:

— טשווירטשיל האָט דערקלערט, אַז אויפן יסוד פון דער באַלפור־דעקלאַראַציע ווערן אַלע פּוילישע יידן דערקלערט פאַר בירגער פון דער בריטישער אימפּעריע, און פאַלן אַרונטער אונטערן שוץ פון ענגלאַנד.

טייל גיבן צו:

— רוזוועלט און טשווירטשיל האָבן דורך דער פאַרמיטלונג פון דער שווייצאַרישער אַמבאַסאַדע, אַלס שוצמאַכט פון ענגלישע און אַמעריקאַני־שע אינטערעסן, זיך געווענדט מיט אַן אויפפאָדערונג צו דייטשלאַנד, אַז יידן זאָלן געניסן פונעם רעכט, וואָס ס'זעט פאַר פאַר פיינטלעכע אויס־לענדער די זשענעווער קאָנווענץ...

די דאָזיקע ידיעות פאַרשפּרייטן זיך אין געטאָ ווי אַ בליץ. פאַר־

חושכטע פנימער שײנען אויף. און אַ פונק פון האָפענונג גליט אויף אין פאַראומערטע הערצער. װאָרום מענטשן גלויבן אין די דאָזיקע ידיעות פעסט. די װירקלעכקייט איז פאַר אונדז אַ קאָשמאַר. האָפענונגסלאָז. איז דאָס אײנציקע אַנטרינען אין דער װעלט פון אומרעאַלקייטן, װעלכע װערט בײַ אונדז אַ װירקלעכקייט.

פאַראַן אָבער אויך סקעפּטיקער. נאָר זיי זענען אַ מינדערהייט. מיין קוזינע, יעטי טירקל־פרענקעל, געהער צו דער דאָזיקער מינדערהייט און זאָגט מיר: איך פרעג ניט אויף קיין שום נייעם פונעם פראָנט, פון דער פּאָליטיק, בלויז אויף איינעם:

— זענען „זיי" נאָך דאָ?.. זענען „זיי" שוין אַוועק?...

און װען יידן הערן װעגן על־אַלאַמיין, און סטאַלינגראַד, פרעגן זיי: װי װײַט איז עס נאָך קיין — סאָכאַטשעװ?

איך געהער אויך צו דער דאָזיקער מינדערהייט פון סקעפּטיקער. נאָר איך באַהאַלט מיין סקעפּטיציזם פאַר זיך.

װײַל ראשית, בין איך דאָך ניט פולשטענדיק זיכער, אַז די אַלע ידיעות זענען ניט אמת. איך האָב, נאַטירלעך, דערויף ניט קיין באַװײַזן, פונקט װי ס׳זענען נישטאָ קיין באַװײַזן, אַז זיי זענען יאָ אמת. שנית, זאָג איך, זענען זיי כלל ניט אַזוי פאַלש. נ י ש ט אָ ק י י ן פ אַ ל ש ע י ד י ע ו ת, ב ל ו י ז — פ ר י צ ײ ט י ק ע ... אויב זיי זענען נאָך הײַנט ניט אמת, װעלן זיי עס זיין — מאָרגן. אויב זיי זענען ניט קיין ידיעות, זענען זיי נביאות. דריטנס, זענען די דאָזיקע „בשו־רות טובות" אַ װיכטיקער און פּ אָ ז י ט י װ ע ר פאַקטאָר אין געטאָ־לעבן.

זיי זענען אַזעלכע מינים „איינשטיכן", װאָס שטאַרקן די שװאַכע הערצער... זיי שטאַרקן די לעבנס־קראַפט. זיי באַפעסטיקן דעם װילן צום אויסדויער. און דאָס איז ניט קיין קלייניקייט. װיפל מענטשן זענען פאַרלוירן געגאַנגען בלויז צוליב דעם, װאָס זיי האָבן פסיכיש זיך אונ־טערגעגעבן! זיי האָבן רעזיגנירט, פאַרלאָרן די האָפענונג און שלום גע־מאַכט מיטן גורל. זיי האָבן ניט געגלויבט, אַז ס׳איז מעגלעך אַ רעטונג. זיי האָבן ניט געגלויבט אין די בשורות טובות.

איז גוט װאָס ס׳זענען דאָ אַזעלכע בשורות, און ס׳איז גוט, אַז מענטשן גלויבן יאָ אין זיי.

ווי אַזוי אַנטשטייען זיי?

אויף פאַרשידענע אופנים. איינער דערציילט עפּעס, וואָס ער האָט באמת געלייענט אָדער געהערט. אַ צווייטער דערהערט נישט אינגאַנצן ביזן סוף, אָדער פאַרשטייט נישט, אָדער פאַרשטייט שלעכט, אָדער פאַר־הערט עפּעס, גיט עס איבער אַלס אויטענטיש אַ דריטן, דער דריטער לייגט עפּעס צו און גיט עס איבער אַ פערטן, און אַזוי ווייטער און אַזוי ווייטער; די ידיעה ווערט אויפגעבלאָזן פאַרשענערט אויסגעפּוצט און אַזוי גייט זי ווייטער איר טריומף־מאַרש דורך גאַרענדיקע נאָך הילף הערצער. פּונקט ווי ערגעץ אויף אַ שפּיץ פון אַלפּן־בערג גיט אַ בלאָז אַ ווינטל און רירט אָן אַ קליין שפּרענקעלע פאַרפרוירענעם שניי פון די „אייביקע שניי"; דאָס שפּרענקעלע קייקלט זיך און קייקלט זיך איבער אַ דריטהאַלבן טויזנט מעטער, דורך פאַרשידענע טיפענישן און הויכקייטן, נעמט אומעטום אָן אויף זיך נאָך אַ שיכט און נאָך אַ שיכט שניי, ווערט גרעסער און גרעסער, און ווען ס'קומט צו צום טאָל, איז עס שוין אַ גאַנצע־לאַווינע.

אַזוי איז עס מיט די געטאָ־ידיעות.

אָט טאָקע מיט אונדזערע היינטיקע. הערנדיק די דאָזיקע ידיעה, האָב איך, הגם כ'האָב געצווייפלט דערין, געגעבן אַ זאָג:

— גלעדסטאָן, דער גרויסער ענגלישער מלוכה־מאַן, האָט געזאָגט: „אונטער יעדן ענגלישן בירגער שטייט די גאַנצע באַוואָפנטע מאַכט פון דער בריטישער אימפּעריע, אויף דער יבשה און אויפן ים".

פאַרנאַכט האָט מען מיר שוין איבערגעגעבן טשווירטשילס „דער־קלערונג" בנוגע ייִדן מיט דעם דאָזיקן צוגאָב:

— „טשווירטשיל האָט דערקלערט, אַז אונטער יעדן ייִדן שטייט די גאַנצע באַוואָפנטע בריטישע מאַכט אויף דער יבשה, אויפן ים און אין דער לופט"... („אין דער לופט" — דאָס האָט ווירקלעך גלעדסטאָן נישט געקענט דערקלערן, ווייל נאָך נישט געווען דעמאָלט קיין בריטישע באַוואָפנטע מאַכט אין דער לופט; דאָס האָט נאָר טשווירטשיל געקענט דערקלערן...).

אַזוי שאַפן זיך „ידיעות". מענטשן גאַרן נאָך זיי, בענקען נאָך זיי. יעדע באַגעגעניש מיט דער פראַגע: „וואָס הערט זיך?" איז נישט סתם

זוי אמאל אזא „שיגרא דלשנא“, נאר א פראגע, אויף וועלכער מ׳דער־ווארט, מ׳לעכצט א תשובה מיט „גוטע“ ידיעות.

— „זאל זיין א ליגן, — בעט זיך איינער, — אבי א „גוטער“...

און אזוי ווי יעדער באדארף שאפט אן אנבאט, לויט דער עקאנאמיק, — זענען פאראן ליפעראנטן פון ידיעות. קודם כל אזעלכע וואס הערן ידיעות פונעם ענגלישן ראדיא, אדער באקומען אזעלכע דורך קריסטלעכע באקאנטע. דאן זענען פאראן אזעלכע וואס לייענען צווישן די „שורות“, און אזעלכע וואס האבן שטענדיק ידיעות „פארלעסלעכע“. (נישט מער, וואס איינמאל ווען דער שטענדיקער ידיעות־ליפעראנט איז נישט געווען ביים גוטן הומאר, האט ער בייז אפגעענטפערט אויף א פראגע: וואס איז נייעס? ביסט קראנק אליין אויסצוטראכטן...).

קודם כל — ידיעות פונעם פראנט. שטענדיק זענען זיי גוטע. ווען די דייטשן האבן זיך צוריקגעצויגן פון געוויסע ערטער, זענען די ידיעות דערוועגן געקומען אין געטא אריין אין פארצענפאכטער פארעם. אז ס׳איז געווען גוט אויפן פראנט, איז אין דער באלייכטונג פונעם געטא געווען נאך פיל בעסער ווי גוט. האבן אבער די דייטשן אפגעהאלטן נצחונות, איז — ווידער געווען נאך בעסער: וואָרום, וואס מער דער דייטש גייט ווייטער, האט מען געהאלטן, דערנענטערט ער זיך צו זיין מפלה. איבעריקנס — ביז די ידיעות זענען אנגעקומען צום פשוטן מענטש אין געטא, זענען די מפלות פון די אליאירטע פארביטן געווארן אין מפלות פון די דייטשן און די דייטשע מפלות זענען „אויפן וועג“ פאר־פילפאכט געווארן, צו זייערע פארלוסטן זענען צוגעקומען עטלעכע זע־ראס, היטלער איז באגאנגען זעלבסטמארד, אדער האט געשאסן זיינע מארשאלן, גערינג איז געווארן ארעסטירט און די נאצים — בעטן שלום...

אזעלכע ידיעות זענען דאס בעסטע מיטל אויף אפגעשוואכטע ווילנס, אויף יאושדיקע הערצער. כמעט יעדן טאג קומט צו מיר מיינס א חבר, ה׳ פאפאווער, און וויקלט אויף א פאפיר און — מ׳פארמאכט די טיר — און מ׳לייענט: די ענגלישע קאמוניקאטן פונעם פראנט. די דאזיקע זענען שטענדיק אויטענטיש. אבער נישט שטענדיק — „גוט“...

פאראן מענטשן, וואס גיבן זיך ספעציעל אפ מיט הערן און איבער־

געבן ידיעות. זיי גייען ארום א גאנצן טאג, באגעגענען יעדן איינעם מיט דער פראגע:

— וואס הערט זיך? וואס איז נייעס?

און ווען זיי האבן עפעס אויפגעכאפט, זענען זיי געלאפן באלד צו א צווייטן, צו א דריטן און ווידער געהערט און געהערט. זיי זאפן איין די ידיעות אין זיך ווי אן היילנדיקן באלזאם. זיי זענען קיינמאל נישט זאט, קיינמאל האבן זיי נישט גענוג. און ווי אזוי זיי הערן בלויז א ידיעה, לויפן זיי ווייטער איבערגעבן אנדערע, פארשפרייטן צווישן פריינד, באַקאנטע און אפילו גאנץ פרעמדע מענטשן. זיי פוצן די ידיעות אביסל צו, צירן זיי אויס אין פראדוקטן פון זייער פאנטאזיע, — אבי דער קערן איז אמת — און ווען זיי חזרן זיי איבער צום ווּפלטן מאל, גלויבן זיי שוין אליין אויך אין זיי... פאר זיי איז גענוג עפעס א „ווארט", א „פראגמענט", אין זייער מוח אנטוויקלט זיך עס שוין ווייטער און ווייטער...

למשל ווען ס'איז געווען די מלחמה ביי על-אלאמיין, ביים נילוס; האט מען געוווּסט צו דערציילן אין געטא, אז איצט איז דער אנהייב פונעם סוף, וואָרום? — ווארום, ער דערנענטערט זיך צו ארץ-ישראל און דא מוז קומען זיין סוף, דער סוף פון מלחמת גוג ומגוג.

ווארום די קראקאדילן זענען אין דער צייט, ווען דער נילוס צעשפרייט זיך, אראפ צו דער דעלטא און אוממעגלעך געמאכט די דייטשן דאס גיין ווייטער; די ענגלענדער באשיסן זיי פון די פיראמידן; די שווארצע פון די מדבריות זענען אראפ אויף די דייטשן מיט פארסמטע פיילן; מ'האט דערביי דערציילט נעבנזאכלעכע פרטים, אז סווען הערדין, דער שוועדישער פארשער, ווען ער האט געפארשט די מדבר גאבי אין אזיע, איז ער שוין דעמאלט געווען אין דינסט פונעם דייטשן שפיאנאזשאפאראט, אז ער האט געזוכט וואסער פאר זיי, און איצט נוצן די דייטשן זיינע פארשונגען (די דאזיקע „ידיעה" איז געבוירן געווארן פון א השערה פון מיין פריינד ד"ר ש. שימקעוויטש, וועלכער איז געווען רעדאקטאר פונעם פוילישן „געאגראפישן ווערטערביך"...). דער עיקר אבער האט מען דעמאלט גענומען שטארק רעדן — און האפן אויף דעם אנהייב פון „זיין" סוף, ווייל ער האט אנגעהויבן מיט ארץ-ישראל (באמבארדירט דעמאלט חיפה). איצט, האבן יידן געגלויבט, מוז ער האבן די מפלה.

ווארום געוועז נאך אנדערע קוואלן פון גוטע „ידיעות", ספּעציפיש־יידישע; געבוירן אויף א האלב־מיסטישן באָדן, אָבער אין דער געטאָ־ווירקלעכקייט נישט ווייניקער „רעאלע".

„נביאות", פאראויסזאָגונגען, רמזים פון הייליקע ספרים „ווערטער" פון צדיקים, גמטריאות, נוטריקון, אויסטייטשונגען פון פּסוקים, דרושים, מאמרים, אויסרעכענונגען פון מחשבי קוצין (ווען ס'איז אָפּגעלאָפן איין „טערמין", האָט מען זיך חלילה נישט מיאש געווען, ווארום ס'איז שוין אינצווישן אָנגעגעבן געוואָרן א צווייטער...), זוהר־אָנדייטונגען, חלומות...

די ראדיאָ־ידיעות, די בשורות אויפן פּראַנט זענען געוועזן אויף יעדן טאָג, אויף דערווייל, אָבער אויף א לענגערן דיסטאנץ זענען געוועזן אָט יענע — טיפערע ווערטער, פאראנקערט אין אייביקייטן. ווארום די יאָרן לויפן, די כוחות ווערן שוואכער, ס'באווייזט זיך די סכנה פון צוזאמענברעכן זיך. איז יעדעס אזא ווארט א התחזקות. ווארום די ווירקלעכקייט איז געוועזן הארט. האָט מען זיך צוריקגעצויגן אין דער וועלט פון — נעכטן — און מאָרגן. אין דער אייגענער וועלט, וועלכע מ'האָט זיך געבויט אויפן יסוד פון גייסטיקע אוצרות. פון דאנען האָט מען געצויגן די מסקנה אז „אית דין ואית דיין", ממילא מוז דאָך ווערן בעסער. מוז זיך דאָך ענדיקן גוט.

יעדער מענטש האָט זיך געראנגלט מיט גאָט. האָט געוואָלט אריינדרינגען אין סוד פון קיום. האָט געוואָלט דערגיין דעם זין פון די געשעענישן. מ'איז געשטאנען פאר א רעטעניש. די אוראלטע קשיא „צדיק ורע לו, רשע וטוב לו" — האָט ביי אונדז אָנגענומען קאָסמישע דימענסיעס.

ווער איז אימשטאנד אויסצודריקן דאָס געשריי פונעם מענטשלעכן הארץ וועגן גאָט, דאָס געשריי ממעמקים, פון די טיפסטע טיפענישן פונעם גיהנום, דאָס געשריי אין מאכטלאָזיקייט, אין אייגענעם בלוט; דאָס גסיסה־געשריי, דערשטיקט אין די לעצטע זיפצן, אין לעצטן אָטעמצוג, פארשטארצט אין א גוף, אוועקגעוואָרפן אין מיטן נאלעווקי־גאָס!

און קיינמאָל וועל איך נישט פארגעסן די נאכט אין „קעסל" אויף דער מילא־גאָס, פון יענער שוידערלעכער „סעלעקציע", ווען הונדערט

טויזנט ווארשעווער יידן זענען געפירט געוואָרן צו פארניכטונג. מיינס א באקאנטער, א רעליגיעזער מענטש, איז געווען מיט א ווייב און דריי קינדער, האָט מען ביי אים דאָס ווייב מיט די קינדער אוועקגענומען; האָט ער געוואָלט גיין מיט זיי צוזאמען און א ס.ס.־מאן האָט אים נישט געלאָזט און דערביי שרעקלעך צעשלאָגן. א צעבלוטיקטער, א צעווייטיקטער האָט ער זיך דערשלעפּט ביינאכט אין פינצטערן קעלער, ווו איך בין געווען באהאלטן, אנידערגעפאלן נעבן מיר און מיך נישט געלאָזט רוען, איבערחזרנדיק א גאנצע נאכט:

— זאָג, הלל, פארוואָס? פארוואָס?

און ארייגעפאלן אין א יאָמערלעך געוויין.

א „מאָדערנער" איוב. נישט מער, וואָס דאָ, אין דעם פינצטערן קעלער, אין דער פינצטערער שחיטה־נאכט איז נישטאָ נישט אליפז התימני און נישט בלדד השיחי און נישט צופר הנעמתי. נישטאָ קיין מנחם אין דער דאָזיקער שרעקלעכער נאכט.

איך האָב בלויז געקענט פון מיר ארויסברענגען די אייביקע איוב־ווערטער פון ליידן און פון כעס אויף אומרעכט:

— היום ההוא יהי חושך אל ידרשהו אלהים ממעל ואל תופע עליו נהרה. יגאלהו חושך וצלמות, תשכן עליו עננה, **יבעתוהו כמרירי יום.**

— הלילה ההוא יקחהו אפל אל יחד בימי שנה... הנה הלילה ההוא יהי גלמוד אל תבוא רננה בו...

און אזוי זענען געפּלאָסן די איוב־ווערטער אין דער פינצטערער שחיטה־נאכט אין ווארשעווער געטאָ, און געדאכט האָט זיך מיר, אז זיי זענען ערשט היינט צום ערשטן מאָל געזאָגט געוואָרן, זענען היינט אקטועל, נאָך מער ווי דעמאָלט. וואָרום וואָס זענען די ליידן פון אן איוב אקעגן די ליידן פון יעדן ייד אין ווארשעווער געטאָ?!

פון דער צווייטער זייט האָט יעדער, וואָס איז געבליבן לעבן, געהאט עס צו פארדאנקען אזוי פיל ווונדערלעכע אומשטענדן, אזוי פיל סיבות און קאָמפּלעקסן פון צופאלן, פון אומגלויבלעכע ממש צופאלן, אז מ׳גלויבט, אז עס איז דאָך נישט געווען קיין צופאל; מען גלויבט, אז דאָס איז השגחה! יעדער ראטעווען זיך איז געווען קעגן דעם „לאָגישן" גאנג פון די געשעענישן, קעגן פשוט עלעמענטארע מאכטן;

חוץ לדרך הטבע, אז נאר מיט א נס קען מען עס אויס־ טייטשן. גלויבט מען אין א נס!

און דערפון אנטשטייט דער גלויבן אין אלע אומרעאלע „ווירקלעכ־ קייטן", אין אלע „ידיעות" און בשורות טובות. ווארום מ׳גלויבט, אז ס׳מוז עפעס געשען, וואס וועט אונדז ראטעווען. ס׳מוז! מ׳גלויבט קעגן אלע ווארשיינלעכקייטן, קעגן אלע כללים פון שכל און לאגיק. ווא־ רום מ׳איז איבערצייגט, אז דער סוף מוז דאך זיין א גוטער.

איך אליין, ווען כ׳האב געלערנט קהלת, האט פאר מיר דער ענדע־ פסוק „סוף דבר הכל נשמע", אויפגעלייכט אין אן אנדערן פשט, ווי פריער; איך האב מיר געטייטשט:

„סוף דבר", די ענדע פון דער זאך, פון דער קייט פון די געשעענישן, „הכל נשמע", וועט אלעם מאכן פארשטענדלעך. (פונעם לשון פון חז״ל: „לא שמוע לי, לא סבירא לי"; — ער האט נישט געהערט, מיינט מען, ער דענקט נישט אזוי, ער פארשטייט נישט אזוי...) און אזוי ווי ס׳איז געווען זיכער, אז דער סוף וועט זיין א גוטער, וועט ממילא דאס אלץ אומפארשטענדלעכע ווערן פארשטענדלעך, אלע קשיות וועלן ווערן פארענטפערט...

אזוי האב איך געטייטשט און געמיינט דעמאלט, ווען מיר האבן געלעבט אין א ים פון נויט, אבער מיר האבן געלעבט, מיר זענען געווען; אמת דער פאלקס־קערפער האט געבלוטיקט אין טויזנט ווונדן, אבער די פאלקס סובסטאנץ האט עקזיסטירט („רק את נפשו שמור". האבן מיר געמיינט איז אנגעזאגט געווארן דעם שטן). היינט דערגרייכן שוין נישט צו מיר די אלע גוטע „ידיעות" און בשורות טובות און פירו־ שים און רמזים. איך שטיי, פונקט ווי כמעט מיר אלע פאר א גרויסן פראגע־צייכן:

— פארוואס?

דער 18טער יאנואר 1943

מאנטיק, 18. יאנואר.

היינט זייגער פינף פארטאג האבן די לאטישן און אוקראינער אונ־ טער דער אנפירונג פון ס.ס.־לייט ארומגערינגלט דאס געטא. אן „אקציע".

די ס.ס.-לייט קומען ס'ערשטע אין דער קהילה־געביידע אויף זאמענהאף 19 און פארנעמען יעדן, וועמען זיי טרעפן דארט. דאס ערשטע מאל פאר־נעמען זיי אויך מיטגלידער פונעם יודענראט. צווישן זיי אייזיק בער עקערמאן, הארוויץ, יוסף יאשונסקי, און אנדערע. זיי לאזן זיך דאן אויף דער מילא־גאס, „בלאקירן" די הייזער, וו ס'וווינען די ארבעטער פון דער „אסטבאן", און „ווילדע" (אן נומערן), נעמען אוועק אויפן „אומשלאג" אלע וואס זיי טרעפן. גלייכצייטיק קומט פאר א „בלאקאדע" אויף דער גיסקע־גאס, וו ס'געפינען זיך די יידן, וואס ארבעטן אין דער א. ג. „ווערט־ערפאסונג". די ווערט־ערפאסונג, איז נישט מער ווי אן ארגאני־זירטער רויב פון דעם יידישן פארמעגן, וואס איז פארבליבן נאך דער „דעפארטאציע". דאס דאזיקע פארמעגן ווערט „געארדנט" און ארגא־ניזירט. ס'רוב ווערט אוועקגעשיקט קיין דייטשלאנד. ס'ארבעטן דערביי איבער 3000 יידן, צווישן זיי א סך פון די ארומיקע שטעט, וועלכע זענען ערשט נישט לאנג געקומען קיין ווארשע, שטיצנדיק זיך אויף דער פאר־ארדענונג, אז ווארשע איז איינס פון די ווייניקע געטאס, וועלכע דארפן בלייבן אין א. ג. „גענעראל־גווערנעמענט".

איצט האט מען אויך די דאזיקע יידן פארנומען.

די ס.ס.-לייט מיט זייערע מלאכי חבלה, די לאטישן און אוקראינער באפאלן אויך די „שאפן", וו זיי פירן דורך א „סעלעקציע", ד. ה. פאר־נעמען די, וואס זייער אויסזען געפעלט זיי נישט. אזעלכע „סעלעקציעס" קומען פאר אין שאפ שולץ אויף נאוואליפיע־גאס; ס'ווערן דעמאלט פארנומען צווישן אנדערע אלטער פון פאביאניץ, הרב ז. גור־אריה. א באזונדערס ברוטאלע „סעלעקציע" קומט פאר אין די שאפן אויף שווענטא־יערסקא, ביי די בערשטן־מאכער, פאן שעהנע און שא־ניאווסקי, אויף דער קופיעצקא־גאס, ביי „הערמאן ברויער" אויף נא־לעווקי 28-38.

אין געטא אנשטייט א שרעקלעכע פאניק. מענטשן טרויען שוין נישט די לעגיטימאציעס און אויסווייזן. מען באהאלט זיך. אין די קע־לערס, אין ספעציעל־איינגעריכטעטע באהעלטענישן, אין א. ג. „בונ־קערס". א קלאסיש באהעלטעניש ווערט געמאכט אויף אזא אופן: מ'פאר־מויערט און פארקלעבט מיט טאפעטן די טיר פון א שטוב אויף דער דרוי־

סנדיקער זייט; דאַן האָט מען אויס אַן עפענונג אין סופיט, וועלכע פירט צו אַ צימער אויף אַ העכערן שטאָק. די דאָזיקע עפענונג ווערט אַזוי פאַרמאַסקירט, אַז מ'קען זי נישט באַמערקן; זי ווערט צוגעדעקט פון אויבן מיט אַן אַלטן דיוואַן, אויף וועלכן מ'שטעלט אַנידער אַ טיש. פון אינעווייניק ווערט צוגעשטעלט אַ לייטער, אויף וועלכער מ'גייט אַרויף צום אויסגאַנג.

ביים־טאָג זיצט מען מיט אַן איינגעהאַלטענעם אָטעם אין דעם „סכראַן", יעדער מינדעסטער שאָרך קען פאַרראַטן; און ביינאַכט גייט מען אַרויס דורך דער עפענונג און מ'קאָכט זיך אָפּ אַ ביסל געקעכץ, מען באַזאָרגט זיך שפּייז און מ'הערט — „נייעס".

אַממייניסטן זענען טאַקע די קרבנות פון די שאָפּן, פון די „לעגאַלע" וואָס זענען פאַרזען מיט אַלערליי אַרבעטס־אויסווייזן. די „ווילדע", ד. ה. די וואָס זענען נישט רעגיסטרירט אין די שאָפּן, האָבן נישט קיין נומערלעך און „פּאַפּירן", באַהאַלטן זיך און ווערן ניצול.

די ס.ס.־לייט באַפאַלן אויך אַ יידיש קינדערהיים אויף סטאַווקי־גאַס. דאָס דאָזיקע קינדער־היים איז איינגעריכטעט געוואָרן דורך דער יידישער קהילה מיט דער דערלויבעניש פון דער „בעפעל־שטעלע", און בראַנד, דער הויפּט־רוצח פון דער געשטאַפּאָ, האָט אַפילו ביי דער געלעגנהייט געהאַלטן אַ רעדע, אין וועלכער ער האָט אָנגעזאָגט דער קהילה זיך גוט צו פאַרנעמען מיט די קינדער, „וועלכע זענען די צוקונפט פון אייער פאָלק..." אַזוי ווייט האָט דערגרייכט די פערפידיע פון די דאָזיקע אַכזריותדיקע רוצחים!

היינט האָט מען די דאָזיקע קינדער אַוועקגענומען צום פּאַרטיליקן אין די גאַז־קאַמערן אין טרעבלינקע.

די ס.ס.־באַנדיטן לויפן אַרום איבער די יידישע גאַסן אין ווילדער רציחה. נישטערן אין די הייזער, צווישן די שאָפּן, אין די ביוראָען פון דער קהילה. די קהילה־אָנגעשטעלטע זענען אָבער ווייניק פאַראַן היינט. זיי טויען נישט מער זייערע שוץ־קאַרטן. די וואָס זענען דאָ אין ביוראָ, און טוען זייער אַרבעט — ווערן פאַרנומען אויפן „אומשלאַג".

אויף דער וואָלינסקע־גאַס קומט צום ערשטן באַוואָפנטן ווידער־שטאַנד. דאָרט, אין הויז נומער 7 געפינט זיך אַן אָפּטיילונג פון דער

„פארטיי" — ד. ה. פון דער יידישער ווידערשטאנד־באוועגונג. — בעת די לאטישן און אוקראינער קומען צו צו דעם הויז, ווערט אויף זיי גע־ווארפן פון די פענצטער איינציקע האנט־גראנאטן. ס'פאלן פון זיי איניקע, ווי אויך א ס.ס.־אפיציר, וועלכער פירט מיט זיי אן. ס'אנטשטייט ביי זיי א פאניק. זיי צעלויפן זיך. ס'ווערט רואיק. א שטילקייט צעלייגט זיך אויף דער גאס.

מ'ווייסט אבער, אז דאס וועט אזוי נישט בלייבן. די דייטשן וועלן נישט בלייבן פאסיוו. די „פארטיי" גיט ארויס א באפעל, אז אלע יידן זאלן אוועק פון דער דאזיקער גאס. מ'אנטלויפט שנעל. דערווייל פאלט צו די נאכט. ס'קומען איניקע ס.ס.־לייט און גייען דורך דורך דער גאס, ארייגלייכטנדיק מיט זייערע עלעקטרישע לעמפלעך אין די טויערן. אין טויער אויף וואלינסקע-גאס 21 טרעפן זיי יצחק ג י ט ע ר מ א ן, (דעם דירעקטאר פונעם „דזשאינט" אין פוילן און פרעזעס פון ייווא), וועלכער גייט צוזאמען מיט ד"ר נחמן קאוואלסקי (א יונגער געלערנטער, מאטעמאטיקער, א זון פונעם וולאצלאוועקער רב, סענאטאר י. ל. קאוואלס־קי). די ס.ס.לייט הייסן זיי בלייבן שטיין, און דערשיסן זיי ביידע אויפן ארט.

אזעלכע פאלן חזרן זיך איבער אויך אויף אנדערע גאסן. די ס.ס.־לייט, צעיושעטע ,שיסן ווען זיי טרעפן.

אין „קליינעם געטא", גייט צו די „אקציע" „נארמאל": מ'נעמט ארויס מענטשן פון די שאפן „טעבענס", „ווילהעלם דעהרינג", „זיגמונט", אויף צעגלאנע, פראסטע און גזשיבאווסקע־גאס, און מ'פירט זיי אויפן „אומשלאג"־פלאץ.

דאס „קריטעריום" פון דער סעלעקציע איז — דער צופאל. ווער ס'איז נישט נושא חן אין די אויגן פון די ס.ס.־לייט — ווערט ארויס־גענומען פונעם שאפ. טיילמאל גיט זיך איין די שאפ־אייגנטימער, אדער לייטער אויסצובעטן ווען ס'איז. אבער דאס איז זעלטן. נאכן „אור־טייל" פון דעם ס.ס.־מאן איז נישטא קיין אפעלאציע.

6000 יידן פון דעם קליינעם איינגעשרומפענעם קיבוץ אין ווארשע-ווער געטא, זענען געפאלן א קרבן פון אט דער „אקציע".

ביי די איבערגעבליבענע איז צוגענומען געווארן יעדע האפענונג.

פון אָקטאָבער 1942 ביז דעם 18טן יאַנואַר 1943 איז געװען פאַרהעלטנישמעסיק „רואיק". דאָס הייסט, קיין מאַסן שחיטות זענען נישט געװען. „בלויז" יעדע עטלעכע טעג האָט זיך באַװיזן אין געטאָ אַ געשטאַפּאָ־אָפיציר און נעשאָסן אויף די דורכגייער. דאָס איז נישט אַריינגערעכנט געװאָרן. מ'האָט באַטראַכט די לאַגע פאַר „נאָרמאַליזירט". מ'האָט גערעדט װעגן „סטאַביליזאַציע", ד. ה. אַז די װאָס זענען געבליבן, װעלן שוין בלייבן.

מ'האָט זיך גענומען איינריכטן, װי נישט איז, דאָס לעבן. פון ס'ניי. די אַפּראָװיזאַציע-לאַגע האָט זיך אפילו אביסל פאַרבעסערט. די לעבנס־מיטל-ליפערונגען פאַרן געטאָ זענען פאַרגרעסערט געװאָרן. די מענטשן, װאָס האָבן געאַרבעט אויסערן געטאָ, אויף די א. ג. „פּלאַצאװקעס", האָבן אויך אָפּט אַריינגעבראַכט לעבנסמיטל.

האָט מען געמיינט, האָט מען געהאָפט, אַז דערביי װעט עס בלייבן. איצט איז געקומען דער מוראַדיקער קלאַפּ: װידער אַן „אַקציע". ד. ה. מ'איז נישט זיכער מיטן מאָרגן. „והיה חייך תלויים לך מנגד"...

נישטאָ קיין האָפענונג, נישטאָ קיין אויסװעג. נישטאָ קיין אַנטרינען. דער שונא האַלט ביי — לעקור את הכל...

די רבנים פאַרלאָזן נישט זייער קהילה

דעם 15טן מערץ 1943.

איך בין געװאָר געװאָרן פאַלגנדיקע געשיכטע, װאָס װערט נאָך געהאַלטן בסוד:

געװיסע קאַטוילישע גלחים אין װאַרשע האָבן זיך דערװוּסט, אַז דער אוקראַינער מעטראָפּאָליט גראַף שעפּטיצקי אין לעמבערג באַהאַלט אויס עטלעכע לעמבערגער רבנים מיט זייערע משפחות, װי הרב ד"ר דוד כהנה, די משפחות פון די רבנים ד"ר לוי פריינד (ער אליין איז געשטאָרבן אין יאָר 1941), הרב לייטער און אַנדערע. האָבן היגע גלחים זיך געװענדט צום יודענראַט מיט דער פּראָפּאָזיציע, אַז זיי זענען גרייט אויסבאַהאַלטן די עטלעכע איבערגעבליבענע װאַרשעװער רבנים מיט זייערע פאַמיליעס.

דעם דאָזיקן פאָרשלאָג האָט איבערמיטלט צו די רבנים דער וויצע־פרעזעס פונעם יודענראַט אברהם שטאָלצמאַן, וועלכער גייט אַרויס אויף דער אַרישער זייט.

די לעבנגעבליבענע רבנים פון ווארשעווער ראַבינאַט זענען היינט בלויז דריי: הרב מנחם זעמבא, הרב ר׳ שמשון שטאָקהאַמער און הרב ר׳ דוד שפּירא.

זענען די רבנים זיך צונויפגעקומען אויף אַ באַראַטונג וועגן דעם דאָזיקן פאָרשלאָג.

אָבער, ווי נאָר אינזשיניער שטאָלצמאַן האָט איבערגעגעבן דעם תוכן פון זיין שליחות, איז דער יינגסטער פון די דריי רבנים, הרב דוד שפּירא, אויסגעבראָכן אין אַ יאָמערלעכן געוויין, אויסרופנדיק:

— ניין! מיר וועלן אונדזער קהילה נישט פאַרלאָזן; מיר האָבן גע־לעבט צוזאַמען, איז אויב ס׳איז באַשערט אומצוקומען, וועלן מיר אומ־קומען צוזאַמען מיט אונדזער עדה!

אויך די אַנדערע צוויי רבנים האָבן געזאָגט, אַז דאָס פאַרלאָזן דורך די רבנים דאָס געטאָ וועט מאַכן אַ שרעקלעכן רושם אויף די איבערגע־בליבענע יידן; עס וואָלט צעבראָכן יעדן ווידערשטאַנד־כוח און בטחון.

די רבנים האָבן אפילו נישט געוואָלט באַטראַכטן דעם רעטונגס־פאָרשלאָג; זיי האָבן אַלע דריי געענטפערט:

— מיר פאַרלאָזן נישט אונדזער עדה; מיר האָבן געלעבט מיט דער ווארשעווער קהילה צוזאַמען, — אויב ס׳איז אַזוי דער ווילן פון דער השגחה, — וועלן מיר שטאַרבן צוזאַמען!

געווען איז עס אין מערץ 1943.

און דערמיט איז אָפּגעוואָרפן געוואָרן אַ רעטונגס־שאַנס. דער ל ע צ ט ע ר שאַנס.

:: — ::

הגם דאָס אַלץ איז געווען שטרענג בסוד, זענען אָבער די משפחות פון די רבנים דערפון געוויר געוואָרן.

ווען די רבנים זענען אהיים געקומען פון דער קהילה, האָבן זיך דאָרט אָפּגעשפּילט טראַגישע סצענעס. די רבנים שפּירא און שטאָקהאַ־מער זענען געווען יונגע מענטשן; יעדער פון זיי האָט געהאַט אַ פרוי און

פיר קליינע קינדער; אויך הרב זעמבא האט געהאט ביי זיך נאך פיר קינדער און אייניקלעך. די פרויען זענען אוועקגעפאלן אין חלשות, די קינדער האבן געיאמערט.

אָבער — פארפאלן, — די רבנים האבן זייער באשלוס געלאזט פאלן און זיך געהאלטן אין אים.

ניעט געוואלט זיך שיידן מיט זייער עדה.

„הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו".

באמערקונג:

הרב ר' מנחם זעמבא הי"ד איז געפאלן אין אויפשטאנד דעם דריטן טאג חול המועד פסח, 1943.

הרב ר' שמשון שטאקהאמער איז פארנומען געווארן אין ארבעטס־לאגער אין בודזין, ביי לובלין, מאי 1943. בעת דער עוואקואציע אין 1944 איז דער טראנספארט באמבארדירט געווארן און הרב שטאקהאמער איז פארוואונדעט געווארן. ער איז נפטר געווארן און געקומען צו קבורה 2 טעג פאר דער באפרייאונג דורך דער אמעריקאנער ארמיי.

הרב דוד שפירא איז אויך געווען אין בודזין. ער איז דער איינציקער מיטגליד פונעם ווארשעווער ראבינאט, וועלכער איז געראטעוועט געווארן. ער וווינט איצט אין פירט (בייערן), איז מרביץ תורה און יידישקייט צווישן די פלטים, און ווארט — עולה צו זיין קיין ארץ ישראל.

אויפשטאַנד

א באַמערקונג

צו דער תקופה — אויפשטאַנד

ווען איך קום־צו צו דער תקופה „אויפשטאַנד", מוז איך מאַכן אַ קליינע באַמערקונג:

מיט מיין „טאָג־בוך פונעם וואַרשעווער געטאָ" בין איך נישט אויסן געווען צו „באַרייכערן די ליטעראַטור". ערשטנס, בין איך נישט קיין ליטעראַט; צווייטנס, ווען איך האָב דעמאָלט, אין די ימי הזעם, געמאַכט מיינע פאַרצייכענונגען אין די שווערסטע באַדינגונגען, ווען דאָס לעבן האָט געהאָנגען אויף אַ האָר, האָב איך אוודאי נישט געקלערט וועגן קיין ליטעראַטור. איך האָב בלויז פאַרצייכנט פאַר דער היסטאָריע. דברים כהויתם. כ'האָב זיך דערביי געהאַלטן אין צוויי כללים: דער ערשטער שטאַמט פון דעם גרויסן גריכישן היסטאָריקער טוּציִדי־דעס, וועלכער האָט קיינמאָל נישט פאַרפעלט צו באַמערקן אין זיינע ווערק: „אָט דאָס האָב איך געזען, אָט דאָס האָב איך געהערט". דער צווייטער שטאַמט פון דעם פראַנצויזישן דיפּלאָמאַט טאַליעראַן: „ס'איז נישט מיין זאַך צו לויבן אָדער טאַדלען; איך דערצייל..."

דעריבער, ווען כ'האָב איבערגעגעבן וועגן טרעבלינקע, אָטוואָצק און אַנדערע ערטער, וווּ כ'בין נישט געווען, האָב איך באַמערקט: „דאָס האָב איך געהערט" און איבערגעגעבן פון וועמען. נישט אַלץ, נאַטירלעך,

וואָס כ׳האָב געהערט, האָב איך נאָטירט; בלויז דאָס וואָס כ׳בין געווען זיכער, אַז ס׳איז אמת.

דאָס זעלבע בנוגע די איינצלהייטן פונעם אויפשטאַנד אין וואַר־שעווער געטאָ. אין אָנהייב פון דער דאָזיקער תקופה בין איך, אמת, געווען אין וואַרשע, אָבער איך האָב מיט מײַנע אויגן די געשעענישן נישט געזען; איך בין, נעמלעך, געווען דעמאָלט אַרעסטירט אין דעם „פּאַוויאַק״, שפּעטער איבערגעפירט געוואָרן דורך דער „געשטאַפּאָ״ קיין וויטעל און קאַמפּיען אין פראַנקרייך. איך בין אָבער געווען אין זייער ענגן קאָנ־טאַקט מיט אַ סך מענטשן, וואָס האָבן צוגעגרייט (דערביי האָב איך נאָך אַליין זיך באַטייליקט), אַנטיילגענומען אָדער געווען אין געטאָ בעת דעם אויפשטאַנד.

איך האָב די איינצלהייטן גענוי אויפגענומען, פאַרנאָטירט, און נאָר ביי מענטשן, וועלכע כ׳ווייס, אַז זיי זאָגן דעם אמת און בלויז דעם אמת. כ׳האָב נאָטירט בלויז די עדותן פון מענטשן ערנסטע, אויפריכטיקע, גלויבנסווירדיקע. כ׳האָב נישט גענומען אין באַטראַכט די בילדער־רייכע דערציילונגען און פאַנטאַסטישע שילדערונגען פון פאַרשידענע נייגעבוי־רענע (ערשט איצט!) „העלדן״, וואָס יעדער איינער איז געווען אומע־טום, „בדידי הווא עובדא״... וואָס יעדער פון זיי האָט כלומרשט גע־שפּילט אַ הויפּטראָל. קענענדיק גוט די מענטשן אין געטאָ, די עסקנים און אָרגאַניזאַטאָרן פונעם אויפשטאַנד, קענענדיק די פאַרהעלטענישן אין געטאָ, דעם פּסיכישן און מאַטעריעלן צושטאַנד פון די פאַרשידענע שיכ־טן און — שאָפן (די יידישע באַפעלקערונג האָט זיך, נעמלעך, געטיילט אויף „שאָפן״ דעמאָלט...), געדענקענדיק די אַלע איינצלהייטן און די טאָפּאָגראַפיע פונעם געטאָ, — האָב איך געהאַט די מעגלעכקייטן דורכ־צוזופן די אַלע שילדערונגען, קאָנפראָנטירן זיי מיט דער ווירקלעכקייט און אַרויסצושיילן פון דער פלעווע פון פאַנטאַזיע און טענדענציעזע פּראָ־פּאַגאַנדע — דעם קערן פון אמת.

דעריבער זאָלן מיר די לעזער מוחל זיין; ס׳קען זיין, אַז מײַנע נאָ־טיצן — זיי פּרעטענדירן נישט אויף מער, — זענען „טרוקן״, זענען „בלאַס״, אָבער דערפאַר זענען זיי — אמת.

דער קעמפער אין געטאָ האָט נישט געטראַכט אין גסיסה־ווייען וועגן „העלדן־ליטעראַטור", און אוודאי נישט וועגן „געפעלן", און דאָך געווען — אַ העלד.

:: :: ::

און אָט דאָס האָבן מיר איבערגעגעבן מענטשן, וואָס זענען געווען און אַנטיילגענומען אין אויפשטאַנד אין וואַרשע־געטאָ; מענטשן פון פאַרשידענע שיכטן, פון פאַרשידענע שאַטירונגען. זיי אַלע, וועלכע איך רעכן ווייטער אויס (וואָס אַ טייל פון זיי לעבן היינט און אַ טייל זענען דעפּאָרטירט געוואָרן און אומגעקומען), זענען אַקטיווע אָדער פּאַסיווע עדות פון די געשעענישן, און איך האָב בלויז אויפגעצייכנט, וואָס זיי האָבן מיר דערציילט, און זיך באַמיט צו ציען אַ „דורכשניט" פון זייערע אָבסערוואַציעס. כ'האָב אויך קאָנפראָנטירט די באַטרעפנדיקע שילדערונגען, און זיי אויפגענומען ערשט, ווען כ'האָב זיך איבערצייגט אין זייער זיכערער אויטענטישקייט. וואָרום אַזוי פיל איז שוין געשריבן און „פאַנטאַזירט" געוואָרן אַרום די דאָזיקע געשעענישן, אַז איך וויל זיך באַנוגענען בלויז מיט פעסטשטעלן פאַקטן פאַר דער געשיכטע. איך וויל עס טאָן אַלס אַרכיוויסט; זאַמלען מאַטעריאַל פאַרן קינפטיקן היסטאָריקער.

אָט דאָס זענען די נעמען פון מענטשן, וואָס האָבן מיר איבערגעגעבן די פאַקטן:

יצחק קאַצענעלסאָן, דער באַרימטער העברעאיש־יידישער דיכטער, זיין זון צבי; שמחה, יעקב און אהרן ראַפּאַפּאָרט, פון ביליץ (לעצטנס אין וואַרשע); אַלעקסאַנדער לאַנדוי, נחמן גאָלדשטיין, מענדל פרענקעל; יצחק מינץ און אַראָנזאָן פון זגעזש; (אַלע דעפּאָרטירט פון וויטעל דעם 18טן אַפּריל 1944 קיין דראַנסי און דאַן קיין אָשוויענטשים); סאַשאַ קראַוויעץ־היימאַן, איצט אַן איבערזעצער ביי דער אַמעריקאַנישער אַרמיי אין דייטשלאַנד; הרב יצחק זעמבאַ פון וואַרשע, אַ ברודערן־זון פון הרב מנחם זעמבאַ, זיין ברודער אברהם זעמבאַ, איצט אין פעלדאַפינג ביי מינכען; סטעפאַן רייזנער, איצט

אין פאריז, רבקה לעווין, איצט אין פאריז, משה זילבער־בערג, א רעוויזיאָניסטישער עסקן, איצט אין מינכען; בעריש ער־ליך, דער זון פון דעם באקאנטן למדן נתן ערליך, נשיא פונעם „כולל רבי מאיר בעל הנס" אין ווארשע, איצט אין לאנדסבערג ביי מינכען; רחמה ראָטשטיין און רחמה פראנק פון בערגען בעלזען; נ. געלבלום, מ. קאָסאָווער און פראָפ. סאָקס, מיטגלידער פונעם יידישן צענטראַל־קאָמיטעט אין פוילן, איצט אין וואר־שע. צבי אלטוסקי פון ווארשע, איצט סעקרעטאר פונעם יידישן קאָמיטעט אין לאנדסבערג ביי מינכען; לייבל פינקוסעוויטש פון ווארשע, איצט פרעזעס פון אגודת ישראל אין פראנקפורט אם מיין.

:: :: ::

ערב דעם אויפשטאַנד

דינסטיק, 13. אַפּריל.

די שאָפּ־אייגנטימער טעבענס און שולץ, די יידישע לייטער פון די דאָזיקע שאָפּן, דער פרעזעס פונעם יודענראַט אינזשיניער מארעק ליכ־טענבוים, האָבן ארויסגעגעבן אויפרופן צו דער באפעלקערונג, מ'זאָל זיך מעלדן פרייוויליק צו פאָרן קיין פּאָניאַטאָוו און טראַווניק, ביי לובלין. אהין ווערן איבערגעטראָגן די גרויסע שאָפּן טעבענס און שולץ. דאָרט, פארזיכערן זיי, וועט מען ארבעטן און די לעבנס־באַדינגונגען וועלן זיין גוטע.

ווארשע אָבער ווערט „יודען־ריין". אלע יידן וועלן מוזן פארלאָזן ווארשע. ווער ס'וועט נישט פאָרן פרייוויליק, וועט מיט געוואלד ארויסגעשיקט ווערן, — שרייבן די דערמאָנטע; — און דעמאָלט וועט זיין פיל ערגער; מ'ווייסט נישט ווו מ'וועט „עוואַקואירט" ווערן... ענדיקן זיך די אויפרופן מיט א קאַפּולער אָנצוהערעניש.

דער יידישער נאַציאָנאַלער ראַט איז זיך צוזאַמענגעקומען און באַ־שלאָסן:

— נישט פאָרן!

פראָפ. ד"ר מאיר באלאבאן

ד"ר יצחק שיפער

ד"ר עמנואל רינגעלבלום

ס'זענען פארטיילט געוואָרן געדרוקטע אויפרופן צו דער באַפעל־קערונג; זיי זענען אויפגעקלעפּט געוואָרן אויף די גאַסן, אין די ביוראָען פון דער קהילה, אין די שאָפּן. אין די דאָזיקע אויפרופן זאָגט דער יידי־שער נאַציאָנאַלער ראַט (דאָס זעלבע, וואָס דער ווידערשטאַנד־קאָמיטעט, נאָר אונטער דעם נאָמען „נאַציאָנאַל־ראַט"):

„יידן! לאָזט אייך נישט פארפירן פון די פאַלשע הבטחות! שוין גענוג אונדז גענאַרט! שוין גענוג האָבן אונדז פארראַטן די משרתים פון געשטאַפּאָ, די אַלע שאָפּן־לייטערס, די שולצס און טעבענס. איז נאָך נישט גענוג 450 טויזנט קרבנות? מיר רירן זיך נישט מער פונעם אָרט. מיר ווייסן שוין, וואָס ס'באַדייט דער דייטשער „נאָך אָסטען": טויט אין די גאַז־קאַמערן. און פּאָניאַטאָוו און טראַווניק איז נישט עפּעס אַנדערש ווי — ט ר ע ב ל י נ ק ע !

יידן! זאָל קיינער נישט פארלאָזן ווארשע. מיר בלייבן דאָ. דאָס שארית הפליטה צעטיילט זיך נישט. מיר בלייבן צוזאַמען, פאַראייניקט אין אומגליק, אין פּיין און אין קאַמף.

אין אונדזער צאָל איז אונדזער כח!

יעדער צעטיילן זיך, צעשפּליטערן זיך, שוואַכט אָפּ אונדזער ווידערשטאַנד. איז אַ פארראַט לגבי אונדזערע מאַרטירער, און לגבי זיך אַליין.

מיר רירן זיך נישט פונעם אָרט! מיר בלייבן דאָ, און וואָס ס'מוז געשען, זאָל געשען דאָ אויפן אָרט. מיר בלייבן צוזאַמען, פאַראייניקט. אין נויט און אין קאַמף!"

דער דאָזיקער אויפרוף האָט געמאַכט אַ גרויסן רושם אין געטאָ. דעם טאָג, ווען ס'האָט זיך באַוויזן דער אויפרוף, האָט זיך קיינער נישט געמאָלדן פרייוויליק צו פאָרן. אויך אין די עטלעכע טעג שפּעטער איז קיינער נישט געגאַנגען פרייוויליק.

די רבנים, וועלכע אַ סך האָבן געפרעגט אַן עצה, האָבן אויך גע־הייסן בלייבן אויפן אָרט. קיינער פון די רבנים איז נישט געפאָרן פריי־וויליק. ווען ס'האָט זיך פארשטאַרקט די אַגיטאַציע אין געטאָ אויף צו פאָרן, בעיקר צווישן מענטשן, וועלכע האָבן געהונגערט, נישט געהאַט קיין מיטלען אויף איינאָרדענען זיך אין אַ „בונקער", — זענען זיך צו־

נויפגעקומען די רבנים אויף א בעראטונג, כדי צו באטראכטן דאס פראָ־בלעם.

ס׳זענען אָנוועזנט אויף קופּיעצקא 6, ווו ס׳האָט זיך געפונען רבי מנחם זעמבא, אין דער וווינונג פון זיין ברודערן־זון ר׳ יצחק זעמבא, די רבנים גאָלדשלאַג פון שערפּץ, הרב דוד שפּירא און הרב שמשון שטאָק־האמער פון ווארשעווער ראבינאט, הרב אריה לאנדוי פון קאלאביעל, הרב אריה פראָמער פון קאָזעגלאָוו, הרב בעער פון זדונסקא־וואָלא, הרב שמחה טרייסטמאַן פון לאָדזש, הרב אליעזר יצחק מייזעלש פון לאָדזש, הרב דוד האלבערשטאם פון סאָסנאָוויץ, הרב סענדער פון פּויזען, הרב ראובן האָרוויץ, הרב זעמעלמאַן פון פּשייטש, הרב ד״ר אפרים זאָנענ־שיין פון בידגאָשטש, הרב ד״ר גליצענשטיין פון טהאָרן, א.אנד. א חוץ דעם דעפּוטאט ר׳ יעקב טראָקענהיים, ר׳ יוסף קעניגסבערג און מנחם קירשענבוים.

די רבנים באשליסן צו ראָטן דער יידישער באפעלקערונג נ י ש ט צו פאָרן קיין פּאָניאטאָוו און טראַווניק.

דאָס גיט צו נאָך מער קוראַזש די טוער פונעם ווידערשטאנד־קאָמיטעט. נישט בלויז וואָס מ׳האָט שוין אָפן איצט אגיטירט נישט צו פאָרן; נאָר מען שטערט אקטיוו דאָס אָפּפאָרן אָדער איבערטראנספּאָרטירן די יידן אין די לאַגערן ביי לובלין. די „פּארטיי״ האָט צעשניטן די גומי־רייפן פון די אויטאָס, וועלכע האָבן געדארפט טראנספּאָרטירן די יידן, קאליע גע־מאכט די מאָטאָרן.

די טראנספּאָרטן, וואָס זענען באוואכט דורך די דייטשן, ווערן „אויפגעריסן״, צ״ב מ׳באפאלט אזא טראנספּאָרט און מען באפרייט די יידן, וואָס געפינען זיך אין אים.

אָפטמאָל אנטשטייען שיסערייען און ס׳פאלן קרבנות.

דאָס אלץ שטארקט נאָך מער די שטימונג ביי יידן נישט צו פאָרן.

די יידישע קהילה רופט, אמת, ווייטער, צו פאָרן אין די לאַגערן, אָבער זי טוט עס „כמי שכופאו שד״, אָן איבערצייגונג. און זעט גערן ווי איר פּראָפּאגאנדע ווערט סאבאָטירט... די קהילה־טוער זענען אליין נישט איבערצייגט אין דער ריכטיקייט פון די דייטשע הבטחות, נאָך דעם ווי זיי זענען אזויפיל מאָל אָפּגענארט געוואָרן.

א דעלעגאַציע פונעם קליינעם געטאָ, אין וועלכער ס'באַטייליקן זיך ד"ר טולאָ נוסענבלאַט, יחיאל רייזמאַן, נחום רעמבא, גור־אריה האָרענשטיין און שמואל האָרענשטיין, גייט אריבער אין די שאָפּן אויף נאָוואָליפּיע־גאַס (שולץ און שילינג) און גענשע (טעבענס) און קלערן אויף די דאָרט אַרבעטנדיקע יידן, זיי זאָלן זיך נישט לאָזן איבעררעדן און נישט פאָרן פרייוויליק אין די לאַגערן.

די דאָזיקע אַגיטאַציע האָט נושא פּירות געווען. יידן פאָרן נישט.

בלויז געציילטע מענטשן, וואָס הונגערן, זענען גרייט אויף צו פאָרן.
דער ווידערשטאַנד־קאָמיטעט צוזאַמען מיט די רבנים ווענדט זיך צו דער קהילה, צו דער יידישער אַפּראָוויזאַציע אין געטאָ, צו יידישע גבירים, זיי זאָלן געבן די אָרימע יידן אַ מעגלעכקייט איבערצוהאַלטן. עס ווערט געשאַפן אַ ספּעציעלער פאָנד דערויף. די „פּאַרטיי" גיט דערויף אַ טייל פון די געלטער, וואָס זענען געזאַמלט געוואָרן אַלס „קאָנטריבוציע", ד. ה. גענומען געוואָרן מיט געוואַלד ביי רייכע יידן אין געטאָ, ספּעציעל ביי די, וואָס האָבן פאַרדינט אַ סך בעת דער אָקופּאַציע. מען באַטראַכט אויך דאָס אויסהאַלטן פון די אָרימע אַלס טייל פון ווידערשטאַנד.

מיט אַ באַזונדערער ענערגיע נעמט מען זיך איינאָרדענען די „בונקערס". וואָרום מ'גיט זיך אָפּ רעכענונג: דאָס נישט־פאָרן אין די לאַגערן וועט אַרויסרופן רעפּרעסיעס. ווייטערדיקע „אַקציעס". מ'האָט שוין נישט קיין פאַרטרויען אין קיין שום „פּאַפּירלעך". דאָס איינציקע, וואָס קען נאָך העלפן, איז — באַהאַלטן זיך. לייגט מען דערויף די גאַנצע ענערגיע. און דאָס גאַנצע געלט, וואָס ס'איז נאָך געבליבן.

דאָס בויען און איינאָרדענען פון די „בונקערס" פאַרלאַנגט אַ קאָלעקטיווע אָנשטרענגונג. קיין יחיד איז נישט אימשטאַנד דאָס צו טאָן. ס'פאַרלאַנגט קודם כל אַ סך געלט, אויף צו בויען, איינריכטן און אָנצוגרייטן לעבנס־מיטל. ס'זענען נויטיק פאַכמענער, אינזשיניערן, בוי־מייסטערס, טעכניקער, עלעקטראָ־טעכניקער, הידראָאוליקער און ד. גל. ביים ווידערשטאַנד־קאָמיטעט ווערט געשאַפן אַ ספּעציעלע „טעכנישע קאָמיסיע", אין וועלכער ס'אַרבעטן מיט א סך פון דעם א. ג. „בוי־טעכנישן רעפעראַט ביים יודענראַט", וועמענס אויפגאַבע ס'איז צו בויען פאַר די דייטשן, אויפשטעלן און פאַרריכטן די מויערן ארום געטאָ.

אָט די אַלע פּאַכמענער באַזיצן פאַרשידענע מכשירים, באַשטאַנד־טיילן, עלעקטרישע, הידראַאולישע, וואָס די דייטשן שטעלן צו; זיי באַנוצן עס פאַר די „בונקערס״.

ס׳ווערן צו דעם צוועק געשאַפן ספּעציעלע קאָמיטעטן אין יעדער שאָפּ און אין יעדן הויז אין קליינעם געטאָ.

די בונקערס ווערן געבויט ביינאַכט. ס׳מוז אַלץ פּאַרקומען שטיל, בסודי סודות. בלויז אַ באַגרענעצטע צאָל מענטשן ווייסן דערפון. יעדער ריר, יעדער ברעגגען פון אַ ציגל, פון אַ ביסל צעמענט — וואָרום מען האַלט דאָך אין איין מויערן און פאַרמויערן — איז פאַרבונדן מיטן גרעס־טן ריזיקאָ. ס׳מוז דעריבער אַלץ געטאָן ווערן שפּעט אין דער נאַכט, נאָך חצות.

איך האָב באַזוכט איינציקע אַזעלכע „בונקערס״. אוממעגלעך פאַר אַן אויסנווייניקסטן צוצוקומען צו זיי, אָדער צו דערקענען. זיי זענען פאַרבאַהאַלטן און פאַרשטעקט אונטער צענדליקער קאָמפּליצירטע קאָרי־דאָרן, גענג, מיט עלעקטריע, וואַסער־לייטונג, היגיענישע איינריכטונגען, קיכן, וואַסער־רעזערוואַרן, טישן א.ד.גל..

די לעצטע און מאָדערנסטע פּראָדוקציע פונעם געטאָ. פּאַכלייט פאַר־זיכערן מיך, אַז אין די דאָזיקע „בונקערס״ קען מען אויסהאַלטן אַ יאָר, און אָנדערטהאַלבן אויך. געוועגדט וויפל לעבנסמיטל־רעזערוו איינער האָט.

דאָס איז דאָס וויכטיקסטע פּראָבלעם, וואָרום אויב ס׳וועט זיך געפינען אַ געוויסע צאָל מענטשן אין אַ בונקער, און אַ טייל וועט נאָך האָבן צו עסן און אַ טייל נישט — וועט זיין „חרב איש ברעהו״. דער לעבנסמיטל־רעזערוו מ ו ז דעריבער פאַרזאָרגט ווערן איינהייטלעך פאַר אַלע. די נויט מוז אַלע אויסגלייכן. די סאָציאַלע גערעכטיקייט איז דאָ נישט קיין פּאָליטיק, נישט קיין פּראָלעטאַרישע פאָדערונג, נאָר אַ לעבנס־נויטווענדיקייט. אַלע זענען גלייך אין אָנבליק פון דער פאַרניכ־טונגס־געפאַר; אַלע מוזן זיין גלייך אין רעטונגס־מעגלעכקייטן.

מ׳גרייט זיך צו מלחמה

פרייטיק, 16. אפריל.

די לייטערס פון די שאפן „שולץ" און „טעבענס" האבן ארויס־געגעבן אן אויפרוף צו די ארבעטער אין זייערע שאפן, אין וועלכע זיי זענען מודיע, אז זייערע אונטערנעמונגען ווערן איבערגעטראגן אין שכנות פון לובלין, די ערשטע קיין טראווניק, די צווייטע קיין פאניאטאוו. אלע ארבעטער ווערן אויפגעפאדערט זיך צוצושטעלן צום טראנספארט אין די דאזיקע ערטער. ס׳ווערט פארזיכערט, אז די לעבנס־באדינגונגען אין די דאזיקע נייע וווינונגס־ערטער זענען גוטע; באקוועמע וווינונגען; די דערנערונג וועט זיין אן אנטשפרעכנדיקע. מ׳וועט ארבעטן און זיין זיכער.

איז אויפגעשווומען אין געטא א פראבלעם:

— יא פארן, נישט פארן?

ווארום דאס צושטעלן זיך צום טראנספארט איז געווען א פרייוווי־ליקס.האט מען געמוזט אליין באשליסן. איז מען געשטאנען פאר א שווערע דעציזיע.

מ׳זאגט צו, אז מ׳וועט דארט לעבן; אבער דייטשע הבטחות... ווער גלויבט נאך היינט אין זיי? מ׳האט שוין גענוג „אומגעזידלט". אויך בעת דער „אומזידלונג" קיין טרעבלינקע האט מען געזאגט, אז מ׳וועט בלויז איבערגעפירט ווערן „נאך אסטען"...

בלייבן ווידער אין ווארשע? איז מען דאך כמעט רעזיגנירט פון א האפענונג דא צו בלייבן. קומען דאך פאר „אקציעס" שטענדיק. און ווי מ׳זאגט, וועט ווארשע זיין „יודען־ריין". איז דאך נישט פאראן קיין שום האפענונג דא.

דער ווידערשטאנד-קאמיטעט האט זיך אויך נישט געקענט אנט־שליסן. די מערהייט האלט אבער, אז ווידערשטאנד הייסט: נישט אויס־פירן קיין שום באפעלן פון די דייטשן; נישט הערן זייערע הבטחות. נישט רירן זיך פונעם ארט!

ווערן אין דעם זין ארויסגעגעבן אויפרופן צו דער יידישער בא־

פעלקערונג: נישט פאָלגן! נישט מעלדן זיך פרייוויליק צום טראַנספּאָרט קיין טראַווניק אָדער קיין פּאָניאַטאָוו! נישט רירן זיך!

טעבענס און שולץ און זייערע לייטערס מאַכן פּראָפּאַגאַנדע פאַר אַוועקפאָרן קיין טראַווניק און פּאָניאַטאָוו. זיי פאַרזיכערן, אַז דאָרט איז גוט. זיי זאָגן, אַז די וואָס אַרבעטן שוין דאָרט, זענען צופרידן.

דער ווידערשטאַנד־קאָמיטעט רופט נ י ש ט צו פאָרן.

זענען יידן אין אַ מבוכה. מ׳ווייסט נישט וואָס צו טאָן. פרעגט מען רבנים. די וויניקע וואָס זענען נאָך געבליבן, ווי רבי מנחם זעמבא, הרב אליעזר יצחק מייזעל, הרב דוד שפּירא, הרב שמשון שטאָקהאַמער, הרב אריה לייב פראַמער פון קאַזיעגלאָוו, הרב לייב לאַנדוי פון קאָלאָביעל, (די ראשי ישיבה פון לובלין), הרב בעער פון זדונסקאַ-וואָלאַ, הרב איי-דעלבערג פון מאָקאָוו, הרב שמחה טרייסטמאַן פון לאָדזש, הרב דוד האַל-בערשטאַם פון סאָסנאָוויץ.

ביי רבי מנחם זעמבא קומט פאָר אַ באַראַטונג. ס׳זענען דאָ מצד דעם ווידערשטאַנד־קאָמיטעט מנחם קירשענבוים, ד״ר עמנואל רינגעל-בלום און יוסף קעניגסבערג. די רבנים זאָגן זיך אַרויס פאַר נישט פאָרן קיין טראַווניק און לובלין.

גראָד איז דעמאָלט דורכגעפאָרן אויף אַ וואַגן קיין טראַווניק ה׳ בונם ראָזענשטראָך, רבי מנחם זעמבא רופט זיך אָן:

— אַ מענטש גייט אַליין זיין אַ מאבד עצמו לדעת.

דער רוב פון די יידן אין די שאָפּן זענען נוטה נישט צו פאָרן.

דעמאָלט הייבן אָן די שאָפּ־לייטערס און אייגנטימערס צו דראָען; מ׳רעגיסטרירט מיט גוואַלד צו פאָרן אין די לובלינער לאַגערן. ווער ס׳וויל נישט פאָרן — דראָט מען מיט אויסשליסן פונעם „שאָפּ". וואָס דאָס באַדייט, ווייסט מען. דאָס אַליץ העלפט נישט. בלויז אַ קליינער טייל, ס׳הויב אַזעלכע, וואָס הונגערן און האָבן נישט קיין מעגלעכקייטן זיך אויסצובאַהאַלטן און נישט בלייבן אין שאָפּ, מעלדן זיך פרייוויליק צום אַוועקפאָרן.

דער איבעריקער עולם האַלט זיך אָפּ. מען בויט „בונקערס", באַהעל-טענישן. מ׳גרייט צו שפּייז, מ׳מאַכט איבער קעלערס אויף וווינונגען. און ווער ס׳האָט געלט, אַ סך געלט, זוכט זיך באַקאַנטשאַפטן אויף דער „אַרי-

שער" זייט, כדי דארט זיך צו באהאלטן. מ'מאכט זיך „ארישע" פא־פירן; מ'אנטלויפט אויף דער פראווינץ. פאראן אויך אזעלכע, וואס האבן אן „אריש" אויסזען, פארשאפן זיך ארישע דאקומענטן, און מעלדן זיך פרייוויליק אויף ארבעט קיין דייטשלאנד... אלץ מער שאנסן איידער אין ווארשעווער געטא.

דא צערינען פון טאג צו טאג די אילוזיעס. קיינער נארט זיך נישט מער. מ'זעט דעם סוף, דעם טויט פאר די אויגן.

די וואס האבן פארבינדונגען מיט אויסלאנד, בפרט מיט דער שווייץ, באמיען זיך צו באקומען פון דארט דרום־אמעריקאנישע פעסער. באזיצער פון אזעלכע פעסער ווערן אינטערנירט, און דאן געשיקט אין אן אינטער־נירונגס־לאגער פון אמעריקאנער אין וויטעל, אין פראנקרייך. פונוואנען ס'קומען אן ידיעות, אז ס'איז גוט דארט, אז מ'לעבט רואיק און זיכער.

מ'שיקט בריוו — דורך דער ארישער זייט — אין דער שווייץ, בריוו — פארצווייפלטע הילפס־רופן, בריוו — וואס פון יעדערווארט שרייט ארויס דער טויט־פחד. „די טאנטע סכנה לאזט אייך גריסן"... „חי שוועסטער הצלה בעט א ליבעס־גאבען־פאקעט"... „דער ברודער עזרה בעט א שרייבען"...

די רבנים און ארטאדאקסישע עסקנים שרייבן צו דעם אגודה־עסקן חיים ישראל אייז אין ציריך. „מילערשטראסע 69, ציריך" — איז גע־ווארן א באקאנטע אדרעס אין געטא. די ציוניסטישע עסקנים אפעלירן צו ד"ר אברהם זילבערשטיין אין גענף. „רי גאטיע 7" איז אויך א בא־קאנטע אדרעס.

דערווייל קומען אן איינצלנע פעסער בלויז פונעם ערשטן. ס'בא־קומען אמעריקאנישע פעסער הרב מנחם זעמבא, ר' זישע פרידמאן, ר' יהודה לייב ארלעאן, ה' יוסף פרענקעל, ה"ה שמחה, יעקב און אהרן רא־פאפארט, דעפוטאט יעקב טראקענהיים, אליעזר גרשון פרידענזאן, די רבנים שמאקהאמער, לייב לאנדוי, לייב פראמער א. אנד.

מיט דעם אינטערנירן גייט עס צו שווערער. מען „מאכט" פאר־שידענע שוועריקייטן מצד געוויסע יידישע פארמיטלער. די דאזיקע פאר־מיטלער פארדריסט „פארוואס די וועלט שיקט נישט אויך זיי" אזעלכע פעסער...

אזוי זוכט מען פאַרשידענע עצות, אויסוועגן, תחבולות. מ'זעט דעם טויט פאַר די אויגן און — מ'וויל לעבן. זוכט איינער א „בונקער", א צווייטער א „מלינה" אויף דער אַרישער זייט, א דריטער „אַרישע פאַפּירן", א פערטער — אן אַמעריקאַנער פּאַס, — אַבי זיך צו ראַטעווען פון א זיכערן אומקום.

און א טייל גרייטן זיך צו מלחמה.

מען באַוואָפנט זיך אַלץ מער. וואָפן איז געוואָרן אן אַרטיקל פונעם ערשטן געברויך. אויף דער מילא־גאַס, וווּ ס'געפינט זיך דער „שוואַרצער מאַרק" פונעם געטאָ, קויפט מען א ברויט, א קילאָ עפּל, א העמד און — א רעוואָלווער...

ס'האָט זיך אָנגעהויבן...

מאָנטיק, ערב פּסח, 19. אַפּריל.

היינט זייגער 5 אינדערפרי האָט זיך מיט א בליץ־שנעלקייט פאַרשפּרייט די ידיעה: אן „אַקציע". ניין! ד י „אַקציע". די לעצטע, זיכער. איצט גייט עס ביזן סוף. קיין שום „סעלעקציעס", קיין אַנטרינען. וואַרשע — האָבן די רוצחים באַשלאָסן — דאַרף געמאַכט ווערן „יודענריין"...

די דאָזיקע ידיעה ווערט איבערגעגעבן פון שאָפּ צו שאָפּ, פון הויז צו הויז, פון בונקער צו בונקער. דער „אינפאָרמאַציע־דינסט" אין געטאָ פונקציאָנירט גוט.

פאַלט דער סיגנאַל:

— ווידערשטאַנד!

דאָס הייסט: באַוואָפנטער אויפשטאַנד.

די קאָמאַנדע פון די באַוואָפנטע גרופּן וואַרפט די פון לאַנג אָפּגעשמועסטע לאָזונג:

פייער־גרייטשאַפט!

א פיבערהאַפטע באַוועגונג. אַלע ווערן מאָביליזירט. די פון לאַנג־גרייטע ווידערשטאַנד־גרופּן „בר־כוכבא", „ביריונים", „עקיבא", „ביתר", „באַטווין" א. אנד. זענען אין אַלאַרם.

די „פּאַרטיי״ (אַזוי רופט מען סתם די אויפשטאַנד־באַוועגונג) גיט אַרויס סוקצעסיוו באַפעלן:

— נישט אַרויסקוקן דורך די פענצטער!

— אין די „בונקערס״ אַריין!

— גרייט זיין!

— פייער!

האַלב 6 אין דער פרי, אין דער טונקעלקייט ווערט דאָס קליינע געטאָ אַרומגערינגלט דורך ס.ס.־לייט און לאַטישן. דאַן באַווייזן זיך אויף דער מילא־גאַס, וואָלינסקע־גאַס אָפּטיילונגען פון דייטשער „ווערמאַכט״. זיי קומען אָן פון צוויי זייטן: פון די נאַלעווקיס און פון דער סטאַווסקי. זיי שטעלן זיך אויס אין רייען און שליסן אָפּ די מוראַנאָווסקע־גאַס אויפן עק פון זאַמענהאָף.

פון די פענצטער פון זאַמענהאָף 31, וווּ ס'איז סטאַציאָנירט די „פּאַרטיי״, פאַלן די ערשטע שאָסן. עטלעכע דייטשע זעלנער און ס.ס.־לייט פאַלן טויט.

דאָס רופט אַרויס אַ קאָנסטערנאַציע ביי זיי. אויף דערויף האָבן זיי זיך נישט געריכט. דערווייל מערן זיך אַלץ מער די שאָסן פון די פענצטער און פון די דעכער. די דייטשן געפינען זיך אין אַ „קעסל״; מ'שיסט אויף זיי גלייכצייטיק פון זאַמענהאָף־גאַס און פון מוראַנאָווסקע; ס'ברעכט אויס ביי זיי אַ שטיקל פּאַניק. צעוורשט צעלויפן זיך די לאַטישן און אוקראַינער. זיי באַהאַלטן זיך אין די טויערן. דאַן פאַלט אַ דייטשער באַפעל: שיסן! זיי שיסן אין די פענצטער, אין די טויערן, אָבער וואַגן זיך נישט אַריינצוגיין אין די הייזער, אויפצורייסן די פאַרהאַקטע טויערן. וואָרום אונטער יעדער טויער לויערט אויף זיי אַ קויל. דערווייל מערן זיך אַלץ מער די שאָסן פון די פענצטער; מ'שיסט מיט רעוואָלווערן, ביקסן, און אויך פון מאַשינען־געווער. צווישן די דייטשן ווערן אַרויסגעגעבן באַפעלן און קאָנטער־באַפעלן; ס'הערשט אַ גרויסע צערודערונג. ביז ס'פאַלט דער באַפעל:

— צוריקציען זיך!

דאָס צוריקציען אָבער קומט נישט אָן לייכט. פון אַלע פענצטער, לעכער, חורבות, בונקערס פאַלן שאָסן. די דייטשן לאָזן זיך לויפן אין

דער ריכטונג פון דלוגא־גאס. אָבער אויף דעם עק שווענטאָ־יערסקאַ און נאַלעווקים ברעכט אוים אַן אינטענסיוו געשיסעריי. דאָרט געפינט זיך א שטאַרקע „פּאַרטיי"־אָפּטיילונג פון דעם „שאָפּ" בערשטן־מאַכערס „שטשאָטקאַזשע". זיי זענען גוט באַוואָפנט. זיי האָבן אַ סך מאַשינען־געווער, האַנט־באָמבעס. די דייטשן קענען נישט ווייטער. זיי זענען איינגעשלאָסן. לויפן זיי צוריק אין דער ריכטונג פון מוראַנאָווסקע. דאָרט אָבער זענען ווידער צוגעקומען פרישע אָפּטיילונגען פון דער „פּאַרטיי". דער קאַמף פאַרשטאַרקט זיך. טייל דייטשן שיסן אָן אַ ציל, טייל אַנטלויפן. אַנדערע ווידער באַמיען זיך צו געפינען אַ באַהעלטעניש אין די טויערן אָדער אין די חורבות. דערווייל פאַלט אַלץ מער פון זיי. זיי ווערן דעמאָראַליזירט.

אויף מוראַנאָווסקע באַווייזט זיך — דאָס ערשטע מאָל אויף דער גאַס — אַן אָפּטיילונג פון דער „פּאַרטיי"; אין דייטשע מונדירן. זיי שיסן ווילד אויף די אַנטלויפנדיקע דייטשן און לאָטישן.

דער קאַמף דויערט ביז האַלב 12 בייטאָג.

דאַן ווערט שטיל. ווי אויף אַ בית עלמין. מ'זעט נישט מער אין געטאָ קיין דייטש. אויך די יידן ווייזן זיך נישט אַרויס. מ'זיצט אין די „בונקערס". די קעמפנדיקע ווידערשטאַנד-גרופּן גרייטן זיך. זיי ווייסן, אַז דאָס איז אַ שטילקייט פאַר אַ שטורעם. אָבער ס'גייען אַ וועק שעהן און ס'איז אַלץ שטיל. קיין שאָרך, קיין טריט. דאָס געטאָ איז איינגעהילט אין אַ טיפע שטילקייט. שלאָפט מען? ניין! יעדער איז וואַך אין דערוואַרטונג. די חושים געשפּאַנט, די נערוון אָנגעצויגן, די הערצער קלאַפּן.

— וואָס ווייטער?

דערווייל ווערט טונקל. די נאַכט פאַלט צו.

— ערב פּסח היינט!

אין אַ שעה, צוויי — פּסח. עצומו של יום, — די שטאַרקייט פונעם טאָג איבערוועלטיקט די אָנגעשטרענגטקייט. מ'זוכט אוים אין די בונקערס, אין די לעבנס־מיטל־רעזערוון עטלעכע מצות, וואָס די קהילה האָט געבאַקן פאַר פּסח, — דאָס איז געווען איר ל ע צ ט ע ר אַקט — און צום סדר...

ס'פליסן שעהן און שעהן; ס'איז שטיל, „רואיק". זעצט מען זיך

צום סדר. פארזאמלען זיך יידן אין די „בונקערס", אין די קעלערס, „ווי די אנוסים אין שפאניע", — וואלט מען געזאגט, ווען נישט דאס, וואס די לאגע דא איז פיל טראגישער און דראמאטישער. מ'זיצט ביים סדר, מ'פרעגט „מה נשתנה", און מ'ענטפערט „עבדים היינו", און מ'זאגט „שפוך חמתך"... „כי אכל את יעקב ואת נוהו השמו"... און מ'פילט: **דער לעצטער פסח...**

שפעט אין דער נאכט. שלייכט מען זיך דורך פון בונקער צו בונקער — צו הערן „נייעס", געוואר ווערן ווי ס'איז דער מצב, וואס ווייטער, און — צוזאמען אפריכטן דעם סדר.

אויף זאמענהאף 21, פונקט אקעגן דער קופיעצקא־גאס, אין הויפטקווארטיר פון דער „פארטיי", ריכט מען אויך אפ דעם סדר.

ס'געפינען זיך דארט אויך הרב ראובן הארוויץ (דער מזרחי עסקן, רב פון אליק), הרב זעמעלמאן פון פשייטש (פון צעירי אגודת ישראל), די ברידער ראדאל, יוסף קעניגסבערג מיט זיין איידעם שמחה, מנחם קירשענבוים מיט זיין טאכטער —וועלכע איז געווען דער „פארבינדונגאפיציר" מיט די שאפן „שולץ" און „שילינג" — און איידעם בירנבוים, (פסעוודאנים: „סטאשעק", געווען איינער פון די ארגאניזאטארן פונעם אויפשטאנד אויף שווענטא־יערסקא), „אדעק" זעמבא, א זון פון ה' יצחק מאיר זעמבא; צבי זילבערבערג פון לובלין, יוסף טענענבוים, פאגעל, פינקעלקרויט, אנילעוויטש, „טאשיא".

די רבנים זאגן נישט קיין דרשות. נאר גיבן ארויס לאזונגען. רופן צו אויסדויער, און צום קאמף.

ביי רבי מנחם זעמבא, אויף קופיעצקא־גאס 7, זענען פארזאמלט אייניקע רבנים, ווי הרב בעער פון זדונסקע־וואלע, הרב גאלדשלאג פון שערפץ, הרב אליעזר יצחק מייזעלש פון לאדזש, א. ג. פרידענזאן, דעפוטאט יעקב טראקענהיים, יוסף שטשעראנסקי, א. אנד.

מ'ריכט אפ דעם סדר. ס'פליסן שעהן אין דער שפעטער נאכט. זוונדערלעכע שעהן. די טויטשויעק האט אפגעטרעטן אן אנדערער שטימונג:

פסח און אויפשטאנד. יום טוב און קאמף.

פלוצים, זייגער האלב איינס נאך חצות, הערט מען שיסן: די דייטשן זענען ווידער באפאלן דאס געטא.

שטאַרקע אָפּטיילונגען פון דער „ווערמאַכט" גייען פון דער דלוגע־גאַס, און גלייכצייטיק פון סטאַווקי. מ׳הערט אויפרייסן באָמבעס. אין אַלע הייזער לויפט מען שנעל אַראָפּ אין די בונקערס.

די „פּאַרטיי" גיט ווידער אַרויס אַ באַפעל:

— פייער!

פון אַלע פענצטער, לעכער, בוידעמס, חורבות, בונקערס — שיסט מען אויף די דייטשן. זיי שיסן צוריק. איצט וואַרפן זיי אויך גראַנאַטן אויף די הייזער.

ס׳ברענט אַ פאַרביטערטער קאַמף אין געטאָ.

מ׳קעמפט אַליין

דאָנערשטיק, 22. אַפּריל.

ביינאַכט זעט מען נישט קיין דייטשן. זיי האָבן מורא אין דער פינצטערניש זיך צו ווייזן. זיי ווייסן, אַז פון יעדן הויז לויערט אויף זיי אַ לופע פון אַ רעוואָלווער.

גייט מען דעמאָלט אַרויס פון די „בונקערס"; אַביסל אָפּצואָטע־מען. זוכן שפּייז אין די פאַרלאָזטע הייזער. אָנצובינדן „קאָנטאַקטן" מיט אַנדערע בונקער-איינוווינער; זיך זען מיט קרובים, פריינד, הערן נייעס. און מאַכן „פּלענער".

גייען מענטשן אויף חורבות, ביינאַכט, ווי שאָטנס. קוים וואָס מען הערט אַ שאָרך. מ׳קען נישט וויסן, ווער ס׳באַהאַלט זיך אונטערן עק פון אַ הויז.

ביינאַכט קאָכט מען אויך אָפּ אַביסל געקעכטס. אַ פּאָר קאַרטאָפל; מ׳באַקט ברויט, מ׳טריקנט „פּעניצלעך", מ׳דאַרף זיך פאַרזאָרגן אויף דער אומבאַוווסטער צוקונפט. און מ׳וואַשט אויך אויס אַ העמד. עסן, ריינקייט, — דאָס איז היינט לעבנס־פראַגן.

דאָס אַלץ געשעט ביינאַכט. ווען ס׳ווערט טונקל, הייבט זיך אָן דאָס לעבן אין אונטערערדישן געטאָ.

בייטאָג זיצט מען אין די בונקערס. און די קעמפּפערס קעמפן.

אין צווייטן טאג פסח, אין צווייטן טאג פון אויפשטאנד, האט זיך אנגעהויבן א רעגולערער קאמף.

אן אפטיילונג פון ס.ס.־לייט לאזט זיך גיין אויפן געטא, באוואפנט מיט ביקסן, מאשינען־געווער און האנט־גראנאטן. זיי קומען אן פון דער זייט פון דלוגא און לאזן זיך צו צו דער געטא־מויער, וועלכע ציט זיך אין דער מיטן פון דער פראנציסקאנער־גאס און גענשע־גאס. פון דער חורבה נאלעווקי 29 אויפן עק נאלעווקי־גענשע פאלט אויף זיי א האנט־גראנאט; טויטע און פארוואונדעטע. גלייכצייטיק פאלט א צווייטער גראנאט פונעם הויז נאלעווקי 33.

דאס איז דער ערשטער פאל פון שטארקערן באוואפנטן ווידערשטאנד. א היסטארישער פאקט, גיט מען זיך אפ רעכענונג. ד א ס ע ר ש ט ע מ א ל א פ ש ר ז י י ט ב ר כ ו כ ב א.

ביי די דייטשן ברעכט אויס א פאניק. טייל ציען זיך צוריק אין לויף־מארש, טייל הייבן אן שיסן אויף לינקס און רעכטס, אן א פלאן, אן א באזונדערן ציל.

ד י יידישע קעמפער האבן יא א ציל: פארטיידיקן די מויער, וואס ציט זיך אין דער מיטן פון גענשע־פראנציסקאנער. נישט אריבערלאזן אהין די דייטשן.

ס'פאלן גלייכצייטיק שאסן אויף די דייטשן פון די פענצטער פון פראנציסקאנער 31, פון גענשע 18. דארט געפינען זיך נעמלעך שטארקע אפטיילונגען פון דער „פארטיי". (ווידערשטאנד־באוועגונג). דארט קאמאנדירט איצט קירשענבוים, ברידער ראדאל, צבי זילבערבערג, דער יונגער דוד צייטלין (א זון פון אלחנן צייטלין), ישראל האלצקענער, אניעלעוויטש און פרל. לאנדוי, פון דער חלוצים־גרופע פון גראכאווער קיבוץ.

דער קאמף דויערט עטלעכע שעה. צום סוף ציען זיך די דייטשן צוריק. ס'פאלט צו די נאכט און זיי טרויען זיך נישט אריינצולאזן זיך אין געטא אריין אין דער פינצטערניש.

די יידישע קעמפער בלייבן אבער אויף די פאסטנס. אין „שארפער גרייטשאפט".

ס'קומט צו פארשטארקונג פון מוראנאווסקע, ווו ס'געפינט זיך דער הויפט־קווארטיר פון דעם סעקטאר „צפון", און פון שוויענטא־יערסקא,

ווו ס׳געפינט זיך דער הויפּט־קוואַרטיר פונעם סעקטאָר „דרום״.

אין ערשטן שטייען בראש הרב ראובן האָרוויץ, הרב זעמעלמאַן, איי־בענבוים (אַ רעוויזיאָניסט, אַנטלאָפן פון מיידאַנעק קיין וואַרשע). די חלוצים־גרופּע מיט מאיר טייבלום, יצחק שטשערבאַט. אין צווייטן — יוסף טענענבוים (אַ יונגער אַדוואָקאַט, אַ זון פון דעם פאַרשטאָרבענעם מזרחי־פּרנס אליהו טענענבוים) בנימין קאַמינער (אַ זון פון דעם פּרנס משולם קאַמינער), בירנבוים און זיין פרוי (דער איידעם און טאָכטער פון מ. קירשענבוים).

די נאַכט גייט איבער רואיק. מ׳נוצט אויס די רואיקייט צום איבער־גרופּירן זיך. די הייזער ביי דער געטאָ־מויער, ד. ה. אויף די גראָדע נו־מערן גענשע און אומגראָדע פון דער פראַנציסקאַנער ווערן געראַוומט פון דער „ציוויל־באַפעלקערונג״. מ׳גיט זיך אָפּ רעכענונג, אַז אויף די דאָזיקע וועט זיין געצילט דער גאַנצער שטורעם און דער גאַנצער כעס פון די דייטשן. פרויען, עלטערע מענטשן און קינדער טראָגן זיך איבער אויף די נאַלעווקים 35, ביז 49 און אויף דער קופּיעצקאַ, וווהין ס׳איז פאַראַן אַ דורכגאַנג דורך נאַלעווקי 37. די עוואַקואַציע קומט פאָר זייגער 1 ביי־נאַכט אין דער גרעסטער שטילקייט.

ס׳קומט זיך צונויף דער ווידערשטאַנד־קאָמיטעט, וועלכער איז היינט די „הויפּט־קאָמאַנדע״. ס׳ווערט פאַרטיילט דאָס געווער און אמוניציע, און ס׳ווערן דעסיגנירט גרופּן אויף פאַרשידענע פּאָסטנס. מען באַשליסט:

— די געטאָ־מויער אויף גענשע מוז פאַרטיידיקט ווערן.

דער קאַמף וועט שוין נישט טראָגן קיין צופעליקן כאַראַקטער. עס קריסטאַליזירט זיך אויס אַ קלאָרער ציל: נישט דורכלאָזן די דייטשן דורך דעם דערמאָנטן אָפּשניט פון דער געטאָ־מויער. דערמיט באַקומט דער קאַמף אַ כאַראַקטער פון אַ געוויסער פּלאַנמעסיקייט. כאָטש אויף דער־וויל. וואָרום קיין ווייטע סטראַטעגישע צילן זעט מען נישט. דער פּיינט איז מעכטיק און די רויטע אַרמיי, די אַמעריקאַנישע — זענען ווייט.

— און די פּוילישע פּאַרטיזאַנען?

ד״ר רינגעלבלום און קירשענבוים ווענדן זיך צו די בונדישע מיט־גלידער פונעם ווידערשטאַנד־קאָמיטעט. די דאָזיקע האָבן איינמאָל דערקלערט, אַז הגם זיי האָבן נישט די הסכמה פון זייערע פּוילישע

חברים פון פּ.פּ.ס., פונדעסטװעגן, װען ס'װעט אויסברעכן דער אויפ־שטאַנד, װעלן זיי, די פּוילישע פּאַרטיזאַנען, נישט שטיין פונדערװייטנס. נאָ, איז געקומען די צייט. ג ע ש ל אָ ג ן ד י ש ע ה פ אַ ר פ ר אָ־ ל ע ט אַ ר י ש ע ר ס אָ ל י ד אַ ר י ט ע ט!

מ'איז טיף איבערצייגט, אַז דאָס מאָל װעלן די פּוילישע פּאַרטי־זאַנען, ספּעציעל די לינקע, נישט שטיין פון דער װייטנס מיט פאַרלייגטע הענט.

ס'װערט באַשלאָסן אַרויסצושיקן שליחים צו מויריצי אָזשעך, װעל־כער געפינט זיך אויף דער אַרישער זייט, באַהאַלטן ביי אַ פּאָליאַק, זיינס אַ געװ. שותף (נישט ביי קיין חבר, אַ סאָציאַליסט, מחמת אידעע, נאָר — פאַר אַ סך געלט).

ביים הויז מוראַנאָװסקע 7-9 געפינט זיך אַן עפענונג פונעם שטאָ־טישן קאַנאַל, װעלכער פירט אויף באָניפראַטערסקאַ, און אפילו אויף זשאָליבאָזש. דורך דעם דאָזיקן קאַנאַל, דורך װעלכן מ'פלעג שמוגלען געװער אין געטאָ אַריין, — גייען אַרויס צװיי שליחים, לעװאַרטאָװסקי און מולמאַן (פונעם בונדישן סקיף), צו אָזשעכן. זיי האָבן די מיסיע צו אַלאַרמירן די פּ.פּ.ס.-פּאַרטיזאַנען װעגן הילף פאַרן געטאָ *).

טייל גיבן איבער, אַז געװיסע פּאַרטיזאַנען־פירער פון דער פּ.פּ.ס. (פּוילישער סאָציאַליסטישער פּאַרטיי), לעשטשינסקי און „װיטאָלד", האָבן דערקלערט, אַז װען ס'װעט אויסברעכן דער אויפשטאַנד, זאָל מען זיי געבן אַ סיגנאַל, װעלן זיי קומען צו הילף. דער סיגנאַל האָט געזאָלט זיין אַ רויטע פאָן און אַ בלוי־װייסע פאָן אויף אַ הויז אויף עק מוראַ־נאָװסקע און באָניפראַטערסקאַ. הענגען זייט נעכטן צװיי אַזעלכע פענער; ס'פלאַטערן אויפן דאַך פונעם הויז מוראַנאָװסקע 2, די רויטע פאָן און די בלוי־װייסע. קיין הילף זעט מען אָבער נישט.

שטשערבאַטי דערציילט, אַז ביים לעצטן צוזאַמענטרעף מיט די פּוי־לישע לינקע פּאַרטיזאַנען, האָט איינער פון זיי עפּעס באַמערקט, װי דורך

*) די דאָזיקע צװיי שליחים זענען נישט מער צוריקגעקומען. פאַרשװוּנדן געװאָרן יעדע שפּור פון זיי. אָבער די פּוילישע פּאַרטיזאַנען האָבן סיי װי סיי געװוּסט, אַז אין געטאָ איז אַן אויפשטאַנד. דאָס איז דאָך נישט געװען קיין סוד. און דאָך האָבן זיי זיך צוגעקוקט צו דעם דאָזיקן אומגלייכן קאַמף — מיט פאַרלייגטע הענט

אגב, אז זיי האבן באקומען א גרעסערע סומע געלט, אייניקע מיליאן פון א געוויסן יידישן קאמיטעט, דורך לאנדאן, פאר דער יידישער אונטער-ערדישער באוועגונג.

מ'האט אבער בשום אופן נישט געקענט דערגיין, ווו דאס געלט געפינט זיך. קיינער פונעם יידישן קאמיטעט האט גארנישט באקומען דערפון. זענען ד"ר רינגעלבלום און שטשערבאטי — זעענדיק, אז דאס געלט וועט מען ביי זיי נישט ארויסבאקומען, — געפאלן אויף אן המצאה: זיי האבן דאס געלט, וואס איז געשיקט געווארן דער יידישער ווידערשטאנד-באוועגונג — „צעדירט" פאר די פוילישע פארטיזאנען פאר דעם געווער און אמוניציע, וואס די דאזיקע דארפן ליפערן אין געטא אריין. ס'איז פעסטגעשטעלט געווארן א גענויע צאל און ס'איז אונטערגעשריבן געווארן אן אפמאך. איצט איז דאך די העכסטע צייט דאס געקויפטע — פאר א גרויסע סומע — געוועהר אפצוליפערן; אם לא עכשיו אימתי? זייט דריי טעג איז ארויסגעשיקט געווארן א שליח אויף דער ארישער זייט אויפצומאנען דאס געוועהר. היינט איז ער (שניטבערג) צוריקגעקומען — מיט גארנישט...

טאמער האט זיך נאך עמיצער גענארט, אז מ'וועט העלפן פון דרויסן, איז שוין היינט נישט פאראן קיין שום אילוזיע: „קראתי למאהבי המה רמוני"...

יעדער גיט זיך אפ רעכענונג:

מ'איז אנגעוויזן בלויז אויף אייגענע כוחות!

די ווייטע וועלט שווייגט. די נאענטע שכנים קוקן זיך צו פאסיוו צו דעם בלוטיקן ראנגלעניש פון א הייפל קעגן א גרויסע באוואפנטע מאכט.

די סיטואציע איז קלאר: קיין שום הילף איז נישטא צו דערווארטן פון דרויסן. דאס מאכט א דערדריקנדיקן רושם אויף די אנפירער פונעם אויפשטאנד.

פון דער צווייטער זייט אבער רופט עס ארויס נאך מער פארביטערונג און אנטשלאסנקייט. אף על פי כן! מ'איז גרייט — אזוי ווערט באשלאסן, — פארזעצן דעם קאמף אן יעדער מיטהילף פון דרויסן און טראץ אלעמען!

די נאכט פליסט אין שטילקייט, וואס זאגט אן א שטורעם אויף מארגן; א שטורעם און פייער און בלוט.

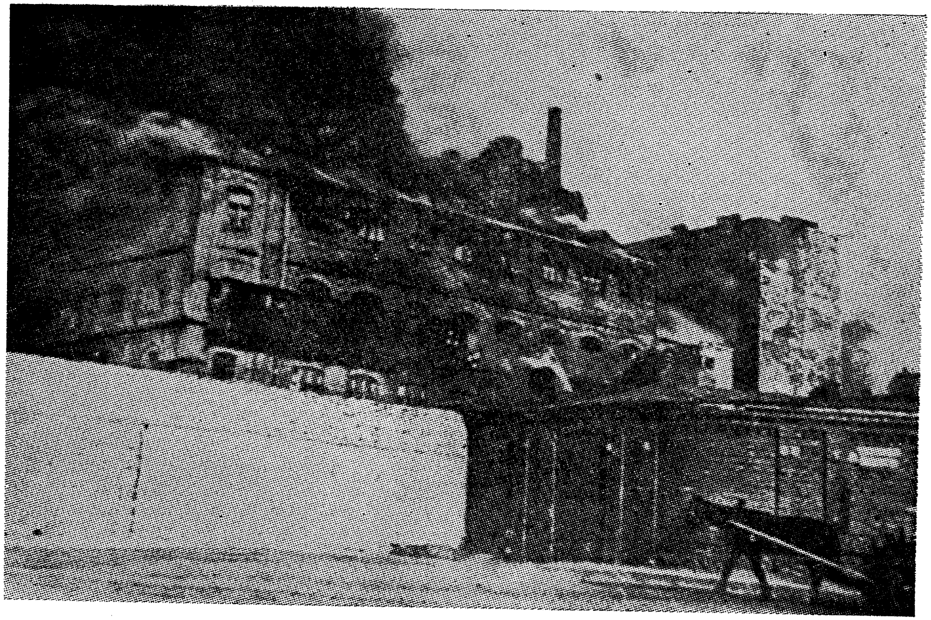

װארשעװער געטאָ אין פלאַמען

דאָס געטאָ אין פלאַמען

פרײַטיק, 23. אַפּריל.

דער ערשטער טאָג חול המועד פסח. דער דריטער טאָג פון אויפ־שטאַנד. זײַגער 5 פאַרטאָג קומען אין די בונקערס די ברידער ראָדאַל, דוד צייטלין (א זון פונעם פאַרשטאָרבענעם אלחנן צייטלין, אַן אייניקל פון הלל צייטלין)*), שניטבערג און זענען מודיע:

— זייט גרייט! הײַנט דאַרף עפּעס געשען!

זייט נעכטן נאָכמיטאָג איז שטיל מצד די דײַטשן. זיי ווײַזן זיך נישט אין געטאָ. דאָס אַרײַנשיסן האָט אויפגעהערט. און יעדע שטילקייט זאָגט פאָראויס עפּעס שלעכטס. ס'איז נעמלעך נישט גוט אין געטאָ, אַז ס'איז בעסער ווי ס'דאַרף צו זײַן...

איז מען „גרייט". דאָס הייסט: מ'ריכט זיך. מ'דערוואַרט. די נערוון געשפּאַנט, די פּיס וואַקלדיק, דער קאָפּ מיט שוואַרצע מחשבות און אין האַרץ — שרעק.

אָבער נישט בלויז דאָס. ענערגישע ייִנגערע מענטשן גרייטן זיך אויך אַקטיוו. מ'שלאָגט אויס מיט העק נײַע לעכער, אויסגענגן; מ'שאַפט נײַע „בונקערס" אין די חורבות; טאָמער וועלן די באַפאַלן ווערן. און מ'שטייט אויף דער וואַך מיט געלאָדענע פּיסטוילן, מיט מאַשינען-געווער. פאַראַן אַ ספּעציעלער אינפאָרמאַציע־דינסט, וואָס דערהאַלט דעם קאָנטאַקט מיט אַלע בונקערס און באַפעל שטעל'. מ'גיט זיך צייכנס, מ'וואַרפט לאָזונ־גען. באַווײַזט זיך אַ דײַטש ערגעץ-ווו אויף נאָוואָליפּקי, פּאַוויאַ, אָדער אויף ניסקע, סטאַווקי, — ווערט מען באַלד געוואָר אויף אַלע קאַמף־שטעלן אין דער גאַנצער לענג זאַמענהאָף, מוראַנאָווסקע, שווענטאָ־יער־סקאַ. און מ'איז „גרייט". דאָס הייסט: מ'לאָזט זיי אביסל זיך דערנענ־

*) געווען אַ אַקטיווער ווידערשטאַנד־קעמפער. מיטרעדאַנירט געהיימע אויס־גאַבן. געשטאַרבן אייניקע וואָכן נאָך דער באַפרייאונג א' דר"ח תמוז 1945, פון אָפּ־געשוואַכטקייט און לונגען־קראַנקהייט. ווען איך בין געווען סוף נאָוועמבער 1945 אין דײַטשלאַנד, בין איך געווען אויף זײַן קבר אין גאַאוטינג ביי מינכען. דאָרט איז אַ ייִדישע אָפּטיילונג פונעם קריסטלעכן בית עולם. איך האָב באַוויזן אויפ־צושטעלן דאָרט אַ מצבה, שוין אויך פאַר הלל צייטלין און פאַר אלחנן צייטלין.

טערן, דאן גיט זיך א שיט גלייכצייטיק א האגל פון קוילן. די ארבעט איז קאארדינירט.

דאס „קליינע געטא" איז גרעסער געווארן. די קעמפנדיקע יידן האבן דורכגעבראכן די מויערן. האבן זיך „באזעצט" אין די שכנותדיקע „יודען־ריינע" הייזער. פארנומען הייזער אויף דער גראד־זייט פון דער גענשע, אויף דער גראד־זייט פון דער פראנציסקאנער, אויף דער באניפראטערס־קא. די דאזיקע הייזער זענען „נייטראלע"; יידן טארן דארט נישט וווינען, אבער אויך אריער נישט. שטייען זיי ליידיק. די דייטשן ריכטן זיך נישט, אז פון די דאזיקע „טויטע" הייזער זאלן אויף זיי זיין אנגעשטעלט לופעס פון מאשינען־געווער.

די יידישע קעמפער האבן אבער דווקא זיי אויסגעוויילט. ערשטנס, טאקע צוליב דעם וואס די דייטשן ריכטן זיך נישט, אז אין זיי זאל עמיצער לעבן; זענען דאך די דאזיקע הייזער „טויט" זייט חדשים. צווייטנס, ווארום דערמיט ווערט נישט געשטעלט אין סכנה די „ציווילע" יידישע באפעלקערונג, וואס באהאלט זיך אין די בונקערס אין די געטא־הייזער.

היינט איז אבער שטיל. ס'פליסן שעהן, לאנגע, ס'פארגייט דער פאר מיטאג, דער נאכמיטאג, ס'רוקט אן די נאכט. מ'הערט נישט קיין שאס, מ'זעט נישט קיין דייטש. איז שלעכט. ווארום נישט גוט איז אין געטא, אז ס'איז בעסער ווי ס'דארף צו זיין...

א שווערע פינצטערקייט צעלייגט זיך אויפן געטא. די הייזער זענען איינגעהילט אין א שווארצן אומעט. דער אומעט און דער פחד לייגט זיך אויף די מידע גלידער, אויף די אנגעשפאנטע חושים און פארשטארצטע אין פחד הערצער.

זייגער האלב איינס נאך חצות הערט זיך א שאס, א צווייטער, א דריטער; דאן פליסן אפ אייניקע מינוטן, א פערטל שעה, א האלבע, און דאן ווערט אין גאנצן געטא — ליכטיק.

א העלישער פייער־זייל שפרינגט ארויס אויף דער זאמענהאף־גאס, אין סאמע מיט פון דער גאס, און באלייכט די ארומיקע הייזער:

— די קהילה ברענט!

די דייטשן האבן אונטערגעצונדן די קהילה־געביידע אויף זאמענ־

האָט 19. געווען דאָרט אַ סך פּאַפּירן, אַלע אַקטן פון די פאַרשידענע קהי־לה-אָפּטיילונגען און ביוראָען, דאָס גאַנצע מאַטעריאַל פון דעם אַרכיוו, אַלערליי אַקטן פון פאַרשידענע יידישע אינסטיטוציעס, אַ סך טויזנטער ספרים, ביכער, וואָס זענען אָנגעזאַמלט געוואָרן אין געטאָ אין משך פון דעם לעצטן האַלבן יאָר. צווישן זיי קרוב 500 ספרי תורה!

דאָס פייער פאַרברייטערט זיך אַלץ מער. טראָגט זיך איבער אויף דעם שכנותדיקן הויז זאַמענהאָף 21; דאָרט געפינט זיך איינע פון די הויפּט־קאַמף־שטעלן פון דער „פּאַרטיי", זי ווערט שנעל עוואַקואירט.

אין די בונקערס אַ באַוועגונג. ווידער די זעלבע אייביקע פראַגע: וואָס איצט? וואָס ווייטער?

ווידער זענען פאַראַן — אפילו איצט — פּעסימיסטן און אָפּטי־מיסטן. „אָפּטימיסטן", דאָס זענען אַזעלכע וואָס זאָגן, אַז זיי וועלן בלייבן בלויז ביי דער קהילה און ביי די הייזער, וואָס וועלן זיך אַליין אָנכאַפּן פונעם פייער. פּעסימיסטן האַלטן, אַז זיי גייען אונטערצינדן דאָס גאַנצע געטאָ. מ'שיקט אַרויס אָבסערוואַטאָרן, וועלכע קוקן אַרום פון די פענצ־טער און ברענגען די ידיעה: ס'ברענט בלויז דאָס קהילה־הויז און דאָס הויז אין שכנות אויף גענשע־גאַס.

זייגער 2 הערן זיך אויפרייסן איינס נאָכן אַנדערן. באָמבעס.

— וואָס באַדייט דאָס?

באַלד קומט די דערקלערונג:

— די דייטשן וואַרפן אַריין גראַנאַטן אין די הייזער און קעלערס אויף דער זאַמענהאָף־גאַס.

די אויפרייסן הערן נישט אויף. יעדעס מאָל הערט מען אַז אויפ־רייס, נאָך וועלכן ס'פאַלן ווענט פון הייזער. גלייכצייטיק פאַרברייטערט זיך דאָס פייער אַלע מאָל מער און נעמט אַרום אַלע מאָל מער הייזער, פון זאַמענהאָף 21 ביז עס איבערגעגאַנגען אויף דער וואָלינסקאַ 1 און 3.

דוד צייטלין ווערט אַרויסגעשיקט אַלס אָבסערוואַטאָר. ער קומט צוריק אין אַ האַלבע שעה. אָט וואָס ער דערציילט:

— ס'ברענט שוין דאָס הויז אויף זאַמענהאָף 25. אויף די געזימסן פונעם 3טן שטאָק אויף דעם דאָזיקן הויז האָב איך געזען צוויי מענטשן אין העמדער, באָרוועס, זיי האָבן זיך אָנגעהאַלטן אין די וויטרינעס פון

די פענצטער און האָבן זיך באַמיט זיך אַריבערצובאַקומען אויף דעם שכנותדיקן הויז נומער 27. דאָס הויז נ״ר 25 האָט געברענט; אויף די קערפּערס פון די דאָזיקע צוויי מענטשן, א מאַן און א פרוי, האָבן געטליעט שטיקלעך קליידער. די דייטשן, ווייזט אויס ערגעץ אין א פאַרשטעק, האָבן זיי באַמערקט, און צו זיי געשאָסן. זיי האָבן, ווייזט אויס, בלויז פאַרוואונדעט דעם מאַן. דאַן איז ער פאַרשוואונדן אין א פענצטער.

— די דייטשן וואַרפן אַריין גראַנאַטן אין די קעלערס. מ׳זעט דייטשע סאַפּיאָרן מיט מינען; זיי רייסן אויף הייזער אויף דער שוויענטאָיערסקאַ. פון צייט צו צייט הערט זיך א שאָס. דאָס שיסן צו זיי די יידישע קעמפער.

— דער הויפּט־קוואַרטיר פון דער „פּאַרטיי״ (פונעם יידישן אויפשטאַנד), האָט זיך איבערגעטראָגן אויף מילא 21. דאָרט געפינען זיך: מענדל קירשענבוים מיט זיין טאָכטער און איידעם בירנבוים, אַלעקסאַנדער לאַנדוי מיט זיין טאָכטער*), הרב זעמעלמאַן, הרב ראובן האָראָוויץ, ישראל האַלצקענער, די ברידער ראָדאַל, נחום רעמבא מיט זיין פרוי, „טאָשיא״ אַנילעוויטש, פרענקעל, צבי זילבערבערג, „אַדעק״ זעמבא (א זון פון הרב יצחק זעמבא), בנימין קאַמינער (א זון פון משולם קאַמינער), בראָדער (א קוזין פון הרב יצחק מאיר לעווין), און דער איידעם און טאָכטער פון ד״ר יצחק שיפּער. (שיפּער אַליין געפינט זיך מיט זיין פרוי און יינגערע טאָכטער אויף קופּיעצקאַ 16).

זיי פירן אָן מיטן קאַמף אויף דעם סעקטאָר זאַמענהאָף־מוראַנאָווסקע־קופּיעצקאַ.

דערווייל דערנענטערן זיך אַלע מאָל מער די פלאַמען און די גראַנאַטן־אויפרייסן. מ׳שפּירט שוין דעם רויך. ס׳ווערט נאָך מער אומהיימלעך. וואָס טאָן? איבערגיין ערגעץ אַנדערש? וווהין?

איצט האָט זיך דאָס פייער אַריבערגעטראָגן אויף מילא 17. דאָרט איז פאַראַן א בונקער, אין וועלכן ס׳געפינט זיך א ישיבה מיט עטלעכע און דרייסיק בחורים. זיי זענען באַוואָפנט.

יוסף טענענבוים און איינער פון די ראָדאַלס גייען אַרויס אויף אַב־

---

*) געפאַלן בעת זי האָט געוואָרפן א באָמבע אויף א דייטשן אָפיציר אין 4טן טאָג פון אויפשטאַנד.

סערוואַציע. ס'גייט אַוועק אַ שעה, צוויי, זיי קומען נישט צוריק. מ'ווערט אומרואיק. אַרום זייגער 4 קומען זיי צוריק אויף מילא 14. און אַט וואָס זיי דערציילן (אויפגעצייכנט וואָרט ביי וואָרט דורך אַלעקסאַנדער לאַנ־דוי, וועלכער איז געווען אויף מילא 14; שפּעטער אינטערנירט געווען אין וויטעל און פון דאָרט דעפּאָרטירט געוואָרן קיין אַשוויענטשים דעם 18 אַפּריל 1944):

— פונעם הויז אויף מילא 17, וועלכעס ברענט, איז אַרויס אַ גרופּע ישיבה בחורים, באַוואָפנט מיט גראַנאַטן און פלעשער מיט ברענענדיקן שטאָף; צו זיי האָבן זיך אָנגעשלאָסן זייערע „פּאַרטיי"־שעפן, הרב זע־מעלמאַן און הרב ראובן האַרוויץ, און האָבן זיך געלאָזט לויפן אין דער ריכטונג פון זאַמענהאָף־קופּיעצקאַ. אויפן וועג האָבן זיי באַמערקט אַ גרופּע ס.ס.־לייט און סאָפּיאָרן, וועלכע זענען אַרומגעגאַנגען אונטער־צינדן די הייזער; איז די גרופּע ישיבה־בחורים (ס'רוב האָבן געשטאַמט פונעם גערער שטיבל אויף נאַלעווקי 19) אַריין אין הויז אויף זאַמענהאָף 44 און פון דאָרט האָבן זיי געוואָרפן גראַנאַטן און פלעשער מיט ברע־נענדיק מאַטעריאַל אויף די דייטשן. די דייטשן האָבן צוריקגעוואָרפן גראַנאַטן, — וואָס ס'איז געוואָרן דער סוף, ווייסט דער דערציילער נישט, וואָרום די „אָבסערוואַציע", וועלכע האָט שוין געדויערט צו פיל, איז געוואָרן געפערלעך *).

אין ברען פון קאַמף

זונטיק, 25. אַפּריל.

— אַ נייעס: אויף דער מילא־גאַס, אויף דער א. ג. „שמאָלער מי־לע", צווישן זאַמענהאָף און נאַלעווקי, האָט זיך באַוויזן אַ דייטשער ט אַ נ ק. דאָס איז געווען אַ לייכטער און זיכטבאַרער ציל פאַר די יידי־שע קעמפער. באַלד האָבן מיר אָנגעהויבן צו וואַרפן פון די פענצטער

*) דאָס איז די לעצטע ידיעה וועגן הרב זעמעלמאַן און ראובן האַרוויץ און דער גרופּע ישיבה בחורים. נאָך אייניקע מענטשן, וואָס האָבן זיך געראַטעוועט פון געטאָ (בעריש ערליך, הרב יצחק מאיר זעמבאַ און אַנדערע, איצט אין לאַנדסבערג, ביי מינכען), באַשטעטיקן אַלס עדי ראיה די דאָזיקע פאַקטן.

אויפן טאנק, וואס איינער האט נאר געקענט. געפאלן אויפן טאנק א ברענעדיקע פלאש, איין גראנאט, א צווייטער. דער טאנק האט אנגעהויבן ברענען. די דייטשן זענען ארויסגעשפרונגען פונעם טאנק, און זיך גענו־מען לויפן מיט די רעוואלווערן אין די הענט. זיי האבן געשאסן אויף רעכטס און לינקס אן שום ציל. דאן זענען זיי פארשוואונדן.

ס'איז געווארן שטיל אויף דער מילא־גאס. אזא שטילקייט האט אבער נישט פארגעזאגט קיין גוטס. ווארום נישט גוט איז אין געטא, אז ס'איז בעסער ווי ס'דארף צו זיין. מ'האט זיך דעריבער געריכט אויף נאר שלעכטס.

— מיר זענען געווען אין א פארשטעק, וועלכעס איז אבער נישט געווען אונטער דער ערד, נאר אויפן 2טן שטאק פון א הויז, אויף מורא־נאווסקא 42. ס'זענען דארט געווען פארזאמלט איבער 40 מענטשן. צווישן זיי ד"ר טולא נוסענבלאט, ד"ר שמואל שימקעוויטש, עדמונד מינאוויטש. די שטוב איז געווען „מאסקירט"; דאס הייסט. די טיר איז געווען פאר־מויערט און פון דער אויסנווייניקסטער זייט פארקלעבט מיט טאפעטן, אזוי אז פון דרויסן איז געווען אוממעגלעך צו דערקענען, אז אין דער וווינונג געפינט זיך נאך א שטוב. דער אויסגאנג איז געווען דורכן סו־פיט, ווו מ'האט ארויסגענומען א שטיק פון דער „פאסאדזקע" און דער־נאך ווידער צוגעדעקט, אזוי אז מ'האט לגמרי נישט דערקענט, אז ס'איז פאראן אן עפענונג אין דעם סופיט. (אזעלכע „סכראנען", פארשטעקע־נישן, זענען געווען אין געטא אפט).

— דורכן פענצטער האבן מיר געזען ברענען די שכנותדיקע הייזער. מיר האבן זיך צוגעקוקט צום פייער, און ס'איז לייכט געווען צו פארשטיין, אז דער זעלבער גורל דערווארט דאס הויז, אין וועלכן מיר געפינען זיך. פונ־דעסטוועגן האבן מיר זיך נישט גערירט. ווארום וווהין גיין? ווען מיר רירן זיך, פאלן מיר דאך אריין אין די הענט פון די דייטשן, און דאס הייסט דער טויט.

אזוי זענען מיר געזעסן אין אנגסטן 3 לאנגע טעג. דעם דריטן טאג פונעם אויפשטאנד, געווען איז עס חול המועד פסח, דערפילן מיר פלו־צים, א שטארקן רויך. דער רויך ווערט אלע מאל שטארקער. דאס איז נישט פון א שכנותדיקן הויז, דאס איז פון די אונטערשטע שטאקן פון

אונדזער הויז. יאָ, אונטער אונדז ברענט. נישטאָ קיין שום ספק. ס׳ברענט אונטער אונדז. מיר באַשליסן ארויסצוגיין פון אונדזער באַהעלטעניש. ס׳איז שוין 12 אזייגער ביינאַכט. בעסער אזוי, וואָרום ביינאַכט זענען דאָ ווייניקער דייטשן אין געטאָ. נעמען מיר אויף זיך די רוקזעק מיט אביסל עסן און מיר לאָזן זיך אַרוים אויף דער גאַס. אויף גאָטס באַראָט. אָן א פּלאַן און אָן א ציל...

ווי מיר גייען אַרויס אויפן קאָרידאָר, זעען מיר ווי די טרעפּ ברע־נען. נישטאָ קיין צייט. מיר מוזן וואָס גיכער אַראָפּ. מיר לויפן איבער ברענענדיקע טרעפּ, וועלכע זענען פול באַדעקט מיט ברענענדיקע פעדערן פון אויפגעריסענע קישנס און איבערבעטן. דער רויך איז אַ שרעקלעכער, פרעסט זיך איין אין די אויגן, אין די לונגען. אָבער — מיר זענען בשלום אריבער. מיר געפינען זיך שוין אונטן אין הויף. אָבער דאָ אַ נייע שווע־ריקייט. דער טויער ברענט. נישט מעגלעך דורכצוגיין דורכן טויער. וואָס טוט מען? ווארטן מיר אזוי אין הויף; ס׳פאַלן אויף אונדז פונקען, פונעם ברענענדיקן סופיט, פונעם ברענענדיקן דאך. מיר זעען נישט קיין אויס־וועג.

אָבער פּלוצים גיט ד״ר נוסענבלאַט אַ זאָג:

— וואַרט, באַלד איז דער טויער אויסגעברענט, וועט מען קענען דורכגיין.

איינעקע מענער נעמען מיט אייזערנע שטאַנגען שפּאַלטן און צע־קלאַפּן די ברענענדיקע ברעטער פונעם הויז, כדי ס׳זאָל שנעלער ברענען. דערווייל זעען מיר אַרום אונדז פלאַקערן די ווענט, די סופיטן; אַרום אונדז, איבער אונדז איין ים פון פייער. נישטאָ קיין אויסוועג.

פּלוצים וואַגט זיך איינער פון אונדז, אַ מין נחשון און גיט אַ שפּרונג דורך דורכן ברענענדיקן טויער. ער איז אין דרויסן און רופט אונדז. מיר לאָזן זיך אַלע צום טויער און לויפן דורך איינציקווייז דורכן פייער. ביי אַ טייל פרויען כאַפּן זיך אָן די האָר, טייל פון לייכטע זומער־קליידער. אָבער מ׳לעשט עס ווי נישט איז.

נו, זענען מיר אינדרויסן. די גאַנצע מוראַנאָווסקע־גאַס ביז ארויף צו צו די נאַלעווקעס, איין העליש פייער. דאָס גאַנצע געטאָ איז באַלויכטן. ס׳איז ליכטיק ווי ביי טאָג. לאָזן מיר זיך לויפן אין דער קהילה־געביידע.

די פראנט־געביידע אויף זאמענהאף 19 איז שוין אינגאנצן אויסגעברענט, אויך פון דער געביידע אין צווייטן הויף איז געבליבן בלויז חורבות. אין דריטן הויף טרעפן מיר אבער אן א קעלער. א גאנץ געווענלעכער קעלער. גייען מיר אריין דארט. מיר טרעפן שוין דארט א צענדליק מענטשן. די פריער „איינגעזעסענע״ קוקן אביסל קרום אויף די „פרישע״; זיי האבן מורא, אז די דייטשן זאלן נישט קומען אויף אונדזער שפור. אבער מיר ארדענען זיך איין ווי נישט איז. און מיר ווארטן.

מיר הערן פונדערווייטנס ווילדע געשרייען פון דייטשן. געשרייען פון מענטשן, וואס ברענען לעבעדיק. געשרייען, פון וועלכע דאס בלוט ווערט פארגליווערט אין די אדערן. מיר פילן אלע, אז דאס דערווארט אונדז אויך. ווארום לאנג קען מען דא נישט בלייבן. פארשידענע סכנות לויערן אויף אונדז. ראשית, ברענט איבער אונדז, ארום אונדז. מיר זיצן און ליגן כמעט נאקעט. אין קעלער איז א שרעקלעכע היץ. פון די צע־גליטע ציגל, און פון דער הייסער לופט ארום אונדז. מ׳אטעמט קוים אפ. ווי לאנג וועט מען קענען אזוי אויסהאלטן?

צווייטנס, זענען פאראן א סך מוסרים, געצוווּנגענע מוסרים. ווען די דייטשן כאפן א יידן, צווינגען זיי אים אונטער דער דראאונג פון שיסן, ער זאל אנווייזן אנדערע פארשטעקן און בונקערס. ס׳רוב געכאפטע יידן לאזן זיך שיסן און פארראטן נישט. פאראן אבער אויך אזעלכע, וואס זענען נישט עומד בנסיון. און זיי ווייזן יא אן.

דריטנס, האבן מיר זייער ווייניק לעבנס־מיטל. ס׳קען גענוגן אויף א וואך, נישט מער, און וואס דערנאך?

ליגט מען אזוי אין קעלער אין אנגסטן און שרעק. מ׳לעבט אזוי שוין א וואך, צווישן שלאפן און וואך זיין. אין פארשטארצקייט. אין אפאטיע. מ׳קען נישט שלאפן צוליב דער שרעקלעכער היץ. מ׳קען אבער אויך נישט וואך זיין, צוליב מידקייט. מ׳גייט אום ווי שאטנס. אין דער פינצטער. שוין וואכן נישט געזען די שיין פון דער זון.

אזוי גייען אוועק טעג. זיי ציען זיך לאנג, אומעטיק, האפענונגס־לאז.

דעם 6סטן מאי (1943) הערן זיך פלוצים אויפן הויף שטימען. גע־

שרייען, רופן. מיר האַלטן אין דעם שאַרך. ענדלעך אונטערשיידן מיר שטימען. מ׳רעדט פּויליש, מ׳רופט אונדז בזה הלשון:

— דאָ רעדן יידן!

— גייט אַרויס פון די באַהעלטענישן. די דייטשן גאַראַנטירן, אַז איר וועט אַלע גיין אויף אַרבעט. ס׳וועט קיינעם גאָרנישט געשען. גייט אַרויס, — ווען נישט וועט אַריינגעלאָזט ווערן גאַז אין קעלער.

מיר באַראַטן זיך צווישן זיך שטילערהייט. ס׳אַנטשטייט חלוקי־דעות. טייל זאָגן: אַרויסגיין, טייל זאָגן: בלייבן!

דערווייל רירט זיך קיינער נישט. די דייטשן האָבן מורא אַריינצו־גיין אין קעלער, טאָמער איז מען באַוואָפנט. זיי וואַרטן אין דרויסן. און מיר אינעווייניק.

דערווייל הערט מען שיסן, געוואַלדן.

פּלוצים דערשפּירן מיר אין קעלער גאַז. ס׳ווערט אַלע מאָל שווערער דאָס אָפּאָטעמען. צוויי מענער לאָזן זיך צום קאָרידאָר אַרויסצוגיין. זיי קומען באַלד צוריק: אין טיר פון קעלער איז איינגעשטעלט אַ לופע (רער) פון אַ מאַשין־געווער. האָבן זיי מורא אַרויסצוגיין. איי דער גאַז? דער־ווייל האַלט מען נאָך איבער. אמת, ס׳איז אַ פראַגע פון אַ 10, 20 מינוט. אָבער מ׳וויל אָפּשלעפּן, אָפּלייגן דאָס אומפאַרמיידלעכע. מ׳וואַרט אויף אַ נס. אויף אַ פּלוצימדיקע דערלייזונג, — אבי נאָר איבערצוהאַלטן דער־ווייל — וואָס וועט געשען? אפשר וועלן די סאָוויעטן דערווייל אָנקומען? אפשר, אפשר...

ס׳ווערט אָבער אַלע מאָל מער דושנע. מ׳פּילט אַ דורשט. מ׳נעמט זיך טרינקען. דאָס מאַכט אָבער נאָך ערגער. דאָס וואַסער דריקט אַראָפּ דעם גאַז אינעווייניק. מענטשן הויבן אָן אָנוועקצופאַלן. מערקווירדיק! גראָד קינדער, עלטערע מענטשן, פרויען, שוואַכע, האַלטן דערווייל בעסער איבער, בעת געזונטע יונגע מענער זענען ביים סוף פון די כוחות.

ס׳איז פינצטער. מ׳פּרוּווט אָנצינדן אַ ליכט, אָבער ס׳ווערט פאַרלאָשן. מ׳טאַפּט אָן אין דער פינצטער ערגעץ אַ פענצטער. שטויסט מען זיך אַלע צום פענצטער. ס׳איז אָבער פאַרשטעלט מיט אייזערנע קראַטעס. נעמט מען מיט די נאַקעטע הענט צו רייסן די אייזערנע קראַטעס. מענטשן רייסן דאָס אייזן אין דער גרעסטער פאַרצווייפלונג. די הענט

צעבלוטיקט, פאַרוואונדעט פונעם זשאַוועה, אָבער מ׳רייסט מיט די לעצטע כוחות.

דער גאַז לאָזט זיך אַלץ מער שפּירן. ס׳זענען שוין אייניקע אַוועקגע־פאַלן פאַרחלשטע. די אַנדערע רייסן מיט די לעצטע כוחות די אייזערנע קראַטעס. ס׳איז אָבער אַן אומזיסטיקע אַרבעט. די קראַטעס רירן זיך נישט. איז מען איינגעקערקערט. פאַרלוירן.

בלייבט דאָך נאָר איין וועג: אַרויסגיין דורך דער טיר. מ׳לאָזט זיך צו דער טיר: מ׳זעט נישט מער די לופּע פונעם מאַשין־געווער. מ׳זעט נישט מער קיין דייטשן. מ׳הערט נישט מער זייערע ווילדע געשרייען. זיי האָבן זייער אַרבעט געטאָן און זיך אַוועקגעגאַנגען, פאַרלאָזנדיק זיך מיטן איבעריקן אויפן גאַז.

גייען מיר אַרום פאַרזיכטיק, אין פּחד, פון דער קעלער־עפענונג. ס׳איז טאָג. מיר האָבן פאַרלוירן דעם חשבון פון דער צייט. מיר האָבן שוין זייט 3 וואָכן נישט געזען דאָס ליכט פונעם טאָג. געלעבט אין קע־לער, אַרויסגעגאַנגען בלויז אין מיט נאַכט. אונדזערע אויגן זענען שוין אָפּגעוווינט פונעם ליכט־שיין. מיר ווערן פאַרבלענדט פון די זון־שטראַלן.

מיר שטייען אַזוי הילפלאָז און ראַטלאָז אין דריטן הויף פון דער קהילה־געביידע. מיר קוקן זיך אַרום. אַרום און אַרום, ווי ווייט דאָס אויג דערגרייכט — חורבות. אויסגעבּרענטע שקעלעטן פון הייזער. אָבער אי־בער די חורבות שפּירן מיר אַ לייכט וואַרעם ווינטל; און וווּנדער איבער וווּנדער — דאָס ביימל אויפן הויף לאָזט שוין אַרוים זיינע קנאָספּן, און אויפן גערטנדל גרינען עטלעכע יונגע נאָר־וואָס אויפגעקומענע גרעזעלעך: ס׳איז פרילינג אויף גאָטס וועלט. ווען מיר זענען אַריינגעגאַנגען אין בונ־קער, איז געווען ווינטער נאָך, קאַלט, — איצט האָט גלייך ווי קיינמאָל גאָרנישט, אויפגעבליט דער פרילינג. דער וווּנדערלעכער חודש מאַי האָט זיין גאַנצע פּראַכט אויסגעשפּרייט דווקא דאָ אויף די חורבות פון אונד־זער וועלט. ניין, די וועלט איז נישט אונטערגעגאַנגען. זי גייט זיך ווײַ־טער איר וועג. עולם כמנהגו נוהג. בלויז א ו נ ד ז ע ר וועלט איז פאַרפינצטערט.

אָבער נישט צייט איצט אויף סענטימענטאַלע באַטראַכטונגען. מיר שטייען, און איבער אונדז אַ גרויסער פראַגע־צייכן: וואָס ווייטער?

ס׳װילט זיך אַזױ לעבן. דװקא איצט. דװקא, װײל מ׳איז אַזױ פיל דורכגעגאַנגען, װײל מען איבערהאַלטן. דערלעבן דעם סוף. די נקמה. װעט מען דערלעבן?

שטײען מיר אַזױ אַ פערטל שעה. דאַן לאָזן מיר זיך גײן צו דער װאָלינסקע צו. דאָס הײסט, דאָרט, װו ס׳איז אַמאָל געװען די װאָלינסקע. מיר גײען אָפּ עטלעכע שריט, און פּלוצים װאַקסן אַרױס, װי פון אונטער דער ערד, אַ 4 דײטשן. זײ שרײען: „הענדע האָך". מיר הײבן אױף די הענט. זײ קומען צו, פירן דורך אַ שטרענגע רעװיזיע. זוכן געװער. נעמען אָבער צו װאָס זײ טרעפן. געלט, װערטזאַכן.

קײן געװער האָבן זײ נישט געטראָפן. הײסן זײ אונדז גײן צום „אומשלאַג". אײנע פון אונדז הױבט אָן צו װײנען. די דײטשן באַרואיקן:

— איר פאָרט קײן לובלין, אױף אַרבעט.

און דאַן אױפן „אומשלאַג", דאַן מײדאַנעק, אָשװיענטשים, און דער לאַנגער װעג פון פּײן.

אָט אַזױ האָט זיך געענדיקט פאַר אונדז דער קאַמף אין װאַרשעװער געטאָ.

נאָכן קאַמף

מיטװאָך, 28. אַפּריל.

אַזױ האָט זיך געענדיקט דער אױפשטאַנד אין װאַרשעװער געטאָ, און דאָס געטאָ גופא. אַזױ איז געװען דער סוף פון אַ הונדערטער־יעריקער עקזיסטענץ פון אַ גרױסן לעבעדיקן ײדישן קיבוץ, און פון 3 יאָר מאַטערניש און פּײן.

זיצט מען אױף די חורבות, אַ גרופּע איבערלעבנדיקע, און — שטענדיק די זעלבע טעמע: פאַרװאָס? װי אַזױ?

— װי אַזױ האָט עס געקענט געשען? פאַרװאָס האָבן מיר זיך געלאָזט פירן כצאן לטבח? האָבן מיר געקענט זיך „נישט לאָזן"?

— פאַרװאָס איז דער אױפשטאַנד אױסגעבראָכן אַזױ שפּעט, װען מיר זענען געװען אַזױ שװאַך און אַזױ װײניק?

— פאַרוואָס האָבן מיר זיך נישט אָקעגנגעשטעלט פריער, באַלד ביים אָנהויב, ווען מיר זענען געווען אַ האַלבער מיליאָן?

— פאַרוואָס האָבן מיר זיך געלאָזט אַריינשפּאַרן אין געטאָ, וואָס ס'איז געווען אַ צוגרייטונג צו דער שחיטה?

— פאַרוואָס? פאַרוואָס?

איך וועל פּרוּוון זיך אַליין צו ענטפערן. רואיק, „קאַלט" באַטראַכטן די דאָזיקע פראַגן; זיך אַליין קלאָר מאַכן.

קודם כל די הנחה, אַז די נאַציס האָבן לכתחילה געפּלאַנט אונדז צו פאַרניכטן, אַז דאָס איז שוין געווען זייער כוונה ביים שאַפן דאָס געטאָ, איז כלל נאָך נישט באַוויזן.

אני הגבר ראה עני; כ'האָב גוט אָבסערווירט זייערע מעשים און טענדענצן במשך פון דער גאַנצער צייט. און איך קען נישט זאָגן, אַז דאָס איז געווען זייער כוונה פון אָנהויב אָן. אַלנפאַלס זיכער נ י ש ט פ ו ן א ל ע. וואָרום ס'זענען געווען פאַרשידענע ריכטונגען אין דער יידישער פראַגע.

געווען ס.ס.-לייט סאַדיסטן, בעסטיעס אין מענטשלעכער געשטאַלט, קראַנקהאַפטע פאַרברעכער; זיי זענען געווען פּעאיק אויף אַלעמען. זייער ציל איז געווען: פאַרניכטונג. אָבער אויך נישט ביזן גרונט. און אויך נישט אויף אַזאַ מאַסן־אופן.

נישט דערפאַר, ווייל זיי זענען באַלד נישט געווען פּעאיק דערצו, נאָר ווייל זיי האָבן אָנגעטראָפן אויף אַ ווידערשטאַנד פון אַנדערע דייטשע פאַקטאָרן. די דאָזיקע אַנדערע זענען אויך נישט געווען איבערגענומען מיט הומאַניטאַרע און עטישע מאָטיוון; נאָר, פּשוט, מיט — אוטיליטאַריסטישע. זיי האָבן געצויגן נוצן פון יידן, פון זייער פאַרמעגן, פון זייער אַרבעט, פון זייער איניציאַטיוו.

זיי זענען אויך נאָך נישט געווען אַזוי שרעקלעך דעגענערירט זיך פאָרצושטעלן אַ מעגלעכקייט אויסצוראָטן אַ גאַנץ פאָלק, אַלטע, קראַנקע, פרויען, קינדער. טייל ווידער, האָבן זיך דאָך גערעכנט מיט דער וועלט. זיי האָבן געוווסט, אַז אַזאַ אכזריות וועט אַרויסרופן נאָך מער האַס קעגן זיי. זיי האָבן אַביסל מורא געהאַט פאַר דער וועלט־מיינונג; געמיינט, אַז די וועלט וועט אויפשטורעמען קעגן זיי (זיי האָבן אַ טעות געהאַט, ווייזט

אוים, געהאַט אַ בעסערע מיינונג וועגן דער וועלט, ווי זי האָט עס פאַר־דינט).

דאָס אַלץ זענען געווען אָפּהאַלטנדיקע פאַקטאָרן, וועלכע מ׳דאַרף נישט אונטערשעצן.

ס׳איז מעגלעך, אז היטלער ימ״ש און זיין באַנדע, ווען זיי האָבן גערעדט וועגן „פערניכטונג דעם אייראָפּעאישן יודענטומס״, — האָבן זיי געמיינט — פשוטו כמשמעו. יידן האָבן זיך אָבער עס נישט פאָרגע־שטעלט אַזוי: אויסראָטן, אויסהרגענען. מיר האָבן געמיינט: פאַרניכטן, מיינט מען — אָט דאָס וואָס ס׳געשעט יעדן טאָג: אויסהונגערן, אויספּיי־ניקן, רודפן, מאַטערן, אויסרויבן, פעריאָדישע פּאָגראָמען. אָבער נישט — „לעקור את הכל״. מיר האָבן שטענדיק, באַוווסט און אומבאַוווסט, זיך געחזרט דעם „שלא אחד בלבד עמד עלינו לכלותנו״... און נישט גענומען ווערטלעך היטלערס דראָאונג.

דער יידישער בטחון, דער איינגעבוירענער אָפּטימיזם, און — די אומפּעאיקייט זיך פאָרצושטעלן אַזאַ מין בעסטיאַלישע שרעקלעכע מעג־לעכקייט — וואָס קען גאָר אנטשטיין אין קראַנקהאַפטע סאַדיסטישע מוחות, — דאָס אַלץ האָט ביינעווירקט, אַז מיר האָבן נישט געגלויבט אין דער אויסראָטונג־דראָאונג. מיר האָבן פשוט נישט געגלויבט, אַז דאָס איז מעגלעך. מיר האָבן זיך עס נישט געקענט פאָרשטעלן.

אַ חוץ דעם איז דער גלויבן אין דער אייביקייט פונעם יידישן קיום, אין נצח ישראל, געווען ביי יעדן, נישט דווקא ביי רעליגיעזע יידן, גע־ווען אַזוי שטאַרק, אַז ער האָט פאַרטריבן יעדן פעסימיזם בנוגע דעם גורל פונעם כלל. מ׳האָט געוווסט, אַז צי דער אָדער יענער יחיד וועט אי־בערלעבן, איז אַ ספק, אָבער, אַז דער כ ל ל וועט איבערלעבן, דאָס איז געווען זיכער.

(איך דערמאָן זיך, אַז איין איינציק מאָל האָב איך יאָ געהערט אַ מפקפק זיין דערין מצד אַ יידן אַ גרויסן תלמיד חכם און אַ גרויסן בר־דעת, רבי בערל ג פ ן פון וואַרשע. „דאָס גאַנצע יידישע פאָלק קען נישט אונטערגיין״ — האָט ער מיר געזאָגט, — „אָבער אַ יידישער קי־בוץ? האָבן מיר דאָך ׳שוין געזען, ווי יידישע קיבוצים, למשל אין גירוש

ספרד, זענען יא אונטערגעגאנגען?" — אָבער דאָס איז געווען אַן אויס־נאַם־מיינונג).

מ'איז געווען גרייט צו ליידן; מ'האָט פאַרביסן די ציין און אַלץ איבערגעטראָגן. מ'איז נישט אַריינגעפאַלן אין יאוש. מ'האָט קיינמאָל נישט פאַרלוירן דעם בטחון, דעם גלויבן אין דייטשלאַנדס מפּלה; נישט געווען אַזעלכע פּעסימיסטן אין געטאָ. אַלע האָבן געגלויבט, אַז מ'וועט איבערלעבן, און דערלעבן אַ בעסערע צוקונפט, אַ יידישע מלוכה אין ארץ ישראל. ווען אפילו די מאַסן וועלן ווערן אָפּגעשוואַכט, ווען אפילו הונ־דערטער און טויזנטער וועלן פאַלן, וועט אָבער דער פאָלקס-קערן בלייבן, וועט אָבער די פאָלקס־סובסטאַנץ איבערשטיין.

אין דעם דאָזיקן גלויבן האָבן אונדז באַפעסטיקט געוויסע שריט, געוויסע פאַרלייכטערונגען, וועלכע מ'האָט אויסגעפועלט ביי די דייטשן פון צייט צו צייט, ווירטשאַפטלעכע און קולטורעלע.

ס'זענען אין געטאָ אַנטשטאַנען גרויסע אונטערנעמונגען, פירמעס, וואָס האָבן פיל פּראָדוצירט, און זענען געוואָרן אַ ווירטשאַפטלעכער פאַק־טאָר. די „טראַנספערשטעלע" אויף קרולעווסקא־גאַס 43 (דאָס דייטשע אַמט, וועלכעס איז געווען ווי אַ מין צאָל־אַמט פאַרן געטאָ, און אויך קאָנטראָלירט די פּראָדוקציע אין געטאָ גופא) איז געווען שטאַרק פאַר־אינטערעסירט אין דער ווירטשאַפטלעכער אַנטוויקלונג פון געטאָ, אונ־טערשטיצט די געטאָ־פּראָדוקציע. זיי האָבן געצויגן גרויסע הכנסות פון יידישער אַרבעט אין שאָפּן.

פון צייט צו צייט זענען געגעבן געוואָרן דערלויבענישן פאַר געוויסע קולטור־אַרבעטן: שולן, קאָנצערטן, קינדער־גערטנער, לאַבאָראַטאָריעס.

איז עס געווען ווי אַ טייל (וואָס זענען געווען פונדערוייטנס) מיי־נען, בלויז איינצושלעפערן אונדזער וואַכזאַמקייט? איז עס געווען בלויז אַ טייל פון דעם טייוולאָנישן פאַרניכטונגס־פּלאַן?

איך גלויב נישט דערין.

געוויס, האָבן די אילוזיעס גורם געווען, אַז די פאַרניכטונג איז גע־ווען אַזוי מאַנסנהאַפט, אַזוי טאָטאַל. אָבער, וואָס וואָלט געווען, ווען מיר וואָלטן נ י ש ט געהאַט די דאָזיקע אילוזיעס? איז געווען מעגלעך אַ רעטונג?

זענען דאך א סך יידן אנטלאפן בעת דער דעפארטאציע אויף דער ארישער זייט. זיי האבן זיך דארט אויסבאהאלטן אלס ארישע. אבער, ווי נאר ס׳האט זיך אביסל בארואיקט, זענען זיי צוריקגעקומען אין געטא אריין. פארוואס?

ראשית, האט דאס אויסבאהאלטן זיך אויף דער „ארישער" זייט געקאסט אוצרות מיט געלט. ס׳האבן זיך געקאנט דערלויבן דערויף בלויז יחידים, און אויך ביי זיי האט זיך דאס געלט אויסגעשעפט. שנית, איז מען אויך דארט נישט געווען זיכער מיטן לעבן. מ׳האט געלעבט אין שטענדיקער טויט־שרעק פאר די פוילישע מוסרים, וועלכע האבן נאכגעשפירט יעדן ייד.

די פיינטלעכע שטעלונג פון דער פוילישער באפעלקערונג האט אוממעגלעך געמאכט יעדער ראטעווען זיך אויסער דעם געטא.

אויך ווען ס׳האט זיך שוין אנגעהויבן די „אויסזידלונג", און במשך פון איר גאנצן דויערן, האט מען זיך נאך אלץ גענארט. כמעט יעדער האט געמיינט, אז אים מיינט מען נישט... די דייטשן האבן דעם 22סטן יולי 1942, אין דער פארארדענונג וועגן „אויסזידלונג" פארגעזען אזוי פיל קאטעגאריעס פון אויסנאמען, אז יעדער האט געגלויבט, אז ער איז אדער קען זיין אין איינער פון די דאזיקע קאטעגאריעס. אדער מ׳איז געווען א קהילה־אנגעשטעלטער (10 טויזנט געווען אזעלכע „גליקלעכע), א „דזשאינט"-אנגעשטעלטער (ווידער א צען טויזנט), אדער מ׳האט געארבעט אין א „שאפ", אדער אויף א „פלאצוווקע", אן ארבעט־ארט אויסער דעם געטא. טעארעטיש איז בלויז א קליינע טייל פון דער יידישער באפעלקערונג בארירט געווען פון דער דעפארטאציע. מ׳האט געגלויבט, אז די לעגיטימאציעס, ארבעט־קארטן, אויסווייזן וועלן ראטעווען. מ׳האט געגלויבט, אז די פארטיליקונג וועט נישט טרעפן אלע; ווארום צו וואס די אלע „סעלעקציעס", שאפן? מ׳האט געגלויבט, אז כאטש א קליינע צאל וועט זיכער בלייבן; האט יעדער איינער געגלויבט, אז ער וועט זיין פון דער דאזיקער קליינער צאל.

מ׳האט געגלויבט, געהאפט, געחלומט...

א ברירה האט מען געהאט?

און נאָך עפּעס האָט מען געגלויבט: אין דער וועלט, אין געוויסן פון דער וועלט.

זאָל מען בלויז געוואָר ווערן אין דער פרייער וועלט, וואָס דאָ איז געשען, וואָס דאָ קומט פאָר — און טראָץ דער הערמעטישער פאַרמאַכטקייט, האָט מען דאָך געגעבן צו וויסן אינדרויסן, — און די וועלט וועט אויפשטורעמען! וועט מען געוואָר ווערן וועגן דעם שרעקלעכן אכזריות, — וועט דען איין איינציקער מענטש מיט אַ געוויסן קענען בלייבן רואיק? וועט מען דען נישט מוירען ברעכן, די וועלט אויפרודערן, כדי צו ראַטעווען די וואָס זענען נאָך געבליבן.

ווי אַזוי, — האָט קיינער נישט געפרעגט.

מ'איז געווען זיכער, אַז די וועלט, די שטאַרקע, די מעכטיקע, מיט אירע אומגעהויערע גייסטיקע און מאַטעריעלע כוחות, וועט שוין געפינען מיטלען ווי אַזוי אָפּצושטעלן די שחיטה. רעפּרעסיעס קעגן דייטשן, יורידישע שוץ־מיטלען, שוץ דורך נייטראַלע מלוכות, דורכן אינטערנאַציאָנאַלן רויטן קרייץ, דורכן פּויפּסט. אַנערקענען יידן אַלס אויסלענדישע בירגער, אויסלענדישע פּעסער... איבעריקנס, קענען מיר דאָ, אין פאַרמאַכטקייט, געבן דער וועלט עצות ווי אַזוי אונדז צו ראַטעווען? זענען פאַראַן ווייניק יידישע אָרגאַניזאַציעס, פּאָליטיקער, איינפלוס־רייכע מלוכה־מענער (טאַקע יענע מאָרגענטויס, באַרוכס, ראָזענמאַנס, האָר בעלי־שאָס, פאַר וועלכע די נאַציס מאַכן אונדז פאַראַנטוואָרטלעך), יוריסטן, דיפּלאָמאַטן? זיי וועלן שוין געפינען מיטלען אונדז צו ראַטעווען.

אַזוי האָט מען געגלויבט, געהאָפט, געחלומט...

זאָל מען שוין איצט מפקיר זיין די נאָענטסטע, די טייערסטע, קינדער, עלטערן, ברידער און שוועסטער אין אַן אויסזיכטלאָזן, האָפענונגסלאָזן קאַמף? אין אַ קאַמף קעגן אַ מאַכט, וואָס באַהערשט דעם רוב פון אייראָפּע, און וואָס קיינער איז זי נאָך נישט בייגעקומען?

יאָ, מיר האָבן געזאָלט קעמפן, מיר אויסגעהונגערטע, אויסגעמאַטערטע, אָן אויסבילדונג, מיט ווייבער, קינדער, קראַנקע אַלטע; אָט איז דאָך פאַראַן פאַרניכטונגס־לאַגערס פון רוסישע מ י ל י ט ע ר י ש ע געפאַנגענע; האָט זיך ערגעץ ווו אין אַזאַ לאַגער, ווו ס'קומען פאָר מאַסן־מאָרדן, אויפגעהויבן אַ בונט, אַ ווידערשטאַנד?

די וואַרשעווער סינאַגאָגע, די לעצטע פעסטונג פון וואַרשעווער געטאָ,
וואָס די נאַציס האָבן חרוב געמאַכט.

וואלטן מיר כאטש געקענט רעכענען אויף דער שכנותדיקער פוילי־שער באפעלקערונג, אז זי וועט אונדז העלפן אין פאל פון קאמף. אבער בלויז פארבלענדטע דאקטרינערן האבן גערעדט וועגן אזא הילף, האבן זיך גענארט; און דאס בלויז יענע נאאיווע „בונדיסטן”, וואס האבן נישט געהאט קיינמאל קיין מגע ומשא מיט זייערע פוילישע חברים. די פירער וואס זענען יא געקומען מיט זיי אין בארירונג, האבן זיך נישט גענארט. זיי האבן כלל נישט גערעכנט אויף זייער מיטהילף.

אלזא, פון איין זייט — פונקטן פון האפענונג אויף רעטונג, פון דער אנדערער — אויסזיכטלאזיקייט, פאראיינזאמקייט אין אן עווענ־טועלן קאמף, מאנגל אין געווער און אמוניציע, אין וואסער ס'איז הילף פון דרויסן, — ווי אזוי ווילט איר, מיר זאלן זיך אנטשליסן צו קאמף?

געשען האט עס נאר געקענט דעמאלט, ווען יעדער פון אונדז איז שוין געווען במילא ווערטלאז, האט שוין אנגעווירן ווייב און קינד, די נאענטסטע, זיין לעבן איז שוין געווען ממילא אן טעם, אפגעהאקט — (מאי לי דקטלי פלגא, מאי לי דקטלי כולי?) האלב אפגעשטארבן, הפקר, דעמאלט — ווען אלע האפענונגען זענען שוין צונישט געווארן, אלע אי־לוזיעס זענען זיך צערונען, — און נאר איין געפיל האט יעדן באהערשט — דעמאלט און נ א ר דעמאלט, האט געקענט אויסברעכן, און איז אויסגעבראכן דער אויפשטאנד פון ווארשעווער געטא.

ביכער פון דעם זעלבן מחבר:

אויפן שליאַך פון תלמודישער לערע. (פאַרלאַג פ. העזיק, וואַרשע, 1934. — פויליש.)

אַן ענטפער גלח טשעציאַק. וועגן דער שחיטה־גזירה. (דערזועלבער פאַרלאַג, וואַרשע, 1937. — פויליש.)

די שבועה לויטן יידישן דין. (פאַרלאַג מ. גאָלדבערג, וואַרשע, 1937. — פויליש.)

דער רעליגיעזער רענעסאַנס פון דער יידישער פרוי. (פאַרלאַג א. ג. פרידענזאָן, לאָדזש, 1937. — פויליש.)

דאָס יידישע רעליגיעזע שול־וועזן. (פאַרלאַג „חורב", וואַרשע, 1938. — יידיש.)

דאָס רעליגיעזע שול־וועזן אין ראַמען פון פוילישער געזעצגעבונג. (פאַרלאַג „חורב", וואַרשע, 1937. — פויליש.)

געשיכטע פון יידן אין ארץ ישראל. (פאַרלאַג נ. רייף, לעמבערג, 1939. — יידיש.)

אַ חלום וועגן יידישער מלוכה. (פאַרלאַג גאָלדבערג, וואַרשע, 1939. יידיש.)

די קהילה־שטייערן אין וואַרשע. (פאַרלאַג פון דער יידישער קהילה אין וואַרשע, 1938. — פויליש.)

דאָס אָפשאַפן פון קהל אין וואַרשע; 1820 - 1822. (אָפשלאַג פון „גלאָס גמיני זשידאָווסקיעי", וואַרשע, 1939. — פויליש.)

יומן גיטו ורשה. (פאַרלאַג אומה ומולדת, תל־אביב, 1946. — העב־רעאיש.)

די געשיכטע פון דער יידישער קהילה אין וואַרשע. (אין מאַנוס־קריפט.)

נעמען־רעגיסטער.

א

אברהם ר׳, אסטראווער רב, 142.

אויערבאך רחל, 139.

אויערסוואלד, נאצי קאמיסאר, 29, 31, 47, 218, 219.

אונגער מרדכי, 204.

אזשעך מאריצי, 16, 19, 31, 37, 103, 138, 169, 171, 179, 183, 239, 240, 248, 253, 259.

אייכענבוים, 302.

אייבעשיץ ישראל, 233.

אייגער שלמה רב׳, 225, 237, 255.

איידעלבערג רב, 206, 291.

אייז חיים ישראל, 22, 128, 129, 295.

אייז יוסף, 24.

איינהארן אהרן, 139.

אייזנער יצחק, 122, 251.

אייזענבערג ישראל 251.

אייזענצווייג גוטא, 22, 25, 26, 27, 204.

אייזענשטאט דוד, 122, 125.

אייזענשטאט מארישא, 122.

אלטוסקי צבי, 288.

אלטער אברהם, פאביאניצער רב, 120, 142, 278.

אלטער מ. ד״ר, 34.

אלטער מאיר, אלעקסאנדערער רבי, 60, 144.

אלטער משה בצלאל, רב, 60.

אלטער־ראפאפארט רבקה, 143.

אלטער רב פון קאליש, 31, 59, 122, 225, 232.

אלערהאנד מויריצי פראפ. 163, 232.

אחי מאיר, 206.

אגילעוויטש מרדכי, 174, 206, 239, 248, 299, 301, 308.

אסטזשעגא אברהם, 139.

אסטערזעצער ישראל ד״ר, 214, 233.

אפענהיים, 223.

אקסער ד״ר, 232.

אראנזאן, 287.

ארלעסקא מרים, 187.

ארלעאן י. ל. 68, 69, 83, 99, 108, 118, 129, 143, 160, 164, 171, 173, 194, 260, 263, 295.

ארענשטיין מארק, 125.

ארקאדי פלאטוי, 186.

אשכנזי חנוך, 232.

אשכנזי שמעון, 48, 174

ב

באלאבאן מאיר, ד"ר פראפעסאר, 15, 16, 34, 62, 68, 69, 79, 84, 85, 99, 100, 102, 108, 110, 116, 125, 162, 194, 196, 243, 247.

באראן סאלא, 100.

בארוך בערנארד, 191, 261, 320.

באהאריע נתן, 198, 199, 225.

בארוויטש מ. 211.

בארען מויריצי, 212.

באקשט, רב', 238.

בארענשטיין דוד, רב פון סאכאטשאוו, 31, 198.

באבאווער רבי, 231.

בוימינגער יואל, 25.

בולווא ד"ר, 195.

בונין יצחק, 103, 140.

בורשטין, 207.

ביאליק ח. נ., 74, 200.

בירער ראובן ד"ר, 243.

בירענבוים פרוי, 302.

בירענבוים „סטאשעק", 299, 302, 308.

בידערמאן לייב, רב, 68, 71.

בלאד א. ל., 140, 187, 238.

בלוישטיין משה, 233.

בלומענפעלד דיאנא, 187.

בלומענפעלד רב, 142.

בלומענקאפף אהרן, 127, 195, 196, 197.

בן גוריון, 83.

בערלינער נטע ירוחם, 212.

בעלישא האר, 191, 261, 320.

בעלמאנט לעאפאלד, 144.

בעק לעא, ד"ר, 117, 163.

בער שמואל, רב, 102, 120, 263, 290, 294, 299.

בערגלאז חיים לייב, רב, 22, 129, 195.

בערסאן, 255.

בערענהאלץ, 139.

בערענשטיין זיגמונט, 72.

בראדער, 308.

בראמבערג נתן, 191.

בראנד (ס.ס.-אפיציר), 14, 17, 51, 64, 69, 70, 104, 107, 110.

בראנדשטעטער מיכל, דירעקטאר, 99, 108, 139, 159, 171.

בראקמאן, אדוואקאט, 151.

ברויער הערמאן, 226.

ברוידע מרדכי, ד"ר, 116.

ברוינער שלום, 233.

ג

גאלדין ד"ר, 168.

גאלדשטיין מיעטשיסלאוו, אדוו. 151.

גאלדשטיין, רב' 252, 287.

גאלדשלאג רב' 290, 299.

גאוזע א. 31, 138, 139.

גאלינגער ד"ר, 214.

גאלער ליפע 233.

גאמבינסקי ד"ר, 151.

גאנצווייך אברהם, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221.

גוזשיק דוד, 118, 169, 229.

גוטמאן שמואל, ד"ר, 116.

גומנעלד לוי, 122.

גור-אריה ר' הערשל, 144, 201, 278, 291.

גודמאן הארי, 22.

גילבערט שלמה, 125, 208, 212.

גילינסקי ש. 253.

גיטערמאן יצחק, 31, 169, 171, 229, 280.

גלובאטשניק, געשטאפא אפיציר, 107.

גליקסבערג ד"ר, 291.

גליצענשטיין ד"ר, רב, 143, 290.

געבירטיק משה, 211.

געזונדהיים יעקב, רב, 108, 124, 255.

געלבער מ. נ., ד"ר, 245.

געלבלום נ. 288.

געפנער אברהם, 35, 47, 65, 129, 136, 169, 194, 195, 229.
גפן שלמה, 251.
גפן שמחה, 253.
גראדזענסקי אברהם, 237, 238.
גראן וויערא, 187.
גראספעלד איזידאר, ד"ר, 1922.
גרינבערג אורי צבי, 206.
גרינבוים יצחק, 83, 190, 245.
גרין ירחמיאל, 211.

ד

דאנציקער יוסף חיים, רב פון אלעקסאנדער, 31, 122.
דאווידזאן חיים, רב, 225.
דובנאוו שמעון, 173, 202.
דן, 123, 200.
דריבינסקי, דירעקטאר, 35.
דהערינג, ייִדיש־דייטשער אונטערנעמער, 36, 99, 190, 280.

ה

האלבערשטאם דוד, רב, 142, 217, 231, 290, 294.
האלעווי, 187.
האלפערין פרל' 190.
האלצבערג שמחה, 207.
האלצמאן לודוויג, 186.
האלצקענער ישראל, 239, 248, 301, 308.
האנדקע, ס.ס.־אפיציר, 14, 69.
האפמאן, דייטשער פאבריקאנט, 37, 258.
האפענפעלד, 207.
האראוויץ, 98, 233, 278.
האראנטשיק שמעון, 212.
הארענשטיין שמואל, 45, 85, 159, 169, 201, 291.
הובערבאנד ק. רב, 125, 139, 208.
הורוויץ ראובן, בעלכאטאווער רב, 59, 206, 230, 290, 299, 302, 308, 309.
הירשהארן סאמועל, 149.
הירשפרונג משה, 232.
הירשפעלד, פראפעסאר, 132.
העבער יוסף משה, קהילה פרעזעס פון קאליש, 34, 50.
הענדעל אברהם, 36, 59, 60, 142.
הענדעלעס זאב, 222, 225, 264.
הערץ משה פנחס, 142.
הערצוג יחיאל, 199.
הערצל טעאדאר, 48, 84, 243, 244, 245.
הערשאפט אדאם, 139, 171, 173, 213.
הערשעלע (דאנילעוויטש), 208, 211.
העשעלעס הענריק, 209, 232.
העשעלעס יאנקא, 209, 210.
הערשפינקל יעזשי, ד"ר, 169.

וו

וואוועלבערג, איד. פאבריקאנט, 47.
וואל נ. ד"ר, 112, 169, 171, 263.
וואלאד שלום, 232.
וואלף שאול, 214.
וואלפאוויטש אברהם, 137, 159, 258.
וואלסבערג ד"ר, 112.
וואלערשטיין אברהם, 50, 72.
וואלפגאנג פאן ווייזעל, ד"ר, 206, 262.
וואלפסבערג רב' 232.
וואסערמאן אלחנן רב', 238.
וואסערמאן יאקאב, 173.
וואסערמאן פנחס, 121.
ווארשאוויאק יהודה, 139, 140.
ווארשאווסקי יקיר, 139.
ווארשאווססקי יקיר, 212.
ווארשאוויאק פנחס, רב', 68, 71.
וולף יוסף, 211.
וויטלין יוזעף, 173.
ווייכערט מיכאל, ד"ר, 177.

ווייל מארק אדרעיאן, ד"ר, 25.
וויינבערג אברהמל, רב', 86, 199, 200.
וויינגארט, שואל, ד"ר, 127, 129, 195.
ווײדענפעלד בעריש, רב', 135.
ווײדענפעלד ישראל רב' 166.
וויינטרויב אלישע, 139, 211.
וויסבערג מ. 125.
וויצמאן חיים, 83, 97, 245.
ווילקאש וולאדיסלאוו, 174.
וויטאסעק, געשטאפא אפיציר, 69, 104.
וויגאדסקי, ד"ר 236.
ווינאווער ברונא, ד"ר, 163, 166.
וויעליקאווסקי גוסטאוו, ד"ר אדוואקאט, 15, 47, 51, 70, 85.
וועגמייסטער יוסף, 50.
ווענדע, געשטאפא אנפירער, 59.
ווערטהיים יעקב, 212.
זודאווינסקי ד"ר, 206.

ז

זאכאריאש, 220.
זאגאן פרל' 165.
זאגאן ש. 31, 72, 138, 140.
זאלבערג, 165
זאלצוואסער, 175, 204, 236, 237.
זאמטשיק יעקב, רב', 68.
זאנענשיין אפרים, רב', ד"ר, 261, 290.
זאדרעצקי טאדעאוש, ד"ר, 233.
זאמענהאף לודוויג, 49.
זונדעלעוויטש ב. אדוואקאט, 35, 137, 150.
זיגעלבוים פרוי, 159.
זיידענבייטעל, אינזש. 139, 233, 225.
זיידמאן אברהם, 235.
זיידמאן אנשיל, 233.
זיידמאן משה, 233, 234.
זיידערמאן, ארטיסט, 139.
זיידערמאן שמעון, אדוואקאט, 130.
זיידערמאן, 187.
זילבערבערג צבי, 204, 299, 301, 308.
זילבערשטיין אברהם ד"ר, 22, 129, 208, 295.
זלאטניק יעקב, רב', 71.
זמיגרידער - קאנאפקא זדיסלאוו, 174.
זעמבא אברהם, 287.
זעמבא „אדעק", 299, 308.
זעמבא אהרן, 143, 225, 263.
זעמבא יצחק, 287, 290, 299, 308.
זעמבא מנחם, רב', 68, 71, 84, 99, 102, 103, 108, 109, 116, 118, 121, 166, 171, 206, 225, 229, 248, 257, 261, 263, 282, 283, 287, 290, 294, 295, 299.
זעמעלמאן רב', 166, 206, 229, 230. 290, 302, 308, 309.
זשאבאטינסקי זאב, 96, 97, 98.

ט

טאובער מאיר, ד"ר, 63.
„טאשיא" פרל' 174, 239, 248, 299, 308.
טהאן יהושע, ד"ר, 116, 211, 243, 245.
טובים יוליאן, 173.
טורקאוו יאנאס, 139, 187.
טייבלום מאיר, 302,
טירקל לאה, 135.
טירקל פייוול, 36.
טירקל-פרענקעל, יעטי, 271.
טעבענס, דייטשער פאבריקאנט, 36, 37, 62, 99, 190, 225, 280, 289, 291, 293, 294.
טענענבוים אליהו, פרנס, 15, 149, 198, 302.
טשערניאקאוו אדאם, אינזש. 29, 34, 44, 45, 46, 47, 48, 117, 126, 132, 145, 149, 166, 178, 246, 247.
טענענבוים יוסף, ייד. פאליציאנט, 15, 16, 149, 151, 174, 239, 299, 302, 308.
טראקענהיים יעקב, דעפוטאט, 19, 129, 171, 178, 222, 229, 253, 290, 295, 299.

טרעמבאטש מויריצי, 139.
טרייסטמאן שמחה, רב', 99, 133, 143, 290, 294.
טרייסטמאן שלום, 133, 134, 135.
טשודנער מ. 80, 146, 147, 148, 171.
טשוירטשיל, 191, 270, 272
טשערבאטי יצחק, 302.
טשערבאטי נ. 204.
טשערנאלעווסקי גאדל, 199
טשערניכאווסקי שאול, 147.
טשעציאק, גלה, 204.
טשעבוצקי ב. 212.

י

יאסעלעוויטש בערעק, 255.
יאקובאוויטש חנה, 191, 214.
יארעצקא פרוי, 173, 213, 263.
יאשונסקי יוסף, 168, 267, 278.
יוסטמאן משה, 59.
יעקב בן יעקב, 85.
יפת יהודה, 31.
ירושלמי רב', 237.

כ

כהנא שלמה דוד, רב' 130, 281.
כילינאוויטש ב. 138.

ל

לאנדסבערג הענריק, ד"ר, 231.
לאנגלעבן אהרן ד"ר, 251.
לאנדוי אלעקסאנדער, 129, 239, 287, 308.
לאנדוי וואלף, 122.
לאנדוי יהודה לייב ד"ר, רב, 116, 225, 232, 290, 294, 295.
לאנדוי שמעון, 190, 257.
לאנגער מרדכי, 110, 251.
לובלינער סטעפאן, 151.
לוסטבערג מ. 146.
לוסטערניק מ. 140,
ליבושיצקי, 139.
ליווא סעווערין, 96, 204, 206.
ליווא ראדאל, 206, 207.
לייטמאן פנחס, 253.
לייטער הרב', 281.
ליכטענבוים מארק, אינזש. 14, 51, 59, 70, 79, 100, 103, 110, 119, 123, 159, 160, 257, 288.
לינדער מנחם, מאגיסטער, 124, 126, 140.
ליפסקי וולאדיסלאוו, 187, 212, 221.
ליפשיץ שלמה רב', 255.
לעווין בונם ר', 144.
לעיקין יעקב, שעף פון ייד. פאליציי, 123, 153, 205.
ליפסקער וואלף, 50, 110, 139.
למדן יצחק, 206.
לעווארטאווסקי, 303.
לעווין אהרן, רב', 217, 218, 231.
לעווין יוסף, 120.
לעווין יצחק מאיר, רב', 245, 308.
לעווין לייב, 120.
לעווין מאטל, 120.
לעווין פנחס, 186.
לעווין רבקה, 267, 288.
לעווין־אלטער, יוכבד, 143.
לעווענהערץ הענריק, ד"ר, 243.
לעווענשטיין טוביה, ד"ר, 128, 129.
לעפעצקי, מאיר, 246.

מ

מאזא מרדכי, 125, 139, 140, 187.
מאזור אליהו, 44, 47.
מאזור ד"ר, 199.
מארגוליס אלעקסאנדער, אדוו. 193.
מארגענטוי, 191, 261, 320.
מאן פראנציסקא, 221.
מארק משה, 138.

מארקין אסתר, ד"ר, 131.
מונדלאק רעגינא, 139, 213.
מיזעס יוסף ד"ר, 214.
מיזעס מתתיהו, 214.
מייזל אליעזר יצחק, רב', 99, 133.
מייזעל מויריצי, 46.
מייזינגער, געשטאפא אפיציר, 133.
מייזליש אליעזר יצחק, רב', 290, 294, 299.
מיימאן אפרים, רב', 68, 71.
מיכעלזאן צבי יחזקאל, רב', 69, 270.
מילער־ארטור פרוי, 194.
מילייקאווסקי ישראל, ד"ר, 45, 85.
מינץ יעקב, 133.
מינאוויטש עדמונד, 151, 187, 310.
מעלניק משה, 207.
מענדע, געשטאפא אפיציר, 104, 107, 161.
מערקער שלמה, רב', 68, 71.

נ

נאוואגרודסקא סאניא, 130, 139, 140.
נאוואגרודסקי ה. אדוו., 151.
נאטאנזאן וולאדיסלאוו ,25, 108, 255.
נאטאנזאן לודוויק, ד"ר, 190.
נאטאנבלוט פרוי, 159, 160.
נאסיג אלפרעד, ד"ר, 243, 255, 245, 246,
247, 248.
נוסבוים הענריק, ד"ר, 190.
נוסענבלאט טולא, ד"ר, 31, 85, 87, 139,
140, 141, 253, 291, 310, 311.
ניימאן י. מ., 206.
נייטייך וויערא, 186.
נייטייך מאריאן, 186.
ניסענבוים יצחק, רב, 17, 79.
נייפעלד א. 72, 137.
ניישטאט י., 193.

ס

סאמבערג אייזיק, 139, 187.
סאפיעהא פירשט, 1?1, 217.
סאיקא א. ל. 52.
סאקאלאוו בער, 139.
סאקס, פראפ. 288.
סטופניצקי ש. י. 194.
סטריקאווסקי ד"ר, 204, 206.
סיראטא גרשון, 120, 121, 224.
סלאנימסקי אנטאני, 273.
סעגאלאוויטש קלארא, 193.
סענדער, פויזנער רב', 143, 220.
סערעיסקי, פראפ. 146.
סקשינסקי אלעקסאנדער, גראף, 245.

ע

עבענזאן, ד"ר, 231.
ענגון ש. י. 147
עווערט וו. ל. 144, 178.
עטינגאן, לאדזשער פאבריקאנט, 47.
עטינגער, מ. אדוו. 146, 151.
עלבוים יהודה, 139.
עלבינגער יצחק מאיר, רב', 198, 199, 225,
226.
עלבינגער לייבל, 199.
ענגעלמאן יצחק, 199.
עפשטיין, 47, 255.
עק נתן, ד"ר, 22, 25, 139, 140.
עקערמאן א. ב., 35, 119, 278.
עקערמאן יחיאל, 16.
ערליך בעריש, 288.
ערליך יעקב, 149, 153.
ערליך נתן, 288.
ערענפרייז מרדכי, ד"ר, 116.
עשרה דבריא, ד"ר, 131.

פ

פאגעל, 207, 209.
פאזנאנסקי יוליוש, ד"ר, 128.
פאזנער י. מ. 123, 255.
פאמעראנץ נ. 140.

פאסטעל שמחה, 187.
פאפאווער, 84, 273.
פאקשאנסקי, 187, 210. (לעאניד).
פאקלער ד"ר, 25.
פולמאן שמעון, 122, 185, 187, 224.
פורמאנסקי, 185, 186, 187.
פינאש ד"ר, 25.
פייגנבוים פישל, 207.
פייווישיס, 187, 224.
פינק אנשל, 22.
פינקוסעוויטש לייבל, 288.
פינקעלרויט נ. 204, 299.
פינקערט מאטל, 49, 58, 123, 133.
פינקעלשטיין ח. 263.
פינקעלשטיין נ. 99, 139.
פירסט ישראל, 153, 205.
פעלדשו ראובן, ד"ר, 139, 206.
פעלדוועבל אברהם, 225.
פעטמאן אליהו, רב', 68, 71.
פערלע יהושע, 169, 171.
פעפער הירש, ד"ר, 214, 233.
פרץ י. ל. 63, 125.
פראמער יהודה לייב, רב', 86, 142, 229, 290, 294, 295.
פראנק רחמה, 288.
פראפוס י. י. 31, 139.
פריד פאלא, 96, 203.
פרידענזאן א. ג. רב', 99, 118, 129, 160, 253, 261, 263, 295, 299.
פרידמאן א. נ. 68.
פרידמאן זישע, 31, 32, 34, 56, 60, 64, 102, 118, 119, 129, 138, 139, 160, 169, 213, 229, 295.
פרידמאן מ. רב', 232.
פרידמאן נחום, רב', 232.
פרידמאן פיליפ, ד"ר, 211.
פרידמאן פעליקס, 125, 139, 213.
פריינד לוי, ד"ר, 281.
פרישמאן דוד, 147.
פרילוצקי נח, 236.
פרנס יוסף, ד"ר, 231.
פרענקעל אהרן, 204.
פרענקעל דוד, 212.
פרענקעל העלענא, 212.
פרענקעל מענדל, 287.
פרענק־ראפאפארט, 127.
פרענקעל אשר, 96, 98, 203.
פרענקעל יוסף, 22, 120, 142, 207, 295, 308.
פרענקעל סענדער, 225, 226.
פרענקעל יעקב, 36, 217.
פרענקעל שבתי, 24.
פשעדבארסקי, אדוו., 151, 188, 226.

צ

צאמבער ליפמאן, ד"ר, 130, 131, 139.
צוקער יוסף שואל, 233.
צווייבוים, פראפ. 132.
ציבולסקי סטאניסלאוו, 208.
צייטלין אלחנן, 31, 50, 99, 112, 139, 140, 208, 301, 305.
צייטלין אסתר, 97.
צייטלין דוד, 301, 306, 307.
צייטלין הלל, 97, 98, 111, 112, 113, 114, 115, 194, 305.
צייטלין טאלא, 50, 112, 115.
צענטנערשווער, פראפ. 132.

ק

קאוואלסקי נחמן, ד"ר, 86, 125, 280.
קאוואלסקי י. ל. סענאטאר, 280.
קאטארבינסקי טאדעאוש, פראפ. 131, 194.
קאטאשעק ז. 186, 187.
קאמינער בנימין, 168, 302, 308.
קאמינער משולם, 302, 308.
קאמינסקי שמעון, 207.

קאמען יוסף, 187.
קאנאל יצחק מאיר, רב׳, 37, 64.
קאנפער מ. ד״ר, 214.
קאן און העלער, לאדזשער אונטערנעמער, 29, 30, 32, 58.
קאן פעליציע, 25, 26, 194.
קאסאווער מ. 288.
קאסטעל־נאוויטש, 26, 27.
קאפער דוד אלימלך, 225.
קאצענעלסאן יצחק, 22, 103, 140, 147, 171, 213, 287.
קאצענעלסאן צבי, 287.
קארטשאק יאנוש, 65, 66, 67, 163.
קארניצער רב׳, 178.
קארניצקי שמעלקע, 177, 217.
קארניצער פערל, 36, 178.
קייזער בעניעק, 207.
קופטשיקער, 150.
קיפנים מנחם, 139.
קירשברוין אליהו, 63.
קירשענבוים מנחם מענדל, 37, 169, 206, 239, 245, 248, 290, 294, 299, 301, 308.
קליינמאן פריץ, 213.
קלעפפיש, אינזש. 183, 223, 268.
קענטערבורי, בישאף, 191.
קעניגסבערג יוסף, 31, 32, 119, 204, 229, 290, 294, 299.
קעסטין ליפע, 125, 139.
קראוויעץ־הײמאן סאשא, 287.
קרויש י. 169.
קרימסקי מ. 139.

ר

ראבינאוויטש, רב׳, 36, 57, 88, 142, 143.
ראגאזשניצקי נח, רב׳, 69, 70, 72.
ראדאל ברידער, 96, 204, 299, 301, 305, 308.
ראדזיוויל יאנוש, פירשט, 178.
ראדזינסקי יעקב, 120.
ראוויטש יצחק, 110, 139.
ראזנער מרדכי, ד״ר, 58, 139.
ראזענבוים, 239.
ראזענבלום באלעסלאוו, אדוו. 35.
ראזענטאל נ. 137.
ראזענמאן סעמועל, 191.
ראזענפעלד אברהם, 139.
ראזענפעלד אלעקסאנדער, 96, 139, 204, 206, 263.
ראזענשטרויך בונם, 294.
ראזענשטרויך יצחק, רב׳, 118, 222, 236.
ראזענשטרויך מאניע, 253.
ראזענשטרויך מאנעס, 225.
ראטוואנד, 47, 255.
ראטנער נעכע, 125, 169.
ראטענבערג כ. רב פון אנטווערפן, 22.
ראטפעלד י. ד״ר, 169, 231, 263.
ראטשטיין רחמה, 288.
ראטשטיין שמואל, 168.
ראגאווי אברהם מרדכי, 58, 139.
ראניקער, גראף, 177.
ראסטאווא פרוי, 210, 211.
ראפאפארט אהרן, 287, 295.
ראפאפארט־אלטער רבקה, 194.
ראפאפארט־בערגלאז אלטע, 195.
ראפאפארט, ברידער, 144.
ראפאפארט בנציון, 214.
ראפאפארט יעקב, 287, 295.
ראפאפארט שבתי, רב׳, 22, 129, 177, 195, 232.
ראפאפארט שמחה, 287, 295.
ראקאווסקי ל. 139.
ראקאווסקי צבי, 191.
רוזשאניקוויאט, 25.
רובינשטיין, געטא משוגענער, 72.
רוזוועלט, 82, 191, 270.
רויזענבלום איגנאצי, 186.
רונדשטיין שמעון, מאגיסטער, 99, 171.
רייזמאן יחיאל, 125, 174, 258, 263, 291.
רייזנער סטעפאן, 287.

רייך לעאן, ד"ר, 245.
רייך מארצעלי, 185, 187, 188, 263.
רייכער פרוי, 191.
ריטנעלבלום עמנואל, ד"ר, 102, 125, 139, 169, 171, 173, 239, 294, 302, 304.
ריקשטיין שמואל, 174.
רעמבא אייזיק, 203.
רעמבא נחום, 16, 60, 85, 103, 159, 169, 203, 206, 207, 214, 239, 291, 308.

ש

שאפראן דוד, 251.
שאר זיגמונט, 212.
שאר משה, פראפ. 116.
שאר משה, פראפ. ד"ר, 178, 194.
שאר תמר, 22, 25, 129, 194.
שאראגראדער, אדוו. 216.
שווארצבארט יחיאל, 22.
שוב יוסף, 237.
שוואלב ה. 129.
שוויאטלאווסקי ישעיה, 198.
שוהם מתתיהו, 194.
שולץ, דייטשער פאבריקאנט, 36, 57, 59, 60, 99, 119, 141, 142, 143, 200, 278, 288, 289, 291, 293, 294, 299.
שושנה, 77, 78.
שטאלצמאן אברהם, אינזש. 14, 35, 51, 70, 137, 168, 282.
שטאנד אדאלף, 243.
שטאקהאמער שמשון, רב', 35, 84, 99, 102, 108, 109, 118, 134, 171, 229, 282, 283, 290, 290, 294, 295.
שטיין מנחם, ד"ר פראפ. 68, 69, 83, 99, 103, 112, 129, 134, 140, 159, 160, 171, 187, 194, 196, 260, 263.
שטיינבערג פרל' ד"ר, 131.
שטיינמאן אליעזר, 147.
שטייער אלימלך, 139.
שמערלינג, ייד. קאמענדאנט פון „אומ־שלאג", 17, 123, 153.
שטערן ישראל, 125, 139, 212.
שטערנבערג, 220, 221.
שטשעראנסקי ל. 17, 31, 226, 259, 299.
שיינפעלד מאקסימיליאן, ד"ר, 151.
שילינג, דייטשער פאבריקאנט, 57, 291, 299.
שימעל משה, 211.
שימקעוויטש ש. ד"ר, 34, 68, 85, 101, 134, 171, 188, 196, 208, 253, 260, 263, 274, 310.
שיפער יצחק, ד"ר, 31, 68, 69, 82, 99, 100, 101, 102, 108, 109, 116, 129, 134, 138, 139, 169, 171, 173, 196, 243, 245, 248, 308.
שלום מרדכי הכהן, רב', 110.
שלעזינגער אטא, 213.
שלעננעל וולאדיסלאוו, 212.
שניאור זלמן מלאדי, 85.
שניאורסן פישל, 173.
שניידער יוסף, 134.
שניידער יוסף, 214.
שפער יונה, 99, 139, 263.
שפירא דוד, רב', 99, 108, 118, 169, 171, 229, 237, 282, 283, 290, 294.
שפירא קלונימוס, רב', 60, 100, 102, 134, 124.
שעפטיצקי, גראף, 281.
שערינסקי יוזעף, 151, 153, 205.
שערמאן, חזן, 117.
שערעשעווסקי סטאניסלאוו, 219.
שרייבער יוסף, 134.

דאָס פּוילישע יידנטום

ביכער-סעריע פון דעם צענטראַל-פאַרבאַנד פון פּוילישע יידן אין אַרגענטינע

רעדאַקטאָר: מאַרק טורקאָוו

מלך ראַוויטש שרייבט וועגן אלחנן צייטלינס בוך אין זיין אַר־טיקל א. נ. „א ראָמאַן פון א ליטעראַרישער קינדהייט" („קענעדער אדלער", מאָנטרעאָל, 31סטער מערץ, 1947).

דער פולער טיטל פון דעם בוך: אלחנן צייטלין — אין א ליטעראַרי־שער שטוב, בילדער, באַגעגענישן עפּיזאָדן. איינלייטונגס-ווערטער: ש. ניגער און מאַרק טורקאָוו. נאָכוואָרט: אהרן צייטלין. אַרויסגעגעבן דורך דעם צענטראַל-פאַרבאַנד פון פּוילישע יידן אין אַרגענטינע. בוענאָס איירעס 1946. 228 זייטן — דערפון 26 זיי־טן לידער. סיי די לידער און סיי דאָס בוך זכרונות, וואָס נעמט אַרום דריי־צן קאַפּיטלען, זענען איבערדרוקן פון אלחנן צייטלינס בוכאויסגאַבעס פון וואַרשע. די לידער זענען דערשי־נען אין יאָר 1931, די זכרונות אין יאָר 1937, צוויי יאָר פאַר דעם אויס-ברוך פון דער מלחמה. אלחנן צייט־לין איז געשטאָרבן אין געטאָ אין די ערשטע דעצעמבער־טעג 1942, קוים פערציק יאָר אַלט. ער איז גע-וואָרן געבוירן אין יאָר 1902 אין ראָ־האַטשאָוו. דאָס בוך איז באַצירט מיט

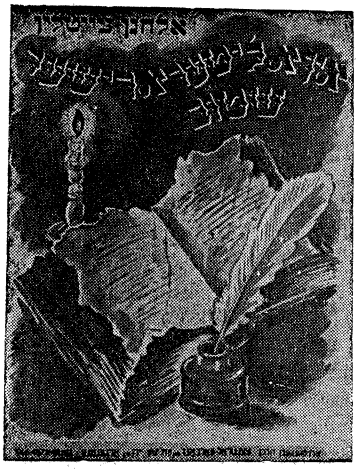

אַ צענדלינג בילדער פון דער צייט־לין־משפּחה, דער משפּחה, וואָס הלל צייטלין, דער גרויסער יידישער פּו-בליציסט און רעליגיעזער דיכטער־

פילאָזאָף און וואַרשעווער קדוש איז איר עלצטער געוועזן און דער טיפער דיכטער אהרן צייטלין, וואָס וווינט זינט 1938 אין ניו־יאָרק, באַלאַנגט צו איר. אלחנן איז געוועזן בעיקר א זשורנאַליסט און געזעלשאַפטלעכער עסקן, אָבער ער האָט געהאַט גאָר גרויסע ליטעראַריש־דיכטערישע פעאיקייטן. זיי זענען שטאַרק געקומען צום אויסדרוק אין די מערקווירדיק־קינסטלערישע זכרונות זיינע און נישט מינדער אין די רייפע קלאָרע, פאַרביקע און קלאַנגיקע לידער, וואָס שטייען הויך איבער דעם דורכשניט פון לידער, וואָס עס קענען געוועגטלעך שרייבן עסייאיסטן — אויב עס פאַרגלוסט זיך זיי נאָר. אלחנן צייטלין איז טאַקע געוועזן א דיכטער. קוואַנטום איז דאָך נישט וויכטיק. און אפשר האָט ער געשריבן א סך לידער, נאָר נישט געבראַכט זיי צו דער עפנטלעכקייט.

געוועגטלעך שרייבט מען נאָך צו 36 יאָר נישט קיין זכרונות. ער האָט אָבער געטאָן א גרויסע חכמה, אלחנן, מיט זיין באַשרייבן די ליטעראַרישע שטוב פון זיין גרויסן פאָטער. און נאָך מער חכמה האָט ער געטאָן דערמיט, וואָס ער האָט זיי געשריבן רעטראָספּעקטיוו, מיט קינדערשע אויגן און קינדעריש געמיט. ער באַמיט זיך כסדר זיך אליין אריינצולעבן צוריק אין זיין אייגענער קינדהייט. דער סטיל איז פון א רייפן פובליציסט, אָבער די באַאָבאַכטונגען זענען פון א שטיפערישן קונדאס פון אכט אָדער צען, אָדער צוועלף יאָר. און דערצו די גליענדיקע באַוווּנדערונג און ליבע צום פאָטער.

און ארויסגעקומען זענען נישט קיין זכרונות נייערט א ראָמאַן, א האַרציקער ראָמאַן פון א ליטעראַרישער קינדהייט. וואָס שייך דער דערציאונג פון זיינע קינדער איז הלל צייטלין געוועזן זייער אן אויסגעהאַלטענער מענטש — אין קעגנזאַץ צו א סך אנדערע שרייבער, וואָס פּרעדיקן וואַסער און טרינקען וויין. זיין שטוב איז געוועזן דורכאויס א יידישע שטוב און א ליטעראַרישע שטוב און עס איז נישט מער ווי נאַטירלעך, אַז עס איז געוועזן די גרעסטע אמביציע פון זיינע זין צו ווערן אויך שרייבער און זיי זענען עס ביידע געוואָרן.

אלחנן איז כסדר פול מיט באַוווּנדערונג פאַר די גרויסע געסט פון זיין טאַטנס שטוב. ער אָבסערווירט זיי כסדר מיט די אויגן פון א שטיפערישן קינד — די זכרונות רייסן זיך איבער אין אויגוסט 1914, יוען אלחנן איז צוועלף יאָר אַלט געוועזן — אָבער ער נעמט שטעלונג צו די אַלע פאַרשווינען, ווי דאָס איז נאַטירלעך, מיט די איבערצייגונגען פון זיין פאָטער. ער קריגט זיינע קריגן און ליבט מיט זיינע פריינטשאַפטן. און גראַד דאָס מאַכט דאָס בוך נאָך אינטערעסאַנטער. די זכרונות זענען קיינמאָל און צו קיינעם פון די באַשריבענע נישט גלייכגילטיק. א שאָד, וואָס צום בוך האָבן די איצטיקע פאַרלעגער (רעדאַקטאָר: מאַרק טורקאָוו, פאַרלאַג־לייטער: אברהם מיטעלבערג), נישט צוגעגעבן אן אינדעקס. איך וועל אָבער פּרובירן דערמאָנען בלויז א טייל פון די גרויסע און באַרימטע לייט, וואָס זענען אין בוך קירצער אָדער לענגער געשילדערט און מיט

ווארימע פארבן און רוישיקע קלאנ־
גען באשריבן. אָט איז אַ נישט פולע
רשימה: זלמן שניאור, ז. י. אנכי,
פּרץ הירשביין, פאלק האלפּערין, א.
נ. גנעסין, י. ד. בערקאָוויטש, ש. ל.
ציטראָן, יצחק לייבוש פּרץ — און
וואָס פאר א פארכאפנדיקע געשטאַל־
טיקונג פון דעם גרויסן ייד און
מענטש, כאָטש אין דעם פאל אין א
זייטן שפּרונג, מחמת פּרץ ווערט באַ־
שריבן מחוץ דער ליטעראַרישער
שטוב, מיט וועלכער ער איז געווען
אַביסל פון ווייטן — יואל מאַסט־
בוים, פּישל לאַבאָווער, יעקב פּיכ־
מאַן, דוד פרישמאַן, יעקב שטיינ־
בערג, ש. ל. קאַווא, משה טייטש און
מנחם באָריישא, ביידע מיט א שטיקל
חשבון פאר אלטע זינד לגבי אל־
חננס געליבטן טאַטן, שלמה גיל־
בערט, אפרים קאַגאַנאָווסקי, דר. א.
מוקדוני, חיים נחמן ביאַליק — א
שילדערונג, וואָס שוימט ממש מיט
לעבן און פרייד און טיפסטער יידיש־
קייט — און אָט איז הערש דוד נאָמ־
בערג, אָט אזוי ווי א לעבעדיקער,
און אברהם רייזען, משה סטאַוויסקי,
שלום אש — ווערט נאָר איינמאָל,
ביילויפיק דערמאָנט, כאַראַקטעריס־
טיש, ווי אלץ אין דעם בוך. אָבער
נישט אויסשעפּיק, בער האָרלינסקי,
יונה ראָזענפעלד און ספּעקטאָר. דער
עיקר איז עפּעס מרדכי ספּעקטאָר צו־
געפאלן צום געמיט פון אלחנן. דעם
לעבנס־לוסטיקן יינגל, און אָט דעם
אלטן חבר זיינעם, וואָס איז סך־הכל
44 יאָר עלטער געווען פון אים שיל־
דערט ער מיט אמתער בעלעטריס־
טישער מייסטערשאַפט. און אָט איז
דער טונקעלער און רחל פייגענבערג,
און צבי פּרילוצקי, דער רעדאַקטאָר
פון „מאָמענט", און זיין סעקרעטאַר
פראָפּוס, דער פּעדאַנט, און י. י. פּוינ־
נער, דער מיסטיקער און נאָך און
נאָך. און נישט נאָר ווערן די מענטשן
געשילדערט, נאָר עס ווערן געשיל־
דערט זומערן אויף די דאַטשעס און
ווינטערן אין פאַרבלאָטיקטן וואַרשע,
בעלער אין העברעאישע גימנאַזיעס,
און ליטעראַרישע וועטשערינקעס אין
דער געדיכטער ליטעראַרישער וואַר־
שעווער סביבה פון די גאָלדענע גאָל־
דנסטע, ווייל די לעצטע, פון די
גאָלדענע יאָרן פאַר דער ערשטער
וועלט איבערקערעניש.

דאָס בוך האָט צוויי הארציקע
הקדמות. איינע פון אלחננס חבר —
זשורנאַליסט מאָרדכי ציקאָט און די
אַנדערע פון דעם רעזאָן פון יידישער
ליטעראַטור־קריטיק שמואל ניגער.
דאָס נאָכוואָרט איז פון אהרן צייט־
לין, א משפּחה כראָניק, א טיף, טיף
דערשיטערנדיק וואָרט פון א ברו־
דער, א דיכטער וועגן א ברודער א
קדוש און דער גאנצער משפּחה קדו־
שים. יעדעס וואָרט אָנגעלאָדן מיט
דעם ווייפולן ברום פון טיפן האַרץ,
ווי א וואָרט פון איכה... ווי
פון אן אייביקן קוואל
וועט די קומענדיקע
יידישע ליטעראַטור־
געשיכטע שעפּן פון
אלחנן צייטלינ־בוך.
דאָס בוך איז א פּערל
צווישן די צוועלף בי־
כער, וואָס דער אַקטי־
ווער אָרגענטינער
פּאַרלאַג האָט ביז
איצט אַרויסגעגעבן.

Este libro se terminó de imprimir el día cinco de mayo del año mil novecientos cuarenta y siete en los Talleres Gráficos Julio Kaufman, calle Corrientes número mil novecientos setenta y seis, en la ciudad de Buenos Aires, República Argentina.